Heino Puhvel

A. H. Tammsaare elujaloomingu aastail 1878–1922

215431

EESTI NSV TEADUSTE
AKADEEMIA
KEELE JA KIRJANDUSE INSTITUUT

A-28255 VI

HEINO PUHVEL

A. H. TAMMSAARE ELU JA LOOMINGU VARASEM PERIOOD

(1878–1922)

KIRJASTUS «EESTI RAAMAT»
TALLINN 1966

8 E
P 82

Kunstiliselt kujundanud
R. Pangsepp

2
Tartu Ülikooli
Raamatukogu
215431

SAATEKS

Klassikalise kultuuripärandi tunnuseks on, et see püsib igivärskena läbi eri ajastute ning et selle juurde pöördub ikka ja jälle järeltulevate generatsioonide huvi. Eesti kirjanduses, mille traditsioonid vanade kultuurrahvastega võrreldes on noored, kuulub ühe omapärasema klassiku aukoht kahtlemata A. H. Tammsaarele. Tema maist elukäiku ei eralda meie päevadest veel pikk ajalõik, kuigi kirjaniku looming peegeldab ajalukku vajunud epohhi meie rahva elus. Revolutsioon, mis lahutab tänapäeva inimest Tammsaare ajastust, suunab kaasaegset lugejat mõndagi mõistma teisiti, kui interpreteeriti kirjaniku elu ajal, kuid ometi on püsinud rahva huvi ja armastus klassiku teoste vastu. Tammsaare looming kõrgub monumendina, mis aja kuludes näib võitvat järjest rohkem austajaid.

A. H. Tammsaare teoste kunstilisi väärtusi tunnetab erksalt ka meie tänapäeva nõukogulik kirjandusteadus, mille uurimisfookuses on kirjaniku looming. Mitme teadusliku asutuse uurijad on alates 50-ndate aastate lõpust süvenenud Tammsaare loomingusse. Käesoleva uurimuse autorit veetles Tammsaare kujunemisperioodi detailsem vaatlus, et selgitada eeldused ja tingimused, missuguselt põhjalt arenes ning jõudis kõrgperioodi Tammsaare kirjanikuanne. Näib olevat loogiline enne kirjaniku kõrgperioodi loomingu vaatlust süveneda tema kujunemisajastu eripärasustesse, kuigi kunstiliste suursaavutuste poolest on see vaesem kui kirjaniku loomingutee kaks viimast aastakümmet. Uurimuse koostamine algas 1959. aastal ning oli põhiliselt lõpetatud aastal 1962.

A. H. Tammsaare varasema loominguperioodi uurimistööd lõpetades on meeldiv meenutada, et uurimuse

autor ei olnud töö sooritamisel üksinda, vaid koges alatasa kolleegide sõbralikke nõuandeid ja abi, mis hõlbustas töö kulgu. Kõigepealt kuulub autori tänu töö teaduslikule juhendajale filoloogiadoktor prof. V. Alttoale, kelle näpunäited aitasid üle mitmest raskest sõlmpunktist. TA Keele ja Kirjanduse Instituudis leiti aega ja võimalusi uurimuse läbiarutamiseks, mille eest kolleegidele mõlemas kirjandussektoris suur tänu. Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, kus on talletatud enamik töös kasutatud allikmaterjalidest, osutas pidevalt lahkust ja abi materjalide juhatamisel ning uurija kasutusse andmisel.

Käesoleva töö valmimine niisugusel kujul olnuks mõeldamatu, kui autor ei oleks saanud väärtuslikke andmeid inimestelt, kes A. H. Tammsaaret isiklikult tundsid. Nende kirjad, dokumendid ja mälestused, mis anti uurija käsutusse, on asendamatu kultuuriloolise tähtsusega. Tahaksin tänada kirjaniku abikaasat Käthe Hansenit, kelle mälestuste abil Tammsaare isik sai palju selgemaks. Tänutundes meenutan nüüd juba meie hulgast lahkunuid — L. Nipmanit, kes aastakümneid säilitas Tammsaare kirju ja andis need siis uurijate käsutusse, ning Fr. Dabkowskat, kes Lublinist saatis kirjalikke mälestusi. Kõikjal, kuhu töö koostamise käigus tuli pöörduda andmete ja mälestuste saamiseks, kogesin abivalmis ja lahket suhtumist, milles peegeldub armastus Tammsaare loomingu vastu. See kohustas ja virgutas omakorda nende ridade autorit.

H. Puhvel

SISSEJUHATUS

1

Anton Hansen-Tammsaare looming kuulub lahutamatult kõige väljapaistvama hulka, mida on andnud eesti ilukirjandus. Tema suurte romaanide eepiline avarus, sügavalt läbitunnetatud karakterite rohkus ja inimest lakkamatult köitev probleemistik pakub järelpõlvedele huvi nii ühiskondlikust, filosoofilisest kui ka psühholoogilisest aspektist. See jääb eesti proosaklassika üheks kõige tugevamaks alussambaks. Tema suurromaan «Tõde ja õigus», mis annab laiahaardelise kunstilise üldistuse Eesti ühiskonna arengust XIX saj. kolmanda veerandi lõpust kuni järgneva sajandi 30-ndate aastateni, kuulub karakterite- ja probleemirikkuse, aga samuti eepilise avaruse ja kujutamislaadi mitmekesisuse poolest märkimisväärsete epopöade hulka, mida suutis anda kriitiline realism Euroopas kahe maailmasõja vahelisel perioodil.

Nii nagu Ed. Vilde suurte romaanide ainestik ja probleemistik on läbinisti eestipärane ja on seotud Eesti ühiskonna arengu erinevate etappidega, nii kehtib see ka A. H. Tammsaare kohta. Lähenemisnurk nii inimestele kui probleemidele on seejuures mõlemal suurel eepikul erinev: Ed. Vilde on teravama sotsiaalse tendentsiga, A. H. Tammsaare süveneb aga kõigepealt inimesesse ja jõuab selle kaudu sotsiaalsete üldistusteni. Kuid just A. H. Tammsaare on olnud see kirjanik, kes oma eesti-ainelistele romaanidele on andnud nii sügava filosoofilise ja üldinimliku tagapõhja ning mõnikord ka nii tugeva ühiskonnakriitilise üldistusjõu, et tema looming pakub huvi ka teistele rahvastele. A. H. Tammsaare on üks neid väheseid eesti proosakirjanikke, kes edukalt on tunginud üle eesti keelepiiri ning jõudnud oma loomingu paremikuga vanade ning suurte kultuuri-

traditsioonidega rahvaste teadvusesse. A. H. Tammsaare eesti-ainelised, kuid üldinimlike probleemideni ulatuvad romaanid heidavad omapärast valgust neile ühiskondlikele keerdsõlmedele, mille ees seisid Euroopa kodanlike riikide rahvad pärast 1917. aastal toimunud proletaarset revolutsiooni. Ühiskonnakriitik ja väsimatu tõeotsija, monumentaalsete karakterite looja, omamoodi filosoof, kelles alati tuikab otsingute pinge, kord rahulik ja tasakaalukas eepik, kord lüüriline natuur, teisal humoristlik või teravalt satiiriline oma kunstiliste väljendumisvahendite poolest — niisugusena võidab A. H. Tammsaare looming järjest rohkem lugejaid nii Nõukogudemaal kui ka väljaspool meie riigi piire.

A. H. Tammsaare ei jõudnud eesti proosakirjanduse tipptulemusteni kiiresti; otse vastupidi: tema areng toimus aeglaselt, selles oli vastuoksusi ja seisakuidki. «Kõrboja peremees» on esimene A. H. Tammsaare teos, mis on võitnud üldise tunnustuse ja ületanud eesti keelepiiri. Kirjanik oli nimetatud romaani kirjutades aga 44 aastane. Tal oli seljataga veerand sajandit loomingulist tööd, otsinguid ja katsetusi, aga ka saavutusi, mis kuuluvad eesti kirjanduse püsivate väärtuste hulka. Neil arengu- ja otsinguaastail, mis langevad käesoleva sajandi kahte esimesse aastakümnesse, kristalliseerusid A. H. Tammsaare filosoofilised, poliitilised ja esteetilised vaated ning kujunes tema omapärane kirjanikupale. Nende aastakümnete otsingute tulemused võimaldasid suurte romaanide loomise 20-ndail ja 30-ndail aastail. Kirjaniku kõrgperioodi loomingu mõistmisele aitab kaasa ikkagi kõige selle jälgimine, mida autor on loonud kujunemisaastail, sest sellel eluperioodil baseeruvad hilisemad kunstilised võidud. See kehtib eriti A. H. Tammsaare kohta, kelle loomingus üksikud ideed, probleemid ja karakteridki kanduvad teosest teosesse, varieerudes, teisenedes, täienedes ja saades järjest sügavama kunstilise teostuse. Käesolev uurimus ongi pühendatud A. H. Tammsaare elu ja loomingu varasema perioodi jälgimisele ning haarab A. H. Tammsaare loomingut esimestest kirjanduslikest katsetustest kuni romaanini «Kõrboja peremees», mis ilmus 1922. aastal.

2

Eesti kirjanduskriitika on A. H. Tammsaare teostele alati rohkesti tähelepanu pööranud. Iseenesest on see fakt seaduspärane, sest kirjaniku probleemirikkus ahvatleb ka kriitikuid analüüsimisele, ja mõtterikas on A. H. Tammsaare looming olnud kirjaniku esimestest teostest alates. A. H. Tammsaare teoste interpreteerimises eri aastakümnetel peegelduvad peaaegu kõik need käsitlusmeetodid ja -suunad, mis eesti kirjanduskriitikat on mõjutanud enne 1940. aastat. A. H. Tammsaare loomingu hindamine eesti jooksvas kirjanduskriitikas on omamoodi läbilõige eesti kriitikast käesoleval sajandil, kusjuures avalduvad formalistlikud tendentsid, psühhoanalüütilise koolkonna mõjud jne. Kindlale uurimismeetodile toetuv Tammsaare loomingu teaduslik läbitöötamine võis alata pärast Suurt Isamaasõda.

Esimesed esseelised käsitlused, mis tõmbavad üldistavaid piirjooni A. H. Tammsaare varasema loomingu ümber ja otsivad Tammsaare kirjanikuolemuse eripärasusi, ilmusid Esimese maailmasõja ajal. 1916. aastal valmis Fr. Tuglase essee [1] A. H. Tammsaarest, mis haarab kirjaniku varasemat loomingut kuni jutustuseni «Kärbes». Fr. Tuglase esseele järgnes 1918. aastal A. Kalda oma (raamatus «Nuori Viro»). [2] Mõlema esseisti kriitilistele hinnangutele on mõju avaldanud «Noor-Eesti» kriitikale omased seisukohad; A. Kallast huvitas peamiselt Tammsaare kui psühholoog. Kumbki esseist ei pööranud tähelepanu A. H. Tammsaare varasema loomingu sisulisele eritlemisele. Põhjalikum süvenemiselt ja asjalikum on kahest nimetatud esseest Fr. Tuglase oma, kelle analüüsis leidub teravaid tähelepanekuid, mis iseloomustavad tabavalt mõnd A. H. Tammsaare kirjanikuomadust, eriti Tammsaaret kui inimpsüühikasse süvenevat autorit. Hinnangute andmisel lähtus Fr. Tuglas tollal kriteeriumist, kuivõrd täiuslikult üksikud vormikategooriad on leidnud rakendamist A. H. Tammsaare jutustustes. Paljud essees avaldatud järeldused ja hinnangud olid paikapidavad. Fr. Tuglas nen-

[1] Fr. Tuglas, A. H. Tammsaare. Tartu 1918.

[2] Eesti keeles ilmunud 1921. aastal Fr. Tuglase tõlkes («Noor-Eesti. Näopildid ja sihtjooned»).

tis noore Tammsaare teostes mitmete vormikategooriate rakendamises märgatavaid puudusi, nagu kompositsioonilise ja vormilise nägemuse algelisust,[3] stiili ebaühtlust ja laialivalguvust jne. A. H. Tammsaare ideelised suunitlused ja kirjaniku areng ei tõuse Fr. Tuglase esseest esile. Kuid toetudes teravale analüüsivõimele ja kunstimeelele sõnastas Fr. Tuglas üldhinnangu: A. H. Tammsaare on esimese järgu anne eesti kirjanduses.[4] Tollal, kui Fr. Tuglas avaldas esmakordselt nimetatud essee, polnud niisugune seisukoht kaugeltki üldkehtiv, sest maailmasõja aastail oli A. H. Tammsaare kadunud kirjandusliku avalikkuse silmapiirilt, tema loomingki vajunud teatud määral unustusse.

A. Kallas oli üks A. H. Tammsaare üliõpilasnovellide vaimustatud imetlejaid. Oma essees ei pööranud ta tähelepanu A. H. Tammsaare varasemale küla-ainelisele loomingule, samuti läks ta põgusalt mööda ideeliselt huvitavast ja mitmekülgsest «Kärbsest». Peamiseks analüüsiobjektiks on talle kolm üliõpilasnovelli, mille käsitlemisel Kallas kordab samu seisukohti, mida ta oli avaldanud nende novellide ilmumise ajal jooksvas kriitikas. Kuna A. H. Tammsaare kaldus üliõpilasnovellides mõnevõrra kõrvale talle varem ja hiljem omasest kujutamislaadist, siis on A. Kallas mitmeid üldistusi teinud A. H. Tammsaare kirjanikupalge ebaolulistest joontest ning mõneski suhtes esile tõstnud kujuneva kirjaniku nõrku külgi.

1927. aastal avaldas M. Sillaots teose «A. H. Tammsaare looming». Esseisti tähelepanu köidab kõigepealt A. H. Tammsaare teoste tegelaste käitumismotiivistiku jälgimine ja A. H. Tammsaare stiil ning loomingumeetodi analüüs. M. Sillaots avas analüüsitavate tegelaste käitumismotiivistikus mõndagi uudset ja arvestatavat, igatahes täiendas tema käsitlus omal ajal tunduvalt A. H. Tammsaare varasema loominguperioodi mõistmist. Kuid M. Sillaotsa käsitluslaadile on kahjustavat mõju avaldanud psühhoanalüütiline koolkond. Paljuski teravapilguline analüüs on jäänud ühekülgseks. Nagu Fr. Tuglas ja A. Kallas, nii jätab ka M. Sillaots A. H.

---

[3] Vt. Fr. Tuglas, A. H. Tammsaare. Tartu 1918, lk. 23.
[4] Sealsamas, lk. 67.

Tammsaare loomingu seostamata ühiskondlike tingimustega, samuti ei huvita tedagi analüüsitavate teoste ideelised väärtused.

Kõige ulatuslikumaks Tammsaare-käsitluseks kujunes kodanlikus kirjandusteaduses 1938. aastal avaldatud K. Mihkla uurimus «A. H. Tammsaare elutee ja looming». Nimetatud teos on populaarteaduslikus vormis antud ülevaade kirjaniku elukäigust koos teoste analüüsiga. K. Mihkla uurimus sisaldab väärtuslikku faktilist materjali kirjaniku lapse- ja noorpõlve kohta. Raamatule lisab väärtust asjaolu, et A. H. Tammsaare vaatas selle ise enne ilmumist läbi. [5] Ka prototüüpide avastamisel ja fikseerimisel on K. Mihkla olnud põhjalik. Nõrgem on uurimus kirjaniku teoste analüüsi osas, milles K. Mihkla kasutab sageli jooksvast kriitikast võetud hinnanguid, vaagimata, kas need on küllaldaselt põhjendatud või mitte. Ta ei vaatle kultuuriloolist ja kirjanduslikku tausta, millelt võrsus A. H. Tammsaare looming, A. H. Tammsaare arengut mõjutavate faktoriteni ta sageli ei jõua.

Mõnevõrra viisid Tammsaare-käsitlust edasi ka mitmed põhjalikumad artiklid, mis ilmusid ajakirjanduses, eriti seoses kirjaniku 50-nda ja 60-nda sünnipäevaga. A. H. Tammsaare looming oli neiks tähtpäevadeks kasvanud juba nii laiahaardeliseks, et andis analüüsimis- ja eritlemismaterjali paljudele kriitikutele. Kuid uurijaid, kes oleksid huvi tundnud kirjaniku loominguloo, elukäigu, teoste saamistingimuste jne. vastu, leidus siiski vähe. Käsitlust edasiviivate materjalidena tuleks mainida G. Suitsu poolelijäänud artiklit «A. H. Tammsaare tee ja töö», [6] A. Looringu kirjutist «A. H. Tammsaare üliõpilasaastad», [7] B. Linde artiklit «A. H. Tammsaare inimesena» [8] jt. A. H. Tammsaare teoste ideoloogilisel ja filosoofilisel interpreteerimisel aga kalduti kodanliku kirjandusteaduse poolt väärsuunda-

---

[5] Kirjanik tegi parandused ja täiendused trükipoognatele, mis on säilinud. Tuleb siiski mainida, et mõningaid faktilisi vigu kirjanik ise ei märganud, mis näitab, et ta redigeerimisele erilist tähelepanu ei pööranud.

[6] «Looming» 1928, nr. 1 ja 3.

[7] «Looming» 1938, nr. 1.

[8] «Varamu» 1938, nr. 3.

desse, mis raskendasid kirjaniku mõistmist või andsid mõningal juhtumil isegi tulemusi, mis võltsisid kirjaniku ideelisi taotlusi. Psühhoanalüütilisest koolkonnast mõjutatud interpreteerijad vihjasid järjest agaramalt instinktide primaarsusele A. H. Tammsaare loomingus. Kirjaniku käsitluslaadi nimetati biosotsioloogiliseks, paljud tema tegelased tembeldati instinktide-inimesteks.

Instinktide rõhutamisega liialdavale interpretatsioonile oli vastukaaluks A. Annisti katse määrata A. H. Tammsaare loomingu põhilisi lähtekohti.[9] A. Annistile ei jäänud märkamatuks A. H. Tammsaare loomingu intellektuaalne rikkus, samuti nagu ta on viidatud artiklis tabavaid hinnanguid andnud üksikute A. H. Tammsaare teoste kohta. Kuid ometi on A. Annisti lähtekoht kitsas A. H. Tammsaare loomingu filosoofilise külje avamiseks, nagu näitab juba artikli pealkirigi — A. H. Tammsaare kui kultuurikriitik. A. Annisti seisukoha järgi on kogu A. H. Tammsaare looming kaasaegse intellektuaalse kriisi tunnistuseks, milles kodanlikud filosoofid väitsid olevat nii kaasaegse filosoofia kui ka ühiskonna. A. Annisti järgi on Tammsaare peaprobleem «meie puhta mõistuse (ja sellele ehitet individualistlik-egoistliku, lõpuks ka hedonistliku kultuuri) puudulikkuse probleem».[10] A. Annist näeb Tammsaares teravat kriitikut, kuid kirjaniku skepsise tõelise põhjuseni ta ei jõua, sest ta peab Tammsaare skepsise oluliseks põhjuseks kahtlemist inimmõistuse võimetes ja jõus. A. Annisti nimetatud artikkel on aga ainuke tõsisem katse kodanliku perioodi kirjandusteaduses määratleda A. H. Tammsaare loomingu filosoofilisi aluseid.

Nii võime tõdeda, et kodanlik kirjandusteadus suutis pakkuda vähe arvestatavat Tammsaare loomingu interpreteerimisel. Ka kodanliku perioodi ulatuslikum kirjanduslugu — M. Kampmaa «Eesti kirjandusloo peajooned»[11] — andis Tammsaare loomingu mõtestamisel

---

[9] Vt. A. Annist, A. H. Tammsaare kui kultuurikriitik ja intellektualismi agoonia. «Akadeemia» 1938, nr. 1.

[10] Sealsamas, lk. 6.

[11] A. H. Tammsaare loomingut on vaadeldud «Eesti kirjandusloo peajoonte» IV köites. Tartu 1936.

vähe edasiviivat. Veel vähem suutsid seda mitmed koolikirjanduslood, kus pedagoogilised printsiibid ei lubanud tähelepanu pöörata kõikidele probleemidele, kuigi näiteks «Eesti kirjanduslugu» III [12] vaatleb A. H. Tammsaaret tunduvalt asjalikumalt kui müstiliste motiividega liialdav M. Kampmaa.

Pärast A. H. Tammsaare surma 1. III 1940 hakkas biograafilist materjali kirjaniku kohta koguma A. Looring. Esimesel nõukogude aastal valmistas ta trükkimiseks rikkaliku faktilise materjaliga mälestusteost, mille artiklite autoreiks olid A. H. Tammsaaret lähedalt tundnud inimesed. Teos ei jõudnud aga alanud sõja tõttu ilmuda; selle korrektuurpoognad on siiski osaliselt säilinud.

Eesti nõukogulikus kirjandusteaduses asetati pärast-sõja-aastail pearõhk kõigepealt A. H. Tammsaare loomingu ideeliste väärtuste selgitamisele. On mõistetav, et kõigepealt paelus uurijate tähelepanu kirjaniku kõrgperioodi looming. Varasem periood, milles kunstilisi suursaavutusi vähem, jäi esialgu tagaplaanile. Vulgaarsotsioloogiline lähenemine kirjandusele, mis 40-ndate aastate lõpul levis eesti kirjandusteadusesse, takistas mitmete A. H. Tammsaare teoste väärtuste nägemist. H. Tobias, kes esimese nõukoguliku uurijana pühendus A. H. Tammsaare teoste analüüsimisele, tegi hinnatavat tööd kirjaniku loomingu ideelisel interpreteerimisel, kuid kaldus nii «Tõe ja õiguse» järelsõnades kui ka «Eesti kirjanduse ajaloo» IV köites [13] ühekülgsusesse, kui ta peaaegu üldse ei pööranud tähelepanu A. H. Tammsaare kui äärmiselt tugeva isikupäraga kirjaniku stiili ja kujutamislaadi analüüsimisele. Üksikuid teoseid lähemalt eritlemata iseloomustab H. Tobias näiteks kogu A. H. Tammsaare loomingut 1908. aastast kuni «Juuditini» kui niisugust, milles valgustatakse kirgede ajel tegutsevate inimeste mõttemaailma. [14] 1956. aastal ilmunud «Eesti kirjanduse ajaloo» II köites [15] on H. Tobia

[12] Autorid H. Jänes, A. Meiessaar, O. Parlo, B. Sööt ja P. Viires. Ilmunud Tartus 1939.

[13] Vt. H. Tobias, Anton Tammsaare. Eesti kirjanduse ajalugu IV, Tallinn 1953.

[14] Sealsamas, lk. 40.

[15] Vt. H. Tobias, Anton Hansen-Tammsaare. Eesti kirjanduse ajalugu II, Tallinn 1956.

käsitlus küll põhjalikum, kuid A. H. Tammsaare varasemale loomingule ei ole selleski suudetud anda küllaldaselt veenvat tõlgendust.

Pärast vulgaarsotsioloogilise käsitluslaadi ületamist on A. H. Tammsaare loomingu interpreteerimisel eesti nõukogulikus kirjandusteaduses tehtud edusamme. H. Siimiskeri artiklid [16] on tunduvalt süvendanud arusaamist A. H. Tammsaare kirjanikunatuuri olemusest, samuti rikastanud A. H. Tammsaare teoste analüüsi viljakate mõtetega. Tema uurimus «Koomilisest A. H. Tammsaare varasemas loomingus» [17] vaatleb tähelepanuväärse süvenemisega koomilise avaldumisvorme ning funktsioone kirjaniku varasemas loomingus. Lühimonograafia H. Siimiskeri sulest [18] on esimene uurimus, milles vaadeldakse Tammsaare elukäiku ja loomingut kuni kirjaniku surmani. H. Siimiskeri uurimuste tugevaks küljeks on A. H. Tammsaare loomingu seostamine kaasaegse ühiskondliku ning kultuurilise võitlusega. Tema lühimonograafias on tabavalt analüüsitud A. H. Tammsaare teoste ideestikku ja karaktereid. Vähem tähelepanu on H. Siimisker pööranud nii artiklites kui ka lühimonograafias üle-euroopaliste filosoofiliste ja kirjanduslike voolude jälgimisele, mis on mõjutanud kirjaniku loomingut ja millel on oma osa A. H. Tammsaare kirjanikunatuuri kujundamisel.

Rohkesti on viimastel aastatel ilmunud mälestuskirjutisi ja artikleid Tammsaare üksikute eluperioodide, tegevuse ja reiside kohta, millest märkimisväärsemad on kõigepealt A. Palmi töö «A. H. Tammsaare Koitjärvel», [19] E. Tedre «A. H. Tammsaare jalajälgi otsimas», [20] A. Pilli «Mälestuskilde A. H. Tammsaarest» [21] jt.

---

[16] Neist on tähtsamad: A. H. Tammsaare viimased loominguaastad. «Looming» 1958, nr. 11—12; Mõningatest probleemidest ühenduses «Kõrboja peremehega» ja tema kriitikaga. «Keel ja Kirjandus» 1958, nr. 9; A. H. Tammsaare «Juuditist», tema saatusest kriitikas ja laval. «Keel ja Kirjandus» 1959, nr. 7.

[17] Paar sammukest... II. Tartu 1961.

[18] H. Siimisker, A. H. Tammsaare. Tallinn 1962.

[19] «Keel ja Kirjandus» 1960, nr. 8—9.

[20] «Keel ja Kirjandus» 1960, nr. 3.

[21] «Keel ja Kirjandus» 1960, nr. 10.

Kõik need aitavad kaasa terviklikuma pildi loomisele kirjaniku elukäigust, isiksusest ja loomistingimustest, moodustades vajaliku baasi, millele võidakse rajada suuremate üldistustega uurimused.

3

Alljärgnevas uurimuses on paralleelselt vaadeldud A. H. Tammsaare elukäiku ja loomingut. Niisugust käsitluslaadi õigustab asjaolu, et A. H. Tammsaare on neid kirjanikke, kelle looming on tihedalt seotud kirjanikku ümbritsenud miljööga, ideedega, mis olid liikvel kaasaegses ühiskonnas, ja lõpuks inimestegagi, kellega kirjanik suhtles.

Uurimuse biograafilise osa koostamisel on töö autor arvestanud kuni 1963. a. alguseni ilmunud trükiseid, mis puudutavad A. H. Tammsaare elulugu, samuti arhiivides leiduvaid dokumente. A. H. Tammsaare kaasaegsetelt, kes kirjanikku tundsid, on saadud väärtuslikke fakte sisaldavaid mälestusi. Kõik see täiendab A. H. Tammsaare võrdlemisi puudulikult tuntud biograafiat. Tähelepanu on uurimuses pööratud ka miljööle ja inimestele, kes eri aegadel kirjanikku ümbritsesid. Põhjalikumat käsitlemist on leidnud need perioodid kirjaniku elust, mis andsid kirjanikule tänuväärset materjali «Tõe ja õiguse» miljöö ja tüübistiku loomiseks. Kirjanikku ümbritsenud miljöö ja inimeste täpsem jälgimine näitab, kui suuresti rajanevad tegelikkuse faktidel ja kirjaniku isikliku elukäigu sündmustelgi «Tõe ja õiguse» köited.

Loomingu analüüsimisel on pearõhk asetatud teoste ideestiku ja karakterite jälgimisele. Arvesse on võetud kirjaniku kogu loomingut, mis kuulub vaadeldavasse perioodi, nii ilukirjandust, publitsistikat kui ka kirjanduskriitikat. Paralleelselt loomingu käsitlemisega on jälgitud kirjaniku esteetiliste vaadete arengut, mõjutegureid, mis suunasid kirjaniku maailmavaadet. Tähtsamate üksikteoste sõnastusstiili ja kompositsiooni on vaadeldud seoses teoste sisulise analüüsiga.

A. H. Tammsaare teoste ilmumisaegse kriitika ja hilisema kirjandusteaduse seisukohtade ja hinnangute

järjekindlat esitamist ei ole uurimuse autor seadnud endale eesmärgiks. Küll on aga kaasaegsete interpreteeringute eri suunad esitatud nende Tammsaare teoste kohta, mis sattusid kirjandusliku võitluse tulipunkti. Kirjandusloolaste seisukohtadele vihjatakse analüüsis siis, kui kirjaniku loomingu tõlgendamisel meie kirjandusloos on tõusnud teoreetilisi probleeme, mida eri aegadel on käsitatud erisugusel viisil. Samuti on antud ülevaade «Juuditi» ja «Kõrboja peremehe» saatusest meie kriitikas ja kirjandusloos, sest Tammsaare šedöövrite hindamine ja interpreteerimine moodustab meie kriitika ja kirjandusteaduse huvitava peatüki.

Mõninga lihtsustamisega võib öelda, et kogu A. H. Tammsaare varasem looming on eeltööks suurromaani «Tõde ja õigus» kirjutamisele. Käesoleva uurimuse autor on püüdnudki jälgida, kuidas sellel «eeltöö» perioodil kujunesid kirjanikus eeldused ulatusliku epopöa loomiseks. Käesolev uurimus vaatleb Tammsaare esimest ja teist loominguperioodi ning kolmanda perioodi algust. Käsitluse lõpp ei lange kokku traditsioonilise perioodipiiriga, aga «Tõde ja õigus» moodustab iseseisva ja kolossaalse terviku, nii et tundub olevat õigustatud kõige selle koosvaatlus, mis on loodud enne suurromaani.

Käesoleva sajandi esimesel ja teisel kümnendil kujunesid välja A. H. Tammsaare maailmavaade ja esteetilised tõekspidamised, kristalliseerus tema kirjanikupale. Need komponendid ei muutunud pikema aja jooksul, alles 30-ndate aastate lõpul võib täheldada uut murrangut. Teisest küljest aga läbib A. H. Tammsaare elu- ja loomingulugu möödunud sajandi lõpuaastaist alates käesoleva sajandi kahe esimese kümnendi kaudu Eesti ühiskonna arengu äärmiselt sündmusterohke ajastu. See algab sajandi lõpu radikalismi ja materialismi võidukäiguga, läbib 1905. a. revolutsiooni ja jõuab Esimese maailmasõja kaudu Oktoobrirevolutsioonini. Kuid see periood on ka eesti kirjanduse ajaloos täis otsinguid, saavutusi ja murranguid. Ajastu ühiskondliku võitluse ja filosoofiliste ning esteetiliste otsingute ja murrangute taustal areneski A. H. Tammsaare selleks, kellena teda tuntakse esmajoones — suurte romaanide autoriks.

I PEATÜKK

ANTON HANSENI ELUKÄIK AASTAIL 1878–1903

A. HANSENI VANEMATEKODU JA LAPSEPÕLVEAASTAD

1

Jüripäeva paiku 1872 saabusid Järva-Madise kihelkonda Albu valda Põhja-Tammsaare tallu uued omanikud. Nad tulid Viljandimaalt, olid kaks päeva teel; neil oli kaasas paar lehma, mõnevõrra talukraami ja tööriistu, millega uues elukohas põllutööd alustada. Mõisnik A. Lilienfeld oli 2325 hõberubla eest [1] müünud neile Põhja-Tammsaare talu, mis asus üksikul väljamäel soode keskel Vetepere külas. 23. aprillist 1872 läks Põhja-Tammsaare talu nende majandamisele, kuigi mõisnikule oli ostuhinnast üle poole veel tasumata. Need olid kirjanik Anton Hansen-Tammsaare äsja abiellunud vanemad Peeter Hansen (1841—1920) ja Ann Hansen, neiuna Backhoff (1852—1903).

Peeter Hansen pärines Viljandimaalt Vastemõisa vallast Põhjaka külast Kolgioja talust. See oli laialdaste põllumaadega talu, mis juba mitmendat põlve oli Hansenite perekonna majandada. Peeter Hansen kasvas Kolgiojal lasterikkas perekonnas: seal oli 4 poega ja 4 tütart.

12-aastaselt siirdus Hansen Rääka külakooli, hiljem õppis ta Suure-Jaani kihelkonnakoolis, kus õpetajaks oli rahvusliku liikumise aja ühiskonnategelane Joosep Kapp. Agara ja vilunud õpetajana suutis J. Kapp õpilastele anda põhjalikumaid teadmisi, kui suutsid paljud teised kihelkonnakoolide õpetajad. Peeter Hansen on muu hulgas J. Kapilt õppinud ka saksa keele algteadmisi; ta oli kihelkonnakoolis üks paremaid õpilasi.

[1] Andmed P. Hanseni ja A. Lilienfeldi vahel sõlmitud ostumüügi lepingu ärakirjast. Eravalduses.

Hiljem töötas Peeter Hansen isakodus, aga mõnda aega ka Taevere mõisas, kus ta oli õllepruulijaks. Mõisatöölisena ei teeninud Peeter Hansen aga kaua: ta soovis osta talu, kuid Viljandimaal oli neid saada vähe ja maa hind kõrge. P. Hansen oli iseloomult ettevõtlik ja kindlameelne perepoeg, tõsine, aastate kuludes järjest karmima ellusuhtumisega inimene. Tugeva kehaehituse ja murdumatu tahtejõuga mehena esindab ta parimast küljest eesti talupoegkonna seda osa, kes iga hinna eest mõisaorjusest pääsemiseks taotles «oma tuba ja oma luba». Kihelkonnakoolis oli Peeter Hansen omandanud religioosse ellusuhtumise ja sellest ei vabanenud ta elu lõpuni.

Ann Backhoff sündis samas Põhjaka külas[2] Jüriõue talu saunikuperes. Jüriõue asetses suure Kuresoo läheduses ning oli muust maailmast eraldatud laanetalu.

Ann Backhoffi isa oli kokkuhoidlik mees, ning kuigi nimeliselt saunik, oli tema perekond varanduslikult kindlustatud. Ann Backhoff käis aga koolis tunduvalt vähem kui tema tulevane mees. Jüriõue asus keskustest eemal ja kihelkonnakooli haridust peeti maatütarlapsele möödunud sajandi keskpaigas veel tarbetuks. Iseloomult oli Ann Backhoff heasüdamlik ja hellaloomuline neiu, Peeter Hansenist märksa rohkem tundeinimene. Talutöödega oli ta harjunud juba isakodus ja kandis oma õlul hiljem nurisemata Põhja-Tammsaare talu raskeid perenaisekohustusi.

Ann Backhoffi vennad Jüri ja Hans olid kooliõpetajad. Jüri Backhoff töötas mõnda aega Joosep Kapi abilisena Suure-Jaani kihelkonnakoolis, siirdus aga hiljem Riiga. Kooliõpetajatest pojad tellisid isakoju ajalehti ning muretsesid kirjandust. Ka Ann Backhoff on isakodus lugenud ajalehte, kuid püsivate vaimsete huvide tekkimiseks puudusid siiski võimalused. Hiljem on raskes perenaiseametis kadunud huvi ajalehe vastu, mis on põhjustanud A. H. Tammsaare märkuse, et tema ema on vaevalt lugeda osanud.[3]

---

[2] Vallapiiride muutmise tõttu kuulusid P. Hanseni ja A. Backhoffi sünnipaigad hiljem Taevere valda.

[3] Vt. A. H. Tammsaare ankeedivastus: Millist mõju avaldas mu loomingule ema. «Tempo» 20. XI 1931, nr. 11.

Vaade Tammsaare väljamäele

Hansenite noor abielupaar ei alustanud kõhkluste ja kahtlusteta teed Järva-Madise kihelkonda üksikule soosaarele. Kuid P. Hanseni majanduslikud võimalused olid piiratud, ja kui taheti alustada elu oma päristalus, tuli paratamatult Viljandimaalt lahkuda. P. Hansen ei jõudnud mõisnik A. Lilienfeldilt osta mõlemat väljamäel asuvat talu — Põhja- ja Lõuna-Tammsaaret, kuigi mõisnik pakkus talle sedagi võimalust. Teekond Põhja-Tammsaare tallu tähendas aga noorele abielupaarile siirdumist jõukalt Viljandimaalt üksikusse, keskustest eraldatud kolkatallu, kus pealegi ootas raske ja otse masenduseni karm võitlus loodusega.

Põhja-Tammsaare talu asus üksikul põhja-lõunasuunalisel väljamäel keset sood Jägala jõe lähedal. Lõuna-Tammsaare talu paiknes selle kõrval, vaevalt paarsada meetrit lahutas kahe talu elumaju. Talud olid pindala poolest suured: Põhja-Tammsaare talu 127,17 tiinu, Lõuna-Tammsaare 134,21 tiinu, kuid põllumaad oli mõlemal talul vähe, sest selleks sobis ainult väljamägi oma nõlvadega. Põhja-Tammsaarel oli põllumaad ainult 14 tiinu ja heinamaad 24 tiinu. Ülejäänud oli karjamaa,

mets või lihtsalt soo ja raba.[4] Talude maad ei asetsenud ühes tükis, vaid üksikud lapid põimusid üksteise vahele. Väljamägi ise oli jaotatud neljaks enam-vähem võrdseks osaks, kusjuures ühele talule kuuluvad osad asusid diagonaalselt teineteise vastas. Põllu- ja heinamaade niisugune jaotus oli teostatud maamõõtja G. M. Gnadebergi poolt 1869. aastal. Jakob Sikenberg, kes sellal oli juba rentnikuna Lõuna-Tammsaare talus, sai võimaluse valida viljakamad ja paremad põllulapid ning kuivemad heinamaatükid.

Põhja-Tammsaare põllud olid kivised, heina- ja karjamaa kannatas liigvee all. Hooned olid viletsad, kambris ei saanud inimesed talvel elada, tuli minna rehetuppa. Puid ja põõsaid tollal hoonete ümber ei olnud, need losutasid mäeseljandikul armetuina külmade tuulte käes.[5] Viljandimaalt tulnud noorpaarile avanes Tammsaare väljamäel troostitu pilt.

Lähim asula, Järva-Madise kihelkonna keskus, asus 7 km kaugusel. Tee sinna kulges üle soo, mis sügiseti ja kevaditi oli raskesti läbitav. Väljamäele paistis üle soo ainult Järva-Madise kiriku torn, muu ei meenutanud ümbruses inimeste kätetööd. Ainult soomaastikku haaras silm iga kaare pool, kaugemal paistsid teised väljamäed, lähim neist oli Simisalu, kuhu Tammsaare talude juurest läks edasi Järva-Madiselt tulev tee. Ümberringi sulges vaatepiiri mets, mis kohati oli lähemal, kohati kaugemal, kasvades soise maastiku kõrgemail kohtadel. Kogu see ümbrus, mida nimetatakse kõrvemaaks, on eraldatuse ja karmuse poolest omalaadsemaid paiku Eestis. Põllumehele on kõrvemaa loodus ebasoodne, kuid ümbrusel ei puudu võluvus. Väljamäelt avanev vaade on huvitav igal aastaajal. Talvel valitsev sügav vaikus ja laiad lumised lagendikud loovad mulje, nagu oleks tegemist kõige kaugemate tagamaadega, kuhu ei ulatugi inimese jalg. Kevad ja sügis on aga soos ja metsades haruldaselt värvirikkad.

Kirjaniku vanemate elu Põhja-Tammsaare talus oli raske. Sissetulekud vähese põllumaaga metsatalust olid väikesed, küll aga tuli tasuda ostuvõlga, ehitada hoo-

[4] Andmed võetud müügilepingu ärakirjast. Eravalduses.

[5] Vt. P. Kressa, Vargamäe maile. «Tuleviku Rajad» 1938, nr. 24, lk. 160.

neid, puhastada põldu kividest ja kaevata kraave. Lepingu järgi oli P. Hansenil õigus viimane osamaks mõisnikule tasuda 1. III 1881.[6] Tegelikult lõpetas ta talu väljaostmise 1876. a. kevadel. Seda võimaldas ootamatult saadud väike pärandus Ann Hanseni Riias surnud vennalt. Nii võisid kirjaniku vanemad end tunda küll peremehena oma maalapil, kuid talu korrastamine nõudis rasket tööd. Veelgi troostitumaks muutis igapäevase elu väljamäel vaen, mis puhkes kahe peremehe vahel ning võttis aeg-ajalt äärmiselt terava ilme.

Jakob Sikenberg oli Lõuna-Tammsaare tallu asunud oma perekonnaga mõni aasta enne Peeter Hanseni saabumist Põhja-Tammsaarele. Kahe peremehe iseloomud olid vastandlikud: Peeter Hansen oli karm-tõsise ellusuhtumisega visa töömees, seejuures kergesti haavuva õiglustundega, Jakob Sikenberg aga kiusliku meelelaadiga, kellel kujunes vajaduseks igas suhtes oma üleolekut näidata. Tal oli ümbruskonnas riukamehe kuulsus, kes võis Tallinnas krediitkassa operatsioonisaaliski püksid jalast maha lasta või siis need üle peolaua külarätsep Puksile pähe visata.[7] Seejuures oli aga Jakob Sikenbergki töökas mees, kes rajas Lõuna-Tammsaare tallu suure aia ja tegeles mesindusega.

Lakkamatud tülid kahe peremehe vahel algasid sookraavide pärast, mille kaevamist alustas P. Hansen, et päästa liigveest oma karjamaid. Kui ta laskis kaevata suure emakraavi, mis pidi juhtima vee jõkke, suunas Jakob Sikenberg vee tammide abil oma krundilt tagasi naabri maadele. Sellest said alguse lõppematud kohtuprotsessid. Viimaks ei tülitsetud mitte ainult kraavide, vaid ka muude vähegi mõeldavate põhjuste pärast. Ühe pere looma minek üle piiri põhjustas kindlasti kohtuprotsessi. J. Sikenberg kasutas ajuti igasuguseid vahendeid, et naabrit kiusata, tõusku sellest või enesele kahju. Nii on ta lõhkunud väljamäelt Järva-Madisele viivat teed, mida kasutas ka ise.[8]

P. Hansen oma karmis õigusetaotluses ei suutnud

[6] Vt. müügilepingu ärakiri. Eravalduses.

[7] Vt. K. Mihkla, A. H. Tammsaare elutee ja looming. Tartu 1938, lk. 27.

[8] Vt. P. Kressa, Vargamäe maile. «Tuleviku Rajad» 1938, nr. 24, lk. 160.

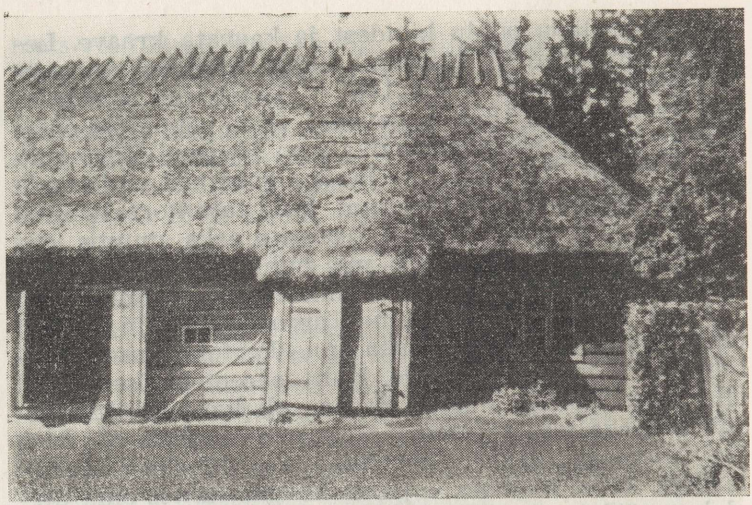

Põhja-Tammsaare talu elumaja

naabri norimiskatseid vaadelda läbi huumoriprisma ja riiud kestsid. Kohtuskäimine muutus mõnikord nii tavaliseks, et tülitsevad naabrid sõitsid protsessile ühe hobusega. Pärast kohtuistungit Järva-Madises on naabrimehed sageli siirdunud kõrtsi, kus jätkati omavahelist kemplemist.

On muidugi selge, et aastakümneid ei tülitsetud ühesuguse intensiivsusega. Aeg-ajalt on naabrid leppinud ja 3. mail 1893 on sõlmitud isegi leping, mille põhjal J. Sikenberg ei tohtinud suvel alates 9. juunist kraavides vett paisutada. Lepingu teksti on avaldanud K. Mihkla; selles öeldakse muuseas:

«Tammsaare koha omanikud Jagup Sikenberg ja Peeter Ansen on kindlaste keik kiusamised ja kiuste tööd ühe teise vastu maha jätnud, ja tahavad kuni surmani rahus elada.»

Mõlemad kohaomanikud paluvad «Auustud Albu kogukonna kohut seda leppituse kaupa kohtu raamatusse sisse kirjutada et see assi kindlaks jääb». [9]

[9] K. Mihkla, A. H. Tammsaare elutee ja looming. Tartu 1938, lk. 35.

Ent isegi kohtuprotokolli kantud leping ei peatanud tülitsemisi. Aeg-ajalt pidurdasid tülitsevaid naabreid kehvad vilja-aastad, sest siis ei jätkunud raha kohtukuludeks. Aga 1902. aastal, millal mõlemad asjaosalised olid juba üle 60 aasta vanad, protsessisid nad täie hooga. Ja kuigi protsesside põhjused näivad tänapäeval väiklastena, mürgitas lakkamatu vaen õhkkonda üksikul väljamäel, muutes oma raugematu kiuslikkusega mõlema talu inimeste elu raskemaks ja kurvemaks.

2

Peeter Hanseni abielu oli lasterikas. Perekonnas sündis 12 last, kellest 10 kasvas suureks. 30. jaanuaril (vkj. 18. jaanuaril) 1878 sündinud Anton oli neljas poeg. Enne teda olid sündinud Jüri, Jaan ja August. Antoni lähemaiks kasvu- ja mängukaaslasteks olid vend August ja õde Maria, kes sündis detsembris 1879.

Rohkearvulise lastepere kasvatamisele ei saadud Põhja-Tammsaare talus pöörata erilist tähelepanu. Ema õlgadel lasusid perenaisekohustused, väikeste laste eest hoolitsemine lisandas tema töökoormusele veelgi hoolt ja muret. Nelja-viieaastased lapsed, kes juba ise suutsid suviti väljamäel ringi joosta, veetsid aja omaette mängides, kusjuures neile sageli kaaslasteks olid naabertalu samaealised. Talved olid lastele igavamad, sest nad sundisid mängupaigaks valima ainult kambrinurgakese. Mida suuremaks aga sirgusid lapsed, seda laiemaks muutus nende liikumispiirkond suvel: heinamaadel, soodel ja laantel talu ümber nagu polnudki lõppu. Ahvatles jõgi, mis voolas väljamäe lähedal, ahvatlesid üksikud soosaared. Ja seal olidki Peeter Hanseni esimeste poegade, nende hulgas ka tulevase kirjaniku mängumaad.

P. Hanseni perekonnas valitses tõsine, omamoodi patriarhaalne ja osalt isegi pietistlik meelsus. Usupühadel luges isa kogu perekonnale piiblit, söögipalvet peeti igal pühapäeval. Ranget korda pidas kirjaniku isa oma suures perekonnas: kui keegi lauas jättis söögipalve lugemata, jäi ta kõhutäiest ilma. Sõnakuulmatuse eest oli P. Hansen valmis lapsi peksuga karistama. Harva oli

tõsine ja range isa niisuguses tujus, et sallis laste vallatusi. Seevastu oli ema aga iseloomult hoopis teistsugune — hellaloomuline ja laste muredest osavõtlik inimene. Mõlemad vanemad aga armastasid laulda ning lapsed võtsid juba isakodust kaasa armastuse muusika vastu.

Argipäeva-elu tulevase kirjaniku lapsepõlveaastail oli tema isakodus seega karm ja ühetooniline. Tööd jätkus kõigile. Kui lapsed olid veel väikesed, pidas Peeter Han-

Peeter Hansen

Ann Hansen

sen talus sulast, teenijatüdrukut ja karjast. [10] Mida töövõimelisemaks kasvasid oma lapsed, seda vähem rakendati talus võõrast tööjõudu, lõpuks loobuti sellest täielikult. Vaheldust igapäevasesse ellu tõid suuremad pühad ja sagedased ristimispeod. Siis kogunes Põhja-Tammsaare tallu ümberkaudsete talude pererahvast — tuldi Lõhmult ja Simisalust, Kaarlilt ja Tanksemäelt, tuldi kaugemaltki, sest P. Hansen oli ümbruskonnas lugupeetud mees. Kuid teatav diferentseerumine talude jõukuse järgi oli toimunud selleks ajaks ka kõrvenurgas: nii jättis P. Hansen tavaliselt M. Blocmanni Otsa

[10] Vt. A. H. Tammsaare käsikirjalised märkused K. Mihkla raamatule «A. H. Tammsaare elutee ja looming». Eravalduses.

talust oma perekonnapidudele kutsumata, sest nimetatud peremees tundus Põhja-Tammsaare talule liiga rikkana ja peenena. [11]

Varakult algas Anton Hanseni karjasepõlv, esialgu koos vanema vennaga. Päriskarjuse ametiaeg ei kujunenud tal aga eriti pikaks, see kestis 8.—9. eluaastast kuni kihelkonnakooli siirdumiseni 1892. a. sügisel. Iseenesest polnud karjasetöö raske ega koormav, sest soist lagendikku oli talu ümber küllalt, valvata tuli ainult seda, et loomad ei satuks J. Sikenbergi maadele. Karjaseaastaist talletas terava tähelepanuvõimega ja tundeerk Anton Hansen aga juba tähelepanekuid ja muljeid, mis on hiljem põimitud mitmesse teosesse. Tema mällu sööbis väljamäe ümbruse loodus igas pisidetailis. Tema lemmikuiks kujunesid aga linnud, keda soos pesitses arvutul hulgal. Karjane õppis neid eraldama laulu järgi ja oskas ise nende laulu imiteerida. Mõnikord tuli aga linnupesi varjata naabertalu karjapoisi eest, kes neid rüüstas. Noor karjus oli meister ka männitaimest vile valmistamisel, millel peal palju sõrmilisi. [12]

Kuid muidugi ei tule arvata, nagu oleks neil lapsepõlve-aastail A. Hanseni tähelepanu köitnud ainult loodus. Võõraid liikus Põhja-Tammsaare talus küll harva, aga omapäraseid inimesi leidus ümbruskonnas mitmeid. Saunas, mis asus Põhja- ja Lõuna-Tammsaare talude piiril, elas J. Sikenbergi vend Mihkel, kes tundis ka rätsepatööd. Laisavõitu Mihkel Sikenberg koos oma käredasõnalise naisega esindas teistsuguse mõttelaadiga inimesi, kui olid A. Hanseni vanemad. Lähemate talude elanikud — Simisalu ja Kaarli, rääkimata Lõuna-Tammsaare pererahvast — pakkusid eritlusvõimelisele lapsele omapäraseid inimtüüpe. Ja kui koolipäevil laienesid noore A. Hanseni kokkupuuted ümbruskonna inimestega, õppis ta tundma huvitavaid ja erisuguseid inimesi kaugemaltki: seal oli ümbruskonnas tuntud rätsep Puks, Järva-Madise kirikuõpetaja ja kõrtsimees, poepidaja ja kraavitöölised — kõik ikkagi teistsugused inimesed kui kodutalu töödrühkiv pere-

[11] Sealsamas.

[12] Vt. M. Grossthal M. Kampmannile 23. XII 1928. KM KO, F 36, M 7-b.

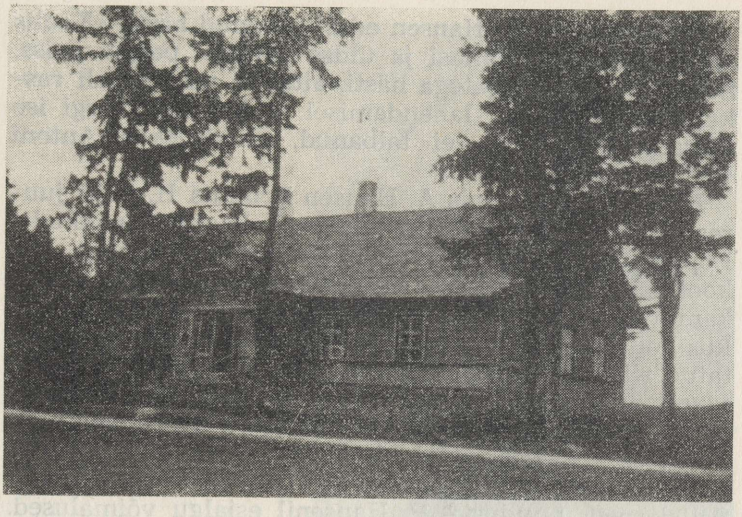

Sääsküla kool

rahvas. Kõik see, mis neist inimestest räägiti, andis tööd A. Hanseni fantaasiale. Ning nendest koduümbruse inimestest kujunesid hiljem ka kirjaniku esimeste proosateoste prototüübid.

A. Hansen õppis lugemise selgeks ise, kuulas ainult, kuidas ema vanemale vennale ketramise juures tähti õpetas. Seejärel alustas ta 8-aastaselt oma kooliteed, mis nõudis temalt hiljem suuri pingutusi ja katkes ajuti aastaks, mõnikord isegi paariks. 1888. a. sügisel viis Peeter Hansen oma neli vanemat poega Sääsküla kooli. Nelja koolimineva venna hulgas oli Anton noorim, kuid ei jäänud teadmiste poolest teistest maha. Kaks aastat hiljem siirdus A. Hansen Prümli vallakooli. Sealne kooliõpetaja Hans Tiss oli Hansenitele sugulane ja Anton ning tema õde olid kostil koolmeistri perekonnas. Hans Tiss oli vaimsete huvidega inimene, kes otsese koolitöö kõrval püüdis vastuvõtlikumates õpilastes äratada huvi raamatute vastu. On tõenäoline, et Prümli koolmeistri kiindumus raamatuisse avaldas mõju ka noorele A. Hansenile.

Õpingutes on A. Hansen edasi jõudnud hästi. «Koolis oli ta paremaid õpilasi ja üldse lahtise peaga poiss. Sobides kaasvõitlejatega hästi, aitas ta neid sageli raskemate ülesannete lahendamisel. Juhul kui keegi ise ülesande õiget sisu ei taibanud, mindi ikka Antoni jutule...» [13]

Kolmel talvel õppis A. Hansen Prümlis H. Tissi juures, omandades kõik selle, mida vallakool võis pakkuda. Lõpuks oli Prümliski tegemist vaese nurga kooliga, kus koolimaja täitis muuseas ka veel kohtumaja ning arestikambri funktsioone. Koolimaja rehetoas oli väike ruum, kus hoiti kinni vallakohtu poolt kaklemise pärast karistatud riiakaid naisi. Neid võis noor A. Hansen Prümlis sageli näha. Koolmeister, kes märkas noore Anton Hanseni andekust, pani teda mõnikord nooremaid õpetama. Kui A. Hansen lahkus Prümli koolist, soovitas H. Tiss P. Hansenil poega tingimata edasi koolitada. [14] Selleks aga puudusid P. Hansenil esialgu võimalused.

Vallakoolis käimise aastail tulevad noore A. Hanseni vaimse arengu suunamisel peale koolist saadud mõjutuste arvesse veel teisedki tegurid. Raamatuid oli kodutalus küll vähe: leidus jutumaterjali «Virulase» ja «Sakala» lisalehtedest, olid mõned «Jenoveva» laadi sentimentaalsed rahvaraamatud. Fr. R. Kreutzwaldi «Maailm ja mõnda, mis seal sees leida on» oli noorel A. Hansenil mitu korda läbi loetud. Piibel ja muu vaimulik kirjandus aga ei köitnud teda. Pole teada, et A. Hanseni lugemislauale oleks sattunud tõeliselt väärtuslikke ilukirjanduslikke teoseid enne tema siirdumist Väike-Maarja kihelkonnakooli. Raamatu puudumisel langes aga seda suurem kaal ümbruskonna enam arenenud talumeeste sõnadele, samuti ka rahva vaimuloomingule. Nendeks inimesteks, kes noore A. H. Tammsaare mõttetegevusele ergutavalt mõjusid, olid kõigepealt Hans Grossthal ja Jaan Kaeli. Hans Grossthal oli samuti Viljandimaalt väljarännanu, kuid oli Simisallu asunud enne Peeter Hanseni tulekut Põhja-Tammsaarele. Ta oli tuline jakobsonlane, kes ümbruskonna talu-

[13] —K—, A. H. Tammsaare Prümli külakoolis. «Vaba Maa» 13. I 1936, nr. 9.

[14] Vt. M. Grossthal M. Kampmannile 23. XII 1928. KM KO, F 36, M 7-b.

Jaan Kaeli

meestele tutvustas «Sakalat» ja rääkis vaimustusega rahvusliku liikumise aja suurüritustest. Ta oli sagedane külaline Põhja-Tammsaare talus, oli muuseas ka A. Hanseni ristiisa ning soovitas P. Hansenil Antonit koolitada. Kui C. R. Jakobsoni võitluse eesmärgid ja ideed olid A. Hansenile tuttavad juba poisikesepõlves, siis võlgneb ta selle eest tänu kõigepealt oma ristiisale. Jaan Kaeli, kellega A. Hansen tutvus enne Väike-Maarjasse siirdumist, polnud niivõrd huvitatud poliitikast, kuivõrd tundis huvi kirjanduse ja kultuurielu sündmuste vastu. Loomulikult polnud temagi teadmised kirjandusest nimetamisväärsed, aga kiindumus raamatusse ja kirjasõnasse üldse eraldas teda siiski kõrvenurga läbilõike-talupojast. Nii H. Grossthalilt kui J. Kaelilt on noor Anton Hansen saanud virgutavat tuge kooliskäimise võimaluste otsimiseks.

A. Hanseni noorpõlve aastail oli Järva-Madise ümbruses rahva hulgas levinud lõppriimiliste vemmalvärsside loomine. Ümbruskonnas on leidunud laulumeistreid, kes naaberküla elanike kohta on teinud pika pilkelaulu. Teistsugune laulurepertuaar on aga noore A. Hanseni kõrva puutunud saarlaste vahendusel, kes käisid Põhja-Tammsaare läheduses soos turvast lõikamas. A. Hanseni vanemad vennad töötasid nendega koos. Saaremaa töömeeste laulurepertuaar on saanud tuttavaks ka A. Hansenile ning mõningaid turbalõikajailt kuuldud motiive on kirjanik hiljem kasutanud «Tõe ja õiguse» I köites pilkelaulu loomisel.[15] Rahvapärane vaimukas ja teravasõnaline laul aga võis olla üheks ajendajaks, mis viis noore Anton Hanseni endagi värsside kirjutamiseni, kuigi tema varasemad säilinud luuletused ei ole pilkelist laadi.

Pärast Prümli kooli lõpetamist on Anton Hansen juba katsetanud värsside kirjutamisega. Arvatavasti viitab ta ise umbes samale perioodile oma elus, kui ta lausub: «Mäletan, et juba pisikesena poisina hakkasin «paberit määrima». See ei meeldinud sugugi mu emale. «Kõik kirjanikud on viimsed näljakunstnikud — poeg, miks tahad ka sina saada üheks selliseks?» Ma ei vastanud. Kirjutasin edasi, edasi. Mul oli huvi, mul oli tahet.»[16]

13-aastane vallakooli haridusega A. Hansen vajas aga nüüd tõepoolest raudset tahet, kui ta ei tahtnud jääda isakoju talutööle. Tema õppimishimu ja huvialad lausa sundisid teda lahkuma väljamäelt. Isa keeldus esialgu poega kihelkonnakooli saatmast, ent loobus vastuseisust aasta pärast. Omapärase loodusega üksildaselt väljamäelt kandus A. Hanseni elukulg nüüd kodukohast kaugesse paika — Väike-Maarjasse. Aga sellega seoses olid seljataga ka lapsepõlveaastad. Muljed neist jäid kustumata ereduses A. Hanseni teadvusesse, ning kui kirjanik oli saavutanud kunstiliste võimete haripunkti, rajas ta neile ühe oma monumentaalsema teose.

---

[15] Vt. H. Salu, Folkloor A. H. Tammsaare loomingus. Diss. Tartu 1943, lk. 200. TRÜ Teaduslik Raamatukogu.

[16] A. H. Tammsaare ankeedivastus küsimusele: Millist mõju avaldas mu loomingule ema. «Tempo» 20. XI 1931, nr. 11.

A. HANSEN VÄIKE-MAARJA KIHELKONNAKOOLIS

1892. a. septembris [17] siirdus 14-aastane Anton Hansen Väike-Maarja kihelkonnakooli. Seni ainult kodunurga maamiljööga tuttav talupoiss sattus kihelkonnakoolis uude ja virgutavasse keskkonda. Õppimishimuline nooruk ei omandanud kihelkonnakoolist ainult vajalikku koolitarkust, vaid Väike-Maarjas valitsenud õhkkond suunas noort A. Hansenit intensiivsemate kirjanduslike katsetuste poole. Kihelkonnakoolil ja kaudselt ka Väike-Maarja luuletajate parnassil on A. Hanseni vaimsele arengule omajagu mõju. Üksikult väljamäelt tulnud karjapoiss sattus nüüd miljöösse, kus tegutses omapärane luuletajate parnass, kelle osatähtsus kaasaegses eesti luules oli märgatavalt suur.

Väike-Maarja oli möödunud sajandi 90-ndail aastail kiriku ümber tekkinud pisiasula umbes 15 elamuga. Elanike arvu ja muude tingimuste poolest ei erinenud ta millegagi kümnetest teistest samasuguseist asulaist. Väike-Maarja ümbruses asusid aga majanduslikult heal järjel seisvad talud, selles maanurgas olid tuttavad C. R. Jakobsoni ideed ning talupoegkonnas leidus kultuuritahtelist elementi. Asula lähem ümbrus oli nii majanduslikult kui kultuurielu avalduste poolest sootuks teistsugune kui A. Hanseni kodunurk. Rääkimata Väike-Maarjas tegutsenud luuletajate grupist, äratab tähelepanu seegi, missuguse entusiasmiga töötas koha-

[17] K. Mihkla annab oma raamatus «A. H. Tammsaare elutee ja looming» A. H. Tammsaare Väike-Maarja kooli siirdumise daatumina ekslikult 1893. aasta. Eksitus on ka A. H. Tammsaarel enesel nimetatud teose lugemisel kahe silma vahele jäänud ja kandunud seetõttu ka hilisemaisse nõukogudeaegseisse kirjandusluguddesse.

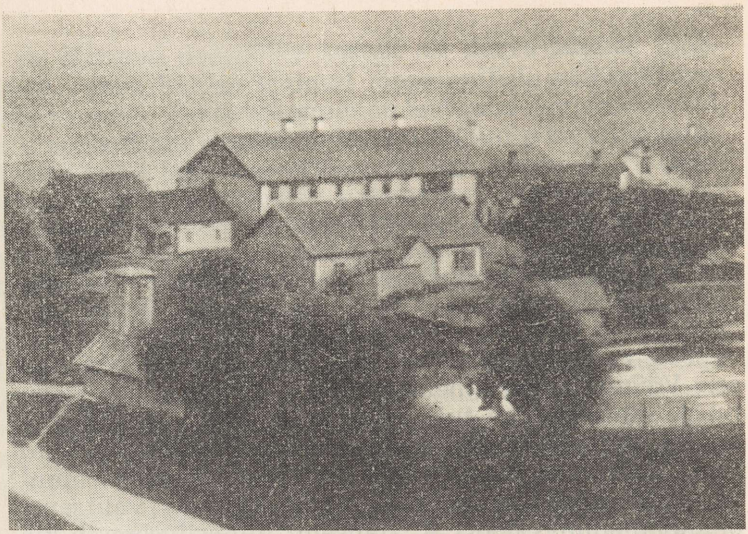

Väike-Maarja. Paremal (tumeda katusega) kihelkonnakool, kõrval vasakul kellamees Ville maja, kus Anton Hansen elas selle kooli õpilasena

lik laulukoor. Taludest käidi viie ja enama kilomeetri kauguselt lauluharjutustel, koor võttis osa laulupeost 1879. aastal. A. Hanseni kooliaastail oli selle omapärase väikeasula kultuurielu tõusuteel. Omajagu teeneid on selles ka Jakob Liivil, kes väsimatu energiaga alates 1880. aastast tegutses Triigi Avispeal kooliõpetajana ja vallakirjutajana. Otsese töö kõrval arendas J. Liiv hoogsalt seltskondlikku tegevust, olles mitmete kultuuriliste algatuste hingeks. Koos P. Jakobsoni ja J. Tammega moodustasid nad luuletajate parnassi põhituumiku, millega ajutiseks liitusid veel K. Krimm, O. Münther jt. Ühendavaks lüliks nende vahel oli ikkagi energiline J. Liiv, sest mitmed teised tulid ja läksid, kuid Jakob Liiv püsis kohal palju aastaid ühendava sidemena. [18]

[18] Vt. Fr. Tuglas, Juhan Liiv. Tallinn 1958, lk. 77.

Anton Hanseni õpetajateks esimesel kooliaastal Väike-Maarjas olid J. Hansen [19] ja J. R. Karafin, kes jäi järgneva suveni abiõpetajaks. Kuna J. Hansen polnud väljapaistev pedagoog, otsiti tema ametisoleku aasta jooksul kihelkonnakoolile uut juhatajat. [20] Selleks tuligi 8. aug. 1893 Jakob Tamm. Luuletaja J. Tamm oli A. Hanseni õpetajaks 1893/94. ja 1896/97. õppeaastal. Vahepealsetel aastatel A. Hansen koolis ei käinud.

Kihelkonnakoolis oli kaks klassi, kusjuures mõlemad olid kahejaolised, nii et õppeaeg koolis kestis neli aastat. A. Hanseni üldised teadmised olid aga piisavad selleks, et ta võeti otsekohe I klassi teise jakku. Järgnevas õppetöös ei andnud see end kuidagi tunda: esimesel kooliaastal Väike-Maarjas on Anton Hansen klassi parim õpilane. Esimese poolaasta järel olid tema tunnistusel ainult laulmine ja joonistamine hinnatud kolmega, ülejäänud ained on head, kevadel klassi lõpetamisel ei olnud A. Hanseni tunnistusel enam ühtegi rahuldavat hinnet. [21] Järgneval õppeaastal olid hinded veelgi paremad: II kl. 1. jao lõpetamisel on A. Hanseni tunnistusel 10 õppeainet hinnatud väga heaga, 6 heaga. A. Hansen oli kihelkonnakoolis kahtlemata andekas õpilane, kuid sellele liitus töökus ja põhjalikkus, mis viisidki nii heade tulemusteni.

Elutingimused ei olnud noorel A. Hansenil Väike-Maarjas kiiduväärsed. Isakodu oli 40 km kaugusel, ühendus sellega raske. Ainult pikematel õppetöö vaheaegadel sai teisest kihelkonnast pärinev õppur võimaluse kojuminekuks. Isa või vend läksid hobusega Antonit kooli viima; mõnikord sõideti Väike-Maarjasse, mõnikord aga ainult Tamsaluni, kus O. Müntheri vanemate juures peatuti ja hobusemees tagasi pöördus. [22] Edasi kulges A. Hanseni tee 13 km jalgsi või juhusliku sõiduvahendiga. Kõigest sellest hoolimata on Hansen

[19] Jaan Hanseni sugulusvahekord Anton Hanseniga on lõplikult selgitamata. Lähedasest sugulusest ei saa juttu olla, sest A. Hansen on ise kord intervjueerijale lausunud: «Üks aasta oli siin koolijuhatajaks keegi Hansen, vististi sugulane.» (A. H. Tammsaare nooruspäevilt. «Postimees» 29. I 1928, nr. 28.)

[20] Vt. [J. Elken], Väike-Maarja kihelkonnakool, praegune algkool. Rakvere 1923, lk. 27.

[21] RAKA, F 4633, s.-ü. 41.

[22] Liide Reiselt 1958 saadud andmeil.

vältinud koolist puudumist. Nagu näitavad omaaegsed kooli rakendusraamatud, on A. Hansen kolme õppeaasta jooksul koolist puudunud ainult 7 õppepäeva. [23]

Esimesel kooliaastal elas A. Hansen kirikuteener Jakob Ville juures, kelle korter oli koolimaja kõrval nn. leerimajas. Õpilasena oli A. Hansen kaaslastega seltsiv, tähelepanelik ja teravmeelne. Ta istus klassis esimeses pingis ja võis alati vastata, kui temalt küsiti. [24] Sageli mängis A. Hansen vahetundidel viiulit. Tema parimaiks sõpradeks õpilaste hulgas olid E. Vilmansen ja A. Liblik. Esimene oli A. Hansenist kõrgemas klassis, paistis silma musikaalsusega ja tundis huvi kirjanduse vastu. Aleksander Liblik oli A. Hanseni klassikaaslane, kelle kirjanduslikud harrastused ei lakanud pärast kooli lõpetamist: ta on hiljem avaldanud tõlkeid vene kirjandusest. Need kolm õpilast vestlesid vahetundidel meeleldi küsimustest, mida teised ei suutnud mõistagi. [25] A. Hanseniga ühes klassis õppis ka Johanna Soop, kes õppeedukuses ei jäänud A. Hansenist palju maha.

A. Hanseni teisel Väike-Maarjas viibimise aastal tuli kooli juhatajaks Jakob Tamm. Tema juhtimisel tõusis koolis keelte ja ajaloo õpetamise tase. Oli ju Jakob Tamm ise saanud hea pedagoogilise koolituse, tema tõsidus, järjekindlus, tõearmastus ja huvi kirjanduse vastu tegid J. Tamme igati hinnatavaks koolimeheks. Vilunud pedagoogina esitas ta aine oma tundides loogiliselt, meetodikindlalt ja õpikute küljes rippumata. Õpilastesse on ta suhtunud siiralt, heatahtliku tähelepanu ja hoolega. [26] Õppetööst vaba aja pühendas J. Tamm peaaegu täielikult luuletajategevusele.

Jakob Tamme tulek Väike-Maarjasse mõjus värskendavalt sealse parnassi tegevusele, samuti nagu energiline Jakob Liiv kahtlemata õhutas ka J. Tamme loomingulisele tööle. J. Tamme loomingus osutusid 1893. a. teine pool ja 1894. aasta eriti viljakaiks. [27] Otsekohe tekkis tal tihe kontakt Jakob Liiviga ja Peeter Jakob-

---

[23] RAKA, F 4633, s.-ü. 8.
[24] Liide Reiselt 1958 saadud andmeil.
[25] Jaan Allastilt 1958 saadud andmeil.
[26] Vt. R. Alekõrs, Jakob Tamm. Tallinn 1961, lk. 60.
[27] Vt. A. Jürgenstein, Jakob Tamm ja tema luuletused. «Eesti Kirjandus» 1908, nr. 5, lk. 336.

soniga, ta kutsus neid tihti enda juurde, kus siis mõndagi kirjanduse ja luule üle tõsisemalt kõneldi. Jakob Tamme korter — parnaslaste peamine kooskäimise koht — oli koolimajas poiste magamistoa kõrval. On iseenesest mõista, et kihelkonnakooli poisid huvitusid parnassi kolmikust ja et ärksamad võisid huvi tunda sellegi vastu, mida need tuntud luuletajad oma kooskäimistel arutasid. Olles kriitiline enese suhtes, lausub A. Hansen ühel intervjuul: «Väike-Maarjas puutusin kokku ka Jakob Liiviga, P. Jakobsoniga ja Müntheriga. Olin siis liiga noor selleks, et neilt väga suurt õppida. Sellevastu teatavat mõju avaldas Jakob Tamm kindlasti.» [28] Sellele kriitilisele ja objektiivsele enesehinnangule on vähe midagi juurde lisada.

Jakob Tamme mõju Anton Hanseni kirjanduslike huvide äratamisel ja süvendamisel on mitmesuunaline. Kõigepealt juhtis J. Tamm vastuvõtlikke õpilasi kaasaegse väärtusliku kirjanduse juurde. Ta luges õpilastele «Kalevipoega» ja analüüsis teost, vestles õpilastega «Kalevalast». Kui 1894. aastal ilmus Juhan Liivi «Vari», luges J. Tamm seda klassiski. Seda on hiljem meenutanud A. Hansen järgmiselt: «Kõik õpilased, eesotsas Jakob Tamme enesega olid tõsises vaimustuses. Pärast lugesin seda ise mitmel korral. Ning ma ei ole kogu oma elu ajal Eesti Kirjanduses leidnud nii mõjuvat teost, kui oli see.» [29]

Kui lugupidavalt suhtusid kihelkonnakooli õpilased J. Tammesse, seda näitab fakt, et õpetaja sünnipäeval rõõmustasid õpilased teda kingitusega. J. Tamm vastas õpilaste tähelepanelikkusele sellega, et kinkis igale poisile 1 eksemplari oma «Ärganud häälte» esimesest ja teisest andest. Vaevalt võib kaasaegsest kasinast luulekirjandusest leida teost, mis noorele luulet harrastavale A. Hansenile oleks olnud mõistetavam ja eeskujuna virgutavam. Oli ju J. Tamme lüürika rahvalähedane, selle probleemid olid kasvanud talupoja elust-olust. See lüürika oli ka vormilt lihtne, neljavärsiline stroof on seal ulatuslikult domineerimas. Ja ometi saavutas

---

[28] A. H. Tammsaare nooruspäevilt. «Postimees» 29. I 1928, nr. 29.

[29] Sealsamas.

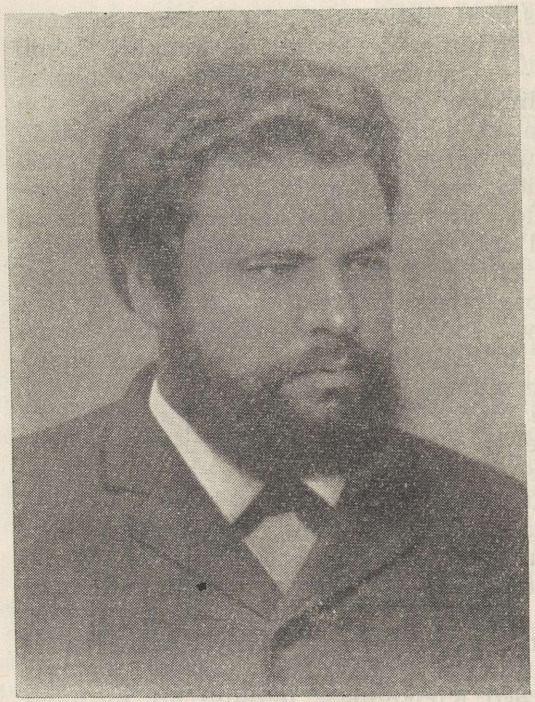

Jakob Tamm

J. Tamm nois kitsais vormitingimustes, milles sõna- ja riimivaesus tänapäeva luule tasemega võrreldes silma paistab, omalaadse meisterlikkuse. J. Tamme lause on sujuv ja loomulik, tema riimimis-anne silmapaistev. Küllap see just Väike-Maarja perioodi ja selle järelaja kohta käib, kui A. Hansen hiljem ise tunnistab: «Kord lugesin ma õige palju Jakob Tamme «Ärganud hääli», neid suurte osade kaupa peast mäletades. Mulle meeldis selle luuletaja lihtsus, otsekohesus, sõnakehvus ja maamehelik kohmakus, mille taga peitub soe tundmus häbelikuna.» [30]

[30] A. Hansen, Keelest ja luulest. Tallinn 1915, lk. 19.

Kui Hanseni värsikatsetused Väike-Maarjas ja hiljem Tartus Treffneri gümnaasiumis hoogustuvad, siis on neiski märgata J. Tamme luule mõju, kuigi oma luuletustes ei saavuta Hansen kunagi Tamme värsi loomulikku sujuvust. Lugulaul oli J. Tamme lemmikvorm; ka Hansen on oma luuletuste vihikusse kirjutanud mitu lugulaulu.

Väike-Maarja kihelkonnakoolil oli raamatukogu, mida J. Tamm täiendas. Raamatukogus leidus N. Gogoli, A. Puškini, M. Lermontovi ja I. Krõlovi teoseid.[31] Kooli lõpuklassi õpilased olid omandanud vene keele oskuse niisugusel määral, et võisid venekeelset kirjandust lugeda. Nii oli A. Hansenil võimalik tutvuda mainitud autorite teostega ulatuslikumalt, kui nõuti kihelkonnakooli vene keele tundides. Eestikeelseid raamatuid Väike-Maarja kihelkonnakooli raamatukogus sel ajal veel ei leidunud, ja kui J. Tamm andis mõnele õpilasele lugemiseks eestikeelse ilukirjandusliku teose, siis ainult oma isiklike raamatute hulgast.[32]

Õpilaste kirjatöid analüüsides sõnastas J. Tamm sageli oma põhinõude: kirjutises tuleb taotleda selgust, lihtsust ja loomulikkust. Seda nõudliku õpetaja programmi võime pidada õieti esimeseks «kirjandusteoreetiliseks» juhtnööriks, mis A. Hansenile on antud. Ja oma hilisemas ulatuslikus loomingulises töös on kirjanik seda orientiiri vahest palju järjekindlamalt silmas pidanud kui teisi kirjandusteoreetilisi tarkusi, mida ta lõppude-lõpuks luges tohutul määral. «Nende tema nõudmiste järele olen püüdnud kogu eluaja käia,»[33] tunnistab kirjanik ise.

Paljudel Väike-Maarja kooli õpilastel, sealhulgas ka A. Hansenil, oli sõbralik vahekord Mari Tammega, Jakob Tamme õega. Viimane oli iseloomult lahke ja sõbralik inimene, kes kõigiti hoolitses igapäevaseis toimetustes saamatu venna eest. Pahanduste või konfliktide puhul pöördusid õpilased sageli Mari Tamme poole, et see nende eest kostaks. Jakob Tamm oli oma õe suhtes järeleandlik ja tõtt-öelda pääsesid kihelkonnakooli

[31] J. Pinkovskilt 1958 saadud andmeil.
[32] Andmed J. Heinpalu kirjast töö autorile 2. VI 1959.
[33] A. H. Tammsaare nocruspäevilt. «Postimees» 29. I 1928, nr. 28.

vembumehed mõnelgi korral karistusest selle tõttu, et Mari Tamm nende vallatuste pärast käis venna juures vabandamas.

Mari Tamme ja Anton Hanseni vahel kujunesid kõige sõbralikumad suhted. Mari Tamme pööningukambrisse hakkas lõpuks koos käima väike kirjanduseharrastajate rühmake, kuhu kuulusid Anton Hansen ja Mari paremad sõbrannad õpilaste hulgast, eriti aga Liide Reise. Loeti luuletusi, nii Jakob Tamme kui ka teiste parnaslaste omi, luges Anton Hansengi oma luuletuste vihikust. See noorusvaimustusest ja puhtast sõprusest kantud ring oli nagu omamoodi paralleel tõelisele parnassile, mis kogunes alumisel korrusel Jakob Tamme tubadesse. Muidugi oleks liiga optimistlik arvata, et Mari Tamme sõpruskond tegeles ainuüksi kirjanduse harrastamisega — küllap kirjandus oli ikka ainult üks teema noorte huviringis. A. Hansen oli seal ainukeseks loovaks jõuks ja temagi värsitaie ulatus parajasti nii kaugele, et autor võis kirjutada sentimentaalseid õnnesooviluuletusi õdedele-vendadele või koolikaaslastele. Nähtavasti aga A. Hanseni vaimne erksus tegi noormehe sümpaatseks temast tunduvalt vanemale Mari Tammele. «Marie, Tamme õde, usaldab mind väga,» [34] heidab A. Hansen möödaminnes märkuse ühes kirjas. Optimistlik ja heasüdamlik, A. Hanseni suhtes alati omakasupüüdmatult abivalmis — niisugusena on Mari Tamm Anton Hansenit julgustanud Väike-Maarja koolipäevil, samuti on ta mitmel korral toetanud teda materiaalselt. Kui A. Hansen Väike-Maarjast lahkus, kestis nende kirjavahetus üle kümne aasta, kuni see lõpuks katkes M. Tamme abiellumise järel. [35]

Lõpetanud 1894. a. kevadel edukalt II klassi esimese jao, ei tulnud A. Hansen selle aasta sügisel enam kooli. Põhjuste kohta ei ole säilinud otseseid andmeid, kuid neid pole raske järeldada. On selge, et õppimishimuline ja väljapaistvate vaimsete eeldustega nooruk ei katkestanud vabatahtlikult haridusteed kaheks aastaks. On säilinud A. Hanseni kiri Jakob Tammele 22. aug. 1896,

[34] A. Hansen M. Hansenile, dateerimata kiri. KM KO, F 36, M 2:13.

[35] Liide Reiselt 1958 saadud andmeil. Kirjad seni avastamata ja tuleb arvata, et need on hävinud.

milles A. Hansen palub end pärast kaheaastast äraolekut uuesti kihelkonnakooli tagasi võtta. «Paar aastat on sellest möödas, kui mina V. Maarja kihelkonna kooli II kls. I jao eksami läbi tegin. Hea meelega oleks mina teisel aastal kohe tagasi tulnud, aga haigused on mind kaks aastat kinni pidanud.» [36]

Näib, nagu oleks A. Hansen ise andnud selles kirjas küsimusele lahenduse; ometi tuleb aga seda seletust vaadelda väga suure ettevaatlikkusega. Tõelised põhjused näivad olevat mujal ja nad on laadilt niisugused, et A. Hansen neid koolijuhatajale mainida pole tahtnud ning ajab läbi hädavalega. Ilmselt on põhjuseks majanduslik kehvus ja võib-olla ka isa vastuseis, poja toetamisest keeldumine, kes soovis pikaks talveks kodust kaugele minna. Noorel A. Hansenil tuli kodus talutööd teha, tuli veenda isa, enne kui leiti uuesti võimalus Antoni saatmiseks Väike-Maarjasse.

Kui A. Hansen 1896. a. sügisel saabus kihelkonnakooli viimaseks õppeaastaks, oli ta 18-aastane noormees. Tema värsisepakuulsus oli nüüd aga niisugune, et tema raamatute ja vihikute vahelt püüdsid kaasõpilased kõik kirjapandu kätte saada ja läbi lugeda. Näib, et väljendamistarve luulevormis oli muutunud A. Hansenile juba püsivaks vajaduseks.

Viimasel õppeaastal saavutas A. Hansen J. Tamme rahulolu, kes mitmel korral rääkis oma õele A. Hanseni headest kirjalikest töödest. [37] Tema hinded kihelkonnakooli lõputunnistusel olid järgmised: [38]

Piiblilugu	5
Katekismus	5
Kiriku ajalugu	4
Vene keele lugemine ja grammatika	4
Vene keele kirjalik	4+
Eesti keele lugemine ja grammatika	5
Eesti keel kirjalik	4+
Aritmeetika	4
Geograafia	4—
Vene ajalugu	4+
Üldajalugu	4+
Loodusteadus	4

[36] A. Hansen J. Tammele 22. VIII 1896. KM KO, F 36, M 2:14.
[37] Liide Reiselt 1958 saadud andmeil.
[38] RAKA, F 4633, s.-ü. 42.

Füüsika	5
Ilukiri	4
Joonistus	4—
Laulmine	4
Võimlemine	4

Väike-Maarja kihelkonnakoolist lahkudes võttis A. Hansen teadmiste kõrval kaasa ka palju niisugust, mis ei mahu kuivadesse hinnetesse. Kõigepealt kiindumuse vaimsesse loomingusse, mis Väike-Maarjas hakkas muutuma aktiivseks vajaduseks ise midagi luua. Koolipäevad Väike-Maarjas olid noorele A. Hansenile tõsised tööaastad ja nende jooksul tugevnes tema soov teadmisi omandada igasuguste raskuste kiuste. Teda ei võinudki nüüd enam rahuldada mõte, et peab kodukohta tagasi pöörduma ning sinna tööle jääma. Vaade Tammsaare väljamäelt tundus talle liiga kitsas, üksluine ja pakkus vähe arenevale vaimule. Oli tarvis aega kaotamata välja murda sellest miljöödst, kuid see polnud kerge ülesanne. Möödus 1897. a. sügis, aga edasiõppimise võimalust ei leitud. Kroonugümnaasiumi polnud A. Hansenil oma vanuse tõttu enam võimalik astuda. Jäi üle ainult üks kool — Hugo Treffneri eragümnaasium Tartus.

Pole raske aimata seda ootuste ja ärevuse pinget, kuid ka nurjumiste kartust, mis A. Hansenit valdas 1897. a. lõpul. Peeter Hansen sõitis Tartu, et selgusele jõuda kõigepealt ühes — missuguse kooliraha eest on Hugo Treffner nõus uut õpilast vastu võtma. Ta ei saanud eragümnaasiumi direktoriga kokku, kuulduste põhjal pidas aga kooliraha liiga kõrgeks.[39] Ometi oli Peeter Hansenile Treffneri koolis nõu antud, et ta saadaks poja Tartu Hugo Treffneri jutule. Sellest mõttest haaraski Anton Hansen kinni ja jaanuari alguses 1898 sõitis ta oma sõbra Jaan Kaeli kaerakoorma otsas hobusega Järva-Madisest Tartu. Tal oli kodunt kaasa võtta 50 rubla õpperahaks, luuletuste vihik, kuhu oli luulekatsetusi tehtud juba mitme aasta jooksul, ning hinges soov iga hinna eest Tartus oma haridust täiendada.

Jõudnud Tartu, läks A. Hansen H. Treffneri palvele, et see võtaks teda oma kooli õpilaseks. Direktor kõhk-

[39] Vt. M. Grossthal M. Kampmannile 23. XII 1928. KM KO, F 36, M 7-b.

les, kuid otsustas siiski noormehe vastu võtta. Kuna A. Hansenil oli õppe- ja pansioniraha tasumiseks ainult 50 rubla, nõustus ta täitma koolis tööülesandeid.

Nii sai 20-aastasest üksildasel väljamäel kasvanud talupoisist H. Treffneri vastuolude-rohke kooli õpilane. Oli alanud uus ja murrangulise tähtsusega peatükk A. Hanseni biograafias ja vaimse arengu käigus.

A. HANSEN
HUGO TREFFNERI GÜMNAASIUMIS

1

1898. a. jaanuarist kuni 1902. a. lõpuni õppis A. Hansen Tartus Hugo Treffneri eragümnaasiumis, mis kandis kõlavat ametlikku nimetust — Hugo Treffneri Esimese Järgu Õppeasutus Jurjevis. 20-aastasena Tartu saabudes oli A. Hansen talupoegliku mentaliteediga noormees, kelle vaimseteks mõjutajateks olid seni olnud karmikoeline ja vaene kodu ning kihelkonnakool. Esimene neist oli temasse sisendanud tõsist ellusuhtumist, raskusi trotsivat vaimu ja talupoeglikku visadust omal jõul elus midagi saavutada. Kihelkonnakoolist oli A. Hansen saanud peamised teadmised, üht-teist oli õppimishimuline noormees sellele juurde lugenud, kuid seda oli siiski vähe. Kodupaiga maaoludes puudusid raamatud, puudus miljöö, mis oleks virgutanud ja suunanud edasipürgiva noormehe vaimseid otsinguid. Tänu J. Tammele oli Väike-Maarja andnud A. Hansenile kirjandusalaseid teadmisi vahest rohkem, kui ta oleks omandanud mõnes teises kihelkonnakoolis. Kuid seesama Väike-Maarja kool ei likvideerinud A. Hanseni religioosseid vaateid. Pigem isegi vastupidi: kihelkonnakool, mis oli määratud keskmisele ja jõukamale talunoorsoole, pidi kasvatama noori kuulekuse vaimus nii religiooni kui ka maiste valitsejate suhtes. Suuremate kultuuriliste keskuste viljastavast mõjust oli aga A. Hansen seni eemal seisnud. Sellepärast polnud A. Hanseni tulek Tartu mitte ainult astumine uude kooli, vaid see sai eraldusjooneks kahe sootuks erineva etapi vahel A. Hanseni elus ja vaimses arengus.

A. Hansen kuulus sellesse generatsiooni, kelle esindajad on Tartut ihalenud oma lapsepõlvekodudes kui

mingit romantilist Emajõe Ateenat. Tema vaimustus ja ärevus Tartu saabumisel on mõistetav, kui teame, missuguste pingutustega on seotud tema lahkumine isakodust. «Oh Tartu, miks pärast pean ma sind nii hilja nägema? Mikspärast, miks, miks... Vastust ei anna ükski. Aga mis tõutav saladus on su sees? Mis ühendus minu hingel sinuga?»[40] Niisuguses romantilises toonis kirja saatis A. Hansen kaks nädalat pärast Tartu saabumist J. Kaelile. Tõotavate saladuste poolest oli aga ülikoolilinn kihelkonnakooli haridusega maapoisile kahtlemata rikas.

Ja ometi oli A. Hanseni sõit Tartu omamoodi hüpe teadmatusse. Tingimustele, mis teda koolis ootasid, ta ei mõtelnud. Kui need kujunesid lõpuks karmideks, siis aitas teda kõrvenurga tagamaadel karastunud iseloom ja murdumatu tahtejõud.

H. Treffneri gümnaasium oli omapärane ja ainulaadne õppeasutus tolleaegses Eestis. See vastuoluderikas kool etendas eesti hariduselus möödunud sajandi lõpul ja käesoleva algul siiski väga tähelepanuväärset osa. Nagu iga teinegi õppeasutus, oli ka H. Treffneri kool tuhandete niitidega seotud kaasaja ühiskondliku võitlusega, ühiskondliku mõtte arenguga ja kultuurielu sündmustega, mis toimusid kaasaegses Tartus. Et mõista, missuguses suunas toimus A. Hanseni areng H. Treffneri gümnaasiumis, tuleb jälgida kõigepealt seda, missugused ühiskondlikud suhted, ideed ja inimesed ümbritsesid teda uues keskkonnas.

A. Hanseni õppeaastad H. Treffneri gümnaasiumis langevad murrangulisse perioodi Eesti ajaloos. Uue sajandi algus tõi Eestis kaasa revolutsioonilise liikumise, samuti ka revolutsioonilise mõtte elavnemise. Marksism — uus teaduslik õpetus ühiskonna ümberkujundamisest — hakkas just neil aastail levima töölisklassi ja intelligentsi hulgas. Uued teaduslikud ideed, eelkõige darvinism, jõudsid neil aastail intelligentsi laiade ringideni.

Sajandivahetuse aastail kandsid revolutsioonilist liikumist Tartus peamiselt üliõpilased, sest Tartu proletariaat oli killunenud paljude väike-ettevõtete ja käsi-

[40] A. Hansen J. Kaelile 25. I 1898. Ed. Vilde Memoriaalmuuseum.

töökodade vahel. Pärast seda kui ülikooli õppekeeleks sai vene keel, hakkas aegamööda Tartusse valguma vene üliõpilasi tsaaririigi sisekubermangudest, kuid ka Peterburist ja Moskvast. 90-ndail aastail kasvab teistest ülikoolidest ületulnute arv Tartu ülikoolis kahekordseks. Vene ülikoolidest tulnud üliõpilased olid aga sageli endistest õppeasutustest revolutsioonilise tegevuse pärast välja saadetud. Nii kujunes Tartust omalaadne, opositsiooniliselt meelestatud üliõpilaste kogunemiskoht. Rahutused ülikoolis, mis viisid karmide repressioonideni tsaarivalitsuse poolt, algasid veebruaris 1899. Solidaarsustundest Peterburi üliõpilaste vastu, kelle demonstratsioon 8. veebruaril 1899 kumminuiade abil tsaaripolitseinike poolt laiali aeti, esitasid ülikooli ja Veterinaaria Instituudi üliõpilased oma koosolekul 23. veebruaril võimudele kaugeleulatuvaid nõudmisi. Nõuti ülikooli autonoomia taastamist, üliõpilastele kaitset politseinike vägivalla vastu, poolakate ja juutide vaba pääsu Tartu ülikooli jne.

Tsaarivalitsus asus otsekohe drastiliste abinõude rakendamisele. «Tartu ülikool ja Veterinaaria Instituut suleti, kõik üliõpilased loeti lahkunuiks, tagasi ülikooli võeti neid ainult individuaalse avalduse alusel. Tagasiastumise õiguseta heideti sellel aastal üldse ülikoolist välja umbes 500 üliõpilast, 250 inimest saadeti Tartust välja.» [41]

On muidugi ilmne, et niisugune äärmiste vahenditega teostatud rahustamine andis lõpptulemusena oodatust vastupidiseid tagajärgi. Ja teisest küljest köitis niisugune ülikooli puhastamine kogu linna avalikkuse tähelepanu. Üliõpilasliikumine ei jäänud enam üliõpilaskonna raamidesse, vaid kandus kogu elanikkonna teadvusesse, leides eeskätt muidugi tee Tartu intelligentsi juurde.

1902. aastal toimub Tartus hoogsalt keskkooliõpilaste organiseerumine põrandaalustesse ringidesse. Muidugi ei saa keskkooliõpilaste põrandaaluste ringide puhul rääkida nende organiseerijate revolutsioonilisest teadlikkusest. Üliõpilasringidega ei saa neid võrrelda, kuigi

[41] Э. Янсен, О революционном движении среди тартуских студентов в конце XIX и начале XX веков. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 35, Ajaloo-Keeleteaduskonna töid. Tallinn 1954, lk. 13—14.

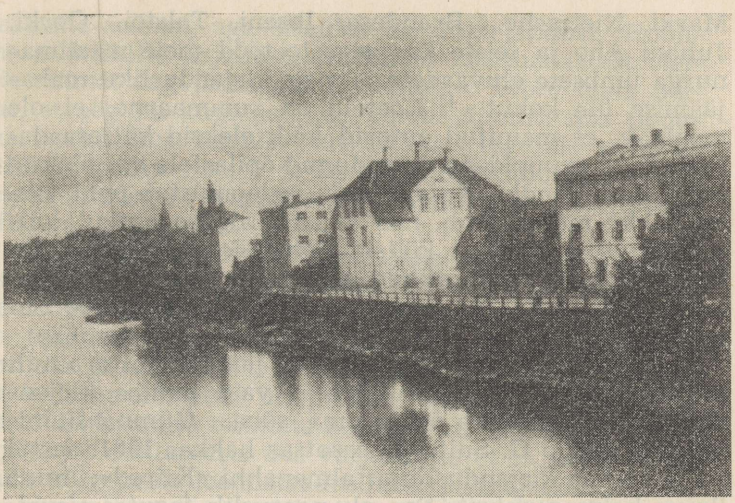

Vaade H. Treffneri gümnaasiumile

viimased võisid kaudselt ka keskkooliõpilaste ringidele mõju avaldada. «Nad [ringid] tekkisid vahel süütuist eriharrastusist, vahel juba teadlikumast rahvuslikust enesesäilitamistungist, vahel aga hoopis selgest poliitilisest organiseerimistahtest.» [42] Igal juhul on need keskkooliõpilaste ringidki omamoodi protestiavaldus tsaristliku surverežiimi vastu, kõigepealt aga eesti keele õigusteta olukorra vastu.

Nendesamade õpilasringide liikmed ja nende mõttekaaslased otsisid samal ajal energiliselt kontakti väliskirjandusega. Uue sajandi algul ristuvad väga mitmed kirjanduslikud ja ideoloogilised voolud Tartus ning õpilasnoorus haarab neid ahnelt, suutmata muidugi neid eritleda. Oli tolstoismi levimise aeg, ent juba hakkasid noore M. Gorki jõulised teosed uue ja värske hoovusena kirjanduse üldpildist välja paistma. G. Suits visandab selle autorite ringi, kelle teosed tolleaegsel Tartu gümnaasiumide noorsool olid kättesaadaval. «Üle Eesti kitsaste keelepiiride sisse tungides mõistsid Darwini,

[42] Fr. Tuglas, Noorusmälestused. Tartu 1940, lk. 124—125.

Marxi, Nietzsche, Brandese, Ibseni, Tolstoi, Gorki, Juhani Aho ja teiste kaasaegsete tööd meie maailmanurga umbsete eluvaadete ja meie kirjandusliku mahajäämise üle kohut.» [43] Loetelu on summaarne, ei ole mõeldav, et mainitud autorid kõik oleksid kättesaadavad olnud gruppidesse koondunud õpilastele või oleksid kõiki huvitanudki. Kuid loetelu iseloomustab neid vastandlikke mõjusuundi, mis sajandi alguse aastail kultuurihuvilist noorust köitsid. Tänapäeval mõjub üllatavana, et nii vastandlikud autorid on asetatud selles loetelus kõrvuti, ent kõnesolevale ajastule oli see iseloomulik.

Selle generatsiooni noorsugu ei jäänud mitte ainult mõjude passiivseks vastuvõtjaks, vaid püüdis kirjanduslikus avalikkuses öelda oma sõna. Gümnaasiumiõpilaste grupp G. Suitsuga eesotsas hakkas 1901. aastal välja andma kirjanduslikku almanahhi «Kiired», mida ilmus kolm numbrit. See oli nooruslik tegutsemisvaimustus, mis sündis koolinoori avalikkuse ette astuma almanahhiga, kuigi autoreist ei olnud kellelgi veel kindlaid maailmavaatelisi ega esteetilisi tõekspidamisi. Paljugi jäi seetõttu «Kiirtes» kunstiliselt väheütlevaks, kuigi väljaandjad olid oma aastate kohta omandanud tähelepanuväärse kirjandusliku eruditsiooni. G. Suitsul õnnestus «Kiirtele» ilukirjanduslikku kaastööd hankida ka A. Hansenilt ja kahtlemata ongi tema proosapalad need, mis «Kiirte» ilukirjanduslikust materjalist on ajaproovile vastu pidanud.

Samal ajal, kui üliõpilaskonna progressiivses osas levisid marksistlikud ideed, hakati ülikoolilinna intelligentsi hulgas intensiivselt propageerima loodusteaduse uuemaid avastusi. Seegi algatus lähtus ülikooli ringkondadest. Radikaalne üliõpilaste grupp, kõige agaramalt aga nende hulgas R. Aavakivi, pidas Tartu seltsides ettekandeid, kusjuures esmakordselt esitati eesti avalikkusele Ch. Darwini liikide tekkimise teooria. Seltsides peetud loengute põhjal koostati 1898. aastal R. Aavakivi ettevõttel populaarteaduslik koguteos «Lõbu ja teadus», mis pakkus lugemismaterjali loodus-

[43] G. Suits, Noor-Eesti ajakirja saateks. Lõppsõna. Noor-Eesti nõlvakult. Tartu 1931, lk. 46.

teaduste vallast, aga sisaldas ka ilukirjandust. Hoolimata artiklite asjalik-teaduslikust käsitluslaadist, leidis raamat lugejaskonnas poolehoidu. Teose levik näitas, et aeg oli küps asutada Tartus ajakiri, mis populaarteaduslikus vormis tutvustaks lugejaid pidevalt kaasaja loodus-, arsti- ja ka majandusteaduse uuemate seisukohtadega. Niisuguseks ajakirjaks kujuneski «Rahva Lõbu-leht».

«Rahva Lõbu-lehe» toimetajaks oli kuni 1899. a. oktoobrini K. A. Hermann. Ajakiri oli tema toimetusel sisuliselt vähenõudlik, pakkudes üht-teist teisejärgulist ka teaduse vallast. Oktoobris 1899 sai ajakirja väljaandjaks ja toimetajaks J. L. Jürgens, energiline ja radikaalselt meelestatud üliõpilane, kes suutis ajakirjale kaastööd hankida mitmete noorte eesti haritlaste sulest. Ajakirjas deklareeris uus väljaandja, et ta tahab avaldada kõigepealt loodusteaduslikke ja majandusteaduse probleeme puudutavaid kirjutisi.[44] Seda lubadust peeti ajakirja toimetamisel järjekindlalt silmas. «Rahva Lõbu-lehel» on sajandi esimesil aastail suur tähtsus darvinismi ja materialistliku elukäsituse levitamisel intelligentsi hulgas.

Et pilt oleks täielik käesoleva sajandi algul Tartu intelligentsi teadvusse tõusnud probleemideringist, tuleks tähelepanu juhtida veel ühele õigupoolest ebateaduslikule ja reaktsioonilisele teooriale. Kui «Rahva Lõbu-leht» levitas teaduslikke ideid, siis levis samal ajal teiste kanalite kaudu Eestisse sugemeid Fr. Nietzsche õpetusest. Fr. Nietzsche suri aastal 1900 ja umbes samal ajal hakkas tema üliinimese teooria mõnevõrra kõlapinda leidma ka Eestis. 1901. aastal avaldas ajaleht «Olevik» pealkirja all «Sarathustra» Fr. Nietzsche teose «Nii rääkis Zarathustra». Sealpool head ja kurja seisev «kangelane» oli seega astunud eesti lugeja ette. Baltisaksa ringkondades, kus leidus küllalt Nietzsche austajaid, oli ta tuntud palju varem. Igatahes on üliinimese küsimuse üle sajandi algul Tartus palju vaieldud, sest haarab ju nn. üliinimese probleem Fr. Nietzsche teoses paljusid moraaliküsimusi.

---

[44] [J. L. Jürgens], Meie lugejatele. «Rahva Lõbu-leht» 1900, nr. 10, lk. 217.

Konservatiivsem osa intelligentsist koondus Tartus «Postimehe» ümber, mille toimetajaks alates 1896 oli J. Tõnisson. Viimane võitis poolehoidjaid Eesti Üliõpilaste Seltsis, samuti toetas teda energiliselt vaimulikkond. «Postimees» kujunes tegelikult kiiresti eesti kodanluse häälekandjaks, ajaleht jutlustas klassirahu ja vastandas tõusvale materialistlikule elukäsitusele idealismi. Seejuures oli J. Tõnisson oma ideede propageerimisel võrdlemisi aktiivne: ta püüdis poolehoidu võita intelligentsi ringkondades ning propageeris oma vaateid gümnaasiumi noorsoo hulgas. Ajal, millal töölisklassi klassiteadvus oli välja kujunemata, õnnestus J. Tõnissonil leida küllaltki arvukas poolehoidjate ring. 1905. a. revolutsioon aga paljastas tema konservatiivsed seisukohad ja J. Tõnisson jäi edaspidi ainuüksi eesti kodanluse juhtivaks jõuks.

Niisuguses ühiskondliku võitluse, uute ja vanade ideede ristumiskohas asetses sajandivahetuse aastail H. Treffneri gümnaasium. Palju sellest, mis toimus linnas, eriti üliõpilaste ringkondades, jäi H. Treffneri kooli õpilastele mõistmatuks. Kuid linna avalikkust erutavad sündmused, samuti noorsoo ja intelligentsi hulgas toimuvad otsingud jõudsid kahtlemata ka H. Treffneri koolini. Seda enam, et H. Treffneri gümnaasiumis oli õpilaste keskmine vanus palju kõrgem kui kroonugümnaasiumides ja sellepärast võisid H. Treffneri kooli õpilased ühiskondliku elu probleeme kui ka kultuuriküsimusi mõista avaramalt kui gümnaasiumide noorus. H. Treffneri kooli tuumiku moodustasid ikkagi tahtekindlad ja vaimsete huvidega noormehed, kes tegelikkuse probleemide suhtes ei saanud olla passiivsed. Nii oli ka A. Hansen H. Treffneri kooli õpilasena teadlik üliõpilaste rahutustest, kuigi tal oli veel ähmane ettekujutus sellest, mis tegelikult ajendas üliõpilaste demonstratsioone. Ta oli teadlik salajaste õpilasringide olemasolust, ta andis oma esimesi kirjanduslikke katsetusi avaldamiseks õpilasringi almanahhile «Kiired». Ta luges «Rahva Lõbu-lehte», mis süvendas tema huvi loodusteaduse vastu, oli teadlik ka vastuolust, mis valitses J. Tõnissoni «Postimehe» ja «Rahva Lõbu-lehe» ringkondade vahel. Teravapilgulise vaatlejana jälgis ta H. Treffneri kooli õpilasena kõike seda, mis toimus

koolimaja seinte vahel ja ka linnas. On selge, et mitte ainult kool ja õpetajaskond, kes noort A. Hansenit iga päev ümbritsesid, ei määranud kirjaniku vaimset arengut, vaid kogu see ühiskondlik võitlus ja ideede-otsingute kompleks, mis oli iseloomulik sajandivahetuse Tartule.

2

Hugo Treffneri eragümnaasium oli rajatud aastal 1883. Kooli asutamisega oli H. Treffneril õnnestunud rajada ettevõte, mille järele kaasaegses ühiskonnas oli pakiline vajadus. Kihelkonnakooli lõpetamine sulges talupoegade lastel tegelikult tee edasise hariduse juurde, sest linnakoolidesse ei pääsenud talupoegade lapsed kihelkonnakoolist edasi õppima. H. Treffner taotles järjekindlalt täieliku gümnaasiumi õiguste saamist, s. t., et kool võiks ise välja anda lõpetajaile küpsustunnistuse. Kuid see teostus alles 1907. aastal. Nii oli H. Treffneri kooli lõpetajate tee küpsustunnistuseni palju raskem kui kroonugümnaasiumide õpilastel. Lõpetajad pidid küpsuseksamid sooritama teiste gümnaasiumide eksamikomisjonide ees Tartus, Riias, Narvas või isegi Sise-Venemaa linnades.

H. Treffneri kooli vaadeldes ei pääse mööda direktori vastuolulisest isiksusest. Tänapäeval tundub ebausutav, et nii järjekindlusetu, ebapedagoogiline ja mitme omaduse poolest veidruseni ulatuv inimene võis aastakümneid juhtida suurt kooli. Ja seda veel surverežiimi oludes, kus tuli valvel olla iga salakaebuse ees, ümbruses, kus H. Treffneri koolil, vähemalt varasemal perioodil, oli otseseid vaenlasi mõisnikkonna hulgas. Ent on olusid ja tingimusi, milles põhimõttekindlad ja sirgjoonelised isikud ei pea vastu, kuid pinnale jäävad olupoliitikud. H. Treffneri kool oli vajalik, tal oli meie hariduselus täita tähelepanuväärne funktsioon ja kool täitis selle, hoolimata asjaolust, et tema direktoriks oli Hugo Treffneri taoline inimene.

Kooli juhtimine ei olnud kerge ülesanne. H. Treffner pidi oma õppeasutuses looma niisugused tingimused, et direktori ja õpilaskonna tsaariustavuses kahtlemine ei oleks kellelgi võimalik. Selleks harrastas H. Treffner

TÜ Raamatukogu

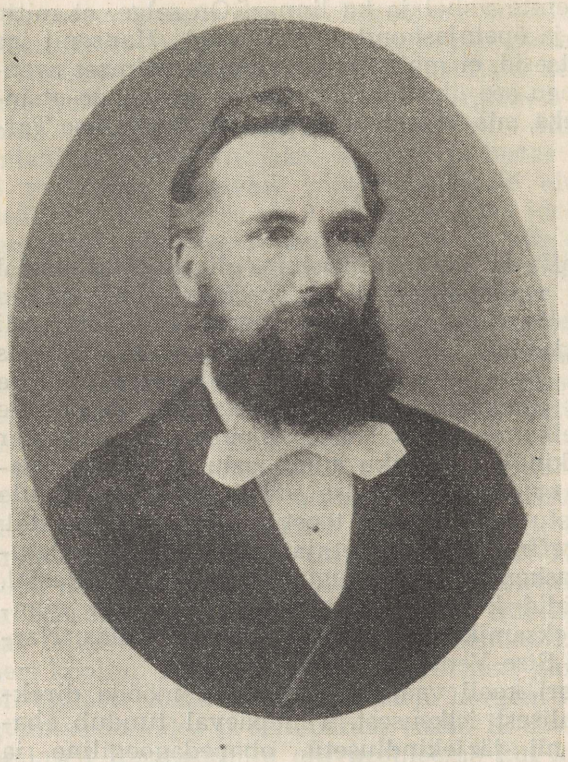

Hugo Treffner

suurejoonelist välist paraaditsemist: korraldati ilutulestikke kroonupühadel, samuti keiserliku perekonna tähtpäevadel. Tsaaritruudus seati koolis väliselt kõigile nähtavale pjedestaalile. H. Treffner oli sagedane külaline Tartu vene ametnikkonna klubis «Rodnik», kus ta püüdis tsaaririigi kroonuametnikega säilitada häid suhteid. Ja nagu tema iseloom oli tormakas ning mõõdutunnet vähe arvestav, nii kaldus ta riigitruuduse demonstreerimiseski mõnikord koomiliste liialdusteni.

Olles väliselt nii truualamlik tsaariametnike ja keisrivõimu suhtes, ei suutnud H. Treffner mõista vene kul-

tuuri. Kogu venesõbralikkus jäi tema juures koomiliseks teeskluseks, millest tugevama analüüsivõimega õpilane võis läbi näha. Laiutava venesõbralikkuse tagant ei selgunud aga H. Treffneri kindlamaid veendeid ja tõekspidamisi. Ta oli oma avalikku tegevust kord tõepoolest alustanud jakobsonlasena ja tema tollane käremeelsus oli õieti põhjuseks, et ta ei saanud pastorikohta. Kuid C. R. Jakobsoni suuna pooldamine võis varasemal perioodilgi olla lihtsa kaalutluse vili: Jakobsoni positsiooni kaitsmine tõotas populaarsust. Hilisemas tegevuses koolidirektorina pole varasemast jakobsonlusest jälgi märgata. Mida ta koolidirektorina on julgenud ette võtta rahvusliku meelsuse kasuks, on vähe. Harva julges ta mõnele õpilasele nelja silma all lausuda: ära unusta, et oled eestlane. Ent kui ta sealsamas oma hommikupalvustel ülistas riigitruudust, kui ta sõnavõttudest paistis silma saksa kultuuri austamine, kui ta vastandas end teadlikult uutele ühiskondlikele ideedele, kui talle ei meeldinud, et õpilased kirjutasid ajalehtedes, siis ei teadnud keegi õpilastest, missugust külge direktorist uskuda.

H. Treffneril oli omadusi, mis olid sobimatud suure kooli direktorile. Tema esinemised kooli hommikupalvustel toimusid kolmes keeles, kusjuures ühes keeles rääkis direktor sageli risti vastu sellele, mida ta oli rääkinud teises. Klasside ustes olid piilumiseks augud, kust direktor võis vaadata, mis toimus seal tundide ajal. Tema karistusviisid olid tihti väga üllatavad. Kuid võib-olla tajus ta ise oma pedagoogilist saamatust: ta ei õpetanud oma koolis isegi usuõpetust mitte.

H. Treffner oli ebamajanduslik inimene. Kulutused, mis läksid riigitruuduse demonstreerimiseks ja kroonuametnike meelitamiseks, ei olnud väikesed. Kui meenutada sedagi, et küllalt oli neid õpilasi, kes õpperaha talle osaliselt võlgu jäid, siis ei tule imestada, et rahapuudus jälgis teda alati. Vähemalt ühes ei saa H. Treffnerit süüdistada: tema kool ei olnud ärilistel kaalutlustel rajatud ettevõte, mis direktorile oleks aineliselt tulu toonud. Sageli oli H. Treffneril raskusi, et hoida sissetulekut ja kulutusi tasakaalus. Seejuures ei unustanud aga direktor H. Treffner kunagi jõuka mehe poosi: ta ei sõitnud põhimõtteliselt ühehobusevoori-

mehega. H. Treffneri omadus oma isikuga kõikmõeldavaisse sündmustesse vahele segada tegi direktori koomiliseks, kuid mõnikord oli sellest ka kasu. H. Vuolijoki kirjeldab, missuguse agarusega H. Treffner püüdis abistada 1903. aastal ülekuulamise alla sattunud Tartu gümnaasiumiõpilasi. Kahtlemata aitasid need sidemed, mida H. Treffner iga hinna eest püüdis kõikjal luua, lõpptulemusena koolil püsida, kuigi direktori isiksus avalikkuse silmis kaotas väärikuse. «Narri osa etendamine oli hädaohutu nois ohtlikes oludes ja ta mängis ise sageli narri.» [45]

Üht printsiipi püüdis H. Treffner oma koolis siiski järjekindlalt rakendada: kasvandike väline käitumislaad pidi olema lihvitud ja linlik. Bravuursust, mida direktor ise armastas, püüdis ta sisendada ka noortesse. Maamehelik kohmakus, mille paljud õpilased kihelkonnakoolidest kaasa tõid, oli direktori alatiseks pilkeobjektiks. Ja see oli ka kõik, mille nõudmises direktor ise oli järjekindel. Sisemist väärikust, sirgjoonelist isiksust — rääkimata kindla maailmavaate sisendamisest — ei olnud H. Treffner võimeline õpilastes arendama. Kui paljud tema kooli õpilased jõudsid nende omadusteni, siis direktori osa selles kasvatustöös on tähtsusetu.

Vastutulelisena ja veidrustesse kalduva inimesena tõuseb H. Treffner esile kaasaegsete mälestustest. Fr. Tuglas väidab: «Isiklikult pean teda põhimõttelagedaks, meie varasemale avalikule elule hädaohtlikuks sekeldajaks, kelle veidruste taga vaevalt mingeid rahvuslikke või muid veendeid oleks peitunud. Ta ei kõlvanud ei rahvajuhiks ega pedagoogiks.» [46] See lõpphinnang on hävitav, kuid sõnastatud vahest siiski liiga hoolimatult. Igatahes lülitab see välja olude arvestamise H. Treffneri mentaliteedi kujundamisel. H. Treffner ja tema käitumislaad pole üksiknähtused; surverežiim kujundas Eestis 80-ndail aastail terve rea avaliku elu tegelasi, kes H. Treffnerist vähe erinesid.

Kui H. Treffneri isikus jääb pinnale positiivset vähe, siis sama arvamusega ei saa läheneda tema poolt juhitavale koolile. H. Treffner oli kooli administraator;

[45] H. Vuolijoki, Koulutyttönä Tartossa. Helsinki 1945, lk. 52.

[46] Fr. Tuglas, Noorusmälestused. Tartu 1940, lk. 157.

kooli vaimse palge määramisel oli tal oma osa, kuid mitte ainumäärav. Suur õpetajate kollektiiv tegi oma tööd ja H. Treffner ei seganud end nende ülesannetesse, kui kõik kulges koolis normaalselt.

Direktori suuresõnalise kroonumeelsuse varjus on mitmed õpetajad levitanud õpilaskonna seas vaateid, mis tsaristliku koolipoliitikaga olid vastuolus. 90-ndate aastate lõpul ei jäänud sotsiaaldemokraatlikud vaatedki õpilaskonnale tundmatuks. Teisest küljest püüdsid mõned õpetajad, ehkki tasa ja targu, säilitada õpilaste hulgas rahvuslikku meelsust, tuletades meelde seda vaimustust, millele tugines rahvuslik liikumine. Koolis loeti «Kalevipoega» ja õpilaskonna hulgas polnud C. R. Jakobsoni vaated tundmatud: õppis ju koolis paljugi nende talumeeste järeltulijaid, kes omal ajal olid C. R. Jakobsoni pooldajad ja kellele C. R. Jakobson oma võitluses tugines. Mingit ühtlast õpilaskonna mentaliteeti ei saanud aga välja kujuneda, selleks oli õpilaskond ise väga erisuguse koosseisuga. Selleks oli ka surveajastu liiga range. H. Treffner teadis mõndagi neist mõttesuundadest, mis koolis suuresõnalise kroonumeelsuse suitsukatte varjus valitsesid. «Kalevipoja» lugemist eesti õpilastele korraldas näiteks H. Treffneri vend Cornelius Treffner. Direktor segas end niisuguste antikroonulike ideede levitamisel vahele siis, kui kartis, et neist võivad teada saada tsaariametnikud. Kuid nagu mujal, nii oli ta selleski tegevuses järjekindlusetu.

Direktor H. Treffner, kes oli «süngelt salapärane, käsitamatult keerulise hingeeluga ja lõpuks — inimlikult hale», [47] hävitas ise õpilaste silmis oma autoriteedi. A. Hansen suhtus temasse kooli tulles lugupidava tänulikkusega. Kuid temal oli võimalus H. Treffnerit näha mitmekülgsemalt kui teistel õpilastel. Salapäratsemine algas juba siis, kui H. Treffner õpilasi kooli vastu võttis. Keegi ei tohtinud kaasõpilastele rääkida, kui palju ta on direktorile kooliraha maksnud. «Mind kinnitas tema ära, et mina kellegile ei räägi, et siis tahavad kõik nii halvalt, aga kui mõni rohkem maksab, siis võib ka

[47] Vt. Fr. Tuglas, [pealkirjata kirjutis]. Hugo Treffneri gümnaasiumi 50 aasta juubelialbum, Tartu 1933, lk. 285.

mõni vaene edasi aidatud saada.» [48] Siin tekibki esimene umbsõlm, milles H. Treffnerit süüdistada oleks raske. Objektiivselt tõi erisuguse suurusega õppemaks kehvemaile õpilastele tõepoolest kasu. Ent see paratamatu salapäratsemine jättis direktorist veidra mulje. Kooli uksehoidjana pidi A. Hansen need inimesed, kes tulid raha tooma, juhatama H. Treffneri juurde, neile aga, kes tulid H. Treffnerilt oma laenu tagasi nõudma, tuli öelda, et direktorit pole kodus. Ausameelne ja tugeva tõetundega nooruk pidi paratamatult oma seisukohta direktori suhtes varsti muutma. Veetnud paar aastat H. Treffneri koolis, on A. Hansen oma tuttavaile direktorist rääkinud juba skeptilises toonis. [49] Tema vahekord direktoriga jäi aga kooli lõpuni heaks, sest õpilasi, kes käitusid korralikult, H. Treffner ei seganud. Oma hinnangu on A. H. Tammsaare H. Treffneri kohta andnud «Tõe ja õiguse» II köites Mauruse omapärases kujus. Niipalju kui on võimalik ajalise distantsi tagant võrrelda H. Treffneri isiksuse kohta käivaid andmeid Mauruse karakteriga, peab ütlema, et kirjanik on taotlenud Mauruse kujus objektiivsust. Mõnedest H. Treffneri negatiivsetest omadustest on A. Hansen läinud seejuures mööda delikaatse vaikimisega. Pärast «Tõe ja õiguse» II köite ilmumist on kirjanik oma lähemas tutvusringkonnas tunnistanud, et kõigis omadustes ei vasta Mauruse karakter siiski Hugo Treffnerile. [50] Täiesti teadlikult on kirjanik vaikinud oma endise direktori mõnest negatiivsest joonest.

3

Mitmekesine oli H. Treffneri kooli õpetajaskond. H. Treffner püüdis värvata kooli õpetajateks väljapaistvaid pedagooge: ta oli sunnitud seda tegema, et tema kooli kasvandikud võiksid võõraste gümnaasiumide juures edukalt eksameid sooritada. Mõnikord küsis

[48] A. Hansen J. Kaelile 25. I 1898. Ed. Vilde Memoriaalmuuseum.

[49] L. Reiselt 1958 saadud andmeil.

[50] Vt. A. Looringu märkmed vestlusest S. Raudsepaga 12. VIII 1939. KM KO, F 210, M 1:26.

H. Treffner isegi vanemate klasside õpilastelt, keda nad soovivad endale mingi aine õpetajaks. Mitmed ülikooli õppejõudki olid H. Treffneri koolis õpetajaiks. Varasemal perioodil on kooli väljapaistvamaks pedagoogiks olnud M. Korneljuk, keda peeti üheks paremaks kreeka keele õpetajaks kogu Venemaal.[51] Väljapaistvateks pedagoogideks olid H. Treffneri koolis kahtlemata vene keele õpetaja A. Pavlov, matemaatikud M. Volokobinski ja M. Rehbinder, aga ka ülikooli professorid V. Tšiž ja K. Pokrovski. Kuid nende kõrval leidus H. Treffneri koolis õpetajaid-veidrikke, kes sarnanesid paljuski karikatuurile. Sageli kutsus H. Treffner õpetajateks üliõpilasi, kellest mõned oma ülesannet ei võtnud küllaldase tõsidusega.

H. Treffneri eragümnaasiumi sisemine struktuur oli vabam kroonugümnaasiumide omast. Kõige suuremaks erinevuseks oli muidugi see, et puudus vanusepiir kooli vastuvõtmisel. Polnud selles koolis haruldased juhud, kus õpilased olid õpetajatest vanemad. Kooli astuva õpilase teadmisi kontrolliti ja õpilane määrati teadmistele vastavasse klassi, õpilasi võidi viia kõrgemasse klassi ka õppeaasta keskel. Õppeplaanid vastasid täielikult gümnaasiumide kavale, kusjuures mõnikord pakuti H. Treffneri kooli teadmisi rohkemgi kui kroonugümnaasiumides. Oli õpetajaid-entusiaste, kes H. Treffneri kooli vabadusi kasutades nõudsid õpilastelt rohkem, kui nägi ette kroonugümnaasiumide õppekava.

Õpilaskond H. Treffneri gümnaasiumis oli kirju, õieti rahvusvaheline. «Kõige arvukamalt esines muidugi maapoisse-eestlasi, kuid üsna rohkesti oli Treffnerilt abi otsima tulnud ka saksa kolonistide poegi Volga alamjooksult, Jekaterinoslavi kubermangust, Krimmist, Doni kasakate maalt ja mujalt Lõuna-Venemaa aladelt.»[52] Mainituile tuleb lisada veel kaupmeeste poegi, kes Venemaa suurlinnade gümnaasiumides oma stuudiumiga õigel ajal lõpule ei jõudnud. Rahvusvaheline õpilaskond oli erisuguste huvidega ja vägagi erisuguse ellusuhtumisega. Siin oli neid, kes iga hinna eest püüd-

[51] Vt. A. Hanko, Oli kord... II. Tartu 1941, lk. 98.
[52] Vt. A. Lombak, Leekides. Tallinn 1958, lk. 55.

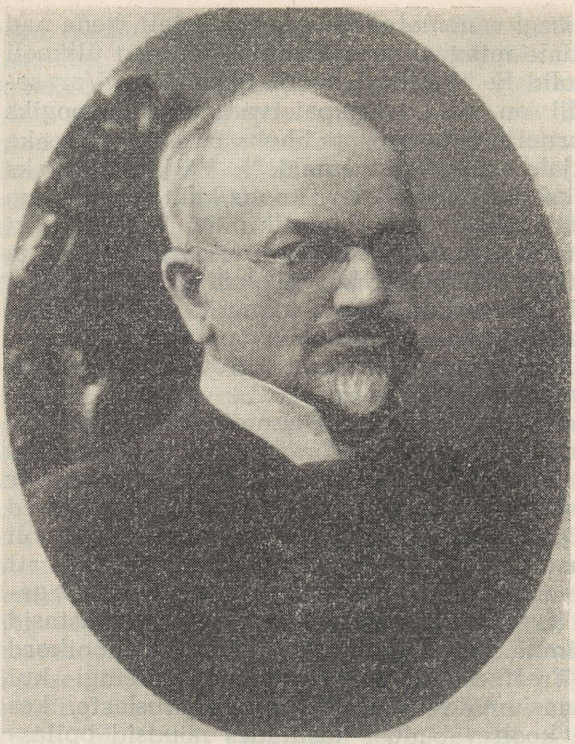

Prof. V. Tšiž

sid omandada keskharidust, kes töötasid kõiki jõude kokku võttes. Ja neile oli H. Treffneri kool vastuvõetav. Edasipüüdev element pani end lõpuks maksma ja esines juhtumeid, kus mitmed tunnustatud pedagoogid õpetasid parema meelega H. Treffneri koolis kui kroonugümnaasiumides. «Sellist edasipingutamist kui siin võis vaevalt mujal näha. Seda tagas juba õpilaste enamik, kes kõigest hoolimata tahtis edasi jõuda, olgu õppimistingimused millised tahes.» [53]

Õppimistingimused olid aga H. Treffneri koolis vilet-

[53] Fr. Tuglas, Noorusmälestused. Tartu 1940, lk. 156.

samad kui kroonugümnaasiumides. Koolis valitses krooniline ruumipuudus, siin õpiti isegi hobusetallist ümberehitatud klassiruumis, pansionis langes mõnes magamisruumis öösel temperatuur nullini. Kuid sellega harjuti lõpuks ja see kuulus kõik Treffneri kooli juurde.

A. Hansen määrati vastuvõtukatse järel V klassi.[54] «Vene keele poolest oleks mina IV klassi saanud, aga ma [ei] mõistnud algebrad ja see pidas mind kinni,»[55] kirjutab ta ise kaks nädalat pärast kooli astumist. Mitmekesine, vastandlik ja erinev oma pedagoogiliste võimete poolest oli see õpetajate galerii, kes A. Hansenit H. Treffneri koolis õpetas.

Vene keelt ja kirjandust õpetasid A. Hansenile Nikolai Znamenski, Aleksander Pavlov ja Jevlampi Nikolski.[56] N. Znamenskiga, kes oli A. Hanseni õpetajaks kahel esimesel kooliaastal, algas kirjaniku tutvus õpetajate-veidrikega. N. Znamenski oli õpetajana laialdaste teadmistega: ta tundis põhjalikult vene kirjandust, oskas prantsuse ja saksa keelt. Tema lemmikautoriks oli A. S. Puškin, kelle austajaks ta püüdis kasvatada kogu õpilaskonda. Ent just temast kirjutab A. Hansen: «Vene keele tundi annab meile üks venelane, kes enamiste igakord purjus on ja kelle õppetamisest suurt välja ei tule. Suurt korda ei ole koolis. Tunni ajal räägivad poisid nii, et sa ometi koolmeistri häält ei kuule.»[57] Nikolai Znamenski vend Vassili, kes õpetas vene keelt nooremais klassides, elas koolimajas. Mõningaid Vassili Znamenski omadusi on A. Hansen silmas pidanud Slopaševi karakteri loomisel «Tõe ja õiguse» II osas.

Aleksander Pavlov, kes oli vene keele õpetajaks A. Hansenile kolmel järgneval õppeaastal, oli aga

---

[54] H. Treffneri koolil oli tollal 8 klassi, kusjuures kõige kõrgemaks klassiks oli esimene.

[55] A. Hansen J. Kaelile 25. I 1898. Ed. Vilde Memoriaalmuuseum.

[56] Andmed selle kohta, missugused õpetajad eri aineid A. Hansenile õpetasid, on kõik võetud H. Treffneri kooli tunnistuselt õpetajate allkirjade järgi. Tunnistuste asukoht: RAKA, F 2022, s.-ü. 49, 50, 51, 52 ja 53.

[57] A. Hansen J. Kaelile 25. I 1898. Ed. Vilde Memoriaalmuuseum.

H. Treffneri gümnaasiumi väljapaistvamaid pedagooge. Ta oli lõpetanud Moskva ülikooli, tundis põhjalikult vene kirjandust ja pakkus oma aines õpilastele laialdasemaid teadmisi, kui nõudis keskkooli kursus. [58] A. Pavlov oli suurepärase esinemis- ja kõneoskusega pedagoog, samuti väljapaistev deklamaator. Tema lemmikautoriks oli N. V. Gogol. Ta oli pedagoog, kes oskas vene klassikalise kirjanduse väärtused teha õpilastele mõistetavaiks. Vihates ametlikku tooni õpilase ja õpetaja vahekorras, oli ta õpilastele ennem vanem ja elukogenum sõber kui õpetaja. Ja niisugusena võitis A. Pavlov õpilaste poolehoiu ja lugupidamise.

Noore A. Hanseni kirjandusliku maitse kujundamisel on A. Pavlovil suur tähtsus. Ta jätkas õieti seda tööd, mida kihelkonnakoolis oli alustanud Jakob Tamm. Vene klassikute sügav humanism, lai eepiline haare ja psühholoogiline tõepärasus on need poolused, mida A. Pavlov kirjanduses hindas eriti kõrgelt. A. Pavlovi kiindumine N. V. Gogolisse juhib ka A. Hanseni erilise tähelepanu sellele kirjanikule.

Kui viimasel õppeaastal H. Treffneri koolis õpetas A. Hansenile vene keelt ja kirjandust Jevlampi Nikolski, siis temal kui keskpärasel õpetajal oli vähe omapoolset lisada sellele, mida ta tundides käsitles. Ta jäi paratamatult A. Pavlovi suurte teadmiste ja avara isiksuse varju.

Saksa keel oli õppeaine, mis H. Treffneri koolis A. Hansenile kõige enam raskusi valmistas. Põhjusi on mitu: saksa keeles oli tema ettevalmistus kooli astumisel nõrk. Ka olid saksa keele õpetajad A. Hansenil H. Treffneri koolis nõrgemad pedagoogid kui vene keele või reaalainete õpetajad. Esimene neist oli Maksimilian Lemonius. Ta ei valitsenud tundides vajalikul määral klassi üle, tal puudus õpetajale vajalik autoriteet. [59] Vanemais klassides õppis A. Hansen saksa keelt Heinrich Baueri juures, kes oli asjalik ja täpne mees, kuid temagi ei saavutanud klassis õpilastega vahetut kontakti. [60] Saksa keele hinne oli A. Hanseni tunnistusel mitmel korral 3—. Niisugune hinne ei

[58] J. V. Veskilt 1959 saadud andmeil.
[59] J. V. Veskilt 1959 saadud andmeil.
[60] J. V. Veskilt 1959 saadud andmeil.

tähendanud, et A. Hansen oleks olnud saksa keele tundmises võhik, sest kuigi H. Treffneri koolis oli õppekeeleks vene keel, nõuti ka saksa keele põhjalikku oskust. Koolis oli palju neid õpilasi, kes kas päritolu või kasvumiljöö tõttu olid omandanud saksa keeles suuremaid eelteadmisi kui A. Hansen. Kui vene keele oskus oli A. Hansenil H. Treffneri kooli lõpetades perfektne, siis saksa keele valdamises polnud ta nii kaugele jõudnud, kuigi võis lugeda keskmise raskusega teksti täiesti vabalt. Esimese ilukirjandusliku tõlkegi on ta teinud gümnaasiumiõpilasena saksa keelest.

Kuigi H. Treffneri gümnaasiumis oli pearõhk pandud humanitaarainetele, kujunes sel perioodil, kui A. Hansen koolis viibis, reaalainete õpetamine tugevamaks. Põhjus seisis õpetajais. Ka A. Hansen õppis reaalaineid väljapaistvate pedagoogide juures ning neil oli oma osa kirjaniku maailmavaate kujundamisel.

Aleksander Bilov oli A. Hanseni esimeseks matemaatika-õpetajaks. Too nii pedagoogina kui inimesena keskpärasuse piiridesse jääv õpetaja ei avaldanud noortele erilist mõju. Erakordseks isikuks osutus aga A. Bilovi järglane, noor ukrainlane M. Volokobinski. Töötades ülikooli tähetornis prof. K. Pokrovski assistendina, andis ta 1894. aastast alates tunde ka H. Treffneri gümnaasiumi vanemais klassides. Olles ise väljapaistev matemaatik, suutis M. Volokobinski oma õpetamismeetodi teha huvitavaks; tema püüdeks oli kõigis õpilastes arendada matemaatilist taipu.[61] Iseloomult sirgjooneline, väliselt käitumiselt sageli karm, kuid seejuures noortesse sõbralikult suhtuv, oli M. Volokobinski õpilaste poolt kõrgesti hinnatud pedagoog. M. Volokobinski ei näinud oma ülesannet mitte ainult matemaatika õpetamises, vaid kasvatas koolis järjekindlalt sallimatust tsaarivõimu suhtes. «Volokobinski oli kujundanud õpilaste ringi, mis käis koos tema korteris — Tiigi tänaval, ühekordse maja katusealuses toas. See ring ei töötanud matemaatika, vaid sotsialismi alal.»[62] Neil ringi koosolekuil tutvustas M. Volokobinski õpilastele K. Marxi «Kapitali» venekeelset

[61] J. V. Veskilt 1959 saadud andmeil.

[62] J. Sarv, Mälestusi õpetajaist ja õpilasist. Hugo Treffneri gümnaasiumi 50 aasta juubelialbum, Tartu 1933, lk. 276.

väljaannet.[63] Olles ise veendunud tsaaririigi põhialuste täielikus pehkimises, on M. Volokobinski seda revolutsioonilist mõtet püüdnud sisendada ka õpilastesse. Tihedast kontaktist ringi liikmete ja selle vaimse juhi vahel annab tunnistust seegi, et õpilased on M. Volokobinskile kinkinud enda joonistatud Marxi pildi.[64] Seni pole õnnestunud faktiliselt tõestada, kas A. Hansen käis M. Volokobinski poolt korraldatud koosolekuil või mitte. Kuid nii või teisiti — M. Volokobinski mõjust ei pääse mööda, kui hakkame otsima neid tegureid, mis põhjustasid murrangu A. Hanseni maailmavaates. Teaduse ja religiooni vastuolu on M. Volokobinski oma tundides tihti analüüsinud. Ta oli alistuva orjameelsuse ja isevalitsusliku süsteemi karmisõnaline arvustaja ning ei varjanud oma vaateid ka tundides.

1902. a. sügisel tekkis M. Volokobinskil konflikt H. Treffneriga, kes tundis M. Volokobinski vaateid ega võinud neid taluda. M. Volokobinski oli toonud klassi I. Repini maalist «Burlakid Volgal» tehtud reproduktsiooni ja H. Treffner juhtus seda nägema klassi ukses olevast piilumisaugust. H. Treffner tegi sealsamas klassi ees M. Volokobinskile selgeks, et õpetaja peab koolist lahkuma.[65]

M. Volokobinski järel tuli vanemate klasside matemaatika-õpetajaks Maksim Rehbinder. Käitumiselt mehine-järsk, sageli sõnades valimatu, iseloomult paindumatu ja uhke — niisugusena oli ta mõneski sarnane oma eelkäijatele.[66] See väliselt käitumiselt hoolimatu mees suhtus aga õpilastesse ja õpetatavasse ainesse suure vastutustundega. Matemaatikuna oli M. Rehbinder tunnustatud teadlane, kuid pedagoogina ei küündinud ta oma eelkäija tasemeni. Ka M. Rehbinder on kutsunud õpilasi enda poole koju, kuid ainult matemaatiliste teadmiste süvendamiseks.

Mõningaid M. Volokobinski ja M. Rehbinderi karakteriomadusi on A. Hansen silmas pidanud, kui ta lõi matemaatika-õpetajate kujud «Tõe ja õiguse» II köites.

Füüsikat ja kosmograafiat õpetas A. Hansenile vii-

[63] J. V. Veskilt 1959 saadud andmeil.
[64] Vt. J. Sarv, nimetatud teos, lk. 276.
[65] J. V. Veskilt 1959 saadud andmeil.
[66] G. Mattolt 1959 saadud andmeil.

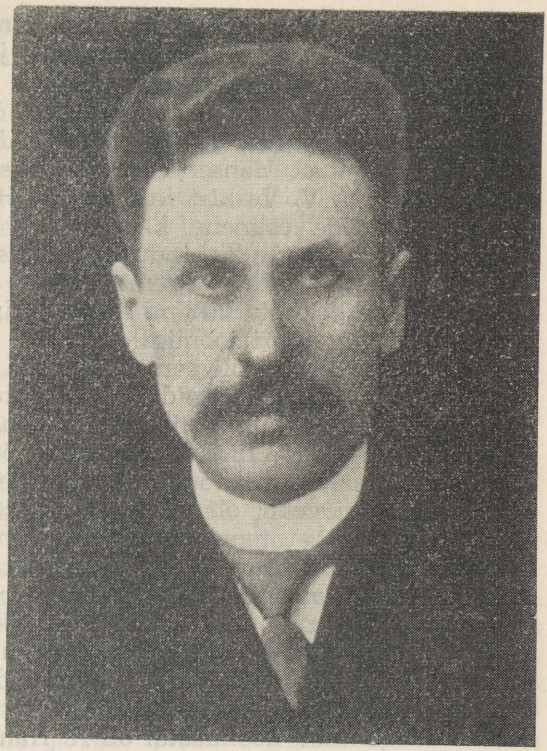

K. Pokrovski

maseil kooliaastail ülikooli õppejõud K. Pokrovski. Väga peenetundelise ja heatahtliku inimesena võitis ta kiiresti õpilaste lugupidamise.[67] Ta juhtis õpilaste tähelepanu vastuoludele, mis lahutavad füüsikat ja kosmograafiat kui teadusi religioossetest kujutlustest. Ta viis õpilasi sageli ülikooli tähetorni. On muidugi ilmne, et K. Pokrovski on prototüübiks kosmograafia-professorile «Tõe ja õiguse» II köites.

Geograafiat õpetas A. Hansenile ühel õppeaastal

[67] Vt. D. Rootsman, [pealkirjata kirjutis]. Hugo Treffneri gümnaasiumi 50 aasta juubelialbum, Tartu 1933, lk. 214.

J. L. Jürgens, sama üliõpilane, kes toimetas «Rahva Lõbu-lehte». Väga lähedane kontakt ja vastastikku teineteist mõistev vahekord tekkis A. Hansenil J. V. Veskiga. Viimane oli A. Hanseni õpetajaks küll ainult ühel õppeaastal, aga Veski hooldusel oli kooli raamatukogu, kust Hansen sageli võttis endale lugemismaterjali. J. V. Veskist kujunes A. Hanseni ilukirjanduslike tööde esimene kriitik, sest temale andis Hansen lugeda oma ilukirjanduslikke katsetusi, mida ta Treffneri koolis hakkas tegema järjest tõusvas hoos. Hiljem on Veski prototüübina seisnud kirjanikul silma ees Timuski karakteri loomisel.

H. Treffneri koolis oli samal ajal ka õpetajaid, kes tundusid ise õpilastele veidrikena ja kelle käsitluses muutus õppeainegi kummaliseks. Niisugusteks olid eelkõige usuõpetajad. Vilhelm Ohmann nõudis piiblisalmide sõnasõnalist päheõppimist. Cornelius Treffner, Hugo Treffneri vend, oli nii mõtlemises kui ka kõnes laialivalguv, nii et tema usuõpetuse-tundides vesteldi kõige veidramatel teemadel. Eriti armastas C. Treffner fantaseerida filoloogilistel ainetel, võrrelda piibli ja «Kalevipoja» värsse jne. Nii muutusidki usuõpetajad H. Treffneri koolis omamoodi karikatuurideks. Ja niisugustena on kirjanik neid kujutanud ka «Tõe ja õiguse» II osas.

Kahel esimesel kooliaastal oli A. Hansenil iga päev kokkupuuteid Valerian Czirwinskiga. See ülikooli kuldaurahaga lõpetanud füüsik oli elu poolt muserdatud ning oli kaotanud perspektiivi saavutada midagi rohkemat, kui pakkus talle äärmiselt tagasihoidlik töökoht H. Treffneri koolis. Ta ei andnud tunde, vaid tema ülesandeks oli õpilasi matemaatilistes ainetes järele aidata ja õhtupoolikul õppetoas korda pidada.[68] Koolimaja eestoas, kus Hansen istus uksevalvurina, viibis ka V. Czirwinski, kellel oli vastupandamatu nõrkus viina suhtes. Seejuures oli ta paljunäinud ja sõbralik mees, kelle jutustused elusündmustest avasid noormeestele maailma sootuks uuest aspektist. V. Czirwinski suri kevadtalvel 1900. Ta on kirjanikul olnud prototüübiks Voitinski kuju loomisel «Tõe ja õiguse» II köites.

---

[68] J. V. Veskilt 1959 saadud andmeil.

Kui koolimiljööst veelgi otsida isikuid, kes hiljem on kirjanikule andnud ainet romaani loomisel, siis tuleks mainida Fritz Taubelit, H. Treffneri kooli majandusasjade eest hoolitsejat, kellest romaanis on saanud Ollino. Selgub üllatav asjaolu: kaasõpilased on hiljem kirjanikule olnud vähem tänuväärseks materjaliks kui õpetajad, sest õpetajate karakterid on «Tõe ja õiguse» II köites üldiselt eredamad kui õpilaste omad. Otseseid paralleele saab romaani tegelaste ja A. Hanseni kaasõpilaste vahele tõmmata vähem kui õpetajate puhul. Nii on teada, et V. Pint vastab Tigapuule ja Nesterov Sikule; võib suure tõenäosusega oletada, et ka teiste õpilaskarakterite taga seisavad konkreetsed isikud, kuid kõiki neid avastada pole enam võimalik.

H. Treffneri kooli eesruum, kus A. Hansen pidas valvuriametit, oli omamoodi foorumiks, kus noor kirjanik võis jälgida kõige erinevamaid inimesi, kuulda kõige üllatavamaid mõtteid ja arvamusi. «Ses avaras ooteruumis tekkis päeva jooksul tihtigi mõttevahetusi, arutlusi ja vaidlusi kõige mitmekesisematel teemadel, mida üritasid sealt läbi käivad õpilased, õpetajad ja direktor, sest sealtkaudu käis majja tulijate ja majast lahkujate peamine tee.»[69] On ilmne, et selles ruumis pajatati uudistest, mida oli kuuldud linnas, siin arutati päevaprobleeme ja siin plaanitsesid ka õpilased oma nooruslikust tegevus-agarusest ajendatud ettevõtteid. Uued mõtted teadusemaailmas, mis tollal Tartu intelligentsi hulgas olid käärimas — eelkõige darvinism —, äratasid vaidlusi. Selles ruumis targutati ka üliinimesest, vaieldi Buuri sõja tulemuste üle. Siin imetleti Lurichit, kui see Durovi tsirkuses maadles ja kõiki oma vastaseid võitis. Siin imetleti üliõpilasi — ühtedele meeldis nende buršilikult lai joon, teistele nende streigi- ja demonstratsioonijulgus. Vaatlemishimulisele ja analüüsivõimelisele noorukile pakkus kool oma vastuoludega, võrratu tüüpiderohkusega ja erilaadsete juhtumustega ainulaadset pilti. Ühest küljest oli A. Hanseni elu koolis karm: majanduslik olukord oli tihti nutmapanevalt

[69] J. V. Veski, Mälestusi A. H. Tammsaarest. «Edasi» 1. III 1955, nr. 42.

troostitu. Kuid sealsamas H. Treffneri koolis rullus tema silmade ees lahti kangas kõige ebatavalisemate juhtumustega, mida vaevalt ükski teine kool võib pakkuda. Võib leida palju koolielu juhtumusi, mis kirjaniku poolt hiljem on põimitud «Tõe ja õiguse» II köite sündmustikku. Sealsamas kooli eesruumis rabeles V. Znamenski Nesteroviga ja Goethe ning Schilleri kujud kukkusid kapi otsast maha. Alati energiline ja kõike nägev H. Treffner tormas sealt aluspesu väel naabermajja, et tabada tütarlapsi, kes käisid kooli uksekella helistamas. Koolis pidas H. Treffner oma veidraid hommikupalvusi kolmes keeles. Oma kurikuulsa hüüde *«Ach, du Schinder!»* saatel võis ta kõige ootamatumal hetkel söösta mõnd õpilast karistama, kui talle oli meenunud mingi süütegu. Ja klassis ei suutnud M. Lemonius kuidagi selgeks teha, mis on koopula. Teisal lasti õppetunni ajal niidiga laest kujuke tukkuva õpetaja silmade ette. Seal vallandas H. Treffner ootamatult õpilaste poolt armastatud M. Volokobinski, seal suri V. Czirwinski oma sõbra Znamenski voodis... Kui ajalise distantsi tõttu pole võimalik jõuda enam kõigi sõlmsündmuste algjuurteni, millest koosneb «Tõe ja õiguse» II köide, siis ühte võib öelda kindlasti: romaani sündmustik põhineb faktidel palju suuremal määral, kui seda julgeksime arvata nonde juhtumuste ebaharilikkuse tõttu, mida romaan kujutab.

4

Selles sündmusterohkes, mõtetest ja erinevaist inimtüüpidest nii rikkas keskkonnas viibis A. Hansen teravapilgulise vaatlejana. Esialgu oli tal tarvis harjuda uue miljööga, sest H. Treffneri koolis valitsesid hoopis teistsugused tavad ja käitumislaad kui kihelkonnakoolis, kus ainukeseks tooniandvaks elemendiks oli talupoeglik noorsugu. Uue kooli «seadused» on A. Hansenile varsti selged. Veetnud mõned kuud H. Treffneri koolis, kirjutab ta: «Nüüd on lugu nii, et kes hästi kange on, ehk kes hästi head raha maksab, sell on võimus, kes aga kardab ja igast ühest ennast tõugata laseb, see jääbgi teiste jalgade aluseks. Pea asi

on: Sinu õigust ei küsi keegi, kui sina teda ise ei küsi.»[70]

A. Hansenist kujunes koolis vaikne ja tõsine noormees, kes enamasti armastas passiivselt jälgida kõike seda, mis toimus tema ümber. Vaidlustesse sekkus ta harva, ei hoidnud aga kõrvale siis, kui kõne all olid kirjanduseküsimused. Kitsamas ringkonnas aga oli A. Hansen teravmeelne ja lõbus, kes vaimukast väljendumisoskusest oskas lugu pidada. G. Suits mäletab teda sellest ajast tüseda poisina, kellel on lahke ja kinnine pilk ning kes kulunud kaabuga linnas jalutas.[71]

A. Hanseni edasijõudmine õppeainetes oli hea. Hoolimata eestoa rahutust ümbrusest ja valvuriameti segavast toimest on ta klassist klassi läinud raskusteta. Domineerivaks hindeks kõigil tunnistustel on neli, millele lisandub sageli veel $^1/_2$, mõnikord ka pluss või miinus.[72] Vene keele ja kirjanduse hinded on sealjuures kõige stabiilsemalt hinnatud neljaga, kuna saksa keel oli aga A. Hansenile kõige nõrgemaks küljeks kogu gümnaasiumi jooksul. Ladina keele õppimisest gümnaasiumis A. Hansen loobus, sest oli võimalik küpsustunnistust saada ka ilma antiikkeele hindeta. 1902/03. õppeaastal, s. o. viimasel kooliaastal, on hinded tunnistustel tunduvalt nõrgemad kui varem. Näib, nagu oleksid lõppenud jõuvarud või tabanud A. Hansenit tüdimus: 12 õppeainest on sel korral 7 hinnatud rahuldavaga.[73]

H. Treffneri gümnaasiumis oli tavaks iga õppeveerandi tulemuste põhjal paigutada õpilased istuma klassis õppeedukuse järgi. Priimus pidi istuma esikohal, tema järel kindlas korras teised. A. Hanseni parimaks saavutuseks oli 3. koht 1901/02. õppeaasta 2. veerandi järel. Tavaliselt on ta edukuselt 5.—8. õpilane klassis. Et need formaalsed tulemused paremateks ei kujunenud, selleks oli põhjusi mitu. Kõigepealt olid A. Han-

[70] A. Hansen J. Kaelile 30. III 1898. Ed. Vilde Memoriaalmuuseum.

[71] Vt. G. Suits, A. H. Tammsaare tee ja töö. «Looming» 1928, nr. 1.

[72] Kui teha kokkuvõte kõigi säilinud tunnistuste hinnetest, siis esineb hinne viis A. Hanseni tunnistustel 5 korda, neli 49 korda, kolm 17 korda ja kaks 1 kord.

[73] RAKA, F 2022, s.-ü. 53.

seni õppimistingimused tunduvalt raskemad kui teistel: ta pidi suure osa ajast veetma koolimaja eesruumis valvurina, kus tööks keskendumine vajas suurt pingutust. Kirjanduslikud harrastused nõudsid omajagu aega, sest neist ei tahtnud A. Hansen kõigest hoolimata loobuda.

Kuigi H. Treffneri pansion andis A. Hansenile peavarju ja toidu, jäi noore kirjaniku majanduslik olukord Tartus raskeks. Isakodu ei jõudnud tema õpinguid nimetamisväärselt toetada. Igapäevasteks pisikulutusteks raha ei jätkunud, raskusi oli eriti teisel ja kolmandal õppeaastal. Majanduslik kitsikus eraldas A. Hanseni ka tolleaegse Tartu kultuurielu sündmustest. Teatrisse või kontsertidele minekuks puudus raha. H. Treffner lubas oma õpilastel küll minna Durovi tsirkusesse G. Lurichi maadlusõhtuid jälgima, kuid ei lasknud Hansenil minna viiulikontserdile. Puudus oli mõnikord nii terav, et polnud raha isegi kirjade kirjutamiseks kodustele. A. Hansen kirjutab ise: «Aga mõtelge ise, et iga kiri om[a] kümme kopikat ära viib, aga kust need kümned kopikad tulemas on.» [74] Kuid nooruki töö- ja õppimisvaimustus on esialgu suur, tema tahe raskusi ületada on murdumatu. Noorel kirjanikul jätkus hingejõudu kõigi raskuste taga näha kõrgemat eesmärki; see polnud esialgu küll veel kindlapiiriline, kuid keskpärase või tähtsusetuga ei ole A. Hansen ka siis enam tahtnud oma kujutluses leppida. Koolituleku aastal kirjutab ta õele: «Kas mull on raha ehk ei ole, siiski olen ma õnnelik. Ma olen üksi sellepärast õnnelik, et minu kätte niisugust vaeva on usutud: läbi häda õppida, kõik sugu takistused võita, ilmaasjata vaeva näha ja viimaks tähtsuseta kaduda, nagu igaüks inimene ilmas. Ei seda ma ei taha! Tähtsuseta nagu suurem hulk inimesi, kaduda, sellega ei taha mina sugugi rahul olla, ometi midagidki tahaks mina ilmas tähtsat teha.» [75]

Vanemais klassides on A. Hansen püüdnud ise lisateenistust hankida. Ta on käinud eratunde andmas, on

[74] A. Hansen M. Hansenile, dateerimata kiri 1898. aastast. KM KO, F 35, M 2:13-c.

[75] A. Hansen M. Hansenile 6. VIII 1898. KM KO, F 36, M 2:13-c.

aidanud nooremate klasside õpilasi ka Treffneri koolis. Mõnevõrra sissetulekut tõi ka ilukirjanduslik tegevus, kuid see kõik oli ikkagi niivõrd pisku, et ei jõudnud rahuldada vajadusi mainimisväärsel määral. On seega mõistetav, et tema olukord muutus ajuti troostituks, tahet ja vaimujõudu raskele proovile panevaks. Majanduslik kitsikus takistab ka 1902. a. kevadel gümnaasiumi lõpueksamitele minemast, kuigi ta tunneb, et võiks need sooritada juba sellel aastal. Raskemeelsus kajastub ka mõnes neis vähestest kirjadest, mis kirjaniku koolipäevilt on säilinud. «Õppimine läheb oma soodu edasi. Oleks tänavu gymnasiumi lõpu eksamile läinud, kui seisukord kuidagi moodi oleks lubanud, aga nagu näha — väsitab ära, rusub maha, ei jaksa, ei ole võimalik. Eks teine kord jõua, kui task natukene raskem on.» [76]

Lisakohustused, mida A. Hansen H. Treffneri gümnaasiumis pidi täitma, et tasumata jäänud kooliraha tasa teenida, ei olnud esialgu eriti suured. «Kõik teenistus kokku on see, et ma hommiku kell kuus üles tõusen ja teisi äratan.» [77] Hiljem lisandus sellele siiski palju muudki: juba mainitud valvuriamet koolimaja eestoas kujunes A. Hanseni peamiseks kohustuseks, samuti tuli abistada lauakatmisel, korra järele valvata nooremate klasside õpilaste pärastlõunasel jalutuskäigul ja mõnikord puuduvat õpetajat asendada nooremates klassides. Kõik see nõudis aega ja piiras noormehe vabadust.

Seejuures otsis A. Hansen kooli rahutus miljöös pidevalt võimalusi loominguliseks tegevuseks. Esialgsed katsetused muutusid peagi kirjanduslikeks harrastusteks. See oli juba vajadus loomingulise töö järele, mis sundis teda õhtutundidel luuletusi ja jutustusi kirjutama. Esimesel Tartus oleku aastal jäi mahti loomingulisek tööks siiski vähe: õppetöö nõudis oma osa ja uus miljöö võttis sisseelamiseks aega. A. Hansen kirjutab ise: «Uusi kirja töösi ei ole ma palju teinud, laulusid iseäranis olen ma väga vähe luuletanud, õppimine

[76] A. Hansen J. Kaelile, dateerimata kiri (arvatavasti 1902. a. mardipäeval). Ed. Vilde Memoriaalmuuseum.

[77] A. Hansen J. Kaelile 25. I 1898. Ed. Vilde Memoriaalmuuseum.

ei anna selleks aega. Jutustusi olen ma kaks-kolm tükki teinud.» [78]

Ent aegamööda muutub olukord. Laulude vihikusse tekkis luuletusi küll vähevõitu, ehkki kirjades läks Tartust luuletusi teele — koju õdedele-vendadele, Mari Tammele Väike-Maarjasse, Anna Steinile Salla valda ja küllap mujalegi. Katsetamine proosa alal muutus järjekindlamaks. Ta tajus ise, et luule ei ole tema pärisala. 1900. aastast alates jäigi luuletuste kirjutamine tagaplaanile.

1900. a. sügisel ilmusid A. Hanseni esimesed teosed trükist. «Postimehe» 1. septembri numbris hakkas ilmuma sama aasta suvel kirjutatud «Kilgivere Kustas», hiljem avaldas «Postimees» ulatuslikuma jutustuse pealkirjaga «Ärakadunud poeg», «Rahva Lõbu-lehes» nr. 8 ilmus luuletus «Petetud». Olgu märgitud, et luuletuse alla on autor oma initsiaalidena märkinud A. H. T. Kodukoha nimi on seega juba esimesi töid trükki saates autoril pseudonüümina meeles mõlkumas.

Esimesed trükis ilmunud tööd ei tõusnud tasemelt kõrgemale keskpärasest joonealusetäitest. Uus autor köitis aga sellest hoolimata keskkooliõpilaste grupi tähelepanu, kes kavatses välja anda oma kirjanduslikku almanahhi. Et saada ilukirjanduslikku lisamaterjali «Kiirte» jaoks, külastas noor G. Suits 1900. a. sügisel A. Hansenit. Kuna koolimajas polnud vaikset paika vestlemiseks, mindi linna jalutama. G. Suits kutsus A. Hansenit osa võtma salajaste õpilasringide tööst. A. Hansen keeldus. Ta põhjendas seda ise järgmiselt: «Salaseltsist tol korral eemale jäämine polnud mitte niipalju ajapuuduse ettekäändel, kui just aja- ja võimalusepuudumisel: minul kui õppijal ja samal ajal teenijal oli väljapääs juhuslik ja vähene.» [79] Kaastööd «Kiirtele» aga A. Hansen lubas ja tema sulest ongi igas «Kiirte» numbris ilmunud jutustus. Kontakt G. Suitsuga jäi samuti püsima ja arenes hiljem vastastikuseks lugupidavaks sõpruseks.

1902. aastal ilmus A. Hansenilt trükis juba 6 jutus-

[78] A. Hansen M. Hansenile 5. (?) 1898. KM KO, F 36, M 2:13-c.

[79] A. H. Tammsaare käsikirjalistest märkustest K. Mihkla raamatule «A. H. Tammsaare elutee ja looming». Eravalduses.

tust, nende hulgas «Kaks paari ja üksainus». Teoste arv ise näitab, kui intensiivselt ta loominguliseks tööks püüdis õpingute kõrval aega leida.

1902. a. sügisel hakkas A. Hansen taotlema võimaluste piirides tihedamat kontakti Tartu kirjanduslike ringkondadega. Ta külastas Tähtvere tänavas asuvat Aadu Jaaksoni maja, kus olid korteris Puškini-nimelises tütarlaste gümnaasiumis õppivad sõsarad Hella ja Salme Murrik. A. Jaaksoni maja kujunes kooskäimise kohaks mitmele kaasaja kirjanikule: seda külastasid E. Enno ja A. Haava, kes luges seal kuulajaile oma värsse. A. Hansenit mäletatakse ka selles ringis tähelepaneliku vaatlejana ja äärmiselt tagasihoidliku vestlejana.[80] Kord on A. Hansen õpilasena külastanud ka A. Kitzbergi.[81] Kuid lähemaid tutvusi tal Tartu kirjanikkonnaga siiski sel ajal ei tekkinud. Selleks puudusid trefneristil võimalused ja ta ei otsinudki isiklikke kontakte eriti agaralt.

Vaheldust sellesse igapäevatöösse tõid suvevaheajad. Esimeste kooliaastate suvevaheaegadel viibis A. Hansen vanematekodus. Noorematele õdedele-vendadele olid tema kodusviibimise kuud rõõmupäevadeks; teda oodati ja imetleti. Ent juba kooliaastail hakkas A. Hansen isakodust võõrduma. Viimastel gümnaasiumiaastatel on ta Põhja-Tammsaare talus veetnud ainult mõne nädala, pikemat aega aga peatunud teisal. Kahel suvel, 1900. ja 1901. aastal on ta kuu aega viibinud Põhja-Tartumaal Salla vallas Kõrve talus. Selle talu perepoeg Johannes Kask õppis samuti H. Treffneri gümnaasiumis. Koolivenna vanematekodus looduslikult kaunis ümbruses veetis A. Hansen puhkuseks vajalikud nädalad. Sõbralikum vahekord tekkis tal lähedal asuva Käru vesiveski omaniku tütre Anna Steiniga. Nad olid kirjavahetuses, kuni A. Hansen lõpetas H. Treffneri gümnaasiumi.[82]

1902. a. suve, samuti 1903. a. suve pärast gümnaasiumi lõpueksamite sooritamist Narvas veetis A. Hansen

[80] Vt. H. Vuolijoki, Koulutyttönä Tartossa. Helsinki 1945, lk. 201.

[81] Vt. A. H. Tammsaare mälestusi Noor-Eestist. «Vaba Maa» 14. XII 1930, nr. 293.

[82] Leena Pärna'lt 1959 saadud andmeil.

Läänemaal Piirsalus oma õe ja õemehe juures. Tema käsutuses oli metsaülema maja teisel korrusel omaette tuba. Ja kui A. Hansen, tulles Treffneri kooli inimesteja saginarikkast eesruumist, leidis eest vaikse omaette toakese, siis on mõistetav, et ta süvenes raamatuisse ja kirjutas lühijutte. Kuid soov jälgida inimesi ja olukordi ei sulge teda erakuna ainult oma tuppa, vaid ta jälgib tähelepanelikult mõisatööliste elu-olu.

Piirsalu ümbrus oli metsarikas; metsaülema maja asus Piirsalu mõisa läheduses, kuid viimane oli viletsal järjel ja moonakad elasid äärmiselt halbades tingimustes. Viletsuses vegeteerivad inimesed avasid A. Hansenile uue aspekti Eesti maaühiskonnale, sest mõisamiljöö oli talle seni tundmata maailmaks. Muljed, mida noor kirjanik sai moonakate ja kantnike elu jälgides, olid masendavad. Rantsalliku moonakatemajast leidis A. Hansen inimesi, kes said prototüüpideks jutustuse «Kaks paari ja üksainus» kirjutamisel.

Eraldatus, vaesus ja ümbruskonna suhteliselt madal hariduslik tase soodustasid usulahkude levimist Piirsalu ümbruses. Kuie külas asus palvela, kus sageli käis jutlustajaid ja lugijaid kaugemaltki. Kuie palvelas viis usuline fanatism ajuti palvetajaid ekstaasi. Iseloomustades Piirsalu ümbruse usuhullustust, kirjutab A. Hansen ühes kirjas: «... siin võib aga suur «kirja» lugemine ja uurimine peast lolliks ajada, nagu seda mitme juures näha on.» [83] Ja nagu tavaliselt ikka, nii liitus Piirsalu ümbruseski inimeste teadvuses usuline fanatism ebausuga. Rahaaugu-jutud on Piirsalus ja Kuie ümbruses olnud rahvasuus liikvel. Leidus inimesi, kelle teadvuses kadusid piirjooned reaalsuse ja rahvajutu fantaasiakülluse vahel. Kuie külas on Paisu talu peremees hakanud teeäärses liivakaldas ja karjamaal auke kaevama, kust ta lootis leida raha — peidetud varandusi. [84]

Neid Piirsalust saadud muljeid kasutas autor kirjanduslikuks loominguks. Moonakate elu masendavad stseenid reastusid ja nii sündis karmrealistlik jutustus

[83] A. Hansen Ed. Virgole 7. (?) 1903. KM KO, reg. 1960/43.
[84] Vt. H. Salu, Folkloor A. H. Tammsaare loomingus. Diss. Tartu 1943, lk. 206. TRÜ Teaduslik Raamatukogu.

«Kaks paari ja üksainus». Rahakaevamise ja usuhullustuse motiive on A. Hansen kasutanud hiljem teoses «Raha-auk».

5

H. Treffneri gümnaasium kujundas ümber noore kirjaniku tõekspidamised ja hakkas vormima tema maailmavaadet. Tartusse tulekul ei olnud A. Hanseni teadvusest kadunud religioossed arusaamad, kuid Tartus toimus murrang võrdlemisi kiiresti, nähtavasti juba esimesil kooliaastail. Selle põhjustajaiks olid õpetajad-ratsionalistid, ajakiri «Rahva Lõbu-leht», tutvumine loodusteaduse ja darvinismi tõdedega. Tundes neid inimesi, olusid ja tingimusi, mis ümbritsesid koolis noort A. Hansenit, mõistame, et elunähtusi teravapilguliselt vaatleva ja analüüsiva nooruki areng ei saanudki teisiti kulgeda. Raske oleks tegurite kogumõjust mõnd üksikut ajendajat eraldi esile tõsta ja seda ainumääravaks pidada. Oma mõju oli kahtlemata M. Volokobinski, K. Pokrovski ja J. L. Jürgensi tundidel, vabameelsel ainekäsitlusel, mis nende õpetajate tunnid tegi sisukaiks ja juhtis õppureid paratamatult järeldusi tegema. Darvinism, mille algelementidega A. Hansen tutvus, andis looduse arengu seaduste mõistmiseks uue võtme.

Looduse arengu seadustes valitseb dialektika. Viimast ei pruukinud A. Hansen trefneristina veel tunnetada, kuid talle on selge, et üksikisik moodustab lahutamatu osa looduse tervikust ja allub jäägitult looduse seadustele. Seejuures tajus A. Hansen, et loodusseadused ja looduse poolt kaasaantud tungid determineerivad inimese käitumise. Niisugune looduse ja inimese vahelise seose tunnetamine oli vastandlik idealistlikule elukäsitlusele, mis sajandivahetuse intelligentsi teadvusest polnud kaugeltki kadunud. Järjekindel materialistlik maailmavaade oli intelligentsi hulgas veel vähe pinda võitnud. «Rahva Lõbu-lehe» ümber koondunud rühm oli ikkagi esimene, kes avalikul foorumil hakkas materialistliku maailmavaate aluseid propageerima. A. Hansen kiindus selle rühma loodusteaduslikesse harrastustesse, kuid tundis esialgu vähem huvi ühiskondlike problee-

mide vastu, millest «Rahva Lõbu-leht» sugugi mööda ei läinud.

Noore A. Hanseni maailmavaadet analüüsides võime öelda: Toetudes loodusteadustele, eelkõige aga darvinismile, vabanes kirjanik usulise müstika mõju alt. Teiselt poolt aga peegelduvad loodusteadustest omandatud seisukohad ka kirjaniku loomingus. Loodusteaduste tähtsus A. Hanseni loomingulises tegevuses on õieti selles, et need aitasid kirjanikul inimese mõistmisel inimesele lähemale jõuda, kui olid jõudnud tema eelkäijad eesti proosakirjanduses. Ei ole kahtlust selles, et just loodusteaduste abil jõudis A. Hansen inimese varjatuma külje mõistmiseni — instinktideni ja looduse poolt inimesele antud põhitungideni. Sellest tuleneb, et karaktereid näeb A. Hansen mitmekülgsemalt, ja kui kasvas autori kirjanduslik meisterlikkus, siis oskas ta neid sügavamalt avada oma teostes. Ta on esimene eesti kirjanik, kes oma loomingumeetodi kujundamisel on saanud loodusteadustelt soodsaid mõjutusi.

A. Hansen oli juba noorukina tugeva realismitajuga kirjanik. Ta oskas ümbritsevat maailma näha objektiivselt, tema loominguliseks kreedoks kujunes materialistliku maailmavaate baasil realism, millele loodusteaduste mõju annab omapoolse kallaku. Sotsiaalseid vahekordi ja eri klasside lahkuminevaid huve on A. Hansen tunnetanud juba H. Treffneri kooli õpilasena. Ühiskond ise surus oma karmi ja vastuoludest lõhestatud pildi teravalt elu jälgiva noormehe silmade ette. Kuigi vanematekodus puudus otsene kokkupuude mõisaga, oli mõisnikkonna kui talupoja peamise vaenlase osa A. Hansenile täiesti selge. C. R. Jakobsoni vaadetega tutvus ta juba kodupaigas, hiljem on jakobsonlikud ideaalid pidevalt tema teadvuses püsinud. Ja kuigi ta omandas hariduse aastail, millal rahvuslik liikumine oli vaibunud ning uus ideoloogia — marksism —, mis viis Eesti ühiskonna vastu uuele tõusule, oli veel Eestis vähe tuntud, ei ole ühiskondliku mõtte stagnatsioon, mis tekkis intelligentsi ringkonnis tsaristliku surverežiimi pealetungimisel 80-ndail aastail, nakatanud A. Hansenit. Klasside erinevad huvid selgusid neist sotsiaalseist mõjudest, mis tungisid H. Treffneri kooli, aga teisest küljest avasid talle eesti kehviktalu-

poja olukorra väga ilmekalt Piirsalus veedetud suved. Üliõpilased korraldasid Tartus demonstratsioone. Kõik see pani mõtlema: mille nimel, mispärast? Gümnaasiumide õpilasringid, kelle liikmeid A. Hansen mitmeid tundis, langesid tagakiusamise alla. Kõik see viis järeldusele: ühiskonnas peab miski olema mäda. Sest — toonitagem seda veel kord — A. Hansen on juba H. Treffneri kooli õpilasena teraval pilgul jälginud seda, mis toimus kaasaegses ühiskonnas. Seejuures pole ta olnud ainult külm kõrvaltvaataja, vaid kõigele sisimas reageeriv. Üks asi on siiski neid probleeme mõista, hoopis teine aga neid peamiseks kujutamisobjektiks võtta kirjanduslikus loomingus. Viimast A. Hansen varasemal loominguperioodil veel ei suutnud.

Kirjandusalase silmaringi laiendamiseks olid H. Treffneri gümnaasiumis soodsad tingimused. Väike-Maarjas, rääkimata Põhja-Tammsaare talust, oli väärtusliku kirjanduse kättesaamine raske. Tartu pakkus kihelkonnakoolist tulnule lugemiseks kirjandust suurel hulgal. H. Treffneri koolis oli raamatukogu, mis koosnes umbes 500 köitest. See oli oskuslikult valitud kogu, kus leidus korralik valik vene klassikute ilukirjanduslikest teostest, aga ka populaarteaduslikke väljaandeid vene ja saksa keeles loodusteaduste üksikute distsipliinide kohta.

Ilukirjanduslikuks põhilektüüriks oli A. Hansenil H. Treffneri koolis realistlik kirjandus. A. Pavlovi kiindumus N. V. Gogolisse ajendab A. Hansenitki seda kirjanikku põhjalikumalt lugema. Gogoli huumor ja rahvapärane ning poeetiline keel jätavad nooresse kirjanikusse nähtavasti oma jälje. 1898. a. jaanuaris hakkas «Postimehe» joone all ilmuma L. Tolstoi romaan «Sõda ja rahu». «Postimeest» loeti H. Treffneri koolis hoolega; pole mõeldav, et A. Hansen jättis lugemata L. Tolstoi romaani. Kuivõrd aga kihelkonnakoolist tulnud noormehel oli mõistetav romaani filosoofiline külg, see on iseasi. A. Tšehhovi novelle avaldati sageli sajandivahetuse aastail eesti ajakirjades, samuti leidus H. Treffneri kooli raamatukogus A. Tšehhovi novellikogusid. Eriti sügava mulje aga jättis talle F. Dostojevski romaan «Kuritöö ja karistus». F. Dostojevski loominguline meetod avas noorele kirjanikule nagu uue

maailma jõuline realism on F. Dostojevski romaanis ühendatud sügava ja peenekoelise psühholoogilise eritlusega. Romaani sugestiivne mõju oli seetõttu eriti suur. Hiljem on A. Hansen ise tunnistanud intervjueerijale: «Ta [Dostojevski] on otse painajalik oma psühholoogilise läbinägevuse ja ulatavuse poolest. Kui Tammsaare loomingus kellegi mõju tahetakse otsida, siis ei julgeks ta Dostojevski poole näitamisel sellele vastu vaielda.»[85] Ka M. Gorki nimi, kelle loomingust tehti neil aastail eesti keelde esimesi tõlkeid, ei jäänud A. Hansenile tundmatuks.

Samal ajal hakkas A. Hanseni haardeulatusse jõudma ka Lääne-Euroopa kirjanduse suurkujusid. Fr. Schiller ja J. W. Goethe on esimesed, kes paeluvad tema tähelepanu. Fr. Schilleri lüürika romantiline paatos leidis noores kirjanikus kõlapinda, J. W. Goethe suuruse avastas ta siiski hiljem. Kaasaegsest kirjandusest tutvus ta aga mõnede naturalistide loominguga. É. Zola ja tema naturalistlik koolkond olid Prantsusmaal oma kuulsuse tipult küll juba langemas, kuid Saksamaal sammus Zola naturalism veel tõusuteed. Saksa keele vahendusel (aga osalt ka eesti ajalehtedes avaldatud tõlgete abil — neid ilmus rohkesti —) tutvus A. Hansen Zola loominguga. Ka H. Sudermanni loominguga tutvus ta gümnaasiumi päevil; J. V. Veski soovitusel tõlkis ta H. Sudermanni novellikogust «Videvikus» lühinovelli «Äravahetatud tuulelehvitaja».

Naturalismi ja realismi vahekordi, samuti Euroopa uuema kirjanduse põhisuundi tutvustas A. Hansenile saksa kirjandusteadlase-esseisti Leo Bergi raamat «Naturalism», millesse A. Hansen süvenes põhjalikult. Ka L. Bergi kirjandusteoreetilistele seisukohtadele olid loodusteaduse uuemad saavutused vajutanud oma jälje, L. Bergi raamatust võib leida biologismi teatavaid sugemeid. L. Berg ei ole aga Zola naturalismi propageerija, pigem on ta mitmes põhiküsimuses É. Zolaga vastuolus. J. V. Veski mälestuste järgi on L. Bergi teos «Naturalism» olnud noorele A. Hansenile omamoodi

---

[85] [H. Tammer], A. H. Tammsaare elust ja hinnangust. «Päevaleht» 26. I 1928, nr. 25.

kirjandusteoreetiliseks käsiraamatuks.[86] A. Hansen on L. Bergi seisukohti ise kaitsnud ja nähtavasti on L. Bergi vaated mõjutanud ka tema varasemat loomingut.[87]

H. Treffneri koolis kristalliseerusid A. Hanseni maailmavaate kaks põhiomadust — ratsionalism ja ateism. Kui neile hiljem lisandus elukogemustest ja loetud filosoofilisest kirjandusest uusi jooni, jäid need alustoed püsima, samuti huvi looduse ja loodusteaduste vastu. A. Hanseni vaimne areng H. Treffneri gümnaasiumis on näide sellest, kuidas tsaari- ja kirikutruust õppeasutusest väljus kasvandik, kellest oli kujunenud ateist. A. Hansen polnud aga ainuke, kelle juures H. Treffneri religioosne kasvatustöö oli andnud sootuks vastupidise tulemuse. Ajastu uued ideed ja revolutsioonieelne ühiskondliku mõtte tõus mõjusid A. Hanseni maailmavaatele tugevamini kui H. Treffneri ja mõnede vanameelsete õpetajate tsaaritruudus.

1902. a. detsembris lahkus A. Hansen Tartust ja siirdus Viljandimaale koolivend Robert Treffneri vanemate tallu. Seal valmistusid mõlemad küpsuseksamiteks, mis kavatseti sooritada 1903. a. kevadel. A. Hansen aitas oma kaaslast keelte õppimisel, Treffner oli tugevam matemaatikas.

Veebruaris 1903 suri kirjaniku ema. Kogu perekond tuli isakoju Tammsaarele, kust 16. veebruaril viidi Ann Hansen Järva-Madise surnuaiale. Kurb sündmus halvas mõneks ajaks A. Hanseni töötahet, kuid veebruari lõpul ruttas ta tagasi Viljandimaale.

Küpsuseksamid sooritas A. Hansen Narvas aprillis ja mais 1903. aastal. 28. mail anti talle küpsustunnistus järgmiste hinnetega:[88]

Usuõpetus	5
Vene keel, kirikuslaavi keel ja kirjandus	3
Matemaatika	3
Füüsika	4
Matemaatiline geograafia	4

[86] Vt. J. V. Veski, Mälestusi A. H. Tammsaarest. «Edasi» 1. III 1955, nr. 42.

[87] L. Bergi kirjandusteoreetilisi seisukohti ja nende mõju A. Hanseni loomingule käsitletakse selles töös lähemalt järgnevas peatükis.

[88] RAKA, F 402, s.-ü. 5793.

Ajalugu	5
Geograafia	5
Saksa keel	3

Noor kirjanik, kes mitme realistliku jutustusega oli köitnud avalikkuse tähelepanu, vajas töökohta, sest ainuüksi kirjanduslikule tegevusele pühendumisest ei võinud A. Hansen tol ajal veel mõeldagi. Töökoha leidmine oli talle 1903. a. suvel tõsiseks probleemiks. On kaudseid andmeid, et kirjanik pöördus juba juunis «Teataja» toimetaja poole kohasaamise palvega.[89] Kuid toimetus ei vajanud sel ajal uut tööjõudu. Nii veetis A. Hansen 1903. a. suve Piirsalus, saates sealt «Teatajale» sõnumeid ja lühijutte, muuseas ka «Tähtsa päeva». Sügisel tuli juhus talle appi: «Teataja» juures vabanes töökoht ja A. Hanseni endised õpetajad soovitasid teda peatoimetajale. 1903. a. septembris alustas A. Hansen oma ajakirjanikutööd.

---

[89] Vt. A. Hansen Ed. Virgole 7. (?) 1903. KM KO, reg. 1960/43.

II PEATÜKK

A. H. TAMMSAARE LOOMING ESIMESTEST KIRJANDUSLIKEST KATSETUSTEST KUNI 1904

A. H. TAMMSAARE ESIMESED KIRJANDUSLIKUD KATSETUSED

1

A. H. Tammsaare kirjanduslik debüüt langes ajastusse, millal eesti proosas valitses hoogne tõusuperiood. Kriitiline realism, mis Eestis pääses domineerivale kohale möödunud sajandi 90-ndatel aastatel, avas eepilistele žanritele uued arenguperspektiivid, ja suhteliselt lühikese ajaga, 1905. a. revolutsiooniks, oli eesti proosakirjandus jõudnud tasemeni, mis paar aastakümmet varem oleks olnud mõeldamatu.

Liialdamata võib öelda, et jõudes arengus kriitilise realismini, jõudis eesti proosakirjandus täisikka. Kriitilised realistid nägid kirjanduse sotsiaalset funktsiooni teises valguses, kui nähti varem. Nad avardasid eesti proosa temaatikat ja ainevalda, ühiskonna jagunemine antagonistlikeks klassideks oli neile iseenesest mõistetav. Eesrindlikud sotsiaalsed ideed ei olnud kunagi varem nii jõuliselt tunginud eesti proosakirjaniku teosesse kui neil realismi kõrgpäevil. Tüüpilised karakterid, erinevate ühiskondlike grupeeringute kunstilised üldistused said uue loomingumeetodi suureks võiduks. Psühholoogiline naiivsus ja põhjendamatus, mis 80-ndate aastate eesti proosale on veel nii iseloomulik, kaob Ed. Vilde romaanides. Vaieldamatu on Ed. Vilde fabuleerimisoskus, hinnatav tema võime sisse elada erisuguseisse keskkondadesse, keeleliselt ja stiililiselt on Ed. Vilde rikkam kui ükski varasem eesti prosaist. Raske on leida teist eesti kirjanikku, kes eesti kirjanduse üldist tasapinda oleks suutnud tõsta samavõrd, kui tegi Ed. Vilde. Ainult E. Peterson-Särgava suudab oma loomingu kõrgperioodil, mis langeb samuti neisse sajandivahetuse aastaisse, pakkuda Vilde loomingule mingit paralleeli.

Uue sajandi alguseks on Ed. Vilde loomingulised võimed jõudnud täielikult küpseda. Ta asub kirjutama ajaloolist triloogiat. Kuid ühekülgne oleks revolutsioonieelset kirjanduslikku tõusuperioodi iseloomustada ainult Ed. Vilde gigantse tööga. Nimetatud ajastule on iseloomulik uute kirjanduslike autorite esilepürgimine, kes revolutsioonieelseil aastail ei suutnud küll veel võistelda ajastu kirjanduslike suurkujudega, kuid täiendasid ja varieerisid kirjanduse üldpilti. Debütantide arv proosas on sajandi esimesil aastail oma aja kohta võrdlemisi suur. Ajastu kirjanduselu tõusutendents, samuti kriitiliste realistide otsene eeskuju virgutasid uusi andeid loomingulisele tööle. Debüteerijate hulgas oli nimesid, mis üsna varsti kirjandusest kadusid, aga kirjandusse tulid neil aastail ka realistide järgmise põlvkonna suurkujud — A. H. Tammsaare ja M. Metsanurk.

Möödunud sajandi viimastesse aastatesse langeb Jakob Mändmetsa ja Otto Müntheri loomingulise tee algus. 1900. aastal ilmus Ansomardi näidend «Murueide tütar», samuti tähistab see aasta tema jutuloomingu algust. 1900. aastal ilmus kirjandusse A. H. Tammsaare, 1901 jõudis trükki Fr. Tuglase esimene jutukatsetus, 1902 pääses M. Mõtslase esikjutt «Postimehe» veergudele. 1903 alustas J. Lintrop hoogsat jutuloomingut ja 1904 debüteeris M. Metsanurk. Nii annavad sajandivahetuse aastad üle poole tosina uue autori, kes vähemalt debüteerimise hetkel on kõik niivõi teistsugusel määral mõjutatud kriitilisest realismist. Nende edasine areng aga ei kujunenud ühiskondlike ja esteetiliste mõjutegurite erinevuse tõttu kaugeltki ühesuunaliseks.

Maailmavaatelt seisis O. Münther Ed. Vildele kõige lähemal, kuid Müntheri puhtilukirjanduslik looming jäi mahult tagasihoidlikuks. J. Mändmets on sajandi algusaastail rahvalike elupiltide kirjeldaja, kuid tema realismis puudub kriitiline teravus, mis iseloomustab ajastu juhtivaid kirjanikke. Isikupärane kujutamislaadki ei kujune Mändmetsal välja kiiresti; üldistusjõult jääb tema looming revolutsioonieelseil aastail veel kahvatuks. Kunstiliselt vähepakkuv on ka Ansomardi jutulooming, kuigi see ideeliselt on suunatud

saksastuva väikekodanluse vastu ja kannab ilmselt kriitilisele realismile omaseid tunnuseid. M. Mõtslase varasemad lühijutud moodustavad paralleeli Mändmetsa loomingule.

Tugevalt isikupärase autorina tõuseb nimetatute hulgast esile Jaan Lintrop, kes ainuüksi 1903.—1904. a. jooksul jõudis ajakirjanduses avaldada kuni 30 novelletti. Paljuski on Lintrop A. Tšehhovi õpilane: ta suudab lühilukku suruda sageli suure inimtraagika, tema novelletid on sõnastatud äärmise kokkuhoidlikkusega. J. Lintrop debüteeris omas laadis võrdlemisi küpse autorina, ei suutnud aga hilisemas arengus ületada kord saavutatud taset.

A. H. Tammsaarest, Fr. Tuglasest ja M. Metsanurgast, kelle debüteerimisdaatumid on võrdlemisi lähestikku, kujunesid hiljem eesti proosakirjanduse tipud. Oma kirjanikuolemusele vastava kujutamislaadini jõudis neist kõige kiiremini Tammsaare, kes juba enne 1905. aasta revolutsiooni hakkas kirjanduse üldpildist paljulubava autorina välja paistma. Ja paarkümmend aastat hiljem oligi A. H. Tammsaare see, kes suutis Ed. Vilde tööd jätkata kõige väljapaistvamate tulemustega.

2

Kuigi A. H. Tammsaare on oma nime jäädvustanud eesti kirjanduse ajalukku laiahaardelise eepikuna, kuuluvad tema esimesed kirjanduslikud katsetused luule valdkonda. Juba Prümli vallakooli 12—13-aastase õpilasena on ta teinud luulekatsetusi. Väike-Maarjas muutusid need katsetused järjekindlaks luuleharrastuseks.[1] Seda loomupärast ja varakult avalduvat soovi väljenduda kunstivormis ergutasid ja toetasid mõned välised teguridki, mis ulatusid noore Tammsaareni Järva-Madise kihelkonna üksikule soosaarele. Kõigepealt tuleb arvesse kaasaegsete ajalehtede luule, mis möö-

[1] On säilinud Väike-Maarja päevil alustatud luuletuste vihik, kuhu A. H. Tammsaare on värsse kirjutanud umbes 10 aasta jooksul. Sellesse on kirjanik enne Tartusse siirdumist kirjutanud umbes 50 luuletust, Treffneri gümnaasiumis lisandub neile veel paarkümmend. Vihik on eravalduses.

dunud sajandi viimastel kümnenditel oli valdavas osas halearmsa põhitooniga. Kohalikud küla riimisepad, kes lõid pilkevärsse, võisid ka mingit eeskuju pakkuda, kuigi noore Tammsaare värsiharrastuses puuduvad pilkelised toonid. Tõsisem eeskuju oli Väike-Maarjas J. Tamm, kuid Tammsaare ei jõudnud luuleharrastustes oma õpetaja tasemele.

Noor Tammsaare, kes oma luuletuste vihikus tegi esimesi kirjanduslikke katsetusi, oli õnnetu armastuse teemat värsistades ilmselt kaasaegse sentimentaalse ajaleheluule mõju all. Lihtsam, loomulikum, ilma võltssentimentaalsuseta ja seetõttu ka vahetult mõjuvam on noore Tammsaare looduslüürika. Selles on autor tõetruudes piltides püüdnud maalida Tammsaare talu ümbrust: siin on sama tuttav väljamägi, mis hiljem on taustaks paljudes proosateostes, siin on sood ümber väljamäe ja kusagil eemal jõgi. Nähtavasti on Jakob Tamme lugulaulud ajendanud noort Tammsaaret kirjutama eepilist luuleteost pealkirjaga «See on võimata!» [2] See poeemiks kavatsetud luuleteos, mis on paisunud ääretult pikaks, jutustab kahe talunoore õnnetust armastusest. Perepoeg Hindrek on isale surivoodil tõotanud, et abiellub Räsna Riiaga. Kui lõpuks Hindreku tunded kuuluvad teisele neiule, siis lõpetab autor pika luuleloo sellega, et Hindrek jääb tõotusele truuks. Sest:

> Võimalik on murda
> endi armastust,
> aga võimata on
> murda tõutust.

Kõige enam paeluvad Väike-Maarja päevil loodud luuletustest tähelepanu need, milles autor on võtnud avarama eesmärgi, on püüdnud kujutada eesti rahva saatust rahvuslikule liikumisele järgnenud ühiskondliku mõtte loidumise päevil. Niisugustena tuleb mainida luuletusi «Miks» ja «Petetud». Luuletuses «Miks» kordab autor rahvusliku liikumise aja lüürikute lemmikmotiive: siin on juttu Taara hiitest, orjusest vabanemisest, mainitakse nimepidi Taarat ja Turrist. Ent

---

[2] See ja järgnev luulenäide on võetud A. H. Tammsaare laulude vihikust.

aspekt on siiski teine kui Koidula-aegses luules: Koidulale oli tema kaasaeg peaaegu murepilvedeta, A. H. Tammsaare aga räägib, et Taara hiis võib tulevikus veel kord rõõmsalt kohada. Tammsaaregi näib tunnetavat seda ühiskondliku mõtte ja võitluse soikumist, mis järgnes C. R. Jakobsoni surmale. Muide — luuletuse «Miks» motiivid meenutavad C. R. Jakobsoni-Linnutaja luuletust «Veel pole kadunud kõik».

Kui Taara uuest hiies
kord aset võtma saab,
kui Turris vaenu väed
kõik ükskord pakku aab,

siis Eesti meeste meeled
ei kõnni orja teel,
siis Taara hiis ka tuules
kord rõõmsalt kohab veel.

Omamoodi järelkajastuseks rahvusliku liikumise perioodile on luuletus «Petetud». Laulude vihikus on see järjekorras 12. luuletus, kirjutatud seega kindlasti Väike-Maarja päevil. Tartus vaatas J. V. Veski A. H. Tammsaare luuletuste vihiku sõbraliku nõuandjana läbi ja tema soovitusel ilmuski see luuletus «Rahva Lõbu-lehe» 1900. aasta augustikuu numbris. [3] Nii astus Tammsaare esmakordselt avalikkuse ette luuletajana.

Luuletus «Petetud» on sümboolne pilt rahvusliku liikumise kõrgajast ja sellele järgnenud reaktsioonist. Kuldne päike sümboliseerib rahvusliku liikumise aega, mis autorile paistab ihaldatava ideaalina. Kuid A. H. Tammsaare ei lõpeta luuletust Koidula-aegsete poeetide vaimus, sest pilved katavad päikese, mida rahvas oli hõiskel tervitanud. Rahulolematust ja uue ühiskondliku tõusuaja ootust väljendab luuletuse lõpp:

Aga kuniks oli seda
eluandjat kuningat!
Teisel silmapilgul teda
katsid pilved pimedad.

Läbi mustast pilvekroonist
tungib tume valgus-joon.
Rahvas eemal päikse troonist, —
tema vaimus oote toon.

[3] A. H. T[a m m s a a r e], Petetud. «Rahva Lõbu-leht» 1900, nr. 8, lk. 470.

Pärast seda, kui esimesed proosatööd on A. H. Tammsaarel 1900. aasta lõpul trükist ilmunud, jääb luuleloominguga tegelemine järjest väiksemaks. Kirjanik on tunnetanud ise oma luuletuste nõrkust ja sõnastanud oma luuleloomingu kohta karmi otsuse. Ta saatis ühes kirjas J. Kaelile paar luuletust, aga lisas juurde: «Need paar salmikut saadan ma Sull, armas Sõber. Ära mõtle mitte nende pärast, et ma luuletaja olen; ma olen, võib olla paljas salmitaguja, ja luuletaja ja salmitaguja vahel on suur vahe — vist küll niisamma suur vahe, nagu Laatsaruse ja Rikkamehe vahel.» [4]

A. H. Tammsaare luuleloomingus on vähe neid värsse, millesse kätketud elamus suudaks vastu panna aja katsumusele. Tema koolipõlve-aegne värsiharrastus on aga huvitavaks materjaliks, mis peegeldab autori arengut ning kirjanduslike võimete kasvu. Mõnigi luuletus lubab lähemalt mõista autori hilisemaid proosapalu. Nii on luuletuses «Poiss ja lill» juba olemas motiivid, millest A. H. Tammsaare arendas hiljem miniatuuri «Poiss ja liblik». Luuletusest võib märgata A. H. Tammsaare kalduvusi filosoofiliste mõtiskluste sõnastamiseks, tema meeleoludes valitsevaks tooniks on nukrus.

Hoolimata sellest, et A. H. Tammsaare end ise ainult salmitagujaks nimetab, ei ole ta värsside kirjutamisest lõplikult loobunud aastakümneid hiljemgi. Üksikuid värsse on autor hiljem põiminud novellidesse. Romaanis «Tõde ja õigus» I esineb Laulu-Lullu lorilaul, mis mõnegi motiivi poolest sarnaneb Järva-Madise ümbruses möödunud sajandi lõpul liikvel olnud pilkelaludele. Kuid umbes samal ajal, kui on loodud see sõnastuselt hoolimatu-raske, hävitava pilkega ja vulgaarsusest hoolimata siiski kunstipärases tasakaalus seisev lorilaul, on A. H. Tammsaare oma mõtteid väljendanud ka hoopis teistsuguses luules. Seda tõendab luuletus «Sügisel». [5] Luuletus on värvikas ja nukker sügisloodusest esinevate piltide maaling, mille autor lõpetab kurvameelse mõtisklusega. Nagu koolipäevade luules,

[4] A. Hansen J. Kaelile, dateerimata kiri. Ed. Vilde Memoriaalmuuseum.

[5] A. H. Tammsaare, Sügisel. «Päevaleht» 26. I 1928, nr. 25. Luuletus on kirjutatud paar aastat enne avaldamist.

domineerib siingi kurb põhiheli, kuid vormiliselt tähistab luuletus hoopis uut kvaliteeti võrreldes varasema konarliku nelikvärsiga.

Muidugi sündisid «Tõe ja õiguse» loomise ajal niisugused lüürilised väikepalad haruharva, nähtavasti hetkeliste meeleolude sunnil. Sellepärast ei ole mõtet nendest otsida A. H. Tammsaare kirjanikuolemust. Et aga luule sellele kaugeltki võõras polnud, nähtub kõige ilmekamalt tema proosateoste lüürilistest vahepaladest. Tammsaare on kõigepealt ikkagi eepik ja prosaist ning seda ka lüüriliste tunnete ja episoodide sõnastamisel. Sellepärast on õigem rääkida temast kui proosalüürikust ning tema noorpõlve luulekatsetused aitavad paremini mõista hilisema Tammsaare lürismi proosas.

3

A. H. Tammsaare esimesed katsetused proosa alal langevad enam-vähem samasse ajastusse, millal kirjanik alustas värsiloomingut. Juba enne Treffneri gümnaasiumi siirdumist on ta kirjutanud mitmeid lühijutte. K. Mihkla esitab esimeste proosateoste pealkirjad: «Ta on minu ehk ei kellegi», «Ülekohus ei seisa kotis», «Surmast elule» jt.[6] On muidugi raske öelda midagi jutukatsetuste kohta, millest on säilinud ainult pealkiri ja mõned juhuslikud käsikirja leheküljed. Kuid needki vihjavad, et autorit on köitnud dramaatilised situatsioonid, millest kasvab välja õpetav tendents. Dramaatilise sündmustikuga ja traditsioonilise õpetliku suunaga rahvajutu mõjud nähtuvad ka esimestest trükimusta näinud jutustustest.

1900. aastal avaldas 22-aastane A. H. Tammsaare ajalehes «Postimees» oma esimesed jutustused. «Kilgivere Kustas» hakkas ilmuma 1. septembril ja täitis ajalehe 6 numbri joonealuse. Oktoobris järgnes esikjutule tunduvalt pikem «Ärakadunud poeg»; mõlemad on ajalehes märgistatud A. H. uudisjuttudena. Mõlemale teosele on omased algava prosaisti puudused, autor on ise

[6] Vt. K. Mihkla, A. H Tammsaare elutee ja looming. Tartu 1938, lk. 54.

seda märganud ega ole hiljem neid viimistleda püüdnudki. Jutustused pakuvad aga kirjandusloolist huvi, sest nad näitavad, missugusel ideelis-kunstilisel tasemel asus A. H. Tammsaare proosaloomingu algusosa.

Kumbki teos ei ole ainelt uudne. «Kilgivere Kustase» idee on teravalt karskuseaate teenistuses ja teost võibki pidada «Viina katku» Tammsaare variandiks. Alkoholi hukatuslikku mõju on autor püüdnud kujutada drastilises laadis, kuid teoses on algajale omast naiivsust ja võltstraagikat, jutustuse õpetlik idee ei saavuta küllaldast veenmisjõudu.

«Ärakadunud poeg» varieerib rahvusliku liikumise aja üldkasutatud teemat: eestlase ja sakslase abiellumise võimalust. J. Pärna «Musta kuue» idee ja kujutamislaad on noorel kirjanikul nähtavasti eeskujuna silma ees. Aastakümneid oli eesti proosakirjandus seda probleemi käsitlenud ja A. H. Tammsaare tõi «Ärakadunud pojas» vana teema veel uude sajandisse, aga päris loomulik on, et ta ei suutnud oma algajaliku sulega lisada sellele uudset ja omapärast. Pealegi jäi probleem ise Tammsaarele abstraktseks ja köitis teda ikkagi ainult C. R. Jakobsoni või J. Pärna vahendusel, sest Tammsaarele enesele oli teose põhiprobleem võõras: kokkupuuteid mõisnikega tal nooruses ei olnud. Sellepärast oligi teose õnnestumiseks võimalusi õige vähe: kogemusteta autor tahtis kujutada olukordi, miljööd ja inimesi, kes olid talle võõrad.

Jutustuses «Ärakadunud poeg» esineb kümmekond tegelast, kuid ühtki neist ei ole autor suutnud veel omapärasena ja eredana välja maalida. Peategelase William Greenbergi käitumine allub kirjaniku suvale, karakteri sügavusest väljakasvavat loogilist käitumisliini ei ole saavutatud. Jutustuse kompositsioon on laialivalguv, sündmustikku põimuvad pikad looduskirjeldused, millest mõned on sentimentaalse looduses ilutsemise musternäiteks. Mõnikord lõikub aga sündmustikku mõtisklus, mida autor laseb tegelasel kauakaua jälgida. Neis võib esialgsel kujul märgata tammsaarelikke arutlusi, mis hilisemas loomingus on tema kujutamislaadile iseloomulikud. Nii jääb William Greenberg Üssimäe talu külastades vana tooli vaatama

ja tema mõtteheietuses kohtame juba noote, mis kuidagi meenutavad Tammsaare hilisemate tegelaste sisemonolooge.

«Korraga ärkasivad tema sees nagu kahetsevad mõtted: ka see näruse põhjaga tool oli üks kord uus olnud, ka teda oli ükskord üksnes võõrastele antud, aga nüüd on tema aeg mööda, tema õnneajale on kell löönud; nõndasama saab ka see uus tool kõrvale jäetud ja seisab kord norus pääga kusagil seina ääres, ja tema auukoha võtab mõni teine, nüüd alles alustamata tool, ära.» [7]

Mõttekäik on iseenesest kohmakas, sisugi väheütlev, kuid motiiv kõige kadumisest on antud tammsaarelikus, mõtet mitu korda varieerivas lauses.

Üksikud olustikupildid on selle jutustuse kõige tugevamaks küljeks. Tähelepaneliku vaatlejana on autor jälginud kirikus käivat talurahvast. Ja kirjelduski on detailne: autoril on aega pajatada sellest, kuidas kirikus istuvad ja laulavad vanemad naisterahvad, kuidas mõisa moonamees, kuidas nooremad, kes ajavad alles siis kõrvad kikki, kui abiellujate nimesid kuulutatakse. Teoses leidub rahvasuust tähelepandud ilmekaid ütlusi, mis korduvad hiljem romaanideski. Seapõrssad kohendavad selles jutustuses mulda «oma targa rehknuti järele», [8] teisal väidetakse, et naabrid «olla kui kärbsed sõnniku hunniku pääl». [9]

«Ärakadunud poeg» ei pääsenud täies ulatuses trükki A. H. Tammsaare redaktsioonis. «Postimehe» toimetaja J. Tõnisson polnud rahul jutustuse lõpuga ja kirjutas ise uue variandi, milles teose lõpplahendus oli tunduvalt muudetud. Kolm viimast joonealust on «Postimehes» ilmunud J. Tõnissoni sõnastuses. [10] Eriti suurt stiililist erinevust A. H. Tammsaare ja J. Tõnissoni teksti vahel pole märgata, sest Tammsaare proosastiil oli veel välja kujunemata. Kuid üldiselt on muutunud esitamislaad refereerivamaks, kujutamine piltide abil

---

[7] A. H[a n s e n], Ärakadunud poeg. «Postimees» 7. X 1900, nr. 227.

[8] A. H[a n s e n], Ärakadunud poeg. «Postimees» 6. X 1900, nr. 226.

[9] Sealsamas.

[10] Vt. B. L i n d e, Omad ja võõrad. Tallinn 1927, lk. 105.

madaldub otseütlemiseks ja Liisa haigusloo kirjeldus võtab sentimentaalse ilme.

Mis sundis J. Tõnissoni jutustuse lõppu muutma? A. H. Tammsaare variandi kohta annab kõige täpsema seletuse autor ise ühele intervjueerijale. «Kirjutasin jutu ühest sakslasest, kes tuleb Eestisse ja abiellub siin eestlasega. Mis selle sisu, ei mäleta. Kuid jutt lõppes sakslase väljaajamisega meie maalt. Ning selle idee oli: kõik sakslased tuleb maalt välja ajada!» [11]

Niisiis — jakobsonlikud mõtted teravamal kujul kui C. R. Jakobson ise kunagi on väljendanud. Kuidas see sirgjooneline ja võitlev idee oli kunstiliselt teostatud teose lõpupeatükkides, seda pole võimalik jälgida. Igal juhul põhjustasid seisuslikud vaheseinad jutustuse Tammsaare variandis drastilisi sündmusi ja teos lõppes terava konfliktiga. Kõik see aga on tasandatud J. Tõnissoni variandis. Idülliline üksteise mõistmine valitseb eestlase ja sakslase vahel tema poolt loodud lõpus. Suuremeelselt tõmbub tagasi peategelane Greenberg, kui näeb, et Avarsepa Liisa armastab talupoega. Eesmärgita ja logelevast Greenbergist on saanud armastuse õilistaval mõjul korralik ja humaanne mõisaomanik. Valitseb üldine sõbralikkus ja tänumeel. J. Tõnissoni parandused näitavad, missuguse idüllilise ja vastuoludest vaba paigakesena soovis tema oma ajalehes kujutada Eestimaad. Noore kirjaniku teose ideeline mõte toodi ohvriks poliitiku ja ajalehemehe tahtele.

«Kilgivere Kustas» ja «Ärakadunud poeg» on jutustused, milles kunstilist ja tunnetuslikku väärtust on vähe. «Ärakadunud poja» võitlevale ideele ei olnud autor veel võimeline andma küllaldaselt kandvat kunstilist teostust. Realistlikud detailid talupoegade elu kujutamisel ja mitme tegelase kõnekeele ehtsus osutavad, et Tammsaarel oli loomupärast realismitunnet. Sellele andeomadusele toetudes võiski Tammsaare järgnevates lühijuttudes jõuda väljapaistvamate kunstiliste tulemusteni.

---

[11] A. H. Tammsaare nooruspäevilt «Postimees» 29. I 1928, nr. 28.

KÜLA-AINELISED LÜHIJUTUD

1

A. H. Tammsaare esimeseks kunstiliseks võiduks on jutustus «Mäetaguse vanad» [12] — lihtsakoeline, kuid oma kujutamislaadi ehtsusega köitev elupilt kahe vanakese saatusest. Veetlev on esituslaadi kokkusurutus ja distsipliinitunne karakterite maalimisel ning stiililiste vahendite valikul. Kui tunneme autori eelnevate proosateoste puudusi, üllatab meid, kui kiiresti on autor jõudnud tasakaalukuseni sisu ja vormi vahel. Üheks põhjuseks, mis tingis teose õnnestumise, oli kahtlemata aine, mis autorile tuttav. Prototüüpideks on olnud Põhja-Tammsaare saunas elanud Mihkel Sikenberg ja tema naine Leena, kellest teoses on saanud sõnakas saunaeit. Ja kõik, mis jutustuses toimub, sünnib autori kodupaiga looduse taustal: saun soo serval, eemal jõgi; sealsamas ka pererahvas, kelle elu-olu saunas jälgitakse. Autor pole seadnud endale suuri ülesandeid, tema eesmärgiks pole enam õpetliku tendentsiga rahvajutt. Teose lähtekoht tundub seepärast nagu vastandlikki esimestele proosakatsetustele: nood olid loodud õpetliku idee pärast, aga kuna inimesekujutus oli seal nõrk, ei pääsenud ka idee mõjule. «Mäetaguse vanades» taotleb autor ainult ühte: pilt kahe vanainimese elust-olust peab olema ehtne. Vaevalt on kirjanik vanade elukäiku kujutades pidanud silmas mingit teravalt piiritletud ideed, mis tavaliselt omane novellile. Teose põhiliseks ideeliseks väärtuseks on igapäevaste muredega heitleva vanapaari sügava inimlikkuse avamine. Argi-

[12] Avaldatud albumis «Kiired» I 1901 ja novellikogus «Vanad ja noored» 1913 pealkirjaga «Kuresaare vanad»; 3. trükina kogus «Poiss ja liblik» 1922 nimetatud «Mäetaguse vanadeks».

päevaseid elusündmusi kujutades juhatab autor nagu märkamatult lugeja vanakeste veetlevate omadusteni — selles ongi kirjaniku suurim kordaminek selles teoses. Niipea kui vaatleme teose ideed ühiskondlike vastuolude aspektist, märkame kohe selle ühekülgsust. Mats ja tema eit on nagu «ideaalsed» saunikud, nad esindavad inimesi, kes on rahul sellega, missugusesse ühiskondlikku seisundisse nad on sattunud. Loomulikult oleks väär teose idees puuduvate momentide pärast eitada seda, mis selles on hinnatav. «Mäetaguse vanade» ühiskondlikku «neutraalsust» mainime aga ainult sellepärast, et samasugust nähtust kohtame teisteski Tammsaare varasemates teostes.

«Mäetaguse vanad» koosneb kolmest osast, kusjuures iga osa lehekülgedel avatakse tegelaste karaktereis uusi omadusi ning seetõttu valitseb igas osas ka erisugune stiilivarjund, kujutamislaad on esimeses osas koomilise alltooniga, teises lüüriline, kolmandas traagiline. Kõiki neid varjundeid on autor pakkunud aga äärmise tagasihoidlikkusega ja sellepärast on eri aspektidest hoolimata saavutatud tugev stiiliühtsus. Samm koomikast traagikasse ei tundugi hüppena erinevasse esteetilisse kategooriasse. Koomika jutustuse esimeses osas on tagasihoidlik, see on nagu situatsioonist enesest esiletungiv, seda nagu poleks autor taotlenudki, vaid olukord ise määrab selle. Kaks inimest, kes 26 aastat on elanud teineteise kõrval, pole suutnud muuta teineteise harjumusi, kuigi nad nendele on kohanenud. Sõnaka eide agarus unise ja laisa Matsi kõrval loob situatsioonikoomika. Sündmustikku esimeses osas peaaegu polegi — tegemist on ainult ettevalmistusega ühe ämbritäie vee toomiseks. Peaaegu poole kogu jutustusest täidab eide otsene kõne: see on ehtrahvalik.

Ootamatult paigutab autor tegelased jutustuse teises osas uude valgusesse. Matsis avalduvad uued omadused: ta on küll endiselt pisut koomiline oma pikatoimelisusega, kuid positiivsemast küljest näitab teda sügav harmoonia, mis valitseb tema ja looduse vahel. Selles avaldub Matsi suur ja sügav elutarkus. Vanad uskumused ja tavad on Matsi jaoks vajalikud, need on talle reaalsus. Alles suvel on Mats oma elemendis: ta ei tule kalastamast ega jahilkäigult kunagi tagasi tüh-

jade kätega. Kujutamislaadis on koomilised toonid asendunud idüllilisega, eide ja taadi vahel valitseb leplikkus ja teineteise mõistmine. Sellepärast võibki autor teise osa lõpetada romantilis-idüllilise kirjeldusega:

«Varsti on tuli kustunud, ja eit ja taat puhkavad põhu koti pääl, pehmed kasukad pää all, kuni neid taeva serval mängitades helendav koit äratab. Nõnda läheb päev päeva järele, nõnda on juba paarkümmend aastat ajamerde veerenud, tasakesti veerenud.» [13]

Väheste kogemustega autorina on A. H. Tammsaare jutustuse kolmanda osa traagilise tagapõhja visandanud üllatavalt nappide vahenditega. Ta püüab sõnadega olla niivõrd kokkuhoidlik, nagu oleks J. Liivi «Igapäevane lugu» eeskujuks olnud. Matsi elukäsitus laseb tal surmalegi silma vaadata vaikselt ja leplikult. Ja niisama rahulikult läheb eitki vastu karmile reaalsusele — viletsusele, mis ootab teda pärast Matsi surma. Leplikkus, mis valitseb vanade vahel, heidab esimeses osas kirjeldatud tülistseenile uue varjundi. Koomika taandub, andes maad vaiksele traagilisele meeleolule.

«Mäetaguse vanad» on omamoodi võtmeteoseks autori järgneva loomingu mõistmiseks. Mitmed tendentsid, mis hiljem A. H. Tammsaare loomingulises meetodis kujunesid domineerivaks, on siin olemas juba oma esialgsel tagasihoidlikul kujul. Paljurääkiv eit, omamoodi lihtsameelne, kuid karmilt asjaliku elukäsitusega, kujuneb A. H. Tammsaare hilisemas loomingus tegelaseks, kelle juurde autor siin-seal ikka tagasi pöördub. Matsi elutarkust, leplikkust ja suurt sisemist harmooniat on autor mõnikord hiljem püüdnud varieerida, kuid loodusega nii jäägitult ühtesulanud tegelast, kui on Mats, ei ole teist A. H. Tammsaare loomingus. Kujutamislaadi ja stiili mitmekesisus ning vaheldumine, mis hilisemat Tammsaaret iseloomustab, on siin juba olemas. Koomika ja lürism põimuvad teoses, kuigi neil ei saa olla veel seda kunstiküpsust, mille autor saavutas hiljem. Teost redigeerides ei ole autor teda kuigivõrd

[13] A. H. Tammsaare, Kuresaare vanad. Kiired I. Jurjev 1901, lk. 57.

muutnud. Ainult lõppu on ta kirjutanud 1924. aasta väljaandele juurde lõigu, milles lühidalt jutustab uute saunikute elust, vihjates veel kord sellele, et Matsi tarkus tulenes tema kokkukuuluvusest loodusega.

«Kuresaare vanad» on esimene A. H. Tammsaare teos, mida kaasaegne kriitika on heatahtliku märkusega kviteerinud. Arvustades «Kiirte» I vihku, pidas kriitik E. S. jutustust «Kuresaare vanad» raamatu parimaks teoseks.[14]

Fr. Tuglas oletab, tõsi küll kahtlevalt, «Mäetaguse vanade» loomisloos N. V. Gogoli jutustuse «Vana maailma mõisnikud» mõju.[15] A. H. Tammsaare tundis Gogoli loomingut ja küllap mainitud teostki, kuid otsese mõju küsimus on siiski problemaatiline. Võime tõmmata ainult kirjandusloolise paralleeli, kuid välisele situatsiooni- või meeleolusarnasusele toetudes on mõjutamisfakti konstateerimine puhtmehaaniline ega õigusta ennast. Tuleb pigem arvata, et aine ise, s. t. prototüübid ja miljöö, mida autor tundis, lihtsalt sundisid enesest kirjutama, sest autor tundis nagunii sisemist vajadust loominguliseks tööks. Ja kuna Tammsaarel õnnestus leida loomutruu ja lihtne kujutamislaad, mis ainega suurepäraselt sobis, siis sündiski teos võib-olla hoopis ilma kirjanduslike eeskujude mõjuta.

«Mäetaguse vanadele» järgnenud novellid ei ole A. H. Tammsaarel kirjutatud aga mainitud teosele võrdse õnnestumisega. 1901. ja 1902. aastal on Tammsaare kirjutanud lühemaid proosateoseid päris hoogsalt, kuid trükki läks tema sulest lühijutte, mis tasemelt lähenevad pigem «Kilgivere Kustasele» kui «Mäetaguse vanadele». Ent ühes põhiküsimuses näib noor kirjanik siiski olevat selgusel: ta ei ole pärast «Mäetaguse vanade» loomist üheski proosateoses püüdnud kujutada talle tundmatut miljööd ja tüübistikku, nagu oli juhtunud «Ärakadunud pojas». Suurem osa järgnevate aastate proosaloomingust on lahutamatult seotud konkreetsete prototüüpidega ja tuntud miljööga peamiselt autori kodukoha ümbrusest.

---

[14] Vt. E. S., Kiired I. «Postimees» 11. IV 1901, nr. 80.
[15] Vt. Fr. Tuglas, A. H. Tammsaare. Tartu 1918, lk. 11.

2

Noore A. H. Tammsaare tähelepanu on 1901. ja 1902. aastal köitnud armastusteema, millel esimestes jutustustes oli kõrvaline tähtsus. Kolmes üksteisele järgnevas lühijutus «Kes oli koolmeister», «Kooli Alma» ja «Käbe Kaarli noor naine» on autor kujutanud vananeva või vana mehe kiindumust nooresse naisesse, nii et kolm juttu moodustavad õieti omavahel erinevad variatsioonid ühele ja samale teemale. Tekib paratamatult küsimus, mis äratas Tammsaare huvi nimetatud probleemi vastu. A. H. Tammsaare tolleaegset kirjavahetust jälgides jõuame küsimuse lahendusele lähemale. Kirjas Jaan Kaelile 30. märtsil 1898 on kirjanik avaldanud arvamusi ühe oma tuttava kohta, kes on abiellunud enesest tunduvalt noorema naisega. Talupoegliku kainuse ja arukusega seda sündmust analüüsides jõuab Tammsaare arvamuseni, et suure eavahega abielu on lausa lapsikus. Sest: «Niisamma sugune vahe, kui lume ja kevadise päikese vahel on, on noore tüdruku ja vanapoisi vahel.» [16]

Tõenäoliselt oli sama probleem arutlusaineks aga veel kirjavahetuses Mari Tammega, [17] kelle kirjade kaudu Tammsaare oli teadlik Jakob Tamme ühepoolsest kiindumusest Johanna Soobisse. Aprillis 1900 andis J. Soop endast 18 aastat vanemale J. Tammele lõplikult eitava vastuse. Tammsaare omakorda tundis mõlemat asjaosalist — J. Tamm oli tema endine õpetaja, Johanna Soop aga kooliõde, kellega Tammsaare oli õppinud kaks esimest kooliaastat Väike-Maarjas ühes klassis.

Nii tungis ealt ebavõrdsete isikute abiellumise küsimus A. H. Tammsaare tolleaegsesse kirjavahetusse ning ka tema armastusjuttude juured ulatuvad nähtavasti konkreetsete sündmusteni. Väärib märkimist, kui elutargalt suhtub A. H. Tammsaare kirjas J. Kaelile

[16] A. Hansen J. Kaelile 30. III 1898. Ed. Vilde Memoriaalmuuseum.

[17] A. H. Tammsaare ja Mari Tamme kirjavahetus on väljaspool kahtlust, sest Mari Tamm on üksikuid A. H. Tammsaare kirju ette lugenud oma tuttavatele. L. Reiselt 1958 saadud andmeil.

erisuguse vanusega abielupoolte õnneliku kooselu võimalusse. Sama elutarkus on ideeliseks lähtepunktiks, millele on rajatud kolm eespool nimetatud lühijuttu.

Tammsaare-eelses küla-ainelises jutuloomingus on armastusprobleeme käsitlenud paljud autorid (J. Pärn, J. Liiv, A. Kitzberg), kuid nende teostes on armastussuhteil ikkagi mingi idüllitsev ja sentimentalismivarjundiga kõrvalmaik. Nagu paljude muude teemade puhul, oli Ed. Vilde asjalikkus ja realismitunne selleski küsimuses murrangut toov. A. H. Tammsaare lisab probleemile omapoolse varjundi: instinktidel on tema naistegelaste saatuse määramisel võrdlemisi tähelepandav osa. Ja seda instinktidest juhitud naistegelast võime tema esialgses, üsna varjatud avaldumisvormis näha juba juttudes «Kes oli koolmeister», «Kooli Alma» ja «Käbe-Kaarel ja tema noor naine». Ent toonitagem veel kord: rääkides instinktide osast Tammsaare armastusteemalistes juttudes, ei saa me õieti kunagi väita, et instinktide arvestamine naise elusaatuse kujundamisel oleks ainumäärav. Instinktid Tammsaare armastusnovellides jäävad loomulikesse piiridesse, mis neil on inimsuheteski igapäevases elus. Inimese mõtte- ja tundemaailmale lähenemine loodusseadusi silmas pidades lubab autoril mehe ja naise suhteid kujutada veenvamas valguses. Meelelisusesse, veelgi vähem aga vulgaarsusse või labasesse käsitlusse ei ole Tammsaare langenud. Diskreetsusetunne, mis teda on varasemaist teoseist alates hoidnud liialduste eest, paneb ennast ka siin maksma.

Kõige õnnestunum lahendus ja kunstipärasem teostus on teemale antud jutustuses «Käbe-Kaarel ja tema noor naine».[18] Mäetaguse saunas elav kuuekümneaastane heasüdamlik vanamees abiellub tunduvalt noorema naisega ning varjamata otsekohesusega tõuseb teosest esile abielu ebaõnnestumise põhjus. Naine peab kandma nooriku nime, mis teda solvab.

«Ma põlgan teda, niikaua kui ta elab,»[19] tunnistab

---

[18] Ilmunud «Postimehes» 19.—23. X 1902, nr. 234—236 pealkirjaga «Käbe Kaarli noor naine». Teoses «Poiss ja liblik» (Jurjev 1915) pealkirjaga «Käbe-Kaarel ja tema noor naine».

[19] A. H. Tammsaare, Käbe Kaarli noor naine. «Postimees» 23. X 1902, nr. 236.

Ann. Ning tema näol helgib õnnelik naeratus, kui ta vajutab kinni surnud mehe silmad. Anne jäikusel ja hoolimatusel on kaaluv põhjus ja autor ei kavatsegi teda süüdi mõista. Kaarel pole abielludes arvestanud neid tingimusi ja suhteid, mis loodusseadusena tulevad kaasa igasse abiellu.

Jutustuses «Käbe-Kaarel ja tema noor naine» on A. H. Tammsaare suutnud liita tagasihoidliku koomika igapäevase elu pisitraagikaga. Teineteisest erinevad esteetilised kategooriad sulavad diskreetsete ja varjatud toonide tõttu ühiseks kunstipäraseks tervikuks, kusjuures jutustuse üldlaad jääb realistlikult asjalikuks.

Stiilis ja käsitluslaadis on teosel ühiseid jooni «Mäetaguse vanadega». Küllap on autori kujutluses tegevuspaikki sama: saunagi nimetab autor Mäetaguse saunaks. Lihtsate saunaelanike dialoog on ehtne ja võltsimatu. Kui autor järgneva trüki jaoks 1915 on teost parandanud, siis on ta siin-seal stiililistel põhjustel muutnud autoriteksti, dialoogi peaaegu mitte. Karakterid on jutustuses usutavad, nende käitumine psühholoogiliselt motiveeritud. Teos kuulub esimese loomingu-perioodi paremate hulka.

Lühijutul «Kooli Alma»[20] on palju ühiseid jooni «Käbe-Kaarli ja tema noore naisega». Situatsioongi on sama: noor tütarlaps on sunnitud abielluma vananeva aednikuga. Ent autor on «Kooli Almas» siiski sammu kaugemale astunud: Ann ainult vihkas Kaarlit, kuid Almal tärkavad vana aedniku abikaasana tunded noore aednikupoisi vastu. Tammsaare ei ole selleski teoses moralist: ta ei taha Alma tegevust hukka mõista. Isegi vastupidi: Alma suhted aednikupoisiga tunduvad talle loomulikena, sest need on lähemal neile seadustele, mis peavad valitsema mehe ja naise vahel. Abielu aednikuga oli aga Almale peale sunnitud, sellepärast pole Alma ka moraalselt vastutav.

Novell «Kumb oli koolmeister?»[21] kuulub A. H.

[20] A. H. Tammsaare, Kooli Alma. «Postimees» 25.—26. IV 1902, nr. 91—92.

[21] Avaldatud 1. trükis pealkirjaga «Kes oli koolmeister» — Kiired II 1901. Teises trükis 1924 — raamatus «Kaks paari ja üksainus» avaldatud pealkirjaga «Kumb oli koolmeister?».

Tammsaare nõrgemate tööde hulka. On nagu seadus: niipea kui Tammsaare hakkas kujutama inimesi, kes ei kuulunud talle nii tuttavasse talumiljöösse, tekivad teoses psühholoogilised ebakohad ja sentimentaalne stiilimaneer kipub varjutama probleemi, mis on nähtud ja tajutud realisti pilguga. Kui Tammsaare oma hilisemas loomingus, näit. romaanis «Tõde ja õigus», on tegelaste välimuse kirjeldustest peaaegu täielikult loobunud või annab need lühidalt, ainult mõne omapärase ja tabava joone rõhutamisega, siis jutustuses «Kumb oli koolmeister» kohtame veel pikka, sentimentaalses laadis ilustavat isikukirjeldust. Paralleelid, mida autor tõmbab Marie välimust kirjeldades, on kulunud ja vähesobivad. Kui Tammsaare koomilist ja traagilist suudab esimestest teostest alates hoida diskreetselt mõõdukuse piirides, siis ajuti langeb ta sentimentaalse stiilimaneeri tõttu allapoole seda üldist taset, mis oli kaasaegsel eesti proosakirjandusel.

Kooliõpetaja Kerglase karakter on jäetud välja arendamata; teda iseloomustab ainult tundeargus ja armastus Marie vastu. Marie ise — esimene kergemeelne, armastusega mängiv tütarlaps Tammsaare loomingus — on samuti loodud pealiskaudselt. Raske on uskuda, et ta venna matusepäeval nii frivoolselt sulasega võib kohtuda. Autor laskub paiguti arutlustesse armastusest, kuid neil puudub veel vaimukus ja elutarkus, mis Tammsaare arutlevad kõrvalepõiked teeb hiljem nauditavaiks. Teise trüki jaoks 1924 on autor jutustuse põhjalikult ümber töötanud, püüdes vältida stiililisi ning psühholoogilisi ebakohti. Ent teos pole sellest hoolimata kaotanud pealiskaudsuse ja visandlikkuse ilmet.

Kolm jutustust, mille probleemid keerlevad armastusteema ümber, ei saavuta seda kunstilist taset, mis oli jutustusel «Mäetaguse vanad». Autoril ei ole veel küllalt psühholoogilist läbinägevust tegelaste hingeelu avamiseks. Mitme tegelase käitumine jääb motiveerimata. Kuigi autor läheneb probleemile uudsest aspektist, ei ole teoste kunstiline tase veel niisugune, et need suudaksid pakkuda püsivamaid väärtusi.

3

Omaette rühma A. H. Tammsaare varasemate proosakatsetuste hulgas moodustavad lühipalad, mis on loodud kirjaniku kodutalust või selle lähemast ümbrusest pärinevail ainetel. Novellettide «Tähtis päev» [22] ja «Vastukaja» [23] sündmustik toimub soodest ümbritsetud väljamäel asuvas talus, milles ei ole raske tunda autori kodukohta, samuti tema enese lapsepõlvest pärinevaid elamusi. Loomulikkus, esitamislaadi siirus ja vahetus reedavad, et karjapoiss Juhku on autorile olnud äärmiselt lähedane. Seejuures on «Tähtis päev» neid väheseid novellette eesti kirjanduses, mille lihtsast ja vähenõudlikust sündmustikust tõuseb sügav alltekst. Novelletis pole mingit kõrvalekaldumist asjalik-realistlikust kujutamislaadist, kuid karjapoisi nukrus halvasti kasutatud päeva pärast toob lugejale tahtmatult avarama paralleeli. Nurjunud, tühjale-tähjale kulutatud elukäiku sümboliseerib karjapoiss Juhku päev.

Samad motiivid on autor põiminud hiljem romaani «Tõde ja õigus» I, muutes mõnevõrra situatsiooni. Juhkust, kes «Tähtsas päevas» nutab väljamäe kõrgemal tipul, kust ta vaatleb kogu ümbrust, on romaanis saanud Eedi, kes õuevärava juures kuulab kirikukelli. Põhimeeleolud on aga mõlemal korral ühed ning samad.

«Tähtis päev» läheneb oma sügava üldistava allteksti tõttu järgneva loominguperioodi miniatuuridele, mille allegooriates peituvad sügavad filosoofilised üldistused. A. H. Tammsaare ise on pidanud seda oma varasema loominguperioodi üheks paremini õnnestunud teoseks. [24] Tosin aastat hiljem tõlgiti «Tähtis päev» ka vene keelde, kuigi see siis polnud enam esimeseks Tammsaare teoseks, mis ületas eesti keele piiri. Koos J. Liivi «Igapäevase looga» tutvustas see novellett 1916. aastal ilmunud valimikus «Отечество, сборник национальной

[22] Ilmunud esmakordselt ajalehes «Teataja» 30.—31. VII 1903, nr. 165—166 pealkirjaga «Tähtjas päev». Teisest trükist alates, mis ilmus kogus «Poiss ja liblik» 1915, on pealkirjaks «Tähtis päev».

[23] «Teataja» 5. I 1902, nr. 29.

[24] J. V. Veskilt 1959 saadud andmeil.

литературы России» Venemaa teistele rahvastele eesti proosat.[25]

Lühipala «Vastukaja» sündmustikus ja detailides on selgesti tunda kirjaniku kodutalu miljööd, eriti laastu ümbertöötatud variandis.[26] Laste mõttelaadis tajume suurt sarnasust «Tõe ja õiguse» I köites kujutatud lastega. Sellest lühijutust võib leida isegi motiive ja situatsioone, mis on lähedased romaani mõnedele sündmustele. Hans laseb jänese maha nimelt jõuluõhtul, millal tema isa loeb tagakambris piiblit, ema on hirmul, et lapsed teda selle toimingu juures segavad. Väike tundeerk Innu sunnib tahtmatult paralleeli tõmbama hilisema Indrekuga.

Jutustuse «Tõsi jah!»[27] peategelase Teo Miku prototüübiks on Juhan Ehrenberg, rahvasuus tuntud Kaarli-Tohtri nime all. Ta elas pikemat aega Põhja-Tammsaare lähedal asuvas Kaarli talus, kust pärinevad ka jutustuse «Vanad ja noored» prototüübid.

Jutustus «Tõsi jah!» on teos, mille kompositsioon rajaneb peategelase karakteristikal, autor ei taotlegi teoses rohkemat kui ainult huvitava erandtüübi karakteri avamist. Teo Mikk[28] pole pealegi keeruka psüühikaga inimene, tema saamatuses ja leplikkuses on isegi midagi lapsikut. Kirjaniku enese suhtumine Teo Mikusse on aga samasugune kui «Mäetaguse vanades» — siingi vaatleb autor omapärast, osalt isegi teoorjuse-aegsest mentaliteedist mõjutatud kangelast rahuliku, kuid pisut nukra naeratusega. Nagu «Mäetaguse vanades» toimub üleminek koomikast traagikasse täiesti märkamatult, nii ei puudu Teo Miku armastusloolgi oma tragikoomiline varjund.

---

[25] Vt. J. V. Veski, Mälestusi eesti kultuurielust. «Keel ja Kirjandus» 1961, nr. 6, lk. 374.

[26] Esmakordselt ilmus «Vastukaja» ajalehes «Teataja» 5. I 1902, nr. 29. Teises trükis, mis ilmus raamatus ««Kaks paari ja üksainus» ning teised jutustused» 1924. aastal, on autor laastu põhjalikult ümber töötanud.

[27] Teataja Kalender 1904.

[28] Esimeses trükis Teataja Kalender 1904 on peategelase nimeks Nõia Mihkel. Teise väljaande jaoks, mis ilmus novelli- ja miniatuurikogus «Poiss ja liblik» 1915, on A. H. Tammsaare teose põhjalikult ümber töötanud. Esimeses trükis lõppes jutustus Nõia Mihkli surmaga ning sikusarve puhumise stseeni ei esinenud selles üldse.

«Tõsi jah!» tõestab noore A. H. Tammsaare karakteriseerimisoskust, samuti taotlust äärmiselt nappide vahenditega kujutada mõnd põhilist sündmust kangelase saatusest, mis seejuures avab peategelase karakteri põhiomadused. Nii kõnealuses teoses kui ka teistes lühijuttudes puudub novellidele omane kontsentreeritus, kompositsioonile autor nagu ei mõtlekski. Ta lisab ühe joonekese teise järel peategelase karakteristikasse, keskendub siis hetkeks mingile sündmusele ja kandub lõpuks uutele motiividele. Nii on novelletis «Tõsi jah!» peategelase armastuslugu ja sikusarve puhumise stseen teineteisest täiesti eraldatud, nende vahel puuduvad ühendavad niidid. Ent kainelt ja matemaatilise täpsusega vaagitud kompositsioon ei ole Tammsaarele kunagi olnud eesmärgiks omaette. Kirjanik saavutab kunstilise elamuse vahetu seosega, mis valitseb autori ja aine vahel, huumori ja tragikoomilise ühtesulamisega, lürismiga, mis nagu vaikne muusika voolab tema keelesse ja mõtisklustesse, kui ta kirjeldab lapsepõlvest tuttavaid sündmusi ja inimesi.

Olulist ei lisa I perioodi jutuloomingule «Võsaküla uus koolmeister».[29] Peategelaseks on sauniku perekonnast pärinev kooliõpetaja, kes kodupaigas peab oma elukutsest loobuma, kuna küla jõukam rahvas näeb temas ikka ainult sauniku poega. Probleem iseenesest oli kaasaegses ühiskonnas aktuaalne, kuid jutustuses jäävad karakterid nõrgaks. Teos meenutab mitmeti seda laadi, milles on kirjutatud «Ärakadunud poeg».

Ent sellestki teosest hakkab hargnema üksikuid niite, mis A. H. Tammsaare hilisemas loomingus kujunevad valdavaiks. Teoses kohtame esmakordselt karmiloomulist ja oma kinnismõttesse kiindunud vanameest. Mõnd üksikut Jaak Kanarpiku iseloomujoont rõhutades on autor visandanud karakteri, millest nagu uduselt nähtub tema hilisemate karmiloomuliste meeskangelaste kauge eelkäija. See on karm, külm ja idüllivaene õhkkond, mis valitseb saunas — sootuks teistsugune kui Mäetaguse vanapaari juures.

Jutustuses «Võsaküla uus koolmeister» on autor

[29] A. H. Tammsaare, Võsaküla uus koolmeister. «Postimees» 1902, nr. 157—161.

esmakordselt viinud teose lehekülgedele konflikti vana ja noore generatsiooni vahel. Et konflikti tagapõhjal seisab ühiskondlik vastuolu — saunikupojale ei andestata tema päritolu —, seda ei näe Jaak ega rõhuta seda autorgi. Tammsaare võtab ühe üksikjuhtumi külaühiskonna vastuolude suurest hulgast ja vaatleb seda, jättes üldistused tegemata.

Nii jäi H. Treffneri gümnaasiumis õppiva noore Tammsaare külaaineliste juttude kunstiline tase kõigist õnnestumistest hoolimata veel ebaühtlaseks. Teoste kõrval, millest selgelt peegeldub kirjaniku talent, leidub teisi, milles aine pole läbi tunnetatud, mille karakterid ei veena, mille kujutamislaad on konarlik. Aga kõik see on mõistetav: Tammsaare võis neid jutte kirjutades toetuda ainult oma esimesi arengusamme tegevale talendile, mida ei suutnud veel toetada kogemustest omandatav kirjutamisoskus. Viimase puudumine on otsekohe tajutav, kui kirjanik haarab aine järele, mis pole talle vahetutest kogemustest tuttav. Üksikuil eneseleidmise hetkedel sündisid «Mäetaguse vanad» ja «Tähtis päev», aga nende kõrval ka tunduvalt nõrgemad lühipalad. Samal ajal ilmneb Tammsaare kirjanikunatuurile omane püüd avaramate vormide poole. Pikemates jutustustes tunneb ta end tunduvalt vabamini kui lühijuttudes.

„KAKS PAARI JA ÜKSAINUS"

1

1902. a. sügisel ilmunud «Kiirte» III album tõi A. H. Tammsaarelt avalikkuse ette jutustuse «Kaks paari ja üksainus», mis kandis alapealkirja «Kriipseldused Läänemaalt». Teos oli omamoodi üllatuseks: Tammsaare kujutamislaad oli muutunud üsna järsult. «Mäetaguse vanade» rahulik lürism ja tagasihoidliku huumoriga põimitud eluvaatlus on selles jutustuses asendunud karmi ja paljastava otsekohesusega, isegi teatava hoolimatusega elu varjukülgede avamisel. Viletsuses virelevate mõisamoonakate elu-olu kirjeldamises range üksikasjalikkuse taotlus, teose vaba kompositsioon, mis lubas lõdvalt seotud stseene lükkida üksteise järele, samuti mõned keelelis-stiililised vahendid põhjustasid, et «Kahest paarist ja ühestainsast» hakati hilisemates kirjanduslugudes kõnelema kui naturalistlikust teosest, kui ühest selgepiirilisemast naturalismi näitest eesti kirjanduses. Tõsi on, et A. H. Tammsaare ise nimetab teost «naturalistlikult jäljendavaks», [30] samuti see, et samast perioodist leidub teisi lühemaid A. H. Tammsaare teoseid, mis kujutamislaadilt sarnanevad «Kahele paarile». Kõik need asjaolud tõstavad paratamatult küsimuse, missugune on naturalismi mõju A. H. Tammsaare varasemale loomingule, eriti aga jutustuse «Kaks paari ja üksainus» geneesile.

Nõukogude kirjandusteaduses on üldmaksvusel seisukoht, et naturalism moodustab realismi antipoodi ja kuulub oma konsekventses avaldumisvormis realismi-

[30] Vt. A. Hansen A. Saarestele 31. X 1916. KM KO, reg. 1944/5.

vaenulike nähtuste hulka. Nii väidab G. Abramovitš, et naturalismil on vähe ühist realismiga, «kuna see ei soodusta tüüpilise ja seaduspärase mõistmist».[31] Naturalismi teoreetilised alused, mis lähtuvad positivismist, pidurdavad suure üldistusjõuga realistliku teose loomist. Kuid kirjanduslik praktika näitab tihti realismi ja naturalismi põimumist kirjanike loomingus ning igakord pole piirjoone tõmbamine teoste analüüsimisel sugugi nii lihtne kui teoorias. É. Zola looming on kahtlemata selle väite kõige veenvamaks tõestuseks. On ju Zola ise loonud naturalismi teoreetilised alused, kirjutanud romaane oma meetodit järgides ja purustanud ise oma loomingulise praktikaga kitsad teoreetilised normid. Muidugi pole naturalism ajas muutumatu nähtus, nagu ta pole ka lakanud mõjutamast tänapäeva kodanlike maade kirjandusi.

É. Zola, kes üldistas naturalistide loomingulise praktika põhjal uue, nn. «teadusliku romaani» alused, toetus filosoofias A. Comte'i positivismile ja esteetikas H. Taine'i seisukohtadele, eriti miljööteooriale. Loodusteadlaselt Cl. Bernard'ilt kandis ta kirjandusse üle eksperimentaalse meetodi. Teaduslik-analüütiline meetod ainele lähenemisel, kaine asjalikkus, range järjekindlusega tähelepanu pööramine füsioloogilistele protsessidele, ebatavaline huvi manduva ja inetu vastu iseloomustab É. Zola eksperimentaalse romaani teooriat, mis avaldati 1880. aastal. Niinimetatud Zola naturalismiteooria tähendas sisuliselt realismi kitsendamist, piiramist range faktoloogia ja teaduslik-analüütilise meetodiga, see tähendas filosoofilise üldistuse osatähtsuse vähendamist kunstiteoses, samuti loomingulise fantaasia tunduvat kärpimist. Teatavasti purustas É. Zola ise oma loomingu parimas osas enda loodud teoreetilised kammitsad.

Olles tekkelt prantsuse kirjandusse kuuluv nähtus, levis naturalism möödunud sajandi viimaseil kümnendeil Euroopas võrdlemisi laialdaselt. Loomulikult omandas ta eri maades erisuguse värvingu; tekkis teisigi naturalismi teoreetikuid, kes kõigis seisukohtades

---

[31] Г. Абрамович, Введение в литературоведение. Москва 1956, lk. 281.

kaugeltki ei ühinenud É. Zola'ga. Saksa kirjandusloolased diferentseerivad eri naturalistide loomingut äärmise hoolikusega, sest saksa kirjanduses on naturalismil olnud teistsugune tähendus kui prantsuse või vene kirjanduses. Kuna kriitiline realism möödunud sajandi keskpaigas saksa kirjanduses ei saavutanud niisugust kunstilist täiuslikkust, mis iseloomustab prantsuse kirjandust vastaval ajastul, siis oli Saksamaal XIX sajandi viimaseil aastakümneil naturalistlik kirjandus ühiskonnakriitiliselt tendentsilt teravam kui sajandi keskpaiga realism. Naturalism, mis prantsuse kirjanduse mõjul tekkis ka Saksamaal, äratas saksa kirjanduse stagnatsiooniolukorrast. Nii nimetavad mõned saksa kirjandusloolased saksa 80-ndate aastate naturalismi osalt «proletaarseks naturalismiks», [32] sest naturalismi sissetung kirjandusse toimus töölisliikumise tõusu olukorras. Loomulikult on proletaarne naturalism sisuliselt eraldatud kodanlikust kirjandusest, mis naturalismile toetudes inimest alavääristas, aga samuti ka neist kirjanikest, «kes tagahoovide ja kõrtside kirjeldamisega ei taha dokumenteerida neljanda seisuse viletsust, vaid ainult omaenese häbitust...» [33]

Naturalismi avaldumisvormide kohta eesti kirjanduses puuduvad uurimused, mis vaatleksid naturalismi mõju eesti kirjandusele eri perioodidel. Küll on üksikuis artikleis vaadeldud naturalismi filosoofilisi aluseid ja realismivaenulikke tendentse. Kahtlemata on B. Sööt tabanud olulist naturalismi olemuses, kui ta väidab, et naturalist «ei võta ülesandeks edasi anda elu tüüpilisi nähtusi ja iseloome, vaid «fotografeerib» elu valikuta, kuhjab kõrvalise tähtsusega jooni, keeldub kunstiliste üldistuste andmisest ja tegelikkuse ideelisest mõtestamisest». [34] Vihje nende vastuoluliste probleemide poole, mis tõusevad naturalismi põhjalikumal käsitlemisel, tegi L. Remmelgas, kes väitis, et teatud tingimustes võib naturalistlik teoski kanda progressiivset

[32] Vt. R. Hamann, J. Hermand, Naturalismus. Berlin 1959, lk. 8.

[33] Sealsamas, lk. 10.

[34] B. Sööt, Naturalismi vastu kirjanduses. «Looming» 1954, nr. 12, lk. 1503.

mõtet.[35] Nii olid mitmed naturalistliku kallakuga romaanid käesoleva sajandi 30-ndate aastate eesti kirjanduses edasiviivate ideede teenistuses, olid vastukaaluks formalistlikule ja esteeditsevale suunale kirjanduses. Võime märgata isegi mingit analoogiat möödunud saj. 80-ndate aastate saksa kirjandusega, kus naturalistliku kujutamislaadiga autorid olid meelestatud ühiskonnakriitiliselt.

Eeltoodu ei taha mingil määral korrigeerida nõukogude kirjandusteaduses väljakujunenud põhiseisukohta naturalismi filosoofiliste aluste hindamisel: naturalismi teoreetilised alused lähtuvad kahtlemata reaktsioonilisest filosoofiast. Küll aga tuleb märkida, et naturalismi lähem uurimine toob esile komplitseeritud probleeme ja igal konkreetsel juhtumil ei saa naturalistlikku käsituslaadi tõlgendada kui paratamatut dekadentsinähtust, eriti siis, kui teoses põimuvad autori realistlik elutunnetus ja naturalistlik ainekäsitlus. Viimatimainitud nähtus pole iseenesest sugugi haruldane, sest kuigi naturalismi võib mõista kui realismi antipoodi, tuleb kirjanduseski arvestada dialektika põhiseadust vastandite võitlusest ja ühtsusest.

Kriitiline realism oli eesti proosakirjanduses omandanud juhtiva koha enne A. H. Tammsaare kirjanduslikku debüüti. Uue sajandi esimesil aastail sammus kriitiline realism hoogsalt tõusuteed; ta leidis rahvahulkades kõlapinda eriti selle tõttu, et toetas neid ideid, millest võrsus 1905. a. revolutsioon. Ja ometi — nii vastuoluline kui see ka näib — võime uue sajandi hakul märgata ka mõningate naturalismisugemete kandumist eesti kirjandusse. See varasem naturalismi levik algab tõlkekirjandusest: juba möödunud saj. viimasel aastakümnel olid É. Zola ja mitmed saksa naturalistid palju tõlgitud autorid. Mitte niivõrd Zola naturalismiteooria vahendusel kui just saksa kirjanike-naturalistide eeskujul hakkas naturalism mõningal määral mõju avaldama ka noortele, veel väljakujunemata kirjanikele. Nii leiame A. H. Tammsaarega samaaegselt debüteerinud autorite loomingus mitmel naturalistliku kooli

[35] Vt. L. Remmélgas, Eesti kirjanduskriitika olukorrast ja ülesannetest. Kirjanduse radadelt. Tallinn 1960, lk. 143.

mõjutusi: neid on M. Metsanurgal, J. Lintropil ja Fr. Tuglaski väidab, et ta on sajandi alguses katsetusi teinud naturalistlikus laadis.[36] Nendes esimestes naturalismi mõjutatud katsetes on sageli realismi ja naturalismi piirjoon raskesti eraldatav, nagu selgub ka Tammsaare mõne teose analüüsist. Seejuures tuleb silmas pidada, et mõiste «naturalism» on võrdlemisi avar ja sajandi algul ei tarvitatud seda kaugeltki niisuguses tähenduses kui tänapäeva nõukogude kirjandusteaduses. Tihti tähendas naturalism siis ainult karm-asjalikku aine-esitust või ka natuurilähedast tüübimaalingut. Loomulikult on niisuguselgi «naturalismil» sarnasus Zola-naturalismiga, kuid igakord ei kaasne sellega veel naturalismile omane põhihoiak — inimese nägemine ainult looduse poolt antud tungide ja miljööst omandatud mõjutuste summana. On kaks ise asja: kas kirjaniku väljendusvahendid on naturalistlikud või on ka tema esteetika naturalistlik. Nii Metsanurk, Lintrop kui ka Tammsaare omandasid üht-teist naturalismi väliseist kujutamisvahendeist, kuid naturalismi teoreetilised ja filosoofilised alused jäid neile võõraks. Sootuks teine olukord valitseb aga pärast 1905. a. revolutsiooni: kirjanikud, kes siis debüteerivad naturalistliku voolu mõjualustena (näit. J. Oks ja K. Rumor), on tihedamini seotud naturalismi teoreetiliste tõdedega ning sellepärast näevad nad inimeses sageli ainult madalate kirgede summat. Kõik see tõestab, kui vajalik on naturalismi diferentseeritud vaatlemine.

Ent missuguste kanalite kaudu tutvus A. H. Tammsaare naturalismiga ja kuivõrd ta oli tuttav naturalismi teoreetiliste alustega esimesel loominguperioodil? H. Treffneri gümnaasiumis õppimise aastail ei olnud Tammsaare niivõrd tuttav prantsuse kirjandusega, et oleks tundnud É. Zola naturalismiteooriat. Zola teoste tõlkeid küll kahtlemata ulatus temani, aga Zola loomingu lähema läbitöötamiseni jõudis ta üliõpilasaastail. Naturalismi saksa variandiga tutvus Tammsaare Treffneri koolis ikkagi lähemalt kui prantsuse naturalistliku romaaniga.

Teoreetiliseks allikaks, mis naturalismi tutvustas

[36] Vt. Fr. Tuglas, Liivakell. Eessõna. Tartu 1913, lk. 10.

noorele A. H. Tammsaarele, oli L. Bergi[37] teos «Naturalism». Ent seegi teos ei esitanud Tammsaarele naturalismi Zola vaimus. Lähtudes mõistest «natura» peab L. Berg naturalismiks uueaegses kirjanduses ja kunstis esinevat taotlust läheneda niipalju kui võimalik loodusele ja loodusseadustele ning kujutada loomulikena inimestevahelisi suhteid. Naturalism L. Bergi tõlgitsuse järgi tähendab kujutatavale objektile võimalikult lähedale jõudmist ning idealiseeringute ja võltsingute kaotamist objekti ja selle kunstilise peegelduse vahelt. Pooldades oma arutlustes looduselähedust, vastandab L. Berg end aga teravalt É. Zola koolkonnale. Ta arvustab Zola eksperimentaalset loomingulist meetodit ning naeruvääristab Zola ja tema koolkonna taotlust inimest mõista ainult pärilike omaduste, miljöö mõjutuste ja bioloogiliste tungide kogusummana. Ta peab teaduslikku meetodit kirjandusliku teose loominguprotsessis kõlbmatuks. L. Berg kirjutab: «Räägitakse teaduslikust romaanist («roman experimental»). Tahetakse samastada kunsti ja teadust, aga mitte vanas mõttes, millal kunst ja teadus veel olid üks, mis ju ka jälle oleks romantika, vaid kunst peab teaduseks saama, teaduse uueks väljendus- ja abivahendiks. Tema tehnika tuleb arendada teaduslikuks meetodiks. Mida tõeliselt saavutatakse, on paremas osas pea peale pööratud teadus.»[38]

Ent L. Bergi seisukohti eraldab Zola teooriast veel mitu rõhutamist väärivat erijoont. L. Berg ei õigusta kunstis võikaid üksikfakte, millele zolaalased avasid laia tee. «Aga inetusel ei ole õigust end paljastada. Siin muutub kõik otsekohe häbituseks ja tõde ei tähenda enam midagi. Ainult jumalatel, ja neilgi ainult paradiisis, on vabadus alasti ringi hulkuda. Inetuse ilus õigus on häbeneda ja end peita.»[39]

Kõrgelt hindab L. Berg huumori osatähtsust kirjanduses. Naeru nimetab ta viimaseks ja kõrgemaks kingituseks, mille jumalad on inimestele andnud.[40] Terav-

[37] Saksa esseist ja kirjandusloolane, Berliini kirjanikegrupi «Durch» teoreetik.

[38] L. Berg, Der Naturalismus. München 1892, lk. 124.

[39] Sealsamas, lk. 134.

[40] Sealsamas, lk. 50.

meelsust ja irooniat peab L. Berg võimsaks kunstiliseks relvaks. Ta nõuab igalt kunstiteoselt elamuslikku mõjutamisjõudu, arvab, et kirjanik ei pea olema kiretu faktide ja sündmuste esitaja.

Kuid muidugi on L. Bergil ka kokkupuutepunkte Zola õpetusega: ka tema näeb looduse poolt inimesele kaasaantud tungides inimliku tegevuse põhiajendit, kuigi ta *ratio*-poolust täielikult välja ei lülita. Kallak biologismi on ka Bergil ilmne.

Pikkadest arutlustest hoolimata jäävad segasteks L. Bergi seisukohad kunstiteose tendentsi küsimuses. Ta on otsese tendentsi vastu, samuti eitab ta teost, mis on loodud ainuüksi tendentsi pärast. Kunstiteose tendents on lahutamatult seotud kirjaniku maailmavaatega, aga maailmavaate küsimusteringist loominguprotsessis läheb L. Berg mööda. Ja sellepärast on arusaadav, et autor tendentsiküsimuseski jõuab vastuolulistele lõppjäreldustele. «Kunstiteos võib tendentslik olla ja ei pruugi ometi omada mingit tendentsi.»[41]

Taotlemata üle hinnata L. Bergi naturalismiteooria mõju Tammsaarele, tuleb siiski arvestada mõningaid seiku, mis lähendasid Tammsaaret saksa teoreetikule. Mõlemad tundsid huvi loodusteaduste vastu, L. Berg taunis kristlikku moraali, Tammsaaregi oli jõudnud ateistliku ratsionalismini selleks ajaks, kui talle puutus kätte L. Bergi raamat. On seepärast mõistetav, et Tammsaares leidis kõlapinda L. Bergi soovitus kirjanikele — olla loomingus natuuri- ja looduselähedane, tugevasti arvestada prototüüpe ja isiklikke mälestusi. Välja arvatud esimesed katsed proosas, on A. H. Tammsaare kogu esimese loominguperioodi jooksul käinud selle põhimõtte järgi. Veelgi enam: selles soovituses näib olevat kogu Tammsaare naturalismi teoreetiline alus. Nii oli Tammsaare Zola-naturalismist, aga ka naturalismiteooriast kaugel selle mõiste lõplikus tähenduses, kui ta hakkas kirjutama «Kaht paari ja ühtainust», mis pidi olema naturalistlikult jäljendav. Tema naturalism avaldus natuurilähedu ses ja täielikus objektiivsuses, samuti autori sümpaatiavarjundite ja tunderõhutuste ärajätmises. Naturalismi põhimine ole-

[41] Sealsamas, lk. 197.

mus — inimese kujutamine pärilikkuse ja bioloogiliste tungide kompleksina — oli talle võõras.

Kuid muidugi oleks ühekülgne, kui «Kahe paari ja üheainsa» tekkeprotsessi ja kunstilist omapära põhjendaksime ainult Bergi natuurilähedusega teooriaga. Tegelikkusest kogetud muljetel on sellegi teose saamisloos esmane tähtsus, teooria juhtis autorit tegelikkusest haaratud stseene kujutama «tendentsitul», fotografeerival viisil. Kujutamismeetodi valikul ei läinud Tammsaare E. Peterson-Särgava teed, kes oma «Paisete» seeria oli kirjutanud kirglikult süüdistava sulega. Kujutatavas miljöös eneses pidi leiduma midagi niisugust, mis ajendas kirjanikku ennast olema rõhutatult objektiivne, et tendents tõuseks ainest enesest — nii oli seda soovitanud ka L. Berg. Tuleb toonitada, et Piirsalu mõisas kogetud elupilt oli A. H. Tammsaarele eneselegi varem tundmatu; tema töökas vanematekodus valitsesid teistsugused tingimused ja mentaliteet. Nii said Rantsalliku moonamajast pärit Mikkovi ja Kleemani perekond teose prototüüpideks, mitmed sündmusedki, nagu metsapõlemine ja härgadega põllul kündmise stseen pärinevad tõsielust. Miljöömaaling teoses vastab Piirsalu mõisa oludele.

2

A. H. Tammsaare esimestes proosakatsetustes õnnestusid paremini elatanud inimesed kui noored. Mäetaguse vanapaar, Käbe-Kaarel ja mitmed teisedki tegelased tõestavad seda väidet. «Kahes paariski» langeb vanemale generatsioonile suhteliselt laiem valgusvihk. Kuid «Mäetaguse vanadega» võrreldes on esteetiline vaatenurk siin hoopis teiseks muutunud: koomika ja idüll on asendunud asjalik-protokollilise käsitluslaadiga. Viimane aga seisab sisu avamise teenistuses, sest miljööd, mis tõuseb lugejale vastu «Kahe paari» lehekülgedelt, ei oleks kirjanik saanudki avada «Mäetaguse vanade» stiililaadis.

Mõisamoonakate eluringi avab autor Kaaside ja Laiade perekonna käekäigust üksikuid stseene joonistades. Laiade perekond on jõudnud viletsuse äärmisele

piirile: need on tööst ja eluraskustest tuimenenud inimesed, kelle elujõud kulub põhjani tingimustes, milles nad elavad. See on miljöö, kus lapsed on needuseks, kus iga leivapala on loetud ja võitlus nälja ning viletsusega tõrjub kõik muu eemale inimese teadvusest. Laiad on võõrdunud vaesuse põhjuste otsimisest. Kui mõnikord tehaksegi kokkuvõtteid igapäevastest sündmustest ja vahetatakse arvamusi, siis jõutakse otsusele, et mõisatööliste elu pole kusagil kergem. Tulevik ei paku Laiadele mingit perspektiivi ning see mõjub nende saatust jälgivale lugejale kõige masendavamalt. Ent A. H. Tammsaare poleks väljapaistev realist, kui ta ei avaks kas või vihjamisi nendesamade viletsusse tõugatud mõisatööliste inimlikumat palet. Lakkamatute pisiriidude ja nääklemiste kõrval vihjab Tammsaare Laiade peaaegu lapselikule südamlikkusele. Hardunult seisab tööst kurnatud mõisamoonakas vastsündinu juures; sellesama äsja sündinud orjalapse ema on hirmul, sest ta kardab oma vanema poja süüdistusi ja hoolimatuid sõnu. Laia Viiu, elu poolt muserdatud inimene, on alati toimekas, valimatut sõna kasutab ta alles siis, kui teda ennast on solvatud. Taidi-Laidi ei jää Laiade perekonnas kunagi peavarjuta.

Kaasi Tiina esindab teoses Viiule otsest vastandtüüpi. Kui Viiu on leplik ja alistuv, siis Tiina seevastu aga võimuahne selles pisimiljöös, kus võimuahnus muudab inimese naeruväärseks. Kaaside perekonna tülitsemisi, mille põhjuseks on Tiina kiuslikkus, kujutab autor paiguti vaevumärgatava koomilise varjundiga, kuna teose üldlaad on järjekindlalt asjalik-tõsine. Vihastav ja tüli noriv Tiina on valimatu oma sõnades; ta võib hurjutada sünnitusvaludes vaevlevat naabrinaist. Ent samal ajal avab autor ka Tiina karakteri teise pooluse. Varsti pärast võigaste sõimusõnade tarvitamist on Tiina Viiuga heal jalal — südamlikus teineteise mõistmises arutavad naabrid laupäeva õhtul elusündmusi. Kiusliku ja jonnaka naise mõttelaad kajastub täielikus ehtsuses Tiina monoloogis, milles ta pihib Viiule, kuidas ta on peksnud oma meest.

««Andsin tale ühekorra kaelkookudega, va koogu ots läks tale päha, ma poleks seda tahtnudgi... kaua aega seisis sinine muhk pääs, ajas nahagi päält ära,

nüüd on juba paranenud. Ma pesin laupäeva õhtul teise pääd, puutusin, hakkas aietama; ma küsin, et mis sul viga on. Tema ütleb, et eks näe missugune muhk mul pääs on, mis sa kaelkookudega lõid, ja muud ei ütelnud mitte midagi. Mul sai hale meel, pisarad tulivad silma, et ma oma meest sedasi peksan, aga mis sinna parata.»» [42]

Meestegelased on jutustuses kujutatud ühekülgsemalt. Kaarel Kaasi karakterisse heidab autor ainult korraks valgustava kiire. Kaarel püüab oma riiakat naist kiusata sellega, et jätab põllud lohakusse. Laia-taadi tundemaailm on nüristunud. Üldiselt ei saavuta meestegelased naistega võrdset reljeefsust.

Taidi-Laidi, vana mõisaori, kahe moonakaperekonna juurest peavarju ja almust kerjav vanamees, on aga omalaadne tegelane kogu eesti kirjanduses. Juhan Liivi Kukulinna elanikud ja E. Peterson-Särgava novellide külakorral käijad on temaga võrreldes õnnelikud inimesed. Tema ainuke rõõm on nälga kannatada teadmises, et pole abiellumisega viletsusse tõmmanud teist inimest enese kõrvale. Maalitud autori poolt üksikasjalikus, halastamatus objektiivsuses, muutub Taidi-Laidi elavaks süüdistuseks ühiskondliku süsteemi vastu, mis võimaldas inimese langemise nii haletsusväärsesse olukorda.

Taidi-Laidil puudub prototüüp tegelikkuses. Tõuke niisuguse tegelase kujutamiseks on Tammsaarele andnud nähtavasti vene kirjanduse paljasjalgsed, kuigi otseselt ei saa sedagi väidet tõestada. Kuid A. H. Tammsaare oli sellal tuttav mõnede M. Gorki jutustustega, mis võisid anda eeskuju paljasjalgse kerjuse kujutamiseks Eesti olustikus. Taidi-Laidi jääb siiski erandkujuks Tammsaare loomingus, hiljem ei ole autor temasuguseid tegelasi kujutamisobjektiks valinud. Ainult paar lühipala, mis on loodud üheaegselt jutustusega «Kaks paari ja üksainus», pakuvad Taidi-Laidi-taolisi varieeruvaid tüüpe. Agarate prototüüpide otsijate kohta on A. H. Tammsaare nimetanud ise: «Taidi-

---

[42] A. Hansen, Kaks paari ja üksainus. Kiired III, Jurjev-Tartu 1902, lk. 51.

Laidit aga pole ma kunagi tundnud ei enne ega pärast ehk kui olen, siis ei mäleta ma temast midagi.» [43]

Taidi-Laidi välimust kirjeldab autor üksikasjaliselt, kuid ei saavuta seda vahetut ja teose lehekülgedelt otse lugeja ette tõusvat elutruud tüüpi, nagu näiteks Kaasi Tiina puhul. Autor sooviks nagu iga hinna eest Taidi-Laidi teha lugejale nähtavaks, sellepärast maalib tema välimuse hoolikalt välja detailhaaval. «Nägu on Taidi-Laidil kortsus, silmad auku vajunud, suu ei jaksa ennast nagu hästi kinni hoida; kaelasooned on väljas ja näivad kui pinguli tõmmatud nööritükid olema, kui ta oma pää ühele ehk teisele poole pöörab. Vana kuue-nadi on tal seljas, mille alt pool-must särk välja paistab; selle rinnad on paelaga kinni pandud. Püksid on takusest triibulisest riidest; nööpide asemel on tal puupöör ees.» [44] Jutustuse naistegelaste välimust autor ei kirjelda, ometi on nad eredamad. Nad on autori poolt ise sügavamini tunnetatud ja sellepärast ei vaja kirjanik nende iseloomustamiseks väliseid vahendeid. Nende mõttelaad õhkub nende sõnadest, igast liigutusest, mida autor kujutab; Taidi-Laidit jälgib aga kirjanik isegi eemalt. Nii oli Taidi-Laidi omapärane kuju autorile kirjanikuvõimete prooviks: tal tuli luua karakter, mis polnud noorele kirjanikule enesele tegelikkusest tuttav. Tammsaare humanism, mis kannataja saatusele ikka kaasa heliseb, avaldub Taidi-Laidi puhul omapäraselt ja veenvalt. Tuleb rõhutada, et sentimentaalsest haletsemisest, mis niisuguste tegelaste maalingul võib kergesti tekkida, on Tammsaare kaugel.

Dramaatilise pinge tõusu ja sündmustiku gradatsioonilist arenemist jutustuses «Kaks paari ja üksainus» ei esine. A. H. Tammsaare on selles teoses rahulik vestleja, kellel on aega maalida üks pilt teise järel, tal on aega kuulata tegelaste pikki dialooge, kus on palju sellistki, mis ei iseloomusta tegelasi ega kinnistu eriti tugevasti kujutatavasse üksikepisoodi. Ja ometi oleks

[43] A. H. Tammsaare käsikirjalised märkused K. Mihkla raamatu «A. H. Tammsaare elutee ja looming» kohta. Eravalduses.

[44] A. Hansen, Kaks paari ja üksainus. Kiired III, Jurjev-Tartu 1902, lk. 42.

vale väita, et teos on kompositsioonilt läbi mõtlemata, et selle ülesehituses ei avaldu autori juhtiv tahe. Üksikpildid on valitud niimoodi, et neist avaneb moonakapere kogu tegevus. Siin on kodune miljöö sõnelustega, vaesuse ja viletsusega, siin on laste omavaheline maailm, siit kandub tegevus korraks kirikusse — aga kuhu mujale ulatuski koduõuelt Viiu Lai —, siin antakse põgus pilt moonameeste töössesuhtumisest mõisapõllul. Teose lõpul teevad mõlemad perekonnad kokkuvõtteid oma senisest elust. Kumbki perekond suhtub ellu omamoodi: Laiad on resigneerunud, elule alla jäänud, viletsusse mattunud. Nad teavad, et nendesuguseid ei oota kusagil rõõmsam elu, sellepärast võtavad nad oma viletsust kurva paratamatusena. Kaasid suhtuvad elusse aktiivsemalt, kuid optimism puudub nendegi tulevikupildis. Ja puändina esitab autor mitmes teoses korduva mõtte: kas me pole hästi läbi saanud. Selles on autor tabanud inimkarakteri ühe omaduse: lahkumisel võetakse kaasa ainult hea ning kustutatakse halb, kuigi sedagi on palju olnud.

Autor on taotlenud jutustuses asjalikku stiili, tema püüdeks on lasta miljööl ja üksiksündmustel enestel vahetult mõjuda, nii et autor ise jääks neutraalseks kõige kujutatu suhtes. Ent kas tahes või tahtmata vilksatavad siin-seal jutustuses ikkagi autori sümpaatiad ja antipaatiad. Valdav osa üksikstseenidest on jutustuses kirjutatud küll asjalikult refereerivas stiilis, nende kõrval on aga ka niisuguseid, mille stiililaad ja suhtumine kujutatavasse on hoopis teistsugune. Õhtu kirjelduse Laiade perekonnas lõpetab autor nii: «Jah, magage, magage magusasti, isa ja pojad, puhkamist läheb vaja, kuid millal ärkate te ülesse? Hommikul. Aga millal on see hommik? Siis kui öö mööda on läinud, kui päike särades tõuseb. Aga ilm on ehk pilves, mets on ees, suur, paks, pime mets, päike ei paista teile? Noh eks siis tõuse valge hakul. Ja, ja, valge hakul, kui ka päikest veel kusagilgi näha ei ole . . .» [45]

Teisal muutub otsekohe kirjaniku stiil, kui ilutsevas laadis antud õhtukirjelduses põikab autor mõtisklema mõisast. «Üle välja otsekohe paistis mõis oma

[45] Sealsamas, lk. 27.

pargiga, mis hirmuäratavalt mustas. Är'me vaatame sel ilusal õhtul niisugust hirmuandjat. Aga on siis mõis oma mustava pargiga tõesti nii hirmutav? Eks pole ta hirmutamise aeg juba ammugi möödas? Ha, ha, ha!...» [46]

Iseenesest on tsiteeritud stiilinäited väljalangemised üldisest asjalikust ja kainest jutustamislaadist, kuid need näitavad, et ainult registreeriv objektivism tundus kitsas ja orgaaniliselt võõras Tammsaare kirjanikunatuurile. Huumor ja lürism, mis kirjaniku varasemais teoseis ainega sobisid, on sellest jutustusest teadlikult välistatud, kuid ka kiretust refereeringust otsib A. H. Tammsaare siin-seal väljapääsu.

Üldiselt on «Kaks paari ja üksainus» stiililiselt ühtlasem kui varasemad teosed. Jälle avaldub Tammsaare talent kõige ilmekamalt dialoogide sõnastamises — olgu see siis naiste omavaheline nääklemine või nende sõbralik vestlus, olgu see abikaasade-vaheline arutelu saatusest ja tulevikust — kõikjal on Tammsaare tabanud rahva kõnekeelele ja mõttelaadile omast väljendusviisi ning lausestruktuuri. Autoritekstis seevastu on kirjanik nõrgem kui rahvapärase dialoogi sõnastamisel. Stiililise ühtluse saavutamiseks, samuti ka staatiliste dialoogide vältimiseks on autor teinud teises trükis rea parandusi, kuid mitte eriti ulatuslikke.

3

Kuid esitatuga pole siiski ammendatud kõik küsimused, mis tõusevad «Kahe paari» naturalismi jälgimisel. Üldiselt võib nõustuda kirjaniku enese hinnanguga, mis nimetab «Kaht paari ja ühtainust» «naturalistlikult kirjeldavaks», see määratlus tabab päris hästi teose olemust. Ent jutustusel on siiski komponente, mis näitavad naturalismi pisut sügavamat mõju. Nii oleks ühekülgne rääkida ainuüksi naturalismile omastest väljendusvahenditest ja sõnastusstiili võtetest, vaid mõnevõrra ulatub naturalismi mõju ka teose ideeni. Tammsaare on selles teoses niivõrd keskendunud het-

[46] Sealsamas, lk. 31.

kel valitseva olukorra fikseerimisse, et ta ei püüagi tajuda elu selle arenguprotsessis. See on kahtlemata «Kahe paari» kui kunstiteose põhiline omadus, mis piirab teose idee mõjujõudu. Tõsi on ka, et kirjanik pole ainet igakord esteetiliselt läbi tunnetanud, sellepärast vilksatab tegelaste keeles vulgarisme, sellepärast mõjub Kaasi Tiina sõimuvaling naabrinaise akna taga eemaletõukavalt. Kui meenutame veel, et kirjanikul puudub «Kahes paaris» keskne juhtiv idee, mille nimel ta sündmustikku suunab, siis on nimetatud kõik, mis allub naturalismi-kategooriale.

Kuid naturalismi mõju noore A. H. Tammsaare loomingule ei avaldu mitte ainult «Kahes paaris», vaid ka üksikuis teisteski samal perioodil loodud lühijuttudes. Aine esteetiline läbitunnetamine ja filosoofiline üldistus puuduvad visandlikus lühijutus «Sõprus».[47] Natuurilähedus ulatub selles teoses konkreetse sündmuspaiga märkimiseni teose alguses: «Ma istusin Tartus Barklai platsil pingi peal, paksu lehtise puu all. Silmade ees seisis mul kaubahoov, natuke ligemal voorimehed oma seisuplatsil. Rahvas käis poolväsinult ja roidunult üle platsi ja uulitsat mööda: ilm oli imepalav, õhk raske, lämmatav, hingata oli raske.»[48] Mõrvalugu, mida teose minategelane edasi jutustab, jääb üksikuks erandsündmuseks, sellel puudub üldistav jõud. Tegelaste dialoog, mille noor Tammsaare annab tavaliselt loomutruult, kuid ka tugeva kunstilise läbitöötusega, jääb selles teoses jõhkralt otsekoheseks.

««Oh sa lehm! just nagu oleks uulits kitsas olema! Jalgu-pidi ikka ees! Kas ei jõua teisa enam järele vedada!» kähvab teine vastutulevatest naisterahvastest.

«Ennäe uulitsa-renu, ei märka oma kihvasid rahul hoida! Ka näkkima! Kas kihvad pole suust veel ära mädanenud?» vastas Maali.»[49]

---

[47] «Teataja» 18.—20. IX 1902, nr. 233—235.

[48] A. H. Tammsaare, Sõprus. «Teataja» 18. IX 1902, nr. 233.

[49] A. H. Tammsaare, Sõprus. «Teataja» 20. IX 1902, nr. 235.

Samuti võib lühipalas «Kahenädalane»[50] märgata naturalistlikke jooni, kuigi aine läbitunnetamine selles teoses on tunduvalt tugevam. «Kahenädalane» annab Taidi-Laidile paralleeltüübi linnamiljööst: peategelane on vene kirjandusest tuntud paljasjalgsete sarnane. Ei ole võimatu, et nii Taidi-Laidi kui ka Kahenädalase puhul tulevad eeskujudena arvesse M. Gorki teoste paljasjalgsed, seda enam, et «Kahenädalane» on kirjutatud ajal, millal M. Gorki «Põhjas» alustas oma võidukäiku vene ja välismaa lavadel. Paljasjalgne kui tüüp jäi aga Tammsaarele võõraks.

Need naturalismielemendid mõnes Tammsaare varasemas jutus on viinud kodanliku perioodi kriitikuid kaugeleulatuvaile, kuid siiski ennatlikele järeldustele. Jutustust «Kaks paari ja üksainus» peeti kodanlikus kirjandusteaduses läbinisti naturalistlikuks teoseks, mõnede kriitikute poolt klassifitseeriti naturalistlikuks aga Tammsaare esimene loominguperiood tervikuna. Niisuguste vaadete tekkimisele on kaasa aidanud asjaolu, et kirjandusteaduses on naturalismi mõistet tõlgendatud eri aegadel eri viisil. Ent kui suuri erinevusi ka oleks naturalismi mõiste tõlgendamisel, ikkagi on vägivaldne nimetada naturalistlikuks A. H. Tammsaare kogu esimest loominguperioodi. Niisuguste järeldusteni võib jõuda ainuüksi puhtväliste stiilitunnuste abil teoseid eri voolude piirkondadesse klassifitseerides.

Põhiseisukoha «Kahe paari» hindamisel sõnastas Fr. Tuglas, kes pidas jutustust naturalistlikuks selle protokollilise esitusviisi pärast.[51] Tuglase mõttekäiku pisut varieerides kordavad seda hiljem teisedki kirjandusloolased ja kriitikud, kes on analüüsinud Tammsaare loomingut. M. Sillaots klassifitseerib nii «Vanad ja noored», «Kuresaare vanad» kui ka jutustuse «Kaks paari ja üksainus» ideelise taustaga naturalistlikeks jutustusteks.[52] Ka M. Kampmaa toetub Fr. Tuglase

[50] A. H. Tammsaare, Kahenädalane. «Teataja» 15. IV 1903, nr. 82.

[51] Vt. Fr. Tuglas, A. H. Tammsaare. Tartu 1918, lk. 12.

[52] Vt. M. Sillaots, A. H. Tammsaare looming. Tartu 1927, lk. 15.

hinnangule ja väidab, et A. H. Tammsaare on tunginud «naturalistliku käsitlusviisi rakenduse tõttu armetu tõsielu varjupooltesse». [53] Teose geneesi mõistmisele jõuame vahest küll lähemale, kui väidame vastupidist: armetu tõsielu varjupooli tahtis noor kirjanik kujutada protokollilises, naturalismile sarnanevas stiilis. K. Mihkla tõi «Kahe paari» tõlgendusse biologistliku noodi. [54] Kogu A. H. Tammsaare esimest loominguperioodi, muidugi siis ka jutustust «Kaks paari ja üksainus», peab H. Salu läbinisti naturalistlikuks. [55] Teiste analüüsijate seisukohtadest erineb G. Suitsu interpretatsioon: temagi peab teost naturalistliku voolu nähtuseks, kuid leiab, et jutustuses on avatuks jäetud vaevalt tähelepandav salauks, mis viib romantikasse. [56] Kas «salauksed», mis jutustuses avanevad, just romantikasse viivad, pole eriti selge, aga G. Suitsu interpretatsioon kinnitab, et põhjalikumalt vaagides ei ole «Kahe paari» kõiki komponente kaugeltki võimalik allutada naturalismile.

Naturalistliku kujutamislaadi mõned jooned, mille olemasolu A. H. Tammsaare esimesel loominguperioodil ei saa eitada, ei hävitanud kirjaniku realistlikku elutunnetust. Ka «Kaks paari ja üksainus» jääb naturalistlikest sugemetest hoolimata põhiolemuselt realistlikuks teoseks, olustiku- ja ajadokumendiks, mille objektiivsus on veenev. Naturalism pidurdas teoses üldistusjõulise karakteri loomist ja elu nägemist selle arenguprotsessis, Tammsaare loomingu arengusuund ei kulgenud aga pärast «Kahe paari» ilmumist naturalismi poole, vaid sellest eemale. Naturalismi sugemetest vabanemise protsess on täiesti mõistetav: Tammsaarele oli vastuvõetamatu naturalismi filosoofiline piiratus. Temal kui elunähtusi filosoofilisest aspektist

---

[53] M. Kampmaa, Eesti kirjandusloo peajooned IV. Tartu 1936, lk. 118—119.

[54] Vt. K. Mihkla, A. H. Tammsaare elutee ja looming. Tartu 1938, lk. 57.

[55] Vt. H. Salu, A. H. Tammsaare jutustused. Eessõna. A. H. Tammsaare, Jutustused I, Huddinge 1957, lk. 11.

[56] Vt. G. Suits, A. H. Tammsaare tee ja töö. «Looming» 1928, nr. 3, lk. 253.

lahtimõtestaval kirjanikul oli lugejale rohkem öelda, kui pakkuda ainult staatilist pilti kaasaegsest ühiskonnast. Kaldumine naturalistlikku kujutamislaadi on osalt seletatav kaasaja eeskujude mõjudega, osalt ka kirjaniku enese oskamatusega esteetiliselt tunnetada talle võõramaid tegelasi. Noore kirjaniku areng aga suundus «Kahelt paarilt» «Vanade ja noorteni» — seega naturalistlike tendentsidega teoselt tüüpilisemate karakterite ja filosoofilise üldistamise poolest rikkama realismi poole.

„VANAD JA NOORED“

1

Jutustus «Vanad ja noored», mis ilmus 1903. aastal «Postimehes», on A. H. Tammsaare esimese loominguperioodi kunstiküpseim teos. Sellegi jutustuse prototüübid pärinevad autori kodukoha vahetust lähedusest, siingi moodustavad sündmustiku tausta üksik väljamägi ja soo selle ümber, mis on nii tuttav kirjaniku esimestest teostest. Jutustuse probleemistik tõuseb kaasaegse maaühiskonna konkreetseist tingimustest, oli seega noorele kirjanikule lähedane ja mõistetav. Nii tegelaste kui ka probleemide kunstiline läbitunnetamine oli seepärast Tammsaarel palju hõlpsam kui «Kahe paari» kirjutamisel; see ongi peamine, mis tagas «Vanade ja noorte» kunstilise õnnestumise. «Vanad ja noored» on üldistus esimese loominguperioodi visandlikest teostest, mis kujutavad taluolustikku, teiselt poolt aga avab ka uusi jooni autori kirjanikupaletil. Sest «Vanades ja noortes» on kadunud esialgne idülliline ainekäsitlus, siin astub Tammsaare esmakordselt lugeja ette kirjanikuna, kelles on ühendatud eepik ja dramaatik. Seejuures on need erinevad poolused leidnud teoses õnnestunud kooskõla: Tammsaarel on dramaatiliste olukordade kujutamisel palju mõõdutunnet, tema pilk jääb rahulikult vaatlevaks, samuti avaldub teoses hea kompositsioonitunne. Nende omaduste tõttu pakub «Vanad ja noored» palju tugevama kunstilise elamuse kui ükski teine esimese loominguperioodi teos.

Tammsaare väljamäelt Järva-Madisesse viiva tee ääres asus Kaarli talu, mida kirjaniku lapsepõlvepäevil pidasid Jüri ja Leenu Kask, hiljem nende väimees Kaarel Liiv. Septembris 1898 toimus Kaarli talus tule-

kahju, mille põhjust ei avastatud. Kaarli talu on pärast tulekahju läinud mõisniku valdusesse, kes laskis sinna ehitada uued eluhooned. Isegi Kaarel Liivi haigestumine on tõsieluline motiiv, samuti nagu kartulisaagi hävimine augustikuu varase öökülma tõttu.[57] Neist tõsielu motiividest lähtudes on A. H. Tammsaare loonud teose, mida kannab avar ja kaasajale aktuaalne ühiskondlik idee.

Vana ja noore generatsiooni vaen, mida autor kujutab, võrsub kodanliku maaühiskonna sotsiaalsest struktuurist, omandi- ja peremehetundest. Tammsaare nägi realisti pilguga taluühiskonda lõhestavat vastuolu, kuigi ta oma maailmavaate tõttu veel «Vanade ja noorte» kirjutamise ajal ei suutnud mõista selle vastuolu põhjusi ega juurdumist kodanliku maaühiskonna olemusest. Kuid kirjanik arendas idee loogilise ja kunstiliselt veenva lõpplahenduseni ning sellepärast oli teosel kodanliku maaühiskonna tõelise olemuse kujutamisel tähtis osa kaasaegses kirjanduses. «Vanade ja noorte» põhiprobleem kuulub õieti kriitiliste realistide iidsesse silmaringi. Noor, elujõuline ja antud tingimustes eesrindlikult mõtlev inimene püüab tegutseda ja luua väärtusi, kuid tema jõud halvatakse ühiskondlikust struktuurist väljakasvanud tõekspidamiste survel. Vanad toetuvad oma tegevuses eraomandlikule printsiibile: mis on minu, sellega võin teha, mida soovin. Teoses kujutatud Kadaka talu pole õieti veel pääsenud feodaalsest sõltuvusest, sest mõis seisab ähvardavana tulest laastatud talu kohal ja võtabki selle lõpuks tagasi. Võitlus peremeheõiguste pärast võtab jutustuses tragikoomilise ilme, sest see kestab ka siis veel, kui enam kellelgi pole millegi üle peremees olla. Vaen, mille kord sütitas omandi- ja peremehetunne, muutub vaenuks vaenu pärast ja suubub täielikku mõttetusse. Ent see nõuab siiski inimohvri ja on oma mõttetuse tõttu seda traagilisem. Seejuures ei toonita kirjanik põhiideed — konfliktide väljakasvamist kodanliku maaühiskonna mentaliteedist — eriti tugevasti, vaid esitab selle rangelt sündmustikku peidetuna. Kuid

---

[57] Vt. K. Mihkla, A. H. Tammsaare elutee ja looming. Tartu 1938, lk. 58.

selleski hakkab avalduma üks Tammsaare kirjanikupalge omapärane joon; idee otseütlemist ja alasti tendentslikkust ei leia Tammsaare loomingust. Kuivõrd aktuaalne oli teose põhiprobleem, seda näitas jutustuse populaarsus. See ei vähenenud ajas. Veel 30-ndate aastate teisel poolel on jutustuse «Vanad ja noored» põhjal peetud raamatukogudes kirjanduslikke kohtuid.

2

«Vanade ja noorte» konflikt rajaneb kahel vastandlikul karakteril — Kaarlil ja Maril, kusjuures Kaarel Kakar on uuest aspektist nähtud tegelane A. H. Tammsaare loomingus. Ta on esimene kangelane, kes andub tööle karakteri kogu jõuga, mingi sisemise hõõguva kirega. Seda tegelast luues on Tammsaare esmakordselt jõudnud loova töö ülistamiseni, mis jääb eredaks juhtmõtteks kirjanikule tema hilisemas loomingus. Kaarli mõtisklustes on esmakordselt visandatud Vargamäe Andrese kavatsused, sest Kaarel räägib Tiinale:

««Kui koht meie käes on ja kui me mõisaga tasa oleme, siis ehitame uued eluhooned; oma metsast saame ehk seks ajaks juba niipalju palkisid; teeme kolm kambrit, laudpõranda alla, korstnaga ahi, pliit, siis pole tarvis enam suitsuvingus silmi vesistada, nagu praegu... Kambritele teen palju suuremad aknad ette, et rohkem valgust oleks. Põllud puhastan kividest ära, teen kivid aiaks, ja see on põline; põllutee sillutan siledaks, teised teevad niisamuti, ja mis hää on meil siis kirikusse sõita... Ah, vaat' mis veel: tee poole külge ehitan rohuaia, istutan mitmesuguseid õuna- ja marjapuid ning sirinaid sinna sisse. Õueväravasse mõlemile poole istutan tammed, mis suureks ja laiaks kasvavad...»» [58]

Ometi ei suuda Kaarel teostada oma kavatsusi. Nende suurejooneliste plaanide täitmine eeldab kõigepealt peremeheõigusteni jõudmist. Aga juba see esimene üritus tekitab umbsõlme, mida Kaarel ei suuda

[58] A. H. Tammsaare, Vanad ja noored. «Postimees» 1. II 1903, nr. 26.

lahti harutada. Riiud tekivad näiliselt tühistest põhjustest, autor ei vihja otseselt tollele allikale, mis toidab vastaspoolte väiklast viha. Kuid lõpptulemusena on see ometi selge: Kaarel on külas juurdunud omandi-mentaliteedi ohver.

Riiustseenide kirjeldamisel, mis annavad ilme kogu teosele, on autor arvestanud gradatsiooniseadusi. Vanad muutuvad tülis ajuti koomilisteks, kuid see pole mõistev ja vabandav koomiline valgus, millesse nad langevad. Nende nürimeelsust ja pimedat vaenu ei taha autor pehmendada, vaid toob selle esile sama järjekindlusega nagu moonakate igapäevase elu armetuse «Kahes paaris». Vanad on valmis isegi kahju kannatama, kui aga oleks võimalik kiusata Kaarlit. Kaarel oma karakteri tõsiduses ei suuda tõusta riiust kõrgemale. Tal olekski raske seda teha, sest halastamatus järjekindluses hakkab Mari pärast tulekahju vastu töötama noorte katsetele rajada uuesti iseseisev majapidamine. Kuid lakkamatu nürimeelne tülitsemine heidab siiski varju ka Kaarlile, temagi iseloomu paremad omadused tuhmuvad selles õhuvaeses miljöös.

Kaarli töökus, arukus ja õiglane meelelaad, mis vanade jonnaka isekuse taustal teose alguses eriti teravalt silma paistab, teeb temast ühe Tammsaare esimese loominguperioodi positiivsema tegelase. Ometi ei saa Kaarli saatust jälgides deklareerida, et ta on ainuüksi omaaegse ühiskondliku süsteemi ja külas arenevate kapitalistlike suhete ohver. Kaarli töökuses kivilõhkumisel ja majaehitamisel on midagi fanaatilist, kuid teisest küljest avaldub Kaarlis omamoodi eluväsimus. Ta nagu otsiks ise järjekindlalt enda hukku. Hoonete põlemise järel, mis Kaarli unistustele tõmbab kriipsu peale, on Kaarel apaatne enese ja tuleviku suhtes. Suurelennulisest unistusest karmi tõelikkuse palge ette astumine hävitab Kaarli elujulguse. Majaehitamisel lööb tema teoagarus veel korraks lõkkele, ent seejuures saadab neid toiminguid iseenese hukkumise tunnetamine ja võib-olla isegi alateadlik soov surra. Tõrjuva, kurva ja loobuva naeratusega hülgab Kaarel kõik ettevaatusabinõud, kui talle meenutatakse tema haigust. Rahulikuna tunnetab ta oma elujõu kadumist, sama rahulikkusega

vestleb Tiinaga, kes haigevoodi juures õmbleb Kaarli surisärki.

Nii ühinevad Kaarliski üllatavalt vastandlikud jooned: ühelt poolt on Kaarel ennastohverdav töömees, kes ei säästa jõudu, et oma plaanitsusi teoks teha, teiselt poolt avaldub temas jõuetus ja nõrkus, mis muudavad ta apaatseks õnnetuste korral. Kaarel on teoinimene, kuid mitte võitleja. Tema elutahte mürgitasid viletsus ja vanade pahatahtlik kiuslikkus; ta ei leidnud mõistmist kelleltki, isegi Tiinalt mitte niisugusel määral, et see oleks teda abistanud.

Kaarli karakterit tuleb lugeda A. H. Tammsaare loomingus sammuks edasi keerukate ja vastuoluliste inimeste kujutamisel. Temas kujutab autor esmakordselt karakterit arenevana. See eraldab Kaarlit näiteks kõigist «Kahe paari ja üheainsa» tegelastest, kus karaktereisse langev valguskiir näitab nende olemust ainult antud momendil. Kaarel on konfliktide-inimene, vastuolus oma unistuste ja jõuetusega, elutahte ja -väsimusega. Seejuures ei ole autor selle keeruka siseeluga inimese kujutamisel kaldunud liialdustesse; lihtsana ja usutavana tõuseb ta esile teose lehekülgedelt. Võime teda pidada üheks Tammsaare esimeseks katseks luua vastuolulist ja tugevat töömeest, kelle traagika juured peituvad nii ühiskonnas kui ka tegelases endas. Kaarel Kakar on omamoodi eelkäija Katku Villule ja isegi Vargamäe Andresele, kuigi temal puudub viimati mainitud kujude monumentaalsus.

Mari, Kaarli vastandkuju jutustuses «Vanad ja noored», on aga autori varasemas loomingus sagedasti esinev tüüp; see on sama agar ja teokas naisterahvas, sõnakas eit, kes vaiksema ja aeglasema mehe kõrval korraldab kõike omatahtsi. Mari Tare on nende teoagarate naiste kõige enam väljaarendatud esindaja, koondportree varasemaist visandlikest karaktereist. Kogu elu on Kadaka vanapaar elanud nii, et «eit enne ütles ja alles siis taat mõtles». Mari on täievõimuline valitseja talus, väsimatu sõnaheietamises, kade olemuse juurteni. Kui ta märkab, et Kaarel võib talus üht-teist ümber korraldada, ei ole Mari jaoks olemas küsimust, kas see on hea või halb. Tema vaenulik suhtumine on määratud juba sellega, et tahetakse midagi teisiti teha.

Võimu- ja käskimishimu on Maris äärmiselt tugev, kuigi tal käskida-korraldada on tegelikult väheste üle. «Ta oli elava ja järele andmata iseloomuga; tema ei mõistnud nagu muidu eladagi, kui temal mitte ühegi üle enam käskida võimu ei olnud. Ja nüüd tahab väimees, kes alles napilt suve otsa siin on olnud, tema käest valitsuse — elamise huvituse — ära võtta.» [59] Seejuures on Mari klammerdunud vanadesse harjumustesse, iga uuem mõte leiab teravat vastuseisu, olgu see siis kivide vedamine põllult või uus avaram elumaja, aga samuti uuemad riietumisviisid. «Seesama see on, kõik tahavad ju peened olla ja targad, ega sünni sedasi elada, kuidas vanemad ees on elanud: ei kõlba endised riided, endised mütsid ega tanud, kõik olgu uut moodi. Tüdrukud kägistavad endid keskelt peeneks just kui sukavarras; see hull, et nad veel hingata saavad, küürutamisega pole neil küll tegugi; kui miskit asja maast tahab kätte saada, siis kükitagu.» [60] Vaenus Kaarli vastu kaotab Mari igasuguse mõõdutunde. Tekib isegi paralleeli tõmbamise vajadus «Tõe ja õiguse» Pearuga, kusjuures Pearu on muidugi autori poolt nähtud mitmekülgsemalt. Maril puuduvad hetked, millal ta võiks suuremeelne olla, Pearul neid esineb. Lausa koomilise varjundi võtab Mari heameel, kui selgub, et hoonete kindlustusmaks on maksmata ja kellelgi pole võimalik saada kindlustusraha. Võimuhimulist naist neis madalais tingimustes, mida pakub peremeheseisusse pürgiv vilets rendikoht — niisugust üldistab Mari Tare. Seejuures on aga Mari äärmiselt vitaalne; ta on õieti täielik vastandkuju Kaarlile. Kaarli hävitab lakkamatu vaen, Mari näib sellest jõudu ammutavat; Kaarli elutahet halvab viletsus, Maril on ükskõik, kas ta elab oma muldpõrandaga majakeses, teise rehetoas või uues majas. Temasse ei mõju välised sündmused. Ja kui on ilmne Kaarli peane surm, toimetab Mari uuesti võitnud perenaisena samas majas, mis oli ehitatud Kaarli elu hinnaga. Ei surm ega sünd suuda teda viia välja tema tavalisest rahulikkusest. Missugust eneseteadvat rahu

[59] A. H. Tammsaare, Vanad ja noored. «Postimees» 3. II 1903, nr. 27.

[60] A. H. Tammsaare, Vanad ja noored. «Postimees» 4. II 1903, nr. 28.

väljendab tema lause: «Suur, paks lumi on taga maha tulnud, taevas selge, tähed säravad nii rõõmsalt.» [61] Ja seda just siis, kui surija on lõpetanud oma viimse heitluse.

Kahe vastandtegelase — Kaarli ja Mari varju jäävad jutustuse teised kaks tegelast — vana peremees Juhan ja Kaarli naine Tiina. Nende iseloomustamiseks on autoril jätkunud vähe tähelepanu. Juhan on alistuv vaikne vanamees, nagu neid Tammsaare oli enne «Vanade ja noorte» kirjutamist kujutanud mitmel korral. Ta on võimeline ainult eide mõtteid korrutama ja härjavärsile vitsaraoga tagant lööma. Tiina on autori kujutuses esimene neist leebeist, headusest küllastunud alistuvaist naistest, keda autor hiljem mitmeid on põhjalikumalt välja joonistanud. Ta on Kuusiku sauna Eevi ning «Tõe ja õiguse» Tiina eelkäija. Kuid autor jätab tema osa jutustuses minimaalseks, ta ei suuda mõjutada kumbagi võitlevat poolt — ei ema ega Kaarlit. Tema headus on passiivne ja jääb seetõttu Mari laiutava egoistliku tooruse varju.

3

Kompositsioonilt on «Vanad ja noored» eeskujulik jutustus. Kui paljudes varasemais teoseis polnud autor kompositsioonilisele viimistlusele tähelepanu pööranud, siis selles teoses paistab kompositsioonilise terviklikkuse taotlus teravalt silma. Teos algab idüllilis-rahulikus meeleolus, milles lühidalt visandatakse eellugu — Tiina ja Kaarli abiellumine. Kaarli mõtisklus tulevikust iseloomustab nii Kaarlit ennast, kui avab ka sündmustiku ja sõlmab konflikti, mis algab vaevumärgatavalt. Tülid arenevad tõusvas liinis; sündmustikku lülitub talu põlemine — kirjanduslikult võttelt *deus ex machina* —, kuid teose usutavust ja kunstilist ühtlust see ei riiva.

Omamoodi huvitavaks kõrvalepõikeks kujuneb jutustuse VI peatükis härjavärsi püüdmise lugu. Raske-

[61] A. H. Tammsaare, Vanad ja noored. «Postimees» 27. II 1903, nr. 47.

meelsest ja rusuvast meeleolust kannab autor selles episoodis lugeja rõõmsasse, peaaegu vallatusse huumorisse. Kontrast on üllatav. Situatsiooni- ja karakterikoomika põimuvad selles stseenis harmooniliselt, kusjuures kogu olukorral puudub «väljapigistatud» või pingutuse teel saadud koomika kõrvalmaik. Kogu situatsioonile annab hinnangu karjapoisi magus naer, mis nagu vabastab lugeja eelnevate peatükkide rõhuvast muljest. Nagu draamas langeb pinge enne otsustavat tõusu, nii on siingi autor andnud teatava puhkusemomendi enne pinge viimist kulminatsioonini. Stseenil on ka sisuline funktsioon: vanad, kellele kuulub autori antipaatia, naeruvääristavad end ise. Autorit oleks nagu selle episoodi loomisel vallanud eriline elevus: situatsioon on äärmiselt selgepiiriliselt kujutatud, iga sõna ja liigutus sobib üldmaali, rahvaliku sõnastuse poolest on see aga üks eesti kirjanduse ilmekamaid episoode. Harva saab mõnest pikemast teosest üksikosa nii populaarseks nagu kõnesolev. Eesti kirjanduses võiks seda võrrelda vahest ainult karjasekauplemise stseeniga A. Kitzbergi näidendist «Punga Mart ja Uba-Kaarel». Neile, kes meeleoluühtlust ja üht kindlat stiilimaneeri peavad kunstipärasuse paratamatuks eeltingimuseks, võib näida, et stseen langeb üldisest tervikust välja. Kuid igal juhul on stseenil oma sisuline funktsioon ja see õigustab teda; stseen muudab jutustuse eredamaks.

Autori üldine jutustamislaad on rahulik ja lakooniline, ühesugusel asjalikul viisil vestab autor nii igapäevastest juhtumistest kui ka dramaatilistest sündmustest. «Sarnast kirepuudust võimaldab ainult suur vahemaa ainest või jälle äärmine ühtesulavus sellega, ja käesoleval korral arvan ma viimast nägevat. Näib, et autor pole seda maailma kõrvalt tundma õppinud, vaid sellega ühes üles kasvanud.» [62] Niisuguse hinnanguga on Fr. Tuglas tabanud kahtlemata teose geneesi olulist külge. Kuid see hämmastav rahulikkus, millega Tammsaare jutustab Kaarli surmast, ja samuti Kaarli enese leplik alistumine oma saatusele tulenevad ka autori maailmavaatest. Sünd ja surm esinevad üheaegselt

[62] Fr. Tuglas, A. H. Tammsaare. Tartu 1918, lk. 13.

teose viimases peatükis; surmas ei näe loodus traagikat: üksikisik hukkub, aga tema asemel alustab elukäiku uus. See on looduse lakkamatu ringkäik, mille tunnetamist kajastab teose lõpp. See aitab saavutada üle kirgede ja traagika ulatuvat rahu. Autor on Kaarli surma kujutades jõudnud tõelise dramatismini, millest tõuseb haarav kunstiline elamus. H. Raudsepp, kes esimese kriitikuna võttis sõna «Vanade ja noorte» kohta, märkis õigustatult, et Kaarli surm on üks algupärasematest eesti draamadest, kuigi teos on kirjutatud proosas. [63]

Kui võrrelda näiteks Kaarli ja Kilgivere Kustase surma, on erinevus diametraalne. Kilgivere Kustase surma kirjeldades kaldus autor melodramaatikasse, «Vanades ja noortes» jääb asjalikult väljajoonistatud piltide juurde. Autori võimed on kasvanud väga kiiresti, sest ajaline distants «Kilgivere Kustase» ja «Vanade ja noorte» vahel on vähem kui kolm aastat.

Ei ole «Vanade ja noorte» stiililine ühtlus saavutatud siiski otsekohe: autor on jutustust kahel korral põhjalikult viimistlenud. Esitrükis leidus pikki ja ebakohaseid loodusekirjeldusi, tühja, sündmustikku pidurdavat dialoogi, kirjeldusi, mis tundusid liiglihana. Neid on autor kõrvaldanud 1913. a. väljaandest, veelgi rohkem aga 1936. aastal ilmunud trükist. Jutustuse «Vanad ja noored» lõpliku redaktsiooni väljatöötamisel on autor seega rohkesti tööd teinud.

4

«Vanad ja noored» lõpetab A. H. Tammsaare esimese loominguperioodi varasema etapi, sest kirjaniku siirdumine Tallinna annab esimese loominguperioodi teisele poolele senisest erineva ilme. Ajaliselt polnud esimene loominguline etapp ulatuslik, see kestis 1900. aastast kuni 1903. a. sügiseni. Sellesse kuuluv teoste arvgi pole suur. Ometi peegeldavad need kirjaniku lakkamatuid otsinguid ja kestvat loomingulist pinget. Väli-

[63] Vt. H. R[a u d s e p p], Anton Hansen, «Vanad ja noored». «Päevaleht» 29. VI 1913, nr. 144.

seilt loomistingimustelt olid need aastad kirjanikule ebasoodsad, sest H. Treffneri gümnaasiumi töötingimused polnud kaugeltki ideaalseks paigaks loovale kirjanikule. Seda enam on hindamisväärsed need õnnestunud teosed, mis Tammsaare andis neil aastail.

Kirjandusse astuv autor peab teatava perioodi loomingulise tegevuse alguses kulutama paratamatult katsetusteks, et leida isikupärane kujutamislaad, sobivaim ainestik, oma andele vastav esteetiline vaatenurk — ühe sõnaga kõik see, mida nimetatakse kirjaniku individuaalseks iseärasuseks. A. H. Tammsaare leidis talle sobiva ainestiku ja tegelastüübistiku üllatavalt kiiresti. Ainult mõned katsetused ilmusid tema sulest õpetliku rahvajutu laadis, siis jõudis noor Tammsaare nii talle omase tüübistiku kui ka kujutamislaadi juurde jutustuses «Mäetaguse vanad». See on kirjutatud õnnelikul inspiratsioonihetkel, millal autor on tajunud, et talle nii tuttav talumiljöö ja taluinimene võib ja peab olema materjaliks kunstiteose sõnastamisel, sellepärast välgatab «Mäetaguse vanades» Tammsaare talent selgelt ja ennustavalt. See lühijutt on kirjutatud nii aine kui kujutamislaadi leidmise hetkel, nii et eeskujudel õieti selle teose loomisloos ruumi ei ole. Vaevalt aimas kirjanik isegi, et ta seisis toda teost kirjutades oma loomingulisele käekirjale lähedal või oli selle juba tabanud. Aine läbitunnetatus, kunstiline tasakaal, omapärane esteetiline vaatenurk — kõik on tolles lühijutustuses olemas. Ja on täiesti mõistetav, et kirjanik ei suutnud kõike järgnevat luua «Mäetaguse vanadega» võrdsel tasemel: kirjutamisoskusest tuli lihtsalt puudus.

A. H. Tammsaare eeliseks oli, et ta tundis põhjalikult üht sektorit kaasaegsest ühiskonnast: majandusliku sõltumatuse poole pürgivat talu kõigi selle vastuolude ja raskustega. Aga talu juurde kuulus ka saunikute ja vabadike, sulaste ja päeviliste seisus ning nii polnud see inimeste ring sugugi väike, kelle tundmisele võis toetuda noore Tammsaare sulg. Ja koos sellega oli kirjanik avastanud ainestiku ja tüübistiku varasalve, millest jätkus loomingulise fantaasia liikumapanekuks nii varasemal kui ka hilisemal loomisperioodil. Sest väga

tunduv osa Tammsaarest kuulub lahutamatult talumiljöö ja taluelu juurde.

A. H. Tammsaare varasemate teoste ideestik ei ole niisugune, et oleks põhjust selle uudsust või erilist väärtust toonitada. Kui aine ja tüübistik on maalähedane, kui kirjanik ei püüagi sellesse külarealismi põimida sündmustikku, mis aineringiga ei sobi, siis pidi ka ideestik jääma aine ja tüübiga tasakaalu. Õieti peitub selles idee ja ainestiku-tüübistiku tasakaalus üks A. H. Tammsaare kirjanikunatuurile iseloomulik joon. Kirjanik ei rõhuta ideed, ei loo karakterit ainult mingi idee illustreerimiseks («Kilgivere Kustas» on muidugi erand), vaid idee kasvab märkamatult välja ainest ja tüübistikust. Probleem võib Tammsaare varasemas külajutus olla väike, kuid seda kandvad inimtüübid on ehtsad. Ja selles ongi nende jutustuste peamine võlu.

Tammsaarelikust karakterist on põhjust rääkida juba kirjaniku esimesi katsetusi jälgides. Iseenesest on see väikeste inimeste ringkond, kuhu süveneb noor kirjanik. Peremeest, kellel oleks oma tuba ja oma luba, me tema varasemast perioodist ei leia, küll kohtame saunikuid, sulaseid, moonakaid, karjapoisse. Tammsaare on eelistanud tagasihoidlikke, vaatleva hoiakuga, mõtisklevaid meestegelasi. Võitleja-karaktereid nende hulgas ei ole. Kui kirjanik kujutab inimest, kes eesmärgikindlalt alustab võitlust, nagu Kaarel «Vanades ja noortes», siis laseb ta niisugusel tegelasel hukkuda. Ja ometi on pessimism noorele Tammsaarele võõras. Humanistina on A. H. Tammsaare suunanud pilgu kõigepealt «väikesele» inimesele ja tema probleemidele, ta on kujutanud neid algava kirjaniku kohta harvanähtava hingesoojusega. Tammsaarelikku tegelast iseloomustab kõigepealt inimlikkus sõna parimas tähenduses. On õieti raske rääkida positiivsest ja negatiivsest tegelasest A. H. Tammsaare varasemais teostes. Näib, et sellest aspektist nagu polekski kirjanik oma tegelastele mõelnud, vaid teda on huvitanud eelkõige nende elulisus.

Karakterimaalingu süvenemist võib ilmselt tajuda kõnesoleva lühikese etapi jooksul. «Vanade ja noorte» karakterid on mitmekesisemad ja sügavamad kui esimestes külajuttudes. Neid nagu ümbritseks juba see

avarus, milliselt foonilt paistab silma meisterliku sulega kirjutatud teose kangelane. Tammsaare ei näe mitte ainult lihtsa inimese hingeväärtusi, vaid mõistab ka inimhinge dialektikat.

A. H. Tammsaare talenti iseloomustab mitme esteetilise kategooria põimumine tema kirjanikunatuuris. Juba «Mäetaguse vanades» köidab tema huumor, mis paelub oma diskreetse tasakaalukuse ja küpsusega. Ei ole mõeldav, et varasemate teoste humoristlikud stseenid oleksid loodud kirjanduslike eeskujude najal, vaid huumor on kahtlemata üheks tammsaareliku kujutamislaadi orgaaniliseks osaks. Laadilt pole see ühesugune, vaid põimub tragikoomikaga Käbe-Kaarli iseloomustamisel, rõkatab aga lausa ootamatult «Vanade ja noorte» lehekülgedel järjest süngemaks muutuvate stseenide vahel.

Huumoriga võrdselt küps ei ole A. H. Tammsaare varasemate teoste lürism. Ka seda kohtame esmakordselt «Mäetaguse vanades», kuid seejärel ei ole naturalismi sugemetega teoste lehekülgedel lürismil enam ruumi. Tammsaare on niivõrd eepiline talent, et tema luulekatsetustes on lüürikat tunduvalt vähem kui proosas, kus see eepiliste kirjelduste vahel siin-seal ootamatult ilmub. Kõnesoleval etapil jääb see proosalürism peaaegu latentsesse seisukorda. Lürismi puhastamine sentimentaalsusest ei olnud Tammsaarel kerge ülesanne.

Rahulikku eepilist aine-esitust peetakse tammsaareliku kujutamislaadi üheks põhitunnuseks. Kõnesolev etapp kinnitab seda, kõigepealt muidugi «Vanad ja noored». Kuid sõnastusstiili loomulikkust, lihtsust ja rahvapärasust ei saavutanud A. H. Tammsaare siiski nii kiiresti, nagu võib arvata tema paremaid jutte jälgides. Sõnalist hallust, liigliha ja paiguti isegi kohmakust võib leida mitmes teoses. Sõnastusstiili üldine tase polnud kolme esimese loominguaasta jooksul saavutanud veel kaugeltki tammsaarelikku rahulikku voogavust, kõnekeele lihtsust ja ilu, rääkimata vaimukast sädelevusest, mis iseloomustab seda hiljem. Selles osas oli Tammsaare edenemine võrdlemisi aeglane. Iseasi on tegelaste ehtrahvaliku kõnekeele tabamine, mis Tammsaarel oli nähtavasti seotud tegelase tunnetamisprotses-

siga, sest tema tegelaste keel on esimestest teostest alates hästi individualiseeritud.

Ajutised naturalismi sugemed on noore Tammsaare loomingus mõistetavad. Kahtlemata tulevad arvesse kirjanduslikud mõjutused, aga võib-olla seegi, et mõisamoonakate elu ja mõttelaadi ei tundnud A. H. Tammsaare kaugeltki nii hästi kui talumiljööd. Sellepärast on ka «Kaks paari ja üksainus» pinnalisem teos kui «Vanad ja noored». Kindlasti tunnetas A. H. Tammsaare ise naturalismi sobimatust oma kirjanikuloomusega.

Sajandivahetuse aastail debüteerinud autorite hulgas oli A. H. Tammsaare juba esimeste tööde avaldamise järel üks eredama isikupäraga kirjanikke. Ainealade ja kujutamislaadi leidmine toimus kiiremini kui enamikul teistel autoritel. Et tema areng aga samas tempos tõusvas joones ei kulgenud, sellel on mitmeid põhjusi. Kolm loominguaastat H. Treffneri koolis aga tõestasid, et A. H. Tammsaares peitub suurte võimetega prosaist.

III PEATÜKK

A. H. TAMMSAARE ELU JA LOOMING AASTAIL 1903–1907

A. H. TAMMSAARE AJAKIRJANIKUNA TALLINNAS 1903–1907

1

Tallinnasse «Teataja» toimetusse saabus A. H. Tammsaare septembri lõpul 1903. Ajakirjanikuna hakkas ta töötama suurte ajalooliste sündmuste eelõhtul: vähema kui poole aasta pärast puhkes Vene-Jaapani sõda, mis lõppes tsaari-Venemaa lüüasaamisega. Selle järel haaras 1905. a. revolutsioon kogu Venemaa oma keerisesse.

Võitlusrohke ajastu, millesse langeb A. H. Tammsaare tegevus ajakirjanikuna, jättis jälje kirjaniku vaimsesse arengukäiku. A. H. Tammsaare pole kunagi hiljem revolutsioonilisele liikumisele seisnud lähemal kui neil aastail. Revolutsioon, vapustav ajalooline sündmus, sundis paljusid vaateid ümber hindama ning avas ühiskonna uued arenemisperspektiivid. Ja samal ajal oli Tammsaare Tallinnas kõige tihedamas kontaktis kaasaegse eesti kultuurieluga. Eesti teater elas neil aastail Tallinnas oma esimest tõusuaega, revolutsioonieelsed aastad olid eesti kirjanduses üheks kõrgperioodiks, millal lugejani jõudsid Ed. Vilde ajaloolised romaanid. Kui H. Treffneri gümnaasiumis õppides Tammsaare ei võtnud vahetult osa Tartu kultuurielust, siis Tallinnas on olukord vastupidine: juba ajakirjanikuamet nõudis kõige selle tundmist, mis toimus kaasaegses Tallinnas.

Käesoleva sajandi esimestel aastatel võttis töölisklassi revolutsiooniline võitlus Tallinnas organiseeritud ja teadliku ilme. Tallinnasse valgus neil aastail juurde palju elanikke, eeskätt muidugi külast maakehvistu ridadest, aga samuti teistest linnadest, isegi Riiast ja Peterburist. Elanike arv ulatus sajandi lõpuks saja

tuhandeni. Tallinn oli kujunemas esmajärgulise tähtsusega tööstuslinnaks.

Võitleva proletariaadi organiseerimisel tegi Tallinnas käesoleva sajandi algul suurt tööd M. I. Kalinin. Saabunud 1901. aastal Tallinna, asus ta tööle «Volta» tehasesse ning hakkas otsekohe rajama Tallinna suuremates tehastes sotsiaaldemokraatlikke rakukesi; tema algatusel trükiti konspiratiivses trükikojas lendlehti ning «Iskra» artikleid. Töötades hiljem Raudteetehases, jätkas M. I. Kalinin revolutsioonilist tegevust ning organiseeris kõigis suuremais Tallinna tehaseis sotsiaaldemokraatlike töölisringide võrgu, millel oli juhtiv keskus, nn. Keskring. [1] Leninliku «Iskraga» oli M. I. Kalininil side; ta sai Tallinnas viibimise ajal peaaegu kõik «Iskra» numbrid.

Klassiteadvuse tõus, sotsiaaldemokraatlike vaadete levik ja suuremate tehaste tööliste hea organiseeritus lõid võimalused Tallinna proletariaadi suurejooneliseks väljaastumiseks, mis toimuski 1905. a. revolutsiooni päevil.

Tööstusliku ja kaubandusliku elu areng põhjustas Tallinnas eesti rahvusest linnakodanluse tekkimise. Olles muidugi proletariaadi klassivaenlaseks, oli noor eesti linnakodanlus siiski esialgu opositsioonis saksa aadelkonnaga, samuti sakslastest suurtöösturitega. Tallinna kiire arenguperspektiiv avas linnakodanlusele ka kiiremad rikastumisvõimalused kui teistes Eesti linnades. See tekkinud linnakodanlus püüdis end käesoleva sajandi algul juba maksma panna; ta ei leppinud ei linnavalitsuses ega teistel ühiskondliku elu võtmepositsioonidel enam pealtvaataja osaga. Algas võitlus sakslastele kuuluvate võimupositsioonide pärast linnas ning 1904. aastal suudetigi linnavolikogu valimistel sakslasi võita.

Tekkinud eesti rahvusest kodanlus jäi sajandi algul oma valdavas enamuses nii majandusliku seisukorra kui ka mentaliteedi poolest väikekodanluse piiridesse. Aga niisugusena oli linna väikekodanlus kõikuv element ajastu ideoloogilises võitluses. Üldine rahulolematus

[1] Vt. J. Saat, VSDTP organisatsioonide loomine Eestis. Tallinn 1957, lk. 50.

tsaaririigi aegunud süsteemiga, mis kitsendas ka kodanluse arenguperspektiive, haaras eriti kaotatud sõja järel kaasa ka päris arvukaid kodanlikke ringkondi. Tulles revolutsiooniga poolele teele kaasa, nägi väikekodanlus, aga sageli ka demokraatlik haritlaskond revolutsiooni lõppeesmärki teisiti kui proletariaat. Revolutsiooniline töölisklass võitles kodanlik-ekspluataatorliku süsteemi vastu, kodanlus nõudis tsarismilt kodanlik-demokraatlikke reforme.

Tekkinud eesti rahvusest kodanlus oli Tallinnas uue sajandi algul veel kultuurivaene; seltsidest otsis ta esialgu ikkagi ainult klubilist meelelahutust, mitte kunsti. Seltside tantsu- ja perekonnaõhtutel pandi rõhku välise käitumislihvi sisendamisele, üksikud näidendite lavastused pidid pakkuma seltsiliikmete meelsusele vastavat meelelahutust. Seltsielule vajutas oma pitseri väikekodanlik vaimulaad.

Sajandivahetuse aastail valgus Tallinna pidevalt eesti rahvusest intelligentsi — arste ja õpetajaid, rohkesti aga ka kontoriametnikke ja teenistujaid. Need elemendid Tallinna elanikkonnas moodustasid pinna, mis osutus vastuvõtlikuks nendele radikaalsetele ideedele, mida Tartus oli levitanud «Rahva Lõbu-leht». J. L. Jürgensi väljaannete mitmed kaastöölised — Ed. Vilde, O. Münther, M. Pung, J. V. Veski ja M. Martna asusid Tallinna ning see tähendas ratsionalistlike ideede, eelkõige darvinismi hoogsamat levitamist ka Tallinnas. Samal ajal kui M. Kalinini ringides tutvus töölisklass marksismiga, püüdsid «Rahva Lõbu-lehe» nn. «radikalistid» levitada progressiivseid loodusteadusliikke vaateid, kasutades selleks nii seltside kõnekoosolekuid kui ka ajakirjandust.

Uute ideede sissetungimise ja ühiskondliku mõtte aktiviseerumise tingimustes hakkas ilmnema uusi märke ka Tallinna kultuurielus. Kõigepealt toimus murrang näiteringide töös. Vähemalt «Estonia» muudeti juba 90-ndate aastate keskel elujõuliseks rahvuslikuks seltsiks.[2] Selle põhjustasid kõigepealt andekamad ja asjatundlikumad lavastajad A. Pert ja V. Thal,

[2] Vt. P. Põldroos, Tähtsamaid etappe eesti teatri arenguloos. Eesti Nõukogude Teater II, Tallinn 1956, lk. 40.

kelle juhtimisel «Estonia» suutis võistelda saksa Linnateatriga.

Niisugusel vastuoluderikkal ajastul hakkas Tallinnas 1901. aastal ilmuma ajaleht «Teataja». «Teataja» ideoloogiline külg, ajalehe väljaandja eesmärgid, toimetuse töötajate ideoloogiliste seisukohtade erinevus, samuti ajalehe tegelik mõju ja funktsioon revolutsioonieelses ühiskonnas on tänini veel täpselt määratlemata. Kuid peab ütlema, et sellest ajalehest tõuseb keerukas küsimuste kompleks ning ajalehe väljaandja K. Pätsi maailmavaade ja taotlused ei määranud kaugeltki veel ajalehe kogu sisu. «Teataja» toetus arenevale ja jõudu koguvale Tallinna ning üldse eesti kodanlusele, kuid demokraatliku üldsuuna tõttu võitis leht laia lugejaskonna ka töölisklassi hulgas.

«Teataja» areng kulges vastupidises suunas võrreldes Tartu «Postimehega». Senikaua, kuni eesti kodanlus ei moodustanud balti sakslusega ühist revolutsioonivastast liitu, säilisid ka eesti kodanluse mõned progressiivsed jooned, sest kodanluski oli huvitatud 1905. a. revolutsioonist. See peegeldub kahtlemata ka «Teatajas» nii palju, kui lubas seda tsensuur. Lõpuks ei tule unustada seda osa, mida «Teataja» toimetuses etendasid Ed. Vilde, H. Pöögelmann, O. Münther ja M. Martna, keda 1905. a. revolutsiooni eelpäevil ei saa mingil määral pidada kodanluse huve kaitsvaiks kirjanikeks ja ajakirjanikeks. «Teataja» pooldas ilmalikku haridust ning avaldas oma veergudel pastoreid ja kirikut paljastavaid kirjutisi. «Teataja» ei austanud baltisaksa kultuuri, vaid vastandas sellele avalikult eesti kultuuri. «Teatajas» jõudsid lugejateni Ed. Vilde suured ajaloolised romaanid «Mahtra sõda» ja «Kui Anija mehed Tallinnas käisid». Ajaleht avaldas ka tõlketeostena mitme välismaa realisti loomingut, samuti vene kirjanduse paremaid saavutusi, näit. A. Tšehhovi novelle ja mõned M. Gorki varasemad teosed. Kas «Teataja» väljaandja seda tahtis või mitte, teenisid niisugused teosed revolutsioonieelsel ajastul progressiivset eesmärki. Töölisorganisatsioonid on «Teatajat» püüdnud kasutada enda huvides, eriti revolutsioonilise võitluse ajastul. «Teataja» toimetuse mõnel liikmel on olnud sidemeid ka töölisringidega, M. Kaliningi on osa

võtnud salajastest nõupidamistest «Teataja» toimetuses.[3] Kuid see kõik ei muutnud muidugi «Teataja» põhiolemust, mis enne tsensuuri kadumist 1905. aastal jäi ikkagi kodanlik-demokraatlikuks.

2

Oktoobri algul 1903 kirjutati «Teatajas»: «Hans Pöögelmann, kes meie lehe toimetuse liikmena lehe hakatusest saadik tegev oli, sõitis nende päevade sees Leipzigi, kus ta ennast sealses ülikoolis iseäranis majanduse- ja kaubanduseteaduses täiendada tahab.»[4] H. Pöögelmann oli «Teatajale» muretsenud materjali kohalike sõnumite rubriigi täitmiseks; see ülesanne langes toimetuses A. H. Tammsaarele, kes toimetuseliikmete poolt kutsuti asendama lahkunud Pöögelmanni. A. H. Tammsaare õlgadele langes võrdlemisi vastutusrikas ülesanne, sest tal ei olnud ajakirjanikutööks esialgu kogemusi. Kõigepealt tuli sisse elada uude miljöösse ja uutesse töötingimustesse ning siis algas päev päeva kõrval pidev ajalehetöö, mis oma rahutu iseloomu ja aega killustava laadi tõttu ei andnud paaril järgneval aastal kirjanikule võimalust ulatuslikumate ilukirjanduslike teoste loomiseks.

A. H. Tammsaare ülesannete hulka kuulus «Teataja» toimetuses palju tavalist ajalehetööd: saabunud kaastööde redigeerimine, linnaelu käsitlevate lühisõnumite koostamine, võõrkeelsete kirjutiste tõlkimine jne. Oma töösse suhtus noor ajakirjanik tõsiselt, käies agaralt linnas kohalike sõnumite rubriigi jaoks andmeid kogumas.[5] Sellele lisandus peagi teatriretsensioonide kirjutamine, sest juba 1904. aastast alates on Tammsaare «Teataja» tähtsaim teatrikriitik. Töö toimetuses kestis tavaliselt hommikul kella kaheksast kuni kella kaheni. Õhtuti tuli linnaelu kroonikat kirjutaval Tammsaarel viibida kontsertidel, seltside koosolekuil ja kõneõhtuil, samuti mitmekesise eeskavaga pidudel.

[3] Vt. I. Kurtšavov, M. I. Kalinin Tallinnas. Tallinn 1957, lk. 31.

[4] «Teataja» 3. X 1903, nr. 221.

[5] Vt. Fr. Dabkowska käsikirjalised mälestused A. H. Tammsaarest. Eravalduses.

Töökoorem paisus suureks ja tundub usutav, et kõiki ajalehetööga seotud ülesandeid ei suutnud Tammsaare lahendada normaalse tööpäeva jooksul, vaid appi tuli võtta sagedasti pool öödki.[6] Aja jooksul omandas aga Tammsaare ajakirjanikule äärmiselt vajaliku kiire töömeetodi. Nii pole «Sõnumete» toimetuses keegi suutnud võistelda tema töötempoga. Üldiselt täitis Tammsaare tööülesandeid kohusetruult, kuid «Teataja» toimetuses ei kiindunud ta ajakirjanikukutsesse eriti sügavalt. Ilukirjandusliku loominguga tegelemine on olnud tal kogu aeg südamel.[7]

«Teataja» toimetus Niguliste tänavas oli kaasaegses Tallinnas üheks linna intelligentsi koondumispaigaks, kus Tammsaare tutvus mitme kultuuriala esindajatega. Toimetuses töötas Ed. Vilde, kes oli sellal jõudmas kuulsuse tipule; ta oli ajakirjanikuna vilunud ja enesekindel, sellepärast on mõistetav, et Vilde ja Tammsaare vahel ei kujunenud eriti lähedast vahekorda. Lõpuks oli nende iseloomudeski palju erinevat. 1904. aastal lahkus Ed. Vilde «Teataja» toimetusest ja siirdus Tartusse «Uudiste» kaastööliseks.

H. Pöögelmanni õppis Tammsaare lähemalt tundma 1905. aastal pärast Pöögelmanni tagasitulekut Saksamaalt. Koos töötasid nad toimetuses ainult pool aastat, ometi ühendas neid vastastikku lugupidav teineteise mõistmine. Kuigi Tammsaare ei olnud aktiivne revolutsionäär, on ta mitmel korral 1906. aastal hoiatanud H. Pöögelmanni sandarmite eest.[8] Nende vaated ühtisid paljudes küsimustes, aga revolutsioonilise võitluse taktikat mõistsid nad kumbki erisuguselt.

Näib nii, et neil aastail Tallinnas lähenes A. H. Tammsaare siiski kõige enam Mihkel Martnale ja tema perekonnale. Põhjusi selleks oli mitu: M. Martna pärines ise maakehvistu perekonnast ning mõistis hästi maaühiskonnas valitsevaid vastuolusid. Nagu varem

---

[6] Vt. H-h, A. H. Tammsaare ajakirjanikuna. Õitsituled VII, Tallinn 1927, lk. 68.

[7] J. V. Veskilt 1959 saadud andmeil.

[8] Vt. E. Sõgel, Suurest inimlikust sõprusest. «Rahva Hääl» 30. I 1958, nr. 25 lisa «Kirjandus ja Kunst».

M. Martna

Tartus, nii koondas M. Martna Tallinnaski teadlikult enese ümber noorema generatsiooni inimesi, et sisendada neisse sotsiaaldemokraatlikke veendumusi. Tema korter, mis asus «Teataja» toimetusega ühes majas, kujunes radikaalselt meelestatud noorukite üheks kooskäimise paigaks. Seal tutvus A. H. Tammsaare ka M. Martna lastega: Hansu, Francisca ja Lucie'ga, kellega tal eriti Tallinnas viibimise viimastel aastatel kujunes sõbralik vahekord. On mõeldav, et M. Martna vaated revolutsioonile on mõjutanud ka Tammsaaret.

Kultuuritegelasi, kes külastasid «Teataja» toimetust,

oli palju. Seal käisid J. Lilienbach ja A. Laipman, mitmed advokaadid, aga samuti käis töölisi tehastest. Hilisemad revolutsioonisündmused tõid toimetusse palju erisuguseid inimesi-revolutsionääre, põranda all töötavaid VSDTP Tallinna Komitee liikmeid jne. Tammsaare tutvusringkond laienes ja ta õppis mitmekülgselt tundma Tallinna elu.

Ajakirjaniku ülesanded viisid A. H. Tammsaare kaasaegse Tallinna seltskondliku elu paljude üritusteni. Tammsaare, kes neil aastail oli optimistlikult meelestatud elurõõmus noormees, on esialgu meeleldi liikunud seltside pidudel. Peo- ja perekonnaõhtud olid tihti küll naiivse ja saamatult esitatud eeskavaga, kuid inimesi tähelepanelikult jälgivale kirjanikule avasid need kaasaja Tallinnast omapärase külje. On arusaadav, et Hugo Treffneri kooli distsipliinireeglitest vabanenud noormees võttis osa tantsuõhtuist; teda mäletatakse noilt aastailt hea tantsijana ja vaimuka vestlejana.[9] Sageli saatsid teda nii peo- kui tantsuõhtutel M. Martna tütred. Kõik see moodustas nonde töörohkete ja rahutute aastate meeldivama külje. Töökoormusest ja ärevaist aegadest hoolimata olid ajakirjaniku-aastad Tammsaare elus rõõmsamaks perioodiks kui koolipõlv Tartus. Tema palk polnud küll kõrge — 40 rbl. kuus, aga võimaldas rahuldavalt läbi tulla ja isegi pisut säästa. Kirjanik oli 20-ndate eluaastate teise poole sees, see on iga, millal vaadatakse tulevikku veel suurte lootustega. Skeptitsism, mis iseloomustab hilisemat Tammsaaret, oli sellal kirjanikule veel võõras.

Muidugi püüdis A. H. Tammsaare tööst vabu hetki täita lugemisega, kuigi aega linna raamatukogu külastamiseks oli harva. H. Ibsen, A. Strindberg, S. Lagerlöf, K. Hamsun, samuti G. Brandes olid tollal moodsad nimed, mis köitsid lugejate tähelepanu. Mida A. H. Tammsaare neil Tallinna-aastail luges, pole võimalik täpselt selgitada, kuid näib, et just nimetatud autorid on temagi tähelepanu köitnud.[10]

---

[9] Vt. L. Nipmani käsikirjalised mälestused A. H. Tammsaarest. Eravalduses.

[10] Vt. Fr. Dabkowska käsikirjalised mälestused A. H. Tammsaarest. Eravalduses.

A. H. Tammsaare esteetiliste vaadete arengust «Teataja» perioodil annab aga pildi pilk tolleaegsele teatrielule ja retsensioonidele, mis pärinevad Tammsaare sulest.

3

A. H. Tammsaare kiindumus teatrisse algas «Teataja» päevil, millal tema elukutse sundis talle peale ka teatrikriitiku tegevuse. Küllap valmistas see Tammsaarele esialgu raskusi, sest oma varasemas elus oli ta teatrist eemale jäänud; harva oli tal H. Treffneri gümnaasiumis õppides mahti minna «Vanemuisesse». Tammsaare poolehoid realistlikule kunstile soodustas küll realistlike ja ühiskonnakriitiliste lavateoste mõistmist, samuti oli kirjandusalaseid üldteadmisi piisavalt, kuid sellest kõigest oli esialgu muidugi vähe, et asuda «Estonia» lavastustest ülevaateid kirjutama. On seepärast mõistetav, et Tammsaare jälgis noore ajakirjanikuna erilise tähelepanuga Tallinna näiteseltside lavastusi, püüdes tungida teatrikunsti saladustesse. Teisest küljest aga oli «Teatajal» välja kujunenud oma kindel seisukoht teatrietenduste hindamisel: võideldi näitlejate loomutruu esinemise eest teatrilaval. Asjaarmastuslikud näiteringid etendasid sageli näidendeid võltspaatoslikus maneeris, mis «Teatajas» leidis taunimist.

«Estonia» oli sellel ajal jõudnud arengus nii kaugele, et võis edukalt lavastada nõudlikke teoseid, pidi aga kassatükkidena sageli mängima väikekodanlikku maitset rahuldavaid tühiseid komöödiaid. 1903. a. sügisel, millal A. H. Tammsaare jõudis Tallinna, oli linnas suursündmuseks M. Gorki «Põhjas» lavastamine «Estonias». Tallinnas elati septembri lõpul 1903 üldse M. Gorki mainitud näidendi tähe all, sest üheaegselt «Estoniaga» valmistuti selle draama lavastamiseks ka saksa Linnateatris ja Vene Seltskondliku Ühingu Klubis. «Estonia» tõi näidendi lavale kõige varem, kusjuures lavastuses esinesid kõik tolleaegsed väljapaistvamad näitlejad: P. Pinna, T. Altermann, J. Grünberg, A. Trilljärv jt. Näidendi menu oli ebatavaline: seda mängiti 1903/04. a.

hooajal 8 korda, järgmisel veel 5 korda.[11] Eesti teatrielus oli see aeg, millal M. Gorki draama «Põhjas» õnnestumine julgustas «Estoniat» lavastama H. Ibseni, G. Hauptmanni, H. Sudermanni jt. ühiskonnakriitilisi näidendeid. Seejuures hinnati sageli veel oma jõudu üle ning valiti lavastamiseks psühholoogilisi draamasid, mis pidid nois lavastamistingimustes paratamatult ebaõnnestuma. «Estonia» teatri tugevate tippnäitlejate kõrval (P. Pinna, T. Altermann, N. Adler jt.) leidus näitlejaid, kes langesid lavastuse üldtasemest kaugele allapoole. Teiste seltside näitegrupid polnud aga sageli vabanenud algelisest diletantismist.

1904. a. märtsis, millal A. H. Tammsaare avaldas esimesed retsensioonid,[12] oli ta alles pool aastat Tallinnas viibinud. Tutvus teatriga oli selleks veel lühiajaline, et kriitik oleks julgenud näitlejate mängu tähelepanelikuma vaatluse alla võtta. Jätkates ajalehe üldist suunda, jutustas ta kunstiväärtuslike näidendite sisu ajaleheveergudel ümber, et propageerida paremaid lavastusi.

1905. aastal avaldatud retsensioonid näitavad Tammsaare lavalise pilgu teravnemist, kriitik asetab kõrgemale kunstipärasuse nõude. Tunnustavalt võtab ta vastu H. Ibseni «Seltskonna toed» «Estonia» lavastuses.[13] 1906. ja 1907. a. «Sõnumetes» avaldatud teatrikriitikast nähtuvad juba kristalliseerunud printsiibid. Järjekindlalt nõuab Tammsaare näitlejailt realistlikku

---

[11] Vt. P. Põldroos, Maksim Gorki «Põhjas» esimesi lavastusi Eestis. Eesti Nõukogude Teater III, Tallinn 1957, lk. 153.

[12] «Teataja» teatriretsensioonide autorite kindlakstegemisel tekib mõningaid raskusi. 1904. aastast alates oli Tammsaare «Teatajas» küll peamine, kuid mitte ainuke teatrietenduste retsenseerija. Kuna teatriretsensioonid avaldati kohalike sõnumite rubriigis, on nad sageli anonüümsed. Käesoleva töö autor loeb Tammsaarele kuuluvaks mitte ainult nimemärgiga «T» varustatud kirjutisi, vaid ka retsensioone, millel signeering puudub. Viimasele järeldusele suunab mitu põhjust. Esiteks ei ole Tammsaare kohalike sõnumite rubriigis teisigi oma kirjutisi signeerinud, teiseks algab nimemärgita retsensioonide avaldamine just sellel ajal, millal Tammsaare hakkas teatrikriitikat kirjutama. Signeerimata retsensioonid vastavad Tammsaare tolleaegsetele esteetilistele seisukohtadele.

[13] Vt. Seltskonna toed. «Teataja» 6. X 1905, nr. 217.

mängu, näitekunsti alusteks peab ta tegelastesse sisseelamist ja nende psüühika õiget tabamist. Tammsaare oli neil aastail kriitikuna tunduvalt nõudlikum kui teised Tallinna kaasaegsed teatriretsensendid. Seda tõendab ilmekalt kaasaegsete uudisdraamade kohta avaldatud kriitiliste seisukohtade erinevus. A. H. Tammsaare leidis M. Metsanurga draamast «Päikese tõusul» tõsiseid puudusi, nagu tegevuse vähesus, karakterite pealiskaudsus jne., mis sundisid teda kahtlema, kas «Päikese tõusul» üldse sobis hooaja avatükiks. [14] Teiste ajalehtede ebakriitilisemad retsenseerijad pidasid näidendit samal ajal kaasaegse eesti näitekirjanduse tipptulemuseks. [15] M. Metsanurga enese hilisem arvamus läheneb Tammsaare kriitilisele hinnangule.

1906. ja 1907. aastal kirjutatud retsensioonides avab A. H. Tammsaare järjest selgesõnalisemalt klassikaliste näidendite idee, nende kunstilise omapära. Seejuures tõmbab ta ühiskonnakriitilisi probleeme vaadeldes otseseid paralleele kaasaegse Eesti olustikuga, nagu G. Hauptmanni «Kopranahkse kasuka» arvustuses. [16] Kui Tammsaare jutustas 1904. a. retsensioonides teoste sündmustikku ümber, siis nüüd huvitab teda probleem, kuivõrd kaasaegse «Estonia» näitlejad suudavad välismaa lavateoste paremikku sisse elada. Hinnang ei tulnud selles osas alati «Estoniale» reklaamiks. Suuri puudujääke konstateerib kriitik H. Ibseni «Rosmersholmi» lavastuses, [17] aga samuti E. Brieux' «Punase mantli» [18] ja teiste lavastuste puhul. G. Hauptmanni «Elga» lavastust vaadeldes teeb A. H. Tammsaare kokkuvõtte: ««Elga» on luuleline kaasatõmbav ja mõjuv näitetükk, kuid ta on seda ka ainult hea ettekandmise juures; sest mitte tüki tegevus, ka sisu mitte ei ole siin see, mis mõju avaldab, vaid tegelaste hingeelu peensuste terav kujutamine. Ja see nõuab näitleja-

[14] Vt. Näitemängu-õhtute avamine «Estonias». «Sõnumed» 6. IX 1906, nr. 54.

[15] Vt. A. Gross, M. Metsanurga loomingulise tee algus. «Keel ja Kirjandus» 1959, nr. 11, lk. 660.

[16] Vt. G. Hauptmanni «Kobrasenahkne kasukas». «Sõnumed» 27. I 1907, nr. 21.

[17] Vt. «Rosmersholm» «Estonia» näitelaval. «Sõnumed» 7. X 1906, nr. 81.

[18] Vt. Brieux' «Punane mantel». «Sõnumed» 29. I 1907, nr. 23.

telt kunstis kaasa-elamist. See nõuab hinge-elu sügavuste etendamist. — Kas meil maksab siin pikemalt seda seletama hakata, et meie asjaarmastajad selle nõude kõrgusel ei seisa, et Elga neil üle jõuu käib, üle jõuu selles mõttes, et nad temast seda välja ei tee, mis Hauptmanni «Elga» olema peab.» [19]

Paar-kolm aastat intensiivset teatriharrastust olid Tammsaarest kujundanud nõudliku, hea kirjandusliku kultuuriga ja silmapaistva stiilitundega teatrikriitiku. Sellestki nähtub tema suur sisseelamisvõime kunstielu keerukaisse probleemidesse ja teatrikunsti olemuse õige mõistmine. Tema teatriretsensioonidest peegeldub kaks rõhutatud põhimõtet, mis heidavad valgust kirjaniku esteetilistele tõekspidamistele «Teataja» päevil. Võrdlemisi selgesti tunnetab A. H. Tammsaare teatrikunsti ühiskondlikku funktsiooni, kunsti eetiliselt suunavat mõju. Seepärast on arusaadav, miks tema täielik toetus kuulus tõsise probleemiga ühiskonnakriitilistele lavateostele, sellest tema kiindumus Tšehhovi ja Ibseni, Hauptmanni ja Sudermanni draamadesse. Revolutsioonilise võitluse päevil olid nimetatud autorite teosed koos M. Gorki draamadega aktuaalsed, resoneerides aktiivse ühiskondliku mõtte ja masside võitleva hoiakuga. Tammsaarel kui realistil ning progressiivselt meelestatud kirjanikul ei olnud raske eraldada nimetatud autorite draamasid teisejärgulistest lavateostest, mis jõudsid vaatajani.

Teiseks nähtub A. H. Tammsaare teatrikriitilistest artiklitest tema poolehoid psühholoogilisele draamale. Muidugi on õigustatud tema etteheited kaasaegseile näitlejaile, et need ei suuda küllaldase psühholoogilise veenvusega avada komplitseeritud karaktereid. Võib aga märgata, kuidas psühholoogiliselt läbivalgustatud karakteri nõue ja poolehoid psühholoogilisele draamale järjest suureneb. Nähtavasti seetõttu hindabki ta kõrgemalt A. Schnitzleri draamasid, kui need vääriksid. Muidugi ei ole Tammsaare teatriretsensioonides vaekaal kaldunud puhtpsühholoogilise draama kasuks: teatriretsensioonidest nähtub, et kirjaniku käsituses on sotsiaalne ja psühholoogiline veel harmoonilises tasa-

[19] «Elga» Eesti teatris. «Sõnumed» 23. IX 1906, nr. 69.

kaalus. Aga ometi selgub neist esmakordselt A. H. Tammsaare esteetiliste vaadete arengu uus suund psühholoogiliselt teravdatud kunsti poole.

Teatriharrastus Tallinnas ajal, millal «Estonia» kujunes tõeliseks teatriks, jättis ka Tammsaare arengusse oma jälje. Kirjanik jäi ka edaspidi kirglikuks teatrisõbraks, kuigi teatrikriitikuna ei ole ta pärast ajakirjaniku-aastaid enam tegelnud.

4

1905. a. revolutsiooni avataktiks Tallinnas kujunesid verisele pühapäevale järgnenud sündmused. Peterburis 9. jaanuaril toimunud veresaunast teada saanud, andis VSDTP Tallinna Komitee 11. jaanuaril välja lendlehe, milles kutsuti töölisi streikima ja nõudma 8-tunnilist tööpäeva. Järgmise päeva hommikul algaski Tallinnas üldstreik. Asekuberner andis korralduse, et töölised peavad otsekohe alustama uuesti tööd, kuid tema käsku ignoreeriti. 1905. aasta revolutsioon Eestis oli alanud.

Jaanuarisündmused nõudsid esimesi ohvreid. 14.—15. jaanuaril avasid soldatid asekuberneri käsul elevaatori ja Mayeri keemiavabriku juures streikijate pihta tule, mille tagajärjel sai mitu inimest surma ja kuni 40 haavata.[20] Üldstreik lõppes 25. jaanuaril, kuid revolutsiooniliikumine oli tegelikult alles algamas. Kogu suve jooksul oli Tallinnas rahutuid sündmusi: suuri tööliskoosolekuid linna lähedal metsades, demonstratsioone, tööliste kokkupõrkeid võimudega.

Sügisel algasid revolutsioonisündmused Tallinnas 13. okt. Balti raudteelaste streigiga, 14. okt. paisus streik ülelinnaliseks. See ei haaranud ainult tööstustöölisi, vaid ka väike-ettevõtteid, posti- ja telegraafitöölisi, ametnikke. Samal päeval tungiti Tallinnas kahte relvakauplusse ja jagati relvad töölistele. Süüdati Linnateatri suvehoone, mis andis kohalikele saksa reaktsionääridele ja mõisnikele ettekäände süüdistada töölisi vägivallategudes.

[20] Vt. Eesti NSV ajalugu. II köide. Tallinn 1963, lk. 355.

16. oktoobril avasid sõjaväeüksused Tallinnas Vene turul tule töölismiitingule kogunenud inimeste pihta. Langenute ja hiljem haavadesse surnute arv tõusis 90-ni. Linnas tõusis ärevus selle provokatsiooni järel äärmiselt kõrgele.

17. oktoobril avaldas tsaar manifesti. 18. okt. ilmus see «Teatajas». 20. oktoobril toimusid Tallinnas langenud tööliste matused, millest võttis osa 40 000 inimest. Detsembris jõudis revolutsiooniline võitlus haripunktile: 10. dets. kuulutati Tallinnas ja Harjumaal välja sõjaseisukord. Sellele järgnes relvastatud võitlussalkade siirdumine maale, kus 12. kuni 20. dets. toimus mõisate ülevõtmine Harju-, Lääne- ja Järvamaal. 19. dets. saabusid Põhja-Eestisse kaks karistussalka. Algas revolutsioonilise liikumise karm mahasurumine.

Kõik need ajaloolised sündmused, mis vapustasid Tallinna, mõjutasid ka «Teataja» toimetust ning tekitasid lahkhelisid toimetuseliikmete vahel. Revolutsioonisündmusi ei saanud «Teataja» lähemalt kommenteerida, sest tsensuur muutus järjest rangemaks. Seepärast esitaski «Teataja» 1905. a. suvel ja sügisel teateid revolutsioonilaine tõusust kuival ja lühidal, ainult sündmustest informeerival viisil, hoidudes seejuures mingite üldistuste või järelduste tegemisest. See kestab niimoodi kuni 17. oktoobrini. Igatahes on tõtt «Teataja» toimetuse poolt avaldatud ülestunnistuses, mis ilmus 19. oktoobril 1905: «Ja missugune tundmus ajalehe-toimetuse toas valitses, kui millegist kirjutada ihkasid, aga tsensorikartuse pärast seda teha ei julenud, sest oli teada, et see tema punase pliiatsi alla jääb... Hambaid kiristades pidivad ajalehtede toimetused seda kannatama, alla neelama ja — uuesti alla neelama ja uueste katsuma. Nende nervid teavad midagi jutustada.» [21]

17. oktoobri manifest andis ajalehtedele esialgu vabamad käed. «Teataja» toimetus ei mõistnud manifesti aga ühesugusel viisil. Oli toimetuseliikmeid, keda rahuldas manifest, bolševistlike vaadetega H. Pöögelmannil oli aga selge manifesti silmakirjalik iseloom.

---

[21] Tallinna sündmused. «Teataja» 19. X 1905, nr. 227.

Novembris toimus «Teataja» toimetuses murrang: ajaleht muutus üldtoonilt märgatavalt revolutsioonilisemaks. Kuna Tallinnas ei olnud revolutsioonipäevil legaalset töölislehte, püüdis VSDTP Tallinna Komitee mõjutada «Teataja» toimetust, et see võtaks täielikult omaks sotsiaaldemokraatlikud põhimõtted. Selleks avaldasid toimetuse liikmed H. Pöögelmann ja M. Martna K. Pätsile survet,[22] millele väljaandja K. Päts siiski järele ei andnud. Toimus tõsine konflikt, sest toimetuse enamik sattus väljaandja K. Pätsiga otsesesse vastuollu. «Toimetus oli enam-vähem sotsiaaldemokraatia poolt, ei suutnud ega osanud aga seda igas asjas avaldada. Nüüd andis aga toimetus väljaandjale, olgugi et herra Päts mitte sotsiaaldemokrat ei olnud, nõu, tööliste nõudmisele järele anda.»[23] «Päts muidugi vihastas ja sähvas: Kas nälginud külakoolmeistreid vähe on, kellega lehte võib toimetada!»[24]

Otsustava pöörde põhjustas aga VSDTP Tallinna Komitee vahelesegamine. Nimelt ilmus Aleksander Kesküla, VSDTP Tallinna Komitee esimees, kahe «Dvigateli» töölise saatel novembri alguses toimetusse ning nende energiline nõudmine sundis K. Pätsi ajutiseks taganema. K. Päts ei seganud end pärast seda toimetustöö sisulistesse küsimustesse, ainult vormiliselt oli ta edasi «Teataja» väljaandjaks. Ajalehe ideelise palge määrajaks kujunes novembri keskpaigast alates tegelikult H. Pöögelmann. Sellepärast on ka mõistetav, et artiklite toon kaldus tunduvalt vasemale. Ajalehes pidi isegi ilmuma teadaanne, milles avalikult oleks teatatud ajalehe asumisest uutele ideoloogilistele seisukohtadele. Selle pidi kirjutama H. Pöögelmann, kuid teadaande avaldamine venis ja sõjaseadus jõudis lõpuks enne sulgeda «Teataja», kui see trükki jõudis.[25] Ajalehe viimne number avaldas 8. detsembril veel üld-

---

[22] Vt. H. Pöögelmann, Enamlus ja vähemlus Eestis 1905. a. Leningrad 1933, lk. 15.

[23] M. Jürisson [= M. Martna], Punased aastad Eestis. Peterburi 1907, lk. 172.

[24] H. Pöögelmann, Enamlus ja vähemlus Eestis 1905. a. Leningrad 1933, lk. 15.

[25] Vt. M. Jürisson [= M. Martna], Punased aastad Eestis. Peterburi 1907, lk. 120.

streigi teadaande, siis suleti ta sõjaseaduse põhjal. Reaktsioon alustas pealetungi.

Tekib küsimus, kuidas suhtus A. H. Tammsaare revolutsioonisse ja missuguseks kujundas revolutsioon Tammsaare enese vaated? Et Tammsaare vaated ühtisid «Teataja» revolutsioonilisema poolusega, selle kohta võib näiteid leida küllaldaselt. Olukorras, kus «Teataja» toimetuses kokku põrkasid erinevad suhtumised revolutsioonisse, olukorras, kus «Teataja» toimetusel oli side VSDTP Tallinna Komiteega, ei võinudki Tammsaarele teadmata jääda järjekindlate marksistide taotlused, nende võitluse eesmärgid. Tsaristlikku rõhumist on kirjanik kõige otsustavama sõnaga hukka mõistnud, isikuvabaduse puudumises, mõisnikkonna ja pastorluse võimutsemises on ta näinud ühiskonna arengut kammitsevaid igandeid. S. Gussev-Orenburgski jutustuse «Isade maa» eessõnas kirjutas A. H. Tammsaare enne relvastatud ülestõusu algust: «Vene seltskond tungib vabadusele. Ta purustab ühe vägivalla ja omavoli kindluse teise järele ära ning sammub vahetpidamata võitjana edasi. Endine kord on vankuma löödud. Tema kaitsjate «ajalooliselt pühendatud» õiguste üle naerdakse pilkavalt ja nende sõnu ja tõendusi ei usu ükski mõistlik inimene enam.» [26]

A. H. Tammsaare revolutsioonilisest meelsusest rääkides ei saa muidugi paralleeli tõmmata näit. H. Pöögelmanni ja Tammsaare vaadete vahele. Tammsaare revolutsioonilistele vaadetele tõmbas piiri revolutsioonilise vägivalla probleem; viimase paratamatust ei suutnud ta mõista. Revolutsiooniga kaasa tulles ei astunud Tammsaare võitluse päevil demokraatliku haritlaskonna positsioonidelt jäägitult proletariaadi klassihuvide teenistusse, nagu sündis H. Pöögelmanniga. Kaasmõju avaldas Tammsaare talupoeglik päritolu, mis raskendas proletariaadi võitluse lõppeesmärkide mõistmist, aga samuti Tammsaare iseloomu passiivsus, mis on kirjaniku ikka jätnud pigem vaatleja ning kõrvalseisja ossa. Kõige tabavamalt on seda väljendanud A. H. Tammsaare ise: «Huvi oli mul revolut-

[26] A. H. T[ammsaare], Lugejale ümberpanijalt. «Teataja» 15. XI 1905, nr. 246.

sioonilise liikumise vastu suur, aga minul puudus nähtavasti see terav ja hoolimatu aktiivsus iseenese ja teiste suhtes, mis vajalik igas revolutsioonis.»[27] Seepärast võidi Tammsaaret harva näha miitinguil, millest oli rikas 1905. a. suvi. Ei rutanud ta sündmuspaigale, kui 14. okt. põles Linnateatri suvehoone ja toimetusest mindi seda jälgima.[28] Muidugi on aga Tammsaare tundnud piiritut nördimust 16. okt. veretöö pärast; ta viibinud tulistamise ajal Kaarli kiriku lähedal ja rutanud koos Lucie Martnaga miitingupaiga poole.[29]

«Teataja» toimetuses ei olnud A. H. Tammsaare ajalehte ideoloogiliselt suunavaks toimetuseliikmeks. Juhtkirjade vastu pole Tammsaare toimetuses töötades erilist huvi tundnud. Nii võib teda kujutleda «Teataja» toimetuseski kui tähelepanelikku vaatlejat, kes tundis revolutsionääride eesmärke, kuid hoidus ise aktiivsest võitlusest. Kui aga revolutsionäärid vajasid abi, ei keeldunud Tammsaare neid aitamast. Tema korteris varjas end politseinike eest mõnda aega H. Pöögelmann, kaks korda pääses H. Pöögelmann areteerimisest Tammsaare õigeaegse hoiatuse tõttu. A. H. Tammsaare teadmisel ja vaikival nõusolekul kasutasid «Pamjat Azova» revolutsioonilised madrused koosolekupaigaks «Sõnumete» toimetuse ruume.[30] Pärast «Teataja» sulgemist korraldati läbiotsimisi ka Tammsaare korteris. Nii oli kirjanikul revolutsionääridega tegelikult omamoodi pidev koostöö, kuid tema enese tagasitõmbuv isik jäi avalikest sündmustest reeglipäraselt kõrvale. Tema kaastöölised ajalehetoimetusest mäletavad Tammsaaret aga kui alati abivalmis ja seltsimehelikku inimest, kelle huumorimeelt ja head tuju ei suutnud rikkuda «ei vilets palk ja selle veel viletsam kättesaamine, ei väsitav töö ega üldiselt tüütav ja erkusid sööv

---

[27] A. H. Tammsaare käsikirjalised märkused K. Mihkla raamatu «A. H. Tammsaare elutee ja looming» kohta. Eravalduses.

[28] J. V. Veskilt 1959 saadud andmeil.

[29] Lucie Nipmani käsikirjalised mälestused A. H. Tammsaarest. Eravalduses.

[30] Vt. H-h, A. H. Tammsaare ajakirjanikuna. Õitsituled VII, Tallinn 1927, lk. 68.

jälgimine, piilumine ja läbiotsimised sandarmite ja nuuskurite poolt.»[31]

Sõjaseaduse kehtimapanek 10. XII 1905 pillas otsekohe laiali «Teataja» toimetuse. Osa toimetuse liikmeid areteeriti, osa põgenes, nende hulgas ka M. Martna ja H. Pöögelmann, kohale jäid ainult J. V. Veski, J. Pehap ja A. H. Tammsaare. Reaktsiooni pealetungi sünged päevad veetis Tammsaare Tallinnas, olles kui endine «Teataja» toimetuse liige politseivõimude poolt kahtlustatav isik. 1. mail 1906 hakkas ilmuma ajaleht «Vaatleja», mille toimetuses asusid tööle ka A. H. Tammsaare, J. V. Veski ja J. Pehap, lisaks neile veel A. Hanko, Ed. Virgo, R. Soll jt. «Vaatleja» pidas end avalikult «Teataja» järglaseks, kuid tema iga osutus lühikeseks: juba sama aasta juulis pidi ta nime muutma. Tegelikult hakkas uut ajalehte «Sõnumed» välja andma endine «Vaatleja» toimetus, aga vastutavaks toimetajaks oli nüüd J. Ilvese asemel Ed. Virgo. Ka «Sõnumed» püüdis jätkata «Teataja» vabameelset suunda: nii on ajaleht avaldanud mitmeid H. Pöögelmanni ja M. Martna kirjutisi. Kuid reaktsioon tugevnes ja vabameelsete ning revolutsioonile kaasatundvate ajakirjanike töö muutus järjest raskemaks. «Sõnumed» ilmus 26. juunini 1907; temale järgnes veel 11 numbrit «Tulevikku» M. Schifferi toimetusel, siis vaikisid lõplikult need ajalehed, mis pidasid end «Teataja» järeltulijaiks. Aga sellega koos lõppes ka Tammsaare ajakirjanikutegevus.

Ajakirjanikuaastad jätsid tugeva jälje A. H. Tammsaare vaimsesse arengusse ja peegelduvad selgesti kirjaniku loomingus. Revolutsiooniline võitlus, sajandi alguse Tallinna seltskonnaelu, kaasaegse «Estonia» lavastused, vastuoluliste seisukohtade kokkupõrkamine «Teataja» toimetuses, eri klasside esindajad, keda kirjanikul oli võimalus jälgida revolutsioonitormi keerises — kõik need rikastasid kirjaniku elukogemusi ja pidid kuidagi kajastuma hiljem tema loomingus. «Tõde ja õigus» III ongi teos, mis on lahutamatu 1905. a. ajaloolistest sündmustest ja konkreetsetest inimestest, kellega koos Tammsaare töötas «Teataja» toimetuses.

[31] Sealsamas.

A. H. Tammsaare ja Ed. Virgo Martnate perekonna keskel

Nagu näitab Tammsaare elukäigu täpsem jälgimine, on «Tõde ja õigus» III suurel määral autobiograafiline romaan. Indreku isikuromaan ja arengulugu toimuvad teoses ajalooliste sündmuste taustal, mis vastavad 1905. a. sündmustele Tallinnas. Kuigi puudub ajalooliste sündmuste täpne ja põhjalik väljamaalimine, on teose ajalooline osa usutav ning vastab faktidele.

A. H. Tammsaare tolleaegse tutvuskonna uurimine võimaldab kindlaks määrata ka paljude tegelaste prototüüpe. Kuna Tammsaare tundis väga hästi juhtumusi «Teataja» toimetuses, siis on mõistetav, miks ta laseb romaanis Indrekul nii sageli (tihti sündmustikust väljakasvava põhjuseta) viibida «Rahva Sõbra» toimetuses. «Teataja» toimetus andis prototüübid «Rahva Sõbra» toimetajaskonna maalimiseks, sealt pärinevad isegi need vaidlused, mis romaani lehekülgedel nii ägedaks paisuvad. H. Pöögelmanni sihikindlus ja andumus revolutsioonile on Tammsaarele materjali andnud Joosua karakteri loomiseks. Sillamäe mõned jooned ree-

davad, et kirjanik on teda kujutades silmas pidanud O. Müntherit, kuigi Münther pole Sillamäe otsene prototüüp, Kröösuse tegevus ja käitumine näitab, et tema prototüübiks on Aleksander Kesküla, Viljasoo altruistliku karakteri loomisel on Tammsaarel eeskujuks olnud J. Lilienbach. Mitme teise tegelase prototüüpide olemasolu on teada, kuigi konkreetne isik pole veel selgunud. Näiteks vastab tegelikkusele ka see, et revolutsioonipäevil töötas tõepoolest üks Tammsaare koolivend politseis (nimeliselt veel selgumata), kellele romaanis vastab Otstaavel. Tõestisündinud fakt on seegi, et Tammsaare laenas sõdurile, kes oli tapnud ohvitseri, 57 rubla uue relva muretsemiseks.[32] On andmeid, et prototüüp leidub ka vanahärra Bõstrõile. Ja kui Franciska Martna ööl, millal teatrihoone põles, läks laevale, et Tallinnast lahkuda, siis kajastub seegi romaanis, kuigi Fr. Martnat ei saa Kristi prototüübiks pidada.

30. juulil 1907 lahkus A. H. Tammsaare Tallinnast. Ajakirjanikuna polnud enam võimalik tegutseda, sest «Teataja» järglasedki olid kõik suletud. Kirjanik siirdus Koitjärvele venna juurde, sügissemestri algul aga asus Tartu, et teostada ammune plaan — asuda õppima ülikooli.

---

[32] Sealsamas, lk. 69.

A. H. TAMMSAARE ILUKIRJANDUSLIK LOOMING TALLINNAS 1903–1907

Lühijutud ja poliitiline satiir

1

A. H. Tammsaare kirjanikutegevuses tähistab siirdumine «Teataja» toimetusse 1903. a. sügisel loomingulise aktiivsuse langemist paaril järgneval aastal. 1904 ilmus Tammsaare sulest ainult üks lühiteos — «Ajalehekandja nr. 17», 1905 samuti ainult üks uudisteos, nimelt jutustus «Päästmisel». 1906 on lühipalade arv küll suurem, kuid autor ei ole asunud teoste loomisele, mis ulatuselt või kunstiliselt tasemelt seisaksid «Vanade ja noorte» kõrgusel. Alles 1907. aasta toob pöörde: sel aastal avaldab Tammsaare jutustused «Uurimisel» ja «Raha-auk». Neid lahutavad «Vanadest ja noortest» kolm peaaegu loomingutühja aastat.

Tekib paratamatult küsimus, mis põhjustas loomingulise tegevuse loidumise? Põhjusi näib olevat mitu. Kõigepealt tuleb meenutada, et Tammsaare loominguline tegevus gümnaasiumis oli laadilt rangelt ühesuunaline: autor toetus koduümbrusest meeldejäänud prototüüpidele, miljöö- ja elupiltidele. Lõpuks ei võinud aga kodutalu miljöö ja lapsepõlve tutvuskond pakkuda prototüüpe loendamatul arvul. Tammsaaret hakkas ähvardama enesekordamine. Vähemalt esialgseks olidki kodutalu ümbrusest talletatud karakterid ammendatud, nende juurde võis autor tagasi pöörduda alles siis, kui oli jõudnud sootuks uuele kunstilisele kõrgusele, mis lubas varju jätta kõik seniloodu. Tammsaare oli ise lii-

kunud juba aastaid linnamiljöös, kuid oli linna-aineliste jutustuste alal teinud silmapaistmatuid katsetusi. Siirdumine ühest ainevallast teise ei osutunud Tammsaarele lihtsaks.

Samuti tuleb silmas pidada nõudeid, mida kirjandusele dikteeris aeg. 1904. a. veebruaris alanud Vene-Jaapani sõda tõmbas enesele kogu elanikkonna tähelepanu. Ja kui rindelt saabus oodatud võidusõnumite asemel üks kaotuseteade teise järel, muutus elanikkonna meelsus järjest rahutumaks. Ühiskondlikud probleemid tungisid rahvahulkade teadvusesse kiiremini kui kunagi varem. Ei saanud siis nende päevade kirjanduseski domineerida maaelu pildid naisega nägelevast ja jälle leppivast Mäetaguse Matsist. Aeg nõudis muud: tõusva revolutsiooni mõistmist, ühiskondlikele ideedele kaasaelamist, masside liikumise hoogsa tõusu jälgimist.

H. Treffneri gümnaasiumist «Teataja» toimetusse tööle tulles ei olnud Tammsaare sattunud ainult uude miljöösse, vaid ka uude ajastusse. Muidugi oli tal eeldusi 1905. a. revolutsiooni mõistmiseks, ta tuligi kaasa rahvarevolutsiooniga, kuid iseasi oli revolutsioonieelse linna ja revolutsioonilise kangelase kujutamine kirjanduslikus loomingus. Tammsaare varasem külarealism oma vaatleva ja passiivse hoiakuga ühiskondlike probleemide suhtes peegeldas noore kirjaniku talupoeglikku mentaliteeti. Linnaelu probleemistiku ja klassisuhete lahtimõtestamine võttis aega. Proletariaat, kes Tallinnas oli 1905. aastal hästi organiseeritud ja kandis revolutsioonilise võitluse pearaskust, oli kirjanikule varem tundmatu ühiskondlik jõud. Kõigisse neisse uutesse nähtustesse ning probleemidesse sisseelamise ajaks tulebki pidada esimesi tööaastaid «Teataja» juures.

Ja ometi oli Tammsaare esimesi eesti prosaiste, kelle loomingus peegelduvad 1905. a. revolutsiooni sündmused. Ümbritseva elu nähtustele intensiivselt kaasaelav kirjanik ei saanud vaikida tormiliste revolutsioonisündmuste keerises. Nähtavasti tekkisid mitmed lühipalad võrdlemisi impulsiivselt; süvenemiseks, ulatuslikumaks loominguliseks tööks aga oli aeg rahutu, eriti 1905. a. suvest alates.

2

Esimeseks «Teataja» juures kirjutatud teoseks on «Ajalehe-kandja nr. 17».[33] Teose loomiseks andis autorile materjali meile tundmatu prototüüp «Teataja» kontorist, kus ajalehti jaotati kandjatele, kes need tellijaile kätte viisid.[34] Kujutamislaadilt ja kompositsioonilt läheneb see lühijutt samal aastal «Teataja» kalendris ilmunud jutustusele «Tõsi jah!». Ka «Lehekandjas nr. 17» piirdub autor ühe karakteri maalimisega, jättes kompositsiooni alal endale täielikult vabad käed. Nagu Teo Miku karakteripildi tagant tõuseb tegelase minevik, nii avaneb ka nimetu lehekandja lihtne ja kurb elulugu karakterimaalingu tagant.

Vormilisest küljest jätkab A. H. Tammsaare ajalehekandja elulõppu kujutavas jutustuses varem kasutatud maneeri, teose sisus võib aga märgata uute toonide tekkimist. A. H. Tammsaare sotsiaalne südametunnistus ei ole varem olnud nii erk kui seda lühijuttu kirjutades. «Lehekandja nr. 17» on otsene süüdistus nende vastu, kes unustavad, et «väikeses», tähelepandamatus inimeses leidub inimlikku suurust. Ka Taidi-Laidi oli inimliku õnnetuse ja viletsuse võrdkuju, kuid Taidi-Laidit kirjeldades on autor ise jäänud kujutatavast objektist eemale, ta esitab küll kõik Taidi-Laidisse puutuvad faktid, kuid on siiski külm registreerija. Lehekandja eideke aga, kes on visandatud tegelikult põgusamalt kui Taidi-Laidi, tõuseb lugeja teadvusse teises valguses. Teda saadab kogu aeg autori varjatud kaastunne, aga just viimane annab lühijutule tugevama ühiskondliku kõlavuse.

Esimeseks teoseks, milles A. H. Tammsaare toetus 1905. a. revolutsioonilistele sündmustele, on jutustus «Päästmisel».[35] Teoses kujutatud tööliste tulistamise

[33] Ilmunud «Teataja» lisalehes «Kirjandus. Teadus». «Teataja» 1904, nr. 80. Teises trükis — raamatus «Valitud novellid ja miniatuurid», Tallinn 1945, avaldatud muudetud pealkirjaga «Lehekandja nr. 17».

[34] Vt. F. Dabkowska käsikirjalised mälestused A. H. Tammsaarest. Eravalduses.

[35] Ilmunud esmakordselt pealkirjaga «Peastmisel», «Teataja» 12.—16. XI 1905, nr. 244—247; teistkordselt pealkirjaga «Päästmisel», «Rahva Hääl» 30. I 1958, nr. 25 lisa «Kirjandus ja Kunst». Raamatus: A. Tammsaare, Jutustused III. Tallinn 1962, lk. 106—121.

stseen vastab välistelt üksikasjadelt täpselt tulistamisele Mayeri keemiavabriku juures 15. jaan. 1905. Nimelt toimus 15. jaan. hommikul linna lähedal heinamaal tööliste miiting, kus otsustati mõjutada Mayeri keemiavabriku töölisi, et needki ühineksid üldstreigiga. Keskpäeva ajal kogunes Paldiski maanteele suur rahvahulk, kuid vabriku lähedale oli juba asetatud sõjaväeüksus. Töölised nõudsid sissepääsu vabrikusse, et pidada läbirääkimisi Mayeri tehase töölistega. Kohalviibiv ohvitser nõudis rahvahulga laialiminekut, kuid see ei kuulanud ähvardusi. «Selle peale käskinud soldatite juures olev ohvitser soldatisi esiteks õhku ja siis kohe peale selle inimeste peale lasta. Maha jäi üks üsna väheste elumärkidega, paar raskete haavadega, kes järgmisel päeval hospidalis ära surivad ja kümme raskemini või kergemini haavatud noortmeest...»[36] Ajalehe teateil olevat küll rahvahulgast keegi poisike enne tulistanud «montecristoga» ning sõdurid olevat esimese lasu tulistanud õhku. Need andmed võivad tulla ametlikest allikaist, mis püüdsid tulistamist õigustada.

15. jaanuari sündmused nõudsid Tallinna proletariaadilt esimesed ohvrid 1905. a. revolutsioonis. Kuna tööliste ja sõjaväe kokkupõrkeid varem Tallinnas ei esinenud, tekitas sündmus Mayeri keemiavabriku juures palju ärevust ning muutis tööliste ja vabrikantide vahekorra Tallinnas väga teravaks. A. H. Tammsaare ei saanud sündmusest mööda minna, vaid seda võigivallaakti aluseks võttes kirjutas 15. jaanuari sündmuste ainetel jutustuse. Väärib märkimist jutustuses kujutatud situatsioonide täpne vastavus sündmustele Mayeri vabriku juures. Ka jutustuses soovivad streikivad töölised N. vabriku töölisi streigivõitlusesse kaasa tõmmata ja vabriku juurde siirduvad töölised leiavad N. vabriku eest sõdurite aheliku, ka jutustuses ei räägi autor vabriku juures surmasaamisest, vaid viib sündmustiku haiglasse, kus surid tegelikult tulistamise ohvrid. Millal täpselt jutustus on kirjutatud — kas kohe pärast 15. jaanuari või hiljem, seda pole võimalik tõestada. 15. jaan. sündmuste ja jutustuse trükis ilmumise

[36] Tallinna streigipäevad. «Teataja» 19. I 1905, nr. 11.

vahele jäi 10 kuud, kuid on selge, et teravalt revolutsioonilise tendentsiga jutustuse avaldamine ei olnud mõeldavgi enne tsensuuri kadumist 1905. a. oktoobris. Jutustuse stiilist võib aga järeldada, et see on loodud vahetult 15. jaanuari sündmuste mõjude ja muljete all. Järelikult on jutustus oodanud avaldamise võimalust kolmveerand aastat.

«Päästmisel» oli ilmumisajal aktuaalne teos. Jutustus jõudis lugejani ajal, mil 16. oktoobri sündmused olid elanikkonnal veel värskelt meeles. Töölisklassi võitlusühtsuse idee on jutustuses teravalt toonitatud, töölisliikumise mahasurumise jõhkrus kunstilises maalingus jäädvustatud sellal, kui võitlus reaktsioonijõudude vastu võttis kõige teravama ilme. «Päästmisel» on esimene teos eesti kirjanduses, mis kujutas 1905. a. võitlusi.

Ent sellel aktuaalsel ja vägivalla vastu protesteerival teosel on tunduvaid puudujääke kunstilises teostuses. Põhjus pole mitte ainult selles, et autoril oleksid puudunud kogemused jutustuse viimistlemiseks, vaid need juurduvad kirjaniku tolleaegses maailmavaates. Tammsaare tundis liiga pealiskaudselt tööliskiassi ja revolutsioonilist võitlejat, et oleks suutnud avada revolutsioonilise kangelase olemuse. Sellest tulebki kirjaniku abitus teose tegelaste kujutamisel. Hans Müüri ja tema kaaslaste programm on küll sõnarohke, kuid karakterina jääb võitlev revolutsionäär välja maalimata. Sellepärast libisebki kirjanik tööliste elu-olu kujutades sellest üle ainult refereerides, esitamata eredaid detaile, millega ta maa-ainelistes teostes oli suutnud karakterid teha otse konkreetselt tajutavaiks. Pole kahtlustki, et Tammsaare humanism sundis teda ülekohtu vastu teravalt protesteerima, kuid tööliste revolutsioonilise maailmavaate kujunemise lahtimõtestamisel oli ta võtnud endale ülesande, milleks ei jätkunud jõudu.

Kunstiliselt mõjuvamaks pildiks jutustuses on tulistamise stseen N. vabriku juures. Selles on refereeriv laad kadunud, autor taotleb episoodi sõnastamisel elamuslikkust. Tammsaare tavaliselt pikk ja kõrvallausetest rikas lausekonstruktsioon on seal lühike ja energiline. Stseeni algus on kujutatud asjalikus stiilis, siis

aga lõikuvad kirjeldusse autoripoolsed süüdistavad kõrvaltoonid, millega Tammsaare on tahtnud rõhutada sündmuse traagilisust ja ebainimlikkust. Nii muutub küll kogu stseeni käsitlus tundelisemaks, kuid sentimentaalne noot kahjustab kunstilist üldmuljet.

Jutustuse «Päästmisel» revolutsiooniliseks kangelaseks on Hans Müür, kellest on arenenud 1905. a. revolutsiooni eelpäevil klassiteadlik võitleja. Kuidas see on toimunud, sellele autor valgust ei heida. Ilustavalt on autor kujutanud ka Hans Müüri ja tema naise minevikku. See on sama idülliline valgus, milles kirjanik esitas lugejaile Mäetaguse saunarahvast, kuid siin ei sula see sugugi kokku aine ja situatsiooniga, pigem tundub võõrkehana. See näitab, kui raske oli Tammsaarel uute ainete jaoks leida vastavat kujutamislaadi.

Hans Müüri revolutsioonilise tegevuse esitab autor refereerivalt kõige lühemal viisil. Tema ideeline sihikindlus avaldub alles surmaeelses vestluses naisega. Sellest selgub, et ta on veendunud revolutsiooni võidus, ja ta suudab surivoodil unustada oma isikliku tragöödia. Sealsamas esitab ta aga talle kangastuva tulevikupildi piibellikus sõnastuses:

«Kas mäletad, oled ehk lugenud ... piiblis on üheskohas öeldud, et lõvid, tiigrid, lambatalled ning hirved üheskoos magama ja mängima saavad ... umbes nõnda on seal öeldud ... vaata, sinna poole püüamegi meie ...» [37]

Ja kuigi Hans Müür mõtleb ja räägib veel ise piibellike võrdluspiltide abil, ei soovi ta, et tema surivoodile toodaks preester. Uus ja vana põimuvad temas; revolutsioonile andub Hans kogu hingega, kuid tema teadvusest pole kadunud vana maailma ballast. Hans Müür on veetlev oma suure ja lapselikult puhta usuga tööliskiassi tulevikku, nii et tema karakteri pealiskaudne väljajoonistamine tundub nagu teisejärgulise puudusena.

Nii on «Päästmisel» kunstilisest küljest vastuoluline teos. Võitlevat ja heroilist sündmustikku on kir-

---

[37] A. H. Tammsaare, Peastmisel. «Teataja» 16. XI 1905, nr. 247.

janik sõnastanud paiguti idüllilis-sentimentaalses laadis, see aga vihjab sisu ja vormi vastuoludele. Sündmustiku refereeriv esitamine ja pealiskaudsus karakterite loomisel ei luba teost lugeda esimese loomingu-perioodi õnnestunud saavutuste hulka, kuid jutustus näitab, missuguse siira ja sügava kaasaelamisega suhtus kirjanik proletariaadi võitlusesse.

3

A. H. Tammsaare kui humanist ei saanud passiivseks pealtvaatajaks jääda revolutsiooni mahasurumise süngetel päevadel. J. Lilienbachi töölisalbumites näeme teda katsetamas uute kirjanduslike vormidega, et piitsutada mustsaja metsikust. Kõige õnnestunumaks satiiriliseks lühipalaks on «Hea valitseja», mis kannab alapealkirja «Hiina jutuke». Teos on sisult paroodia, sest valitseja-türanni suuresõnalise ülistamise alltekstiks on halastamatu pilge. Ja kuigi pealkiri viitab mujale, paistab lühipalas kujutatud situatsioonide tagant mustsaja poolt laastatud Venemaa. Teadlikult on Tammsaare paroodias matkinud piibli stiili, mis on taibatav ka kõige lihtsamale lugejale ning viib paratamatult mõtte selleni, missugust osa etendas kirik revolutsioonisündmuste ajal. Sest A. H. Tammsaare kirjutab:

«Ja vaata, sõna läks heast valitsejast välja ning kiitjad võeti kinni ja heideti kivikoobastesse ja maa-alustesse urgastesse, kust nende kiidulaulud kellegi kõrvu ei pidanud kostma. Ja et nad neid, kes nende juures vahil seisivad, oma lauludega ära ei rikuks, selleks lasti vahtide kõrvad vahaga kinni valada. Kes suudab aga meresügavused läbi uurida, juuksekarvad peas ära lugeda ja elavate inimeste südamed ja neerud põhjani läbi katsuda? Ainult suur vaim ise.» [38]

Piibli stiili arhailine ja jõuline lause, mis mõjutas hiljem mitut Tammsaare teost, on esmakordselt ilmekalt märgatav poliitilises paroodias.

---

[38] A. H. Tammsaare, Hea valitseja. «Tagasi», Lendleht nr. 16, Tallinn 1907, lk. 21.

Lühipalas «Looja» [39] püüab autor vestelises stiilis parodeerida piiblitõde, mis väidab, et jumal on inimese loonud oma näo järgi. Kuna inimeses on palju kurjust, teeb autor järelduse, et ka see pärineb jumalast. Kuid autor ei rahuldu lühipalas ainult selle paradoksi lausumisega, vaid püüab põimida loosse tõsiteadusliku õpetuse religiooni tekkimise kohta. Lühipala paroodiline teravik on suunatud religioosse alistumisõpetuse vastu.

Episoodi revolutsiooni mahasurumise julmusest sõnastab Tammsaare lühipalas «Pärast võitlust». [40]

Ülejäänud vestelised lühipalad, mis neil aastail avaldatud ajalehtedes, ei anna olulist lisa A. H. Tammsaare loomingule. Lühipalad «Hiire pärast» [41] ja «Kõlbluseõpetus õunaturul» [42] on kirjutatud konkreetseid juhtumusi silmas pidades, kuid nad ei tõuse kõrgemale ajalehes avaldatud päevakajast.

A. H. Tammsaare oli üks aktiivsemaid eesti demokraatlike kirjanike hulgast, kes tegid 1906. ja 1907. aastal kaastööd J. Lilienbachi väljaannetele. Karistussalkade tegevuse julmus ja pastorite poolt propageeritud vaimupimedus ning alandlikkus on need objektid, mille vastu ta tarvitab satiirirelva. Ent 1905. a. revolutsiooniks ei olnud Tammsaare kui satiirik veel välja kujunenud. Tema satiiril puudus vahedus, teravus ja sära, mis iseloomustab kirjaniku hilisemat satiirilist loomingut. Satiirilised elemendid taanduvadki revolutsioonipäevade möödumisel kirjaniku loomingust terveks aastakümneks, kuni need uuesti hakkavad hoopis teisel kujul nähtuma jutustuses «Kärbes». Väljakujunematuse tõttu ei saa Tammsaare satiirilisi töid, mis ilmusid Lilienbachi väljaandeis, võrrelda näiteks Ed. Vilde vastava loominguga. Viimane saavutas poliitilise satiiri viljelemisel üllatava vormilise mitmekesisuse ja sisulise löövuse. Kuid ka Tammsaare paroodiad paistavad sõnastuse tabavuse poolest silma töölisalbumite muu materjali hulgast. Järeldus saab olla ainult

[39] A. H. Tammsaare, Looja. «Tapper» 1906, nr. 5.
[40] A. H. Tammsaare, Pärast võitlust. «Tiiu Tasane» 1906, nr. 1.
[41] «Sõnumed» 11. XI 1906, nr. 110.
[42] «Sõnumed» 24. VIII 1906, nr. 43.

üks: need poliitilised paroodiad on esimesed märgid Tammsaare loomingus, mis vihjavad Tammsaare talendi satiirilisele poolusele. Ajastu karmid sündmused äratasid kirjanikus satiiriku varem, kui tal olid tekkinud eeldused satiiriliste žanrite meisterlikuks valdamiseks. Tammsaare andis siiski revolutsioonipäevil seda, mida nõudis aeg ja tema enese sisetunne. Ta käis ühist sammu tolleaegse eesti demokraatliku kirjandusega.

Kõige väljapaistvam teos A. H. Tammsaare loomingus, milles kajastuvad 1905. a. revolutsiooni sündmused, on jutustus «Raha-auk».

„Raha-auk"

Kui «Raha-auk» märtsis-aprillis 1907 «Sõnumete» veergudel esmakordselt lugejani jõudis, oli karistussalkade tegevusest Eestis möödunud pisut rohkem kui aasta. 1905. a. detsembrikuu sündmused polnud veel ajalooks muutunud, kui Tammsaare jutustus kajastas juba kunstivormis revolutsiooni mahasurumise traagilisi sündmusi.

Jutustuse mitmed põhiprobleemid on kirjaniku teadvuses mõlkunud pikemat aega. 1905. a. detsembrikuu sündmused andsid tõuke nende sidumiseks revolutsiooniteemaga ühisesse teosesse. Erisuguste teemade põimumine siin on seletatav mitme asjaoluga: esiteks ei tundnud Tammsaare nii põhjalikult revolutsioonilist liikumist ja selle ulatust maal, et oleks ainuüksi revolutsiooniteema võinud valida teose kandetalaks. Teiseks ei võimaldanud seda ka aeg, sest vaevalt oleks 1907. a. algul olnud võimalik teose ilmumine, mis oleks täielikult pühendatud revolutsioonilisele liikumisele. Sektantluse ja rahaaugu-uskumuse motiivid on omamoodi kaitsekilbiks, mille varjus autor kujutab tõepärastes ja masendavates värvides revolutsiooni mahasurumise jõhkrust. Ning teose traagilises lõpus jääbki viimane teema domineerivalt kõlama.

Usu- ja jumalaprobleem on A. H. Tammsaare hilisemas loomingus teema, mille juurde kirjanik ikka ja jälle tagasi pöördub. Jutustuses «Raha-auk» võtab ta usuküsimuse esmakordselt põhjalikumale vaatlusele.

Probleemi enese tõstsid Tammsaare teadvuses teravalt esile Piirsalus veedetud suved, kus ta nägi usuhullustust, mis ulatus maaniani. Kuie palvelas, kus oli kohaliku vennastekoguduse peamine kooskäimise koht, on kirjanik ise olnud stseenide tunnistajaks, milles palvetajad kaotavad teadvuse.

Ka rahaaugu kaevamise motiiv on Tammsaare teadvuses mõlkunud pikemat aega. Piirsalus Kuie külas elunev Paisu popsikoha pidaja on mitmest paigast otsinud peidetud varandusi. Tallinna—Haapsalu maantee ääres on tema kaevatud 2—3 meetri sügavusi auke mäletanud kohalik rahvas veel aastakümneid hiljemgi.[43] Tammsaare kuulis Piirsalus viibides nii varanduseotsijast Paisu Kustasest, kellest sai Liivamäe Mardi prototüüp, kui ka rahvamuinasjutte peidetud varandustest. Need viisid kirjaniku mõttele kirjutada teos peidetud varanduste otsimise motiividel. Ta visandas juba H. Treffneri gümnaasiumis näidendi plaani, milles peategelane fanaatiku järjekindlusega kaevab rahaauku. Kavandit näitas ta hiljem J. V. Veskile, kes aga arvas, et valitud ainestik ei võimalda luua head draamat. Näidend jäigi Tammsaarel lõpetamata.[44] Jutustust «Raha-auk» kirjutades ühendas Tammsaare mainitud motiivid revolutsiooniliste sündmuste kujutamisega mahajäänud kolkakülas.

Revolutsioonisündmuste kujutamine moodustab teoses ühe süžeeliini. Ka «Raha-augus» läheneb Tammsaare revolutsioonisündmustele kitsalt; ta esitab ülestõusu põhjused refereerivas laadis. Revolutsioonilisest võitlusest jõuavad teose lehekülgedele ainult kauged äärelainetused, tagasihoidlikud teise järgu sündmused. Nii ei kujune teos suure ajaloolise liikumise kunstiliseks üldistuseks, vaid esitab sellest ainult üksikfakte, kusjuures revolutsioonilise liikumise tõus ja revolutsiooniline võitlus jäävad autori vaatepiirilt välja. Kirjanik piirab tegevuspaigagi seetõttu ainult vähearenenud ja majanduslikult viletsa maanurgakesega, kus revolutsioonisündmused piirduvad ainult tagasihoidliku nõudmise esitamisega mõisnikule. Põhjalikumalt kuju-

[43] Vt. H. Salu, Folkloor A. H. Tammsaare loomingus. Diss. Tartu 1943, lk. 206. TRÜ Teaduslik Raamatukogu.

[44] J. V. Veskilt 1959 saadud andmeil.

tab ta mustsaja võimutsemise päevil teostatud kättemaksu, mis moodustab teose finaali. On märgatav ideeline paralleel jutustusega «Päästmisel», sest toogi teos rõhutas kõige eredamalt progressivaenulike jõudude julmust, oli aga töölisliikumise põhjuste esitamisel kunstiliselt veenvuselt nõrk.

Revolutsioonilise liikumisega seotud tegelaseks on jutustuses Liivamäe Hans. Tema kujunemiskäiku ei kujuta autor aga elamuslikes piltides, vaid esitab Hansu tegevuse linnas tagasihaaravalt ja refereerides, pealegi hallis ajalehelikus stiilis. Pealiskaudseks jääb Hansu tegevuse ja mõttemaailma avamine ka sündmustiku edaspidises käigus. Autor küll väidab, et Liivamäe Hans kulutas oma vabad silmapilgud külas ja mõisa juures, kus tal alati midagi toimetada oli, kuid viib harva Hansu tegevusse.

Liivamäe Hansu meelekindlus avaldub karistamisstseenis. Tema traagikast tõuseks eredam kunstiline elamus, kui Hansu karakter oleks jutustuse varasemas käigus põhjalikumalt maalitud; midagi poolikut ja lõpetamatut tundub selles tegelases. Kui revolutsionääri kujutades Tammsaare ei jõudnud üldistusjõulise karakterini, siis mõisa kättemaksu kirjeldamisel tabas ta ajastule tüüpilise nähtuse.

Revolutsiooniteemast põhjalikumalt käsitleb autor jutustuses vennastekoguduse liikumist. Peatükk, milles kirjeldatakse palvetundi, on jutustuses üks eredamaid: selles ei rutta autor sündmustiku arendamisega, vaid esitab paljude palvetunnist osavõtjate detailportreed. Osalt iroonilise, osalt kaastundliku varjundiga kirjeldab Tammsaare neid, kes palvetunnis satuvad ekstaasi. Seal on neid, kes nürimeelselt suudavad korrata ainult palvesõnu, teisi, kes lapselikus lihtsameelsuses loodavad palvetamise abil parandada oma elukäiku. Meeldejäävaim on variserlik vanamees, kes nagu korrapidaja palvetajate juures valvab, kas palvetajate vaimustus ja andumus on küllalt teesklematu. Mõne üksiku joonega suudab autor avada niisuguste jutlustajate silmakirjalikkuse. Ka piibli ja vaimulikkonna fraasid, kuigi autor esitab need täpselt samasugustena, nagu neid palvetundides võib kuulda, muutuvad koomilisteks. Lapselikult kergeusklik, aga sellesama lihtsameelsuse tõttu

satiiriliselt mõjuv on näiteks jutlustaja-venna ettekujutus paradiisist.

«Sealt jookseb aga ka kullajõgi läbi ning temal on hõbekaldad, ja meie sõidame pärlilootsikutega kuldsetel jõgedel ning kiidame oma issandat tuhandete keeltega. [- - -] Issanda inglid ja keerubimid kaitsevad meid kõige kurja ja külma eest. Meie ei väsi issandat kiites ära, vaid laulame päevad kui ka ööd talle kiituselaulu. Ning tema valab oma vaimu, manna ja piima meie peale välja . . .» [45]

Kõige sarkastilisemas valguses kujutab autor Hans Kadakat, kooliõpetajat ja palvevenda. On midagi tartüflikku selles tegelases, kes religioossed fraasid seab kilbina ette iga süüdistuse vastu. Pole tegu, millele Hans Kadak ei leiaks piiblisalmi abil õigustust. Sest:

«Jumal nuhtleb meid kõige raskemalt armastusega», [46] või:

«Armastusel ei ole piiri, sellepärast peseb meid süüta Talle veri kõigest roojast puhtaks.» [47]

Hans Kadak ei asetu jutustuses koomilisse valgusesse, vaid autori suhtumine temasse on jäägitult eitav, tema karakteri võis luua ainult see kirjanik, kes ise oli maailmavaatelt veendunud ateist.

Ei saa aga seejuures siiski väita, nagu oleksid vennastekoguduse liikumisega seotud probleemid Tammsaarel teoses põhjalikult analüüsitud. Ainult visandlikult on autor maininud põhjusi, miks usuhullustus levis, põgusus iseloomustab nii seda kui teisigi probleeme teoses. Kui tõmbame «Raha-augu» analüüsimisel paralleeli Ed. Vilde romaaniga «Prohvet Maltsvet», siis ei toimi me küll õigesti, aga otsekohe on selge, kuivõrd põhjalikum, läbimõeldum ja nähtuse sotsiaalseid juuri mõistvam on Ed. Vilde käsitlus vennastekoguduse liikumisest. Tammsaare esitab teravaid tähelepanekuid ja meeldesööbivaid pilte, kuid liigub «Raha-augus» veel nähtuse pealispinnal, ulatumata vennaste-

---

[45] A. H. Tammsaare, Raha-auk. «Sõnumed» 31. III 1907, nr. 75.

[46] A. H. Tammsaare, Raha-auk. «Sõnumed» 7. IV 1907, nr. 81.

[47] Sealsamas.

koguduse liikumise ajaloolis-sotsiaalsete või ka psühholoogiliste põhjusteni.

Liivamäe Mart, kelle lapselikult lihtsameelsesse rahaaugu-uskumusse löövad lõpuks esimesed praod, on jutustuses ilmekamaid tegelasi. Ta kuulub Tammsaare loomingus omapärasesse tegelaste galeriisse, kes otse mõistmatu jonnakusega kiinduvad mingisse kinnis-ideesse, mida ei ole võimalik seletada mõistuse abil. Liivamäe Mardil on selleks kinnis-ideeks kindel uskumus rahaaugu olemasolusse, mida talle on ilmutatud. Tema sisemises konfliktis on ühel pool pime uskumus, teisel pool igapäevane elukogemus ning normaalne mõistus. Rahaauku kaevates hülgab Mart viimased. Ei ole kerge teda ettevõttest loobuma sundida, sest Mart kujutleb, et kahtlemine tähendab nurjumist. Mardi traagika kujutamisel teose lõpus valitseb aga tõtlik pealiskaudsus, mistõttu tema omapärane karakter ei saavuta erilist kandvust.

Jutustuses «Raha-auk» ei ületa Tammsaare karakterite maalimisel «Vanade ja noorte» taset. «Raha-augus» on peamised tegelased — Liivamäe Mart ja Liisu ning kooliõpetaja Kadak küll reljeefsed, kuid neid on autor kujutanud siiski ühekülgselt. Puudub see dialektiline lähenemine tegelastele, mida võis märgata «Vanades ja noortes».

Jutustuse eri lähtekohad ja teema ei seostu sujuvalt ühtseks tervikuks. Teemadering on paisunud liiga laiaks, ja kuna ükski neist ei pääse domineerima, jääb pealiskaudsuse varjund kõigi probleemide kohale.

On selge, et «Raha-auk» kannab paljuski tolle rahutu aja pitserit, millal teos on loodud. Pärast «Vanade ja noorte» kirjutamist oleks Tammsaarelt võinud oodata enam läbituntud, tihendatud ja ühtlasemat teost, kui on seda «Raha-auk». Ajastu sündmused aga dikteerisid ise end autorile, kuid kirjanikul polnud veel võimalik neid täies ulatuses lahti mõtestada ja läbi tunnetada. Revolutsioonisündmusi, revolutsionääre ja nende vaateid ta tundis, kuid revolutsioonilise võitluse paratamatus oli jäänud tabamata, samuti nagu talle oli võõras hinge põhjani revolutsioonile andunud tegelane. Sellest tulenes ka jutustuse osatine refereeriv laad ja

pealiskaudsus, mida tajume nii ideeliste raskuspunktide asetuses, süžeearenduses kui ka karakterimaalingu poolikuses. Aga lõpuks on õige seegi, et autor ei saanud revolutsioonisündmuste kujutamisel kaugemale minna, sest siis poleks jutustus ilmunud. Teos on Tammsaare esimesel loominguperioodil kahtlemata kõige aktuaalsema ainestikuga ja sellest ka tema ilmumisaegne populaarsus. Juba samal 1907. aastal avaldas ajakiri «Вестник иностранной литературы» oma novembri- ja detsembrinumbris «Raha-augu» venekeelse tõlke. Nii lülitus Tammsaare «Raha-auk» kohe ilmumise järel sellesse Venemaa rahvaste kirjanduse laia voolu, mis kujutas revolutsioonisündmusi.

Kuid revolutsiooni- ja külaaineliste jutustuste varjus küpsesid Tammsaare teadvuses juba otsekohe revolutsiooni järelpäevil hoopis teist laadi teosed, nagu seda näitab «Raha-auguga» enam-vähem üheaegselt loodud «Uurimisel».

„Uurimisel“

1

Esimese loominguperioodi üldisel taustal on «Uurimisel» üllatavalt erandlik teos, mis tunduvalt erineb A. H. Tammsaare varasemast loomingust nii ainevaliku, probleemide, tüübistiku kui ka stiililaadi poolest. Astudes esimesel loominguperioodil ainult areldi välja maaühiskonnaga seotud probleemideringist, keskendab Tammsaare jutustuses «Uurimisel» ootamatult tähelepanu filosoofilistele probleemidele, valib talupoegade kõrval tegelasteks ka haritlasi, loobub rahvapäraste tüüpide maalingust ja keskendab tähelepanu erandlikku olukorda sattunud inimeste psüühika vaatlemisele. Ent kõige rohkem üllatab teose põhistruktuuris karakterite ja probleemistiku vahekord. Varasemas loomingus oli probleem alati välja kasvanud karakterist, sest Tammsaare tugev realismitaju lihtsalt ei lubanud tüüpi välja mõelda probleemi illustreerimiseks. Jutustuses «Uurimisel» on aga karakteri ja probleemi vahekord pöördunud vastupidiseks — probleem preva-

leerib paljude tegelaste üle, kelle individuaalseid jooni kirjanik üldse ei esita.

Jutustuses seob A. H. Tammsaare kaks peaaegu eraldi kulgevat liini: ühel pool põnev kriminaalne süžee, mida kannavad talumiljöösse kuuluvad tegelased, teisel pool filosoofilised vaidlused ja arutlused, millel süžeelise liiniga on vähe kokkupuutepunkte. Esimesel pilgul tundub niivõrd erinevate pooluste ühendamine kahtlane, kuid jutustusel on siiski oma sisemine kunstiline ühtsus olemas. Teose kunstilised nõrkused on seejuures muidugi ilmsed, kuid need ei tulene niivõrd kriminaalse sündmustiku ja filosoofiliste arutluste liitmisest ühte teosesse, vaid ennem muudest põhjustest. Et sellise põhistruktuuriga teoseid esineb üldse harva — A. H. Tammsaare on esimene, kes eesti kirjanduses julges liita kriminaalse sündmustiku filosoofiliste arutlustega —, siis tulebki teost vaadelda kui omapärast katsetust.

Probleemid, mida autor teoses käsitleb, on kirjanikku ennast millegipärast tugevasti köitnud. Seda näitab jutustuse tekkelugugi, sest «Uurimisel» on kirjutatud lühikese ajaga erakordses loomingulises pinges. Tammsaare on meenutanud ise:

««Uurimist» kirjutasin ma 4—5 päeva. Varemini polnud mul mõtet seda kirjutada. Muutusin öösiti rahutuks, kujud tõusid voodi otsalaua tagant. Ei saanud üldse elada. Tõusin siis üles, kirjutasin peale toimetuse töö ööd ja päevad läbi, magades öö-päeva kohta ainult 2—3 tundi. Kui teos valmis oli, kadusid ka kujud mu silmist ning õine närvilikkus.» [48]

Need filosoofilised probleemid, mis jutustuse sündmustiku taustalt tõusevad, on autor viinud võrdlemisi lihtsustatud pinnale. Kirjanik ei vaatle jutustuses idealistliku ja materialistliku filosoofia väljaarendatud süsteeme, vaid kogu probleem ringleb konkreetselt seatud üksikküsimuse ümber: kas on elusolendeil hing, mis oleks olemuselt mittemateriaalne. Otto Almari nägemus vihjab telepaatiale, kuid kirjanik ei soovigi neis küsimusis anda täielikku lõppvastust. Võime teose põhjal ainult konstateerida, et A. H. Tammsaare ise on

[48] A. H. Tammsaare noorusaastad. «Postimees» 29. I 1928, nr. 28.

juurelnud nende probleemide üle. Samuti on ilmne see, et kirjanikul on tekkinud sügavam huvi inimpsüühika varjatud tagamaade vastu ning ta otsib kirjanduslikke vahendeid, et neid avada. Pole asjatu meenutada, kui järjekindlalt toonitas Tammsaare samal ajal psühholoogilise usutavuse tähtsust oma teatrikriitilistes artiklites.

Jutustuse filosoofilist aluspõhja kannavad Erich Kleigels ja arst Heinrich Steinmann, kes oma maailmavaatelt on täielikud vastandid. Erich Kleigels on arendanud omapärase «teooria», mille järgi elavate olevuste hinged pärast nende surma rändavad maailmaruumis. Küsimus hinge olemasolust ja veel enam selle tabamine mehaaniliste vahenditega tundub tänapäeva lugejale naeruväärne. Erich Kleigels muutub tänapäeva inimese silmis koos oma aparaatidega koomiliseks veiderdajaks, kuid tuleb meeles pidada, et materialistliku maailmavaate areng ja teaduslike avastuste levimine on viimase poolsajandi jooksul laiendanud inimeste teadmisi mõõtmatus ulatuses. Sajandi algaastail vaieldi hinge olemasolu üle kõige tõsisemal viisil. Lääne-Euroopa linnades leidus veel enne Esimest maailmasõda vaimude väljakutsumise seltse, ning kui kirjanik jutustuses ka neid mainib, siis pole tegemist väljamõeldistega. Pole võimatu, et Kleigelsi ja Steinmanni vaidlused toetuvad mingile konkreetsele eeskujule, sest idealistlik arusaamine inimhingest oli sajandi algul väikekodanliku haritlaskonna hulgas visa kaduma.

Järjekindla idealistina on Erich Kleigels kangekaelne ega hooli nurjumistest, mis tabavad tema katseid. Koomilisse valgusesse satub Kleigels, kui ta reisib Lääne-Euroopasse Kaarel Soone vaimu välja kutsuma. Kirjaniku satiirilised märkused niisuguste pseudoteaduslike ürituste aadressil on esimesed vihjed, mis ennustavad tema kujunemist kodanliku ühiskonna kommeteja kultuurikriitikuks. Kuid üldiselt laadilt ei ole «Uurimisel» mõeldud satiirilise teosena ja sellepärast kaotab Tammsaare ise jutustuse käigus õige lähenemisnurga Kleigelsi karakterile. Positiivset ta temas ei näe, kuid objektiivsest kujutamislaadist ei taha kirjanik loobuda. Kahesse vastandpoolusesse — Kleigelsisse ja Steinmannisse — püüab autor suhtuda ühesuguse asjalikku-

sega. Tagajärg on see, et Kleigels jääb väheütlevaks karakteriks; ta on õieti materjal, millest satiiriline lähenemisnurk oleks võimaldanud luua ereda tüübi. Kuid esimesel loominguperioodil ei asetanud Tammsaare veel ühtki tegelast läbinisti satiirilisse valgusesse.

Heinrich Steinmanni materialistlikke ja ratsionalistlikke vaateid on aidanud kujundada loodusteadused; ta on teoses autori seisukohtade esitaja. Tema käsituse järgi ammutab inimene oma teadmised loodusest otsingute ja katsete abil. Kui inimene eneses või looduses avastab midagi uut, siis allub avastatu ikka üldistele loodusseadustele, kuigi see võib esialgu näida utoopilisena. «Organismus tõuseb loodusejõududel ja loob ise oma korda loodusejõudusid, toob kõige vähemalt uued avaldused temast ilmsiks. Need uued avastused käivad muidugi üleüldiste seaduste alla,» [49] — niisugune on Steinmanni vaadete põhituum. Tegelikult pärinevad tema vaated neistsamadest «Rahva Lõbu-lehe» ratsionalistlikest ringkondadest, kes sajandi esimesel aastakümnel väikekodanliku intelligentsi vaateid hakkasid ründama.

Steinmann kui ratsionalist, Kleigels kui jonnakas väikekodanlik idealist — nii võime neis tegelastes näha kirjanduslikke üldistusi sellest materialismi ja idealismi vahelisest võitlusest, mis toimus uue sajandi algul. Karakteritena jäävad nad mõlemad nõrkadeks ja sellepärast ei tõuse ka probleem, mida nad kannavad, meeldesööbivalt lugeja teadvusesse. Steinmann ja Kleigels jäävad ainult erisuguste filosoofiliste vaadete esindajaiks, inimestena on nad täiesti veretud. Nende ilmetus on omamoodi erandiks kogu A. H. Tammsaare loomingus.

Ka teises tegelasrühmas, kes kannab süžeelist liini, on pealiskaudsust karakterite maalimisel. Näib, et kirjaniku tähelepanu on paelunud kõigepealt sündmustiku keerukas sõlmimine, sellest tuleneva pinge viimine kõrgele ja mõnede tegelaste sisemine konflikt. Läbitunnetatud karakter, mis köidab näiteks «Vanades ja noortes», puudub selles teoses. Süžeelisest liinist tõusvad problee-

---

[49] A. H. Tammsaare, Uurimisel. «Sõnumed» 17. III 1907, nr. 63.

mid jätab kirjanik aga lahendamata. Ta ei tahagi analüüsida, mis oli õieti Otto Almari nägemus — ettekujutus, hüpnoos, unenägu. Selgusetuks jääb ka Otto Almari surm; võib-olla on ta selles ise süüdi. Ning Priidik Laasiku kogelevatest lausetest, tema hirmust süüdistusmaterjali kuhjumisel ei saa lugeja täies selguses teada, kas ta on süütu või mitte, kuigi kohus mõistab ta õigeks.

Teose ilmumise järel tõstis kaasaegne kirjanduskriitika tegelaste hulgast esile talutüdruku Juuli, kelle psüühikavaatlust peeti õnnestunuks. Tammsaare varasemate naistegelastega võrreldes avalduvad Juulis mitmed uued jooned. Tammsaare naiskangelaste hulgas domineerisid seni vanemad sõnakad naisterahvad, hakkajad külaeided. Tütarlapsed, keda kirjanik kujutas esimestes armastusteemalistes novellides, jäid neist kunstiliselt tunduvalt nõrgemaiks. Juuli on õieti esimene naistegelane Tammsaare loomingus, kelle hinges valitseb sügav konflikt. Temas on neid omadusi, mis lähendavad teda järgneva loominguperioodi naistegelastele. Juuli dilemma on dramaatiline: kui Kaarel Soon on tapetud, siis kuulub Juuli armastus mõrvarile. Sellest ka piinav, paiguti raske ja rõhuv meeleolu, milles viibib Juuli, sellest tema püüd iga hinna eest jõuda mõrvaprobleemi lahenduseni. Kui A. H. Tammsaare varasemas loomingus kusagil võib märgata F. Dostojevski teoste mõju, siis kõigepealt jutustuses «Uurimisel». Sisemine pinge, teadmatusest tõusev piinav tunne, inimpsüühika keerdkäikude jälgimine, kohutava ja sünge tegelikkuse aimata laskmine ainult üksikute väikeste vihjete ja detailide abil vihjab mõnevõrra F. Dostojevski loomingulaadile. Otsest Dostojevski eeskuju on raske väita, sarnasus võib olla tegelikult siiski puhtväline ja juhuslik.

Jutustuse dialoogis püüab A. H. Tammsaare saavutada tugevat sisemist pinget.

««Kinnitad sa mulle kõige juures, mis sul püha on?»

«Mida?»

«Ära pahanda! Ma ei saa teisiti... ei või!»

«Noh, ütle välja...»

«Oled sa süüta?»

Neiu haaras viimaste sõnade juures kramplikult Priidiku käest kinni. See vaatas kurva pilguga neiu peale.

«Mind mõisteti ju vabaks... või pole sinul sellest küll?» vastas ta.

«Kohus võib ju eksida... kõik võivad eksida, arst ütles ju kohtu ees sedasama... Ütle mulle ise... vannu mulle seda.»

«Aga ma võin ju sulle valet vanduda.»

«Priidik! Sa oled südameta.»

Rääkija healest kostsivad pisarad.

«Sa ei armasta mind!» ütles neiu natukese aja pärast.

«Aga kui ma sind üle kõige armastan, kui ma kõik valmis olen sinu eest ära andma?»

«Siis ei tohi sa valet vanduda, siis ei tohi sa mind petta.»

«Just siis petan ma sind, armastus ajab mind petma... kõik tegema.»

«Priidik! Siis on Ottol õigus?»

«Ja kui see nii oleks?» küsis Priidik järsku. Tema näost ja silmist paistis meeleheitline hingevõitlus. Neiu vajutas käed silmade ette ja nuttis.

«Kui see tõeste nii oleks, kas tõukaksid mind siis ära? Läheksid kellelegi teisele?»» [50]

Tsiteeritud dialoog on õieti jutustuse kulminatsioonipunkt. Sisuliselt on see Priidiku poolt süü ülestunnistamine südametunnistuse kohtu ees; tõeline kohus ei saanud Priidik Laasikut karistada süütõendite puudumisel. Sest süütul on mõttetu ja isegi ebainimlik piinata armastatud tütarlast nii tõsise sõnamänguga. Küllap taipab ka Juuli seda, aga ometi ei loobu ta Priidikust. Seda seika peame tähele panema, sest siitki hakkavad hargnema niidid Tammsaare naiskangelaste mõistmiseks. Intellekti ja tunnete konfliktis võidavad Juulis tunded; hilisemas loomingus on tammsaarelik naine kõigepealt sügavate tunnetega, kes kiindumusest ajendatult on võimeline tegudeks, mis arukuse seisukohalt on vähe põhjendatud. Need kangelannad on sageli ise teadmatuses enda käitumist juhtivaist motiividest, nende intellektuaalne külg pole nimetamisväärselt tugev, nad toimivad sageli südame hääle järgi, on ole-

[50] A. H. Tammsaare, Uurimisel. «Sõnumed» 15. III 1907, nr. 61.

muselt suuremeelsed ja õilsad. Juuli on nagu üleminekuaste varasema perioodi naistegelastelt komplitseerituma hingeeluga kangelannade vaatlemisele. Juuli karakterimaalingus ei ole kirjanik saavutanud veel erilist sügavust; Tammsaare on tegelase kandnud küll dramaatiliste hingeeluliste probleemide valdkonda — süütunde ja armastuse võitlus —, aga kirjanduslik teostus ei suuda neid siseheitlusi veel täies haaravuses kõlama panna. Seepärast ei saagi Juulit vaadelda veel kui uut etappi naiskarakterite loomisel.

Teoses kujutatud filosoofilistele probleemidele ei anna kirjanik otseseid lahendusi. Pealiskaudsel vaatlemisel võib näida, et see segab teose põhiideed. Jääks nagu ikkagi võimalus: tavaline inimlik arukus ei avastanud kuritegu, kuid nägemus sai sellele jälile. Ent Tammsaare on püüdnud probleemi lahendada sügavamalt. Näib, nagu sooviks ta rõhutada, et kui inimeses ja inimest ümbritsevas maailmas ongi veel nähtusi, mida kaasajal seletada ei suudeta, siis idealism ja müstika ei vii nende lahendamisele lähemale. Kes otsib lahendusi müstika abil, see muutub lõpuks naeruväärseks nagu Erich Kleigels.

A. H. Tammsaare järgneva loominguperioodi mõistmisel on aga «Uurimisel» otsekui võtmeks. On nagu sümboolne, et autor on jutustuses intelligentsi hulka kuuluvad tegelased võtnud alevikust — kusagilt maa ja linna vahepiirilt. «Uurimisel» on üleminekuperioodi teos, sest poolteise aastakümne jooksul pärast selle jutustuse kirjutamist on autori proosaloomingus tegemist ainuüksi linnatemaatikaga. Huvi psühholoogiliste probleemide vastu vihjab murrangule, mis oli toimumas kirjaniku loomingulaadis. Dialoogide osatähtsuse tõus, satiiriliste märkuste põimumine autoritekstisse, eelkõige aga uuelaadse naistegelase esiletõus näitavad selle teose sugulust järgneva perioodi üliõpilasnovellidega.

2

A. H. Tammsaare esimese loominguperioodi teine pool on lahutamatult seotud 1905. a. revolutsioonilise liikumisega, sest see mõjutas nii kirjaniku ainevalikut,

tüübistikku kui ka kujutamislaadi. On muidugi täiesti seaduspärane, et revolutsiooniline liikumine tõmbas enesega kaasa A. H. Tammsaare — demokraadi, ratsionalisti ja humanisti, kelle loomingus seni oli ainuvaldaval kohal talupoja ja maaolustiku kujutamine. Revolutsiooniline ideestik oli neil aastail kirjandust akumuleeriv jõud — seda ei koge me ainuüksi Tammsaare loomingut jälgides. On täiesti arusaadav, et ammuiganenud isevalitsuslik süsteem kõigi oma pahedega äratas protestitunde ja 1905. a. võitlused suunasid kirjaniku pilgu proletariaadile. Vägivald, millega 1905. a. revolutsiooniline liikumine lämmatati, lausa sundis sulge haarama ja Tammsaarest sai kiiresti üks aktuaalseile probleemidele reageerivaid kirjanikke.

Püüd kujutada revolutsioonisündmusi oli A. H. Tammsaare paisanud uute tegelaste ja uue temaatika valdkonda, kuigi ta selles uues ainevallas liigub veel vaevaliselt, otsekui kobades. Pole raske mõista kirjaniku-humanisti soovi kujutada revolutsionääre, kuid teisalt on selged ka kunstilise ebaõnnestumise põhjused. Sest kirjanikul oli tarvis mitte ainult tunnetada uut tegelastüüpi, vaid uus ainestik nõudis ka teistsugust kujutamislaadi. Ja kõiki neid probleeme, mis tõusid korraga kirjaniku ette, polnud Tammsaare võimeline lahendama, see oleks eeldanud temalt küpsemat ja järjekindlamat maailmavaadet, samuti enam väljakujunenud kirjanikuisiksust. Just need momendid tingisidki jutustuste «Päästmisel» ja «Raha-auk» kunstilised puudujäägid. Viimases teoses tunneme otsekohe, et kirjanik on talle omases kujutamis-elemendis, kui maalib maaühiskonna tüüpe, takerdub ja muutub veenmisjõult märksa jõuetumaks aga revolutsionääri kujutamisel. Tammsaare loomingu ühiskondlik funktsioon oli ometi neist puudustest hoolimata tõusnud. Seda näitab «Raha-augu» vastuvõtt kaasaegse lugeja poolt.

Muidugi oli Tammsaare kaasatulek revolutsiooniga siiras, aga ta ei näinud revolutsiooni proletariaadi silmadega. Sellepärast ei suutnudki A. H. Tammsaare kirjutada teoseid, milles proletariaadi võitlust oleks käsitatud ajaloolise paratamatusena või arenguprotsessi seaduspärase tulemusena. Tammsaare tundis küll

revolutsioonilist teooriat, aga proletariaadi ideoloogiasse ei suutnud ta lõplikult sisse elada. On teada, et Tammsaare enese revolutsioonilised seisukohad ei ulatunud revolutsioonilise vägivalla mõistmiseni. Sellepärast võis Tammsaare oma teostes peegeldada küll revolutsiooni väliseid sündmusi, kuid revolutsiooni dialektiliseks mõistmiseks, kõigi sündmuste keerukuse tagant revolutsiooniliste seaduspärasuste avastamiseks ei olnud Tammsaare tollal võimeline.

Näib, et need ideelised vastuoksused ja teoste sisuline ebaühtlus peegelduvad omakorda ka selle perioodi teoste vormis. Kirjaniku stiilist on kadunud rahulikkus ja tasakaal, mis varasemates teostes oli ainega nii harmoonilises kooskõlas. Võitlusrohke ja äreva ajastu pulsilöök on tunginud kirjaniku kujutamislaadi, kuid temaga on kaasnenud ka ebaühtlus ja pealiskaudsus. Seepärast jäävad 1905.—1907. aastal loodud ideeliselt väärtuslikud teosed sõnastusstiililt madalamale tasemele varasema külaainelise jutuloomingu paremiku omast.

Huumor ja lüürika, mis esimestes külajuttudes põimusid Tammsaare eepilise rahulikkusega, on revolutsioonipäevade loomingust kadunud. Iseenesest on see arusaadav, sest need kategooriad ei olekski hästi sobinud ajastu heroilisuse ja dramatismiga. Esmakordselt tungivad satiirielemendid Tammsaare kujutamislaadi, kuigi neil ei ole veel kaugeltki seda sädelevust, mis iseloomustab kirjaniku hilisemat satiiri. Dramatismi leidub revolutsioonipäevade jutuloomingus tunduvalt ohtramalt kui varem. «Raha-augu» dramatism oli seni võrdlemisi pingeloiult kirjutava autori juures kahtlemata uus joon.

Niisiis — aineala ja tüübistik on avardunud A. H. Tammsaare revolutsiooni-aegseis teostes, kuid kunstilise läbitunnetuse osas pole edukäiku märgata. Jutustus «Uurimisel» toob aga selgelt nähtavale uued jooned kirjaniku esteetilistes vaadetes. Näib küll mõnevõrra vastuoluline, kuid on siiski tõde: neil revolutsiooniaastail arenesid kirjaniku esteetilised vaated otsekui kahes suunas. Ühelt poolt mõistis Tammsaare kunsti ja ühiskondliku võitluse seost, kunsti kohustusi selles võitluses. Teiselt poolt kasvas pidevalt kirjaniku huvi

psühholoogiliste probleemide vastu. Jutustuses «Raha-auk» on valdaval kohal ühiskondlik probleemistik, jutustuses «Uurimisel» aga psühholoogiline. Loomulikult ei tule näha kirjaniku vaadete arengus mingit antagonismi: ühiskondlik ja psühholoogiline on hea tasemega kunstis alati teineteisega seotud. Mainigem aga neid suundi kui tendentse, mis kirjaniku esteetilistes vaadetes jäävad edaspidigi kõrvuti domineerima, kusjuures erikaal järgnevate aastate jooksul kujuneb tunduvalt psühholoogilise kujutamislaadi kasuks.

Mis põhjustas kirjanikus korraga sügava huvi psühholoogiliste probleemide ja teemade vastu? Oleks väär toetuda ainult kirjanduslikele mõjutustele ja eeskujudele. Sügavam huvi inimese vastu viib paratamatult ka psühholoogiliste probleemide valdkonda. Eesti kaasaegses kirjanduses oli tegelaste psühholoogiline läbivalgustus veel algeline ja see ei jäänud kirjanikule märkamatuks. Eriti teravalt tajus ta seda teatris maailmaklassika draamasid vaadates. Tema enese sisemine arengukäik jõudis aga nii kaugele, et psühholoogilise sügavuseta karakterid tundusid paratamatult pealiskaudsetena. See määrabki järgnevate otsingute suuna ja seepärast seisabki erilaadne «Uurimisel» loomisajalt «Raha-augule» nii lähedal.

A. H. Tammsaare esimese loominguperioodi kaks eri etappi on seega ilmselt teineteisest erinevad. Esimeses osas domineerib jäägitult külatemaatika, see on vaatlusviisilt rahulik ja peegeldab kirjaniku enese talupoeglikku mentaliteeti. Teise poole loomingule heidab oma varju 1905. aasta. Samuti avaldub kirjaniku järgneva arenguetapi suund — püüe psühholoogilise ainekäsitluse poole.

IV PEATÜKK

A. H. TAMMSAARE ELU JA LOOMING AASTAIL 1907–1914

IV PEATÜKK

ÜLIÕPILASAASTAD JA KAUKAASIA-REIS

1

A. H. Tammsaare ülikooliõpingute aeg langeb 1905.—1907. a. revolutsioonile järgnenud reaktsiooniperioodi. Repressioonid, mis algasid karistussalkade tegevusega 1905. a. detsembris, kestsid teisel kujul veel järgmistelgi aastatel, andes sajandi esimese kümnendi teisele poolele ängistava ilme. Revolutsiooni nurjumine avas omakorda tee reaktsioonilistele ideedele, mis neil aastail haarasid teatavat osa haritlaskonnast. Vaimne reaktsioon avaldus kõigepealt ühiskondliku mõtte loidumises, pessimistliku filosoofia hoogsamas pealetungis ja murrangus psühhologismi ning estetismi suunas, mis toimus kaasaja kirjanduse ühes osas. Kõigest sellest ei jäänud puutumata ka revolutsioonijärgne üliõpilaskond ega Tartu kultuurielu.

Tartu üliõpilased, eriti aga Tartus õppiv vene rahvusest üliõpilasnoorus oli 1905. a. revolutsioonist aktiivselt osa võtnud. Tartus ei arenenud sündmused 1905. a. sügisel küll veriste kokkupõrgeteni tsaarivõimudega nagu Tallinnas ja Põhja-Eestis, kuid 1905. a. kevadsuvel tihenes Tartus üliõpilaste ja tööliste kontakt, revolutsioonine osa üliõpilasnoorusest toetas tööliste streigivõitlust.

Püüdes nõrgestada revolutsioonilist rinnet, andis tsaarivalitsus 27. aug. 1905 ülikoolidele tagasi osalise autonoomia. Kõigepealt said ülikoolid nimetatud määrusega õiguse rektori valimiseks. Tartus valiti selleks 1905. a. sügisel J. Passek, kes oli üldiselt tuntud liberaalse õppejõuna ega püüdnud omapoolseid samme ette võtta üliõpilaste revolutsioonilise meelsuse vastu.[1]

[1] Vt. В. Грабарь, Четверть века в тартуском [дерптском-юрьевском] университете. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised nr. 35. 1954, lk. 60.

Sama määrus lubas üliõpilastel koosolekuid pidada, kui rektor pole nende vastu. Tartu ülikool oli esimene tsaaririigis, kus ülikooli põhikiri sõnastati nii, et see lubas ka naissoost isikutel astuda ülikooli. See julge samm äratas ühelt poolt vaimustust, reaktsioonilistes ringkondades aga suurt nördimust.[2] 1906 ja 1907 on esimesed naissoost üliõpilased õppinud Tartu ülikoolis. 1908. aastal keelati uuesti naiste vastuvõtt ülikooli.

Loomulikult oleks täiesti väär vaadelda revolutsiooniaegset Tartu üliõpilaskonda homogeense tervikuna. Diferentseerumisprotsess kestis üliõpilaste ja õppejõudude hulgas ning suhtumine 1905. a. revolutsioonisse oli üliõpilaskonna mitmesugustes kihistustes sootuks erisugune. Monarhistlik ja reaktsiooniline osa professoritest oli igasuguste uuenduste vastu, kuid jäi ülikooli nõukogus vähemusse ning otsis sidet reaktsiooniliste elementidega väljaspool ülikooli.[3] Revolutsioonilisest liikumisest jäi kõrvale ka suur osa eesti rahvusest üliõpilasi. Eesti Üliõpilaste Selts toetas Jaan Tõnissoni poliitilist joont, viimane aga kodanliku poliitikuna rahuldus 17. oktoobri manifestiga.

1907. a. sügissemestril, millal Tammsaare jõudis Tartu, oli reaktsiooni pealetung tsaaririigis jõudmas haripunktile. Tartu oli Eestis piirkonnaks, kus sõjaseadus kestis 1909. a. juunikuuni, kuna mujal kaotati see juba 1908. a. septembris. Revolutsioonimeelne üliõpilasnoorus elas pidevalt areteerimisohus, 1908. ja 1909. aastal toimusid sagedasti üliõpilaste vangistamised. Neist räägib ka Tammsaare oma tolleaegses kirjavahetuses. «Siiski sünnib Tartus nii palju, mis lehtedes mitte ei seisa, iseäranis mis läbiotsimistesse ja kinnivõtmistesse puutub. Neid pandakse siin vahetpidamata toime.»[4]

Kuid reaktsioon ei avaldanud survet mitte ainult üliõpilaskonnale. Valitsus püüdis kärpida 27. aug. määrusega ülikoolidele antud õigusi. Tsaristlik haridusministeerium valmistas ette kohtuprotsessi revolutsiooniaegse rektori J. Passeki vastu, keda süüdistati sisuliselt selles, et ta oli lubanud ellu rakendada 1905. a. 27. augusti

[2] Sealsamas.

[3] Vt. Л. Эрингсон, Тартуский университет в 1905 году. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised nr. 56, 1957, lk. 42.

[4] A. Hansen L. Martnale 18. XI 1907. KM KO, F 190, M 4:1.

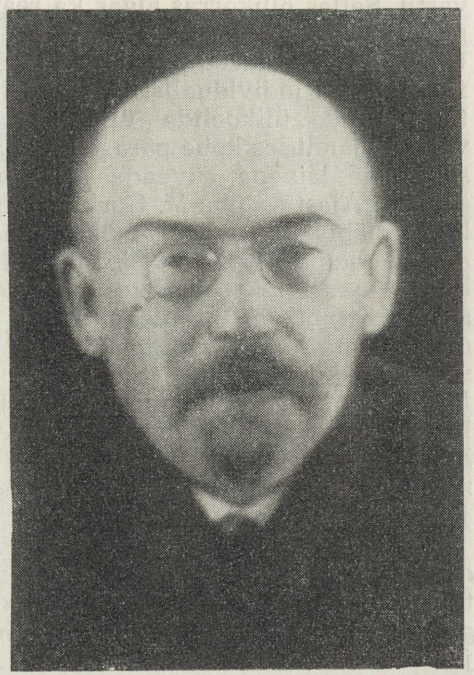

J. Passek

määrust. Üheks süüdistuspunktiks oli seik, et Tartu ülikooli oli 1906. aastal vastu võetud mõned naissoost üliõpilased.[5] Areteerimiste vastu korraldasid üliõpilased streike veel 1907. a. sügissemestrilgi. Tammsaare kirjutab: «Täna on meil ülikoolis сходка, tahetakse kõigevähemalt üks päev protesteerimiseks streikida — üliõpilaste läbiotsimiste ja kinnivõtmise pärast. Veterinär-institut seisis ühe päeva juba.»[6]

A. H. Tammsaare esimesi üliõpilasaastaid iseloomustab seega ängistav õhkkond, revolutsiooniaegsete taotluste kokkuvarisemine, pessimistlik meeleolu ja kartus repressioonide ees, mida tsaarivalitsus rakendas ülikoolide

[5] Vt. В. Грабарь, Четверть века в тартуском (дерптском-юрьевском) университете. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised nr. 35. 1954, lk. 60.

[6] A. Hansen L. Martnale 18. XI 1907. KM KO, F 190, M 4:1.

vastu. Selles olukorras algas ka reaktsioonilise ideoloogia järjest aktiivsem sissetungimine üliõpilaskonda. Ühiskondlikud ideed surutakse tagaplaanile, idealistlik filosoofia ja individualistlik elukäsitus valdas neil aastail paljude ülikoolide üliõpilasi. Dekadentism, mis vene kirjanduses kohe pärast 1905. a. revolutsiooni tõusis musta lainena, süvendas omakorda individualismikultust. Ajastu, mida M. Gorki nimetab vene kirjanduse kõige häbiväärsemaks ja häbitumaks aastakümneks, algas kohe pärast revolutsiooni. Selle juhatas sisse vene kirjanduses M. Artsõbašev oma «Saniniga» juba 1907. aastal. Erootilised probleemid olid üleöö tõusnud üliõpilaskonna huvisfääri, dekadentlik kirjandus süvendas seda omakorda ning «Sanin» muutus vene üliõpilaskonna hulgas ootamatult populaarseks teoseks.[7] Iseloomustades nende aastate meeleolusid, kirjutab Fr. Tuglas: «See oli paiguti tõbiste «dekadentlikkude», närbuv-põlevate hingepingutuste õhkkond, kuhu jõuti.»[8]

Kui A. H. Tammsaare Treffneri gümnaasiumis õppides viibis Tartus ühiskondliku võitluse ja mõtte hoogsa tõusu perioodil, siis kirjaniku ülikooliaeg langeb süngele reaktsiooniajale. Kuigi Tammsaare tuli ülikooli juba meheaastates inimesena, kes pealegi oli Tallinnas revolutsioonilisele võitlusele võrdlemisi lähedal seisnud, ei saa arvata, nagu poleks ajastu reaktsioonilised vaated ja moodsad kirjandusvoolud Tammsaarele neil aastail mõju avaldanud. See oli «Teataja» perioodiga võrreldes sootuks erinev mõjutuste kompleks, mis määras ja suunas kirjaniku arengut ülikooliaastail.

2

25. augustil 1907 esitas A. H. Tammsaare ülikooli rektorile avalduse, milles palus end vastu võtta õigusteaduskonna vabakuulajate hulka.[9] Noorpõlves oli Tammsaare tundnud huvi loodusteaduste vastu; loodus-

[7] Vt. M. Lepp, 1905 aasta järellained. Tallinn 1923, lk. 118.
[8] Fr. Tuglas, Valik kriitilisi töid. Tallinn 1959, lk. 520.
[9] RAKA, F 402, s.-ü. 5793.

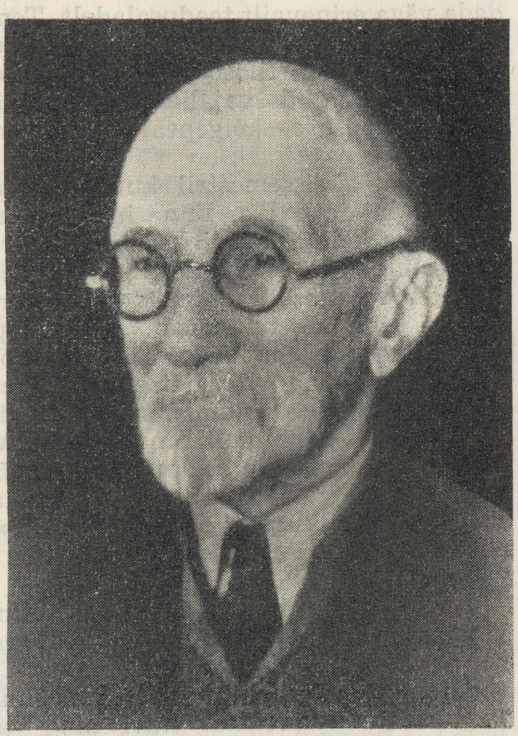

V. Grabar

teaduslikud harrastused polnud kadunud sellalgi, kui Tammsaare alustas õpinguid juura alal. Tammsaare valik langes õigusteaduskonnale nähtavasti sellepärast, et juriidilised distsipliinid annavad kõige ulatuslikuma ülevaate ühiskonna struktuurist ning üksikisiku ja ühiskonna suhetest, mille vastu Tammsaare oli ajakirjanikuna töötades hakanud sügavamat huvi tundma.[10] Seejuures ei mõtelnud Tammsaare tõsiselt juriidilisele karjäärile, tema eesmärgiks oli ülikoolis teadmisi oman-

[10] Vt. B. Linde käsikirjaline töö «A. H. Tammsaare oma elu tões ja õiguses». KM KO, F 209, M 2:1, lk. 6.

dada väga erinevailt teadusaladelt. Tema huvid ulatusid ajaloost matemaatika ja füüsikani, humanitaarteadustest köitsid teda filosoofia ja psühholoogia. Kõik need distsipliinid olid vajalikud, sest õpinguid alustades pidas Tammsaare kõigepealt silmas oma kirjanikukutsumust.

1907. a. sügissemestril kuulus Tammsaare ülikoolis vabakuulajate hulka. Enne immatrikuleerimist pidi ta sooritama ladina keele eksami, sest tema küpsustunnistusel puudus vastav hinne. 1907. a. sügis kuluski Tammsaarel võrdlemisi pingutavas töös eksamiks valmistumisel. Ta kirjutab sellest ise: «Kahe ja poole kuulise töö järele loen ma juba kõige raskemat proosat ja saan enamiste kõik aru.» [11] 20. detsembril sooritaski ta eksami Aleksandri gümnaasiumis, saades hindeks rahuldava. [12] «Ma tõmban kergemalt hinge tagasi. Möödas! Vaevalt olen ma kunagi selle sõna tähendust nii heaste tundnud kui praegu.» [13] Nüüd polnud Tammsaarel enam takistusi täieõiguslikuks üliõpilaseks saamisel ja 1. veebruaril 1908 on talle antud matrikkel, mis kannab numbrit 22 337. [14]

Juriidilistest ainetest on A. H. Tammsaaret köitnud kõige rohkem rooma õigus, mida luges J. Passek, aine suurepärane valdaja ning seejuures huumorimeelega õppejõud. [15] Ka poliitilise ökonoomia vastu tundis Tammsaare sügavamat huvi ning valmistus nimetatud aine kui ka statistika eksamiks erilise põhjalikkusega. [16]

Ülevaate Tammsaare poolt sooritatud eksamitest annab tema õpinguraamat. [17] Sellest nähtub, missugustel tähtaegadel ja missuguste tulemustega on kirjanik sooritanud nõutavad eksamid.

---

[11] A. Hansen L. Martnale 15. XI 1907. KM KO, F 190, M 4 : 1.

[12] RAKA, F 402, s.-ü. 5793.

[13] A. Hansen L. Martnale 21. XII 1907. KM KO, F 190, M 4 : 1.

[14] RAKA, F 402, s.-ü. 5793.

[15] Vt. A. Looring, A. H. Tammsaare üliõpilasaastad. «Looming» 1938, nr. 1, lk. 51.

[16] Sealsamas.

[17] RAKA, F 402, s.-ü. 5794.

Õiguse entsüklopeedia	jaan. 1908. rahuldav V. Grabar.
Rooma õiguse ajalugu	19. mai 1908. täiesti rahuldav [18] J. Passek.
Vene riigi õigus	11. dets. 1908. rahuldav F. Taranovski
Saksa keel	22. dets. 1908. väga hea Felsberg
Finantsõigus	jaan. 1909. rahuldav O. Ostrogradski
Kirikuõigus	jaan. 1909. rahuldav M. Krasnožen
Statistika	veebr. 1909. täiesti rahuldav A. Miklaševski
Poliitiline ökonoomia	veebr. 1909. täiesti rahuldav A. Miklaševski
Õigusefilosoofia ajalugu	veebr. 1909. täiesti rahuldav Jaštšenko
Politseiõigus	veebr. 1909. rahuldav Beljavski
Vene õiguse ajalugu	jaan. 1910. rahuldav F. Taranovski
Rooma õigus	jaan. 1910. rahuldav Krivtsov
Kriminaalõigus	veebr. 1910. rahuldav Pustoroslev

Nähtub, et väga intensiivseks tööperioodiks on Tammsaarel olnud 1908. a. lõpp ja 1909. a. algus, millal kolme kuu jooksul on sooritatud kaheksa eksamit. 1910. a. talvel sooritab Tammsaare põhilisemad eksamid, nii et kuulata jäid veel kriminaal- ja tsiviilprotsessi loengud ning sooritada praktilised tööd.

Elutingimused olid Tammsaarel ülikoolis õppides kitsad, kuigi mitte nii masendavalt sünged kui H. Treffneri koolis. Raskemad on olnud esimesed ülikooliaastad, nii et jutustusigi tuli kirjutada mõnikord puhtmajanduslikku eesmärki silmas pidades. Kirjanik tunnistab ise:

«Kõige suuremat peavalu teeb majandusline küsimus. Pean vististe kirjutama hakkama. Kuid ma ei tahaks, sest ma tunnen, et mul ei peas ega südames seda ei ole, mis paberile sünniks panna. Kuid sa äraneetud majandus, majandus!» [19]

---

[18] «Täiesti rahuldav» tähistab tänapäeva hindamissüsteemi järgi hinnet «hea».

[19] A. Hansen L. Martnale 21. XII 1907. KM KO, F 190, M 4:1.

Alates kolmandast õppesemestrist on Tammsaare õppemaksust vabastatud, 1908. aastal määrati kirjanikule abiraha Bergmanni kapitalist.[20] Ilukirjanduslike tööde eest saadud honorar ja auhinnad kergendasid pisut majanduslikku kitsikust, viimastel ülikooliaastatel tegi Tammsaare kaastööd Tallinna «Päevalehele». Paaril korral oli ta siiski sunnitud Tartu tuttavailt laenama.[21]

1907. a. sügisel elas Tammsaare Tartus Veski tänaval[22], kuid kolis peagi Jakobi tänavale[23], kus tal Toomemäe nõlvakul asuvas majas oli ülakorrusel omaette tuba. 1910. aastal siirdus ta uuesti Veski tänavale, kui Jaan Pehap ostis seal endale maja.

Sellal sai Tammsaare ka lõunasöögi Pehapite perekonnast, korteriüüri on ta endisele kolleegile «Sõnumete» toimetusest tasunud mitu aastat hiljem.[24]

Õppetöö ja kirjanduslike harrastuste kõrval on A. H. Tammsaare ülikoolipäevil sügavalt huvitunud muusikast ja teatrist. Ta oli sagedane külaline Tartu kontsertidel.[25] Kirjanik tunnistab ise: «Eile õhtul käisin Hubermanni kontserdil. Sealt ära tulles olin ma koguni väsinud: käteplaksutamisest, trampimisest ja karjumisest ning — kuulamisest.»[26] Samuti jätkus Tartus Tammsaare teatriharrastus: ta jälgis tähelepanelikult Menningu-aegse «Vanemuise» lavastusi, kuigi need talle kõigis üksikasjus ei meeldinud.[27] Kuna Tammsaare tundis Tallinna-perioodilt põhjalikult «Estoniat», võis ta kahe teatri mängulaadi võrrelda ja paralleele tõmmata. Nii sündiski «Estoniast» ja «Vanemuisest» saadud muljetele tuginev kirjutis ««Estonia» ja «Vanemuine»», mis asjatundlikult vihjab mõlema teatri puudustele ja voo-

---

[20] Vt. A. Looring, A. H. Tammsaare üliõpilasaastad. «Looming» 1938, nr. 1, lk. 55.

[21] L. Nipmanilt 1960 saadud andmeil.

[22] Praegu N. Burdenko tänav.

[23] Praegu V. Kingissepa tänav.

[24] Vt. A. Looring, A. H. Tammsaare üliõpilasaastad. «Looming» 1938, nr. 1, lk. 55.

[25] R. Kangro-Poolilt 1960 saadud andmeil.

[26] A. Hansen L. Martnale 15. XI 1907. KM KO, F 190, M 4:1.

[27] Vt. A. H. Tammsaare, «Estonia» ja «Vanemuine». B. Linde ja G. Suits, Teatri-raamat, Tartu 1913, lk. 66—67.

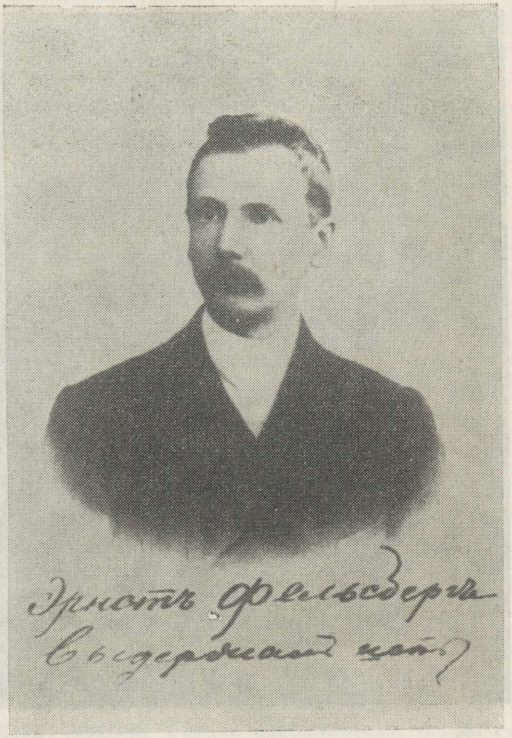

E. Felsberg

rustele. Jooksvat teatrikriitikat Tammsaare üliõpilasena ei kirjutanud, sest seda polnud tal kusagil avaldada. «Postimehega» olid vahekorrad lõplikult jahenenud pärast seda, kui A. H. Tammsaare astus «Ühenduse». Ent kõigi nende kõrvalharrastuste jaoks — ükskõik kui sügavasti oli kirjanik neisse kiindunud — jäi ülikoolipäevil aega vähem kui varem Tallinnas, sest esikohal olid ikkagi õpingud ja silmaringi laiendamine.

Suvevaheajad veetis Tammsaare Koitjärvel venna juures. Ent sealtki käis ta sageli Tallinnas, et tuua

J. Pehap

endale raamatukogust lugemismaterjali. Tammsaare üliõpilasaastad moodustavad õieti ühe pika ja äärmiselt pingelise tööpäeva, millal kirjanik harva lubas endale lühema puhkehetke.

3

Õpingute ajal ülikoolis oli A. H. Tammsaare üliõpilasseltsi «Ühendus» liige. Nimetatud organisatsioonist, mille liikmeskonna moodustasid ülikooli ja Veterinaaria Instituudi üliõpilased, leidis kirjanik aatekaaslasi, seal tekkisid sõprussidemed, mis kestsid tegelikult kirjaniku surmani. «Ühenduses» valitsenud ratsionalistlik ellusuhtumine oli kooskõlas Tammsaare maailmavaa-

tega. Kuna Tammsaare oli tunduvalt vanem seltsikaaslastest, kes tulid ülikooli otse gümnaasiumist, siis kujunes ta nooremate hulgas autoriteetseks isikuks. Seltsi juhtivasse koosseisu ei ole Tammsaare küll kunagi kuulunud, kuigi teda sooviti valida 1909. aastal abiesimeheks.[28] «Ühendus» koondas oma ridadesse radikaalse maailmavaatega eesti üliõpilasi ja erines oma põhimõtete poolest tunduvalt teistest üliõpilasorganisatsioonidest. Tolleaegses «Ühenduses» valitsenud vaateid mõistmata pole täielik ettekujutus Tammsaare ülikooliaastatest.

«Ühenduse» asutamine osutus võimalikuks pärast 1905. a. 27. augusti määrust. Selts loodi kahe õppeasutuse — ülikooli ja Veterinaaria Instituudi üliõpilaste ettevõttel, et koondada ühte organisatsiooni Tartu radikaalsemat üliõpilasnoorust. «Ühendusse» ei värvatud liikmeid ainult üliõpilaste hulgast, vaid seltsi püüti kaasa tõmmata avaliku elu tegelasi, kelle demokraatlikud vaated olid üldtuntud. 1907. a. alguses on pärast põhikirja kinnitamist saadetud koostöö kutsed M. Martnale, Ed. Vildele, P. Speegile, H. Laikmaale ja A. H. Tammsaarele.[29] See üleskutse ei leidnud kõlapinda: Tammsaare vastas, et ta ei taha end millegagi enne kohustada, kui pole olukordadega seltsis lähemalt tutvunud.[30] Ühenduslaste soov tõmmata Tammsaare oma ringi täitus tegelikult pool aastat hiljem, kui kirjanik 1907. a. sügisel saabus Tartu. Tammsaare kirjanikumaine põhjustas võistluse kahe üliõpilasorganisatsiooni vahel, sest ka Eesti Üliõpilaste Selts tegi katse värvata kirjanik oma ridadesse. J. Tõnisson on ühes vestluses Tammsaarele püüdnud selgitada, et «Ühenduse» ridades pole võimalik teha mingisugust loomingulist tööd.[31] Andnud eitava vastuse Eesti Üliõpilaste Seltsile, astus Tammsaare «Ühenduse» esimehe A. Arrase kutsel sellesse organisatsiooni.

---

[28] Vt. A. Looring, A. H. Tammsaare üliõpilasaastad. «Looming» 1938, nr. 1, lk. 53.

[29] Vt. A. Palvadre, Mälestusi E. Ü. S. «Ühenduse» algaastaist. «Üliõpilasleht» 1926, nr. 11.

[30] Vt. A. Looring, A. H. Tammsaare üliõpilasaastad. «Looming» 1938, nr. 1, lk. 52.

[31] Vt. A. Palvadre, «Ühenduse» asutaja ääremärkmeid. Eesti üliõpilaste selts Ühendus, Tartu 1931, lk. 43.

«Ühenduses» valitsenud meelsust ja ühenduslaste tegevust jälgides ei saa mööda minna 1905. a. revolutsiooniliste sündmuste mõjust seltsi liikmetele. Ei ole muidugi õige, kui peaksime «Ühendust» mingiks revolutsiooniliselt meelestatud üliõpilaste rühmituseks, kuid mitmed «Ühenduse» liikmed olid ise nii- või teistsugusel määral segatud 1905. a. revolutsioonisse ja radikaalidena sümpatiseerisid kõik «Ühenduse» liikmed 1905. a. revolutsioonilisele võitlusele. Surveajastul ei kaotanud «Ühenduse» liikmed huvi sotsiaalsete probleemide vastu. Ühenduslased moodustasid tolleaegses eesti üliõpilaskonnas kindlailmelise rühmituse, kusjuures nende demokraatlik mõttelaad ja kommete toonitatud lihtsus oli teadlikult vastandatud Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmete käitumisele. Marksistlike seisukohtade pooldajaid oli «Ühenduses» küll ainult üksikuid, kuid radikaalne sotsialism on olnud selleks ühendavaks platvormiks, mis hoidis koos erinevaid (ja sageli eneses mitte täielikult selgusel olevaid) suundi. Paljudel vaidlusõhtutel on «Ühenduses» arutletud õiglasema ühiskondliku struktuuri küsimusi, on teravalt arvustatud seisuslikke ja rahvuslikke vaheseinu. Kuid üldiselt ei suutnud ühenduslased näha klasside paratamatut antagonismi ja klassivõitlust ei pidanud nad ühiskonda edasiviivaks jõuks.

«Ühendusel» puudus poliitiline programm, vastuvõetud liikmetelt nõuti ratsionaalset ja demokraatlikku mõttelaadi, poliitiliselt üldsuunalt aga pidi iga ühenduslane olema J. Tõnissoni Eduerakonnast pahemal. [32]

Praktilises tegevuses olid ühenduslased muust eesti üliõpilaskonnast võrdlemisi eraldunud. Eesti Üliõpilaste Seltsiga ühenduslastel tegelikult suhtlemist ei olnud, sest nimetatud organisatsioonis vaadati ühenduslastele kui venestunud ja sotsialistlike kalduvustega üliõpilaste grupeeringule. [33] Tartus õppivate vene üliõpilastega oli ühenduslaste vahekord sõbralikum; mõnikord on viibinud «Ühenduse» koosolekutel ka vene üliõpilasi. «Ühenduses» pandi suurt rõhku organisatsiooni liikmete intellektuaalsele arengule, püüti kontaktis olla uuemate

[32] Sealsamas.
[33] V. Tomsonilt 1960 saadud andmeil.

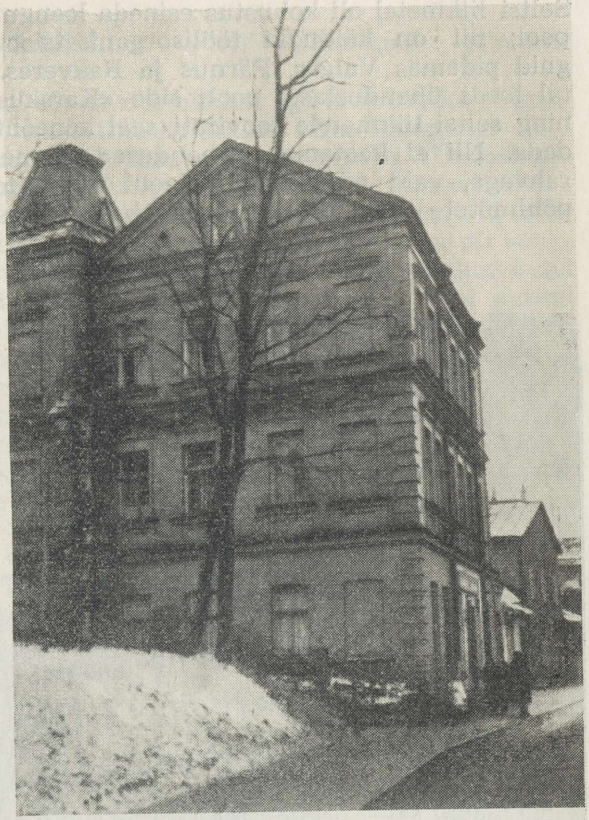

A. H. Tammsaare elukoht Tartus Jakobi (Kingissepa) tänaval

teaduslike avastustega ja kultuurielu avaldustega, «Ühendus» oli järjekindlalt karske selts. Kodukord nõudis kõigilt liikmetelt kõnetamisel vastastikku seltsimeheks tituleerimist, koosviibimistel ja muusikaõhtutel lauldi vene revolutsioonilisi laule, kusjuures esimesel aastakümnel ei tunnustatud isegi «Gaudeamust».[34]

[34] Vt. J. Jans, 25 aastat. Eesti üliõpilaste selts Ühendus, Tartu 1931, lk. 34.

Seltsi liikmetel oli kohustus esineda loengutega väljaspool; nii on käidudki töölisorganisatsioonides loenguid pidamas Valgas, Pärnus ja Rakveres. 1911. aastal loodi ühenduslaste poolt side «Karskuse Sõbraga» ning seltsi liikmetele soovitati seal kõneõhtuid korraldada. Nii ei kaotanud «Ühenduse» liikmeskond sidet rahvaga, vaid püüdis reaktsiooni ajalgi toimida oma põhimõtete järgi. Parem kohmakas töökus kui fraas,

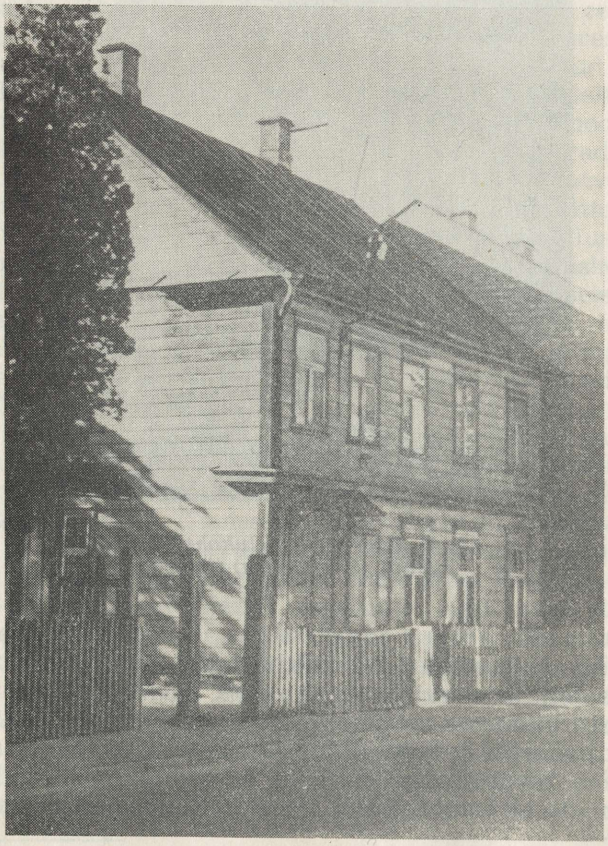

A. H. Tammsaare elukoht Tartus Veski (Burdenko) tänaval

poos või ilutsemine — oli «Ühenduse» juhtmõtteks.[35]

Reaktsiooni süvenedes hakkas aga kaduma ka «Ühenduse» kindel sotsiaalne suunitlus. Mida kaugemale jäid 1905. a. sündmused, seda enam tõusid ka «Ühenduse» referaatõhtutel päevakorda asotsiaalsed teemad. Perspektiivitus, mis sotsiaalselt mõtlevaid intelligentsi esindajaid reaktsiooni ajal tabas, tekitas paratamatult süvenevat pessimismi. «Aeg selleks oli kõigiti soodus, kuna välised poliitilised olud olid väga kitsad ja ei jätnud peaaegu mingit tegevusvabadust, seepärast süveneti enesesse, oma vaimu- ja mõtteilma. Elu ja surma probleemid, relativiteedi ja lõpmatuse teooriad, kausaliteediküsimus jne. olid ained, mis valdasid seekord ühenduslaste meele. Kõige üle aga laotas oma tiibu nn. «ilmamure», mida põdesid nii mitmed «Ühenduse» liikmed.»[36] See pessimismist raske õhkkond tihenes «Ühenduses», kui Tammsaare ülikoolist lahkus. Sügavaimaks kriisiajaks «Ühenduses» on aastad 1912 ja 1913. Nii ilmneb, et Tammsaare oli «Ühendusega» seotud seltsi tegevuse kõige sihikindlamal perioodil.

A. H. Tammsaarel on revolutsioonijärgses «Ühenduses» olnud tähtis funktsioon: ta oli vaieldamatuks kirjanduslikuks autoriteediks seltsis ning tema sõnavõtud äratasid üldist tähelepanu. Tammsaare on vähemalt kolmel korral esinenud referaatidega kirjanduslikel teemadel. 4. III 1908 on ta tutvustanud uuemaid ilukirjanduslikke voole, 30. IX 1908 on esinenud referaadiga L. Tolstoist ja 4. XI 1909 vestelnud üliinimesest.[37] Kõiki Tammsaare üliõpilasnovelle on arutatud «Ühenduse» referaatõhtutel. «Ühenduse» raamatukogu täiendamisel on arvesse võetud Tammsaare näpunäiteid. Koosolekutel on kirjanik sageli sõna võtnud, kusjuures

[35] Vt. A. Palvadre, «Ühenduse» asutaja ääremärkmeid. Eesti üliõpilaste selts Ühendus, Tartu 1931, lk. 43.

[36] A. Reeben, «Ühendus» ja raison d'être». Eesti üliõpilaste selts Ühendus, Tartu 1931, lk. 47—48.

[37] Vt. A. Looring, A. H. Tammsaare üliõpilasaastad. «Looming» 1938, nr. 1, lk. 54. Referaatide sisu pole võimalik kindlaks teha, küll aga on A. H. Tammsaare samal ajal enamvähem neil teemadel sõna võtnud ajakirjanduses, sellepärast võib arvata, et ta esitas referaatides needsamad põhiseisukohad, mis avaldas trükiski.

ta on esitanud oma seisukohad alati hästi põhjendatult, olukordade hindamisel on tal olnud terav analüüsivõime. Paaril korral on Tammsaare käinud esinemas keskkooliõpilaste illegaalsetes ringides, kellega «Ühendusel» oli sidemeid.

A. H. Tammsaare on käinud seltsi ruumides võrdlemisi sageli ka puhkehetki veetmas, eriti siis, kui seltsile osteti klaver. Talle on meeldinud kuulata kaaslaste klaverimängu, vestelda väikesearvulise seltsimeeste grupiga või lihtsalt vaikides mõtiskleda.[38] Harukordadel on Tammsaare esitanud üht-teist viiulilgi. Griegi muusika, mis tollal alustas oma võidukäiku kogu Euroopas, on köitnud kirjanikku.[39]

«Ühendus» on ainuke selts, mille tegevusest Tammsaare oma elu jooksul on osa võtnud. Kombestiku ja vastastikuse suhtlemise lihtsus, radikaalne ellusuhtumine ja seltsimehelikkus sõna parimas mõttes — need on «Ühenduse» omadused, mis köitsid Tammsaaret. «Ühendus» oli nii meelelaadilt kui sisekorralt ikkagi vastandiks korporatsioonide buršikombestikule ja -vaimule, mis Tammsaarele oli täiesti vastuvõtmatu. «Ühenduses» tekkisid kirjanikul sõprussidemed ülikoolikaaslastega, mis jäid püsima kirjaniku surmani, näiteks S. Raudsepaga, R. Eliaseriga ja A. Arrasega. Kirjanik tundis, et ta kuulub väliselt tagasihoidliku, kuid tööka ja rahvaga kontakti hoidva «Ühenduse» ridadesse.

4

A. H. Tammsaare vaimse arengukäigu jälgimisel on tähtis tunda tema ülikooliaegset lektüüri, eriti ilukirjandust, aga samuti esteetikaküsimusi käsitlevaid raamatuid. Andmete puudulikkuse tõttu pole võimalik luua täielikku pilti kirjaniku lugemusest, kuid need vähesed teated, mis on säilinud, hämmastavad, missuguse kiindunud huviga Tammsaare süvenes maailmakirjanduse klassikasse, aga samuti kaasaegsesse kirjandusse. B. Linde mäletab: «Ikka jälle kohtasin teda kas üli-

[38] Vt. A. Looring, nimetatud teos, lk. 55.

[39] Vt. V. Tomsoni käsikirjalised mälestused «Mida mäletan A. H. Tammsaarest», lk. 1. Eravalduses.

kooli raamatukogus või sealt väljumas, kaenla all suur, hoolikalt paberisse mähitud ja nööriga korralikult kinni seotud pakk raamatuid. Raamatuid hankis Tammsaare tol ajal kõikjalt ja luges ning luges.» [40]

Vene ja saksa keele põhjalik oskus avas Tammsaarele tee maailmakirjanduse klassika juurde. Esimesel ülikooliaastal on ta asunud järjekindlalt prantsuse keelt õppima. «Ühe aasta jooksul loodan nõnda kaugele jõuda, et ma lugedes igalt poolt juba jagu hakkan saama.» [41] Ta kuulas üliõpilasena muuseas ka prantsuse ja inglise keele lektorikursust. [42] Nii luges ta ülikoolist lahkumisel juba vabalt prantsuskeelseid romaane, inglise keele õppimist jätkas kirjanik haigusaastail Koitjärvel.

A. H. Tammsaarel oli soov lugeda tähtsamate kultuurrahvaste kirjandust originaalis ning ta võidabki üksteise järel keelelised takistused. Süvenenud ülikoolipäevil lugemisse, ei ole kirjanik hiljem õieti kunagi, ka kõige raskemal haigusperioodil, raamatutest loobunud, ükskõik, kas ta viibis Kaukaasias või Koitjärvel maaüksinduses. Ei vaja muidugi rõhutamist, et see aitas kirjanikul saavutada äärmiselt laia eruditsiooni.

A. H. Tammsaare ilukirjandusliku lektüüri hulgas ülikoolipäevil on tähtis koht saksa klassikuil J. W. Goethel ja Fr. Schilleril. On teada episood saksa keele eksamilt, mille Tammsaare sooritas 23. XII 1908 E. Felsbergi juures kõrgeimale hindele. [43] Küsimusele, mida ta on Goethest lugenud, vastas Tammsaare lakooniliselt:

«Kõik.»

Ent see «kõik» ei sisaldanud mitte ainult Goethe ilukirjanduslikke töid, vaid ka teadusliku ja filosoofilise osa. [44] Näib üsna loomulik, et põhjalik tutvumine Goethe loominguga toimus vahetult enne saksa keele eksamit. J. W. Goethe jäi aga ka edaspidi Tammsaare

---

[40] B. Linde, A. H. Tammsaare inimesena. «Varamu» 1938, nr. 3, lk. 365.

[41] A. Hansen L. Martnale 21. XII 1907. KM KO, F 190, M 4 : 1.

[42] Vt. K. Mihkla, A. H. Tammsaare elutee ja looming. Tartu 1938, lk. 70.

[43] RAKA, F 402, s.-ü. 5794.

[44] Vt. A. H. Tammsaare käsikirjalised märkused K. Mihkla raamatu «A. H. Tammsaare elutee ja looming» kohta. Eravalduses.

üheks lemmikautoriks, sest Goethet ja Schillerit omavahel võrreldes väidab A. H. Tammsaare: «Schiller huvitas mind alguses, kuid kahvatas aastatega järjekindlalt, Goethe võidab aga aastatega minu juures ikka kaalu juurde.» [45] Tähtsamate saksa klassikute kirjandusteoreetilisi seisukohti on Tammsaare tundnud juba ülikoolipäevil. Ta on võimeline tsiteerima nii J. W. Goethe, Fr. Schilleri kui ka G. E. Lessingi arvamusi luulekunsti olemuse ja funktsiooni kohta. [46]

Ülikoolipäevil kiindus Tammsaare ka Shakespeare'i loomingusse: ta on ostnud Shakespeare'i koguteosed saksakeelses väljaandes. [47] Kakskümmend aastat hiljem antud intervjuus aga märgib Tammsaare, et tema huvi Shakespeare'i loomingu vastu on kasvanud pidevalt. [48] Nii võib renessansiajastu inglise draamameistrit pidada üheks Tammsaare lemmikkirjanikuks. Uuemast inglise kirjandusest on köitnud teda B. Shaw. [49]

Ülikoolipäevil algas Tammsaare süstemaatiline lähenemine ka prantsuse kirjandusele, millest kirjanik oli varem lugenud juhuslikult kättepuutuvat. Tammsaare tähelepanu köitsid kõigepealt kaks suurt nime — G. Maupassant ja É. Zola, kelle loomingust ta on lugenud kõike, mis oli saadaval. [50] Samasse ajastusse langeb ka France'i-harrastuse algus, kuigi põhilisema osa selle kirjaniku teostest töötas Tammsaare läbi hiljem, kui prantsuse keele oskus oli küllaldane. Samuti kiindus Tammsaare P. Bourget' loomingusse, kelle psühholoogiline kujutamismaneer on omajagu mõjutanud Tammsaare ülikooliaegset loomingut.

---

[45] Vt. [H. Tammer], A. H. Tammsaare elust ja hinnangust. «Päevaleht» 26. I 1928, nr. 25.

[46] Näit. artiklis «Kunstist ja klassist, kodanlusest ja proletarlusest». «Päevaleht» 24.—25. VIII 1911, nr. 191—192.

[47] Vt. A. H. Tammsaare käsikirjalised märkused K. Mihkla raamatu «A. H. Tammsaare elutee ja looming» kohta. Eravalduses.

[48] Vt. [H. Tammer], A. H. Tammsaare elust ja hinnangust. «Päevaleht» 26. I 1928, nr. 25.

[49] Vt. B. Linde käsikirjaline töö «A. H. Tammsaare oma elu tões ja õiguses». KM KO, F 209, M 2 : 1, lk. 8.

[50] Vt. A. H. Tammsaare käsikirjalised märkused K. Mihkla raamatu «A. H. Tammsaare elutee ja looming» kohta. Eravalduses.

Mainitud kirjanike teoste kõrval, kelle loomingus ühiskonnakriitilisel tendentsil on suurem või väiksem tähtsus, luges Tammsaare neil aastail ka kaasaegsete modernistide teoseid. Nendest tuleks kõigepealt mainida O. Wilde'i, kelle loomingu kohta avaldas Tammsaare 1909. aastal lühikese refereeriva artikli. O. Wilde'i loomingusse pole Tammsaare suhtunud ebakriitiliselt: tõeprobleem on Tammsaarele alati südamelähedane olnud, küllap sellest ka tema pisut irooniline lõpphinnang O. Wilde'i kohta: «Iludust jumaldas ta, õigust ei tuletanud ta kunagi meelde ja kõlblusest ei näinud ta undki: ta oli ju kunstnik.» [51] Kuid O. Wilde'i stiil ja keel on Tammsaarele sellal kahtlemata tugevasti imponeerinud ning O. Wilde'i kunstmuinasjutud on teda sügavasti haaranud. [52] Ta iseloomustab O. Wilde'i stiililaadi järgmiselt: «Tema [O. Wilde'i] tõendustega ei pruugi kokku leppida, kuid salata ei saa keegi, et tema oma tõendusi kaasakiskuvalt, teravmõtteliselt, vaimurikkalt ja peenemaitseliselt ette kannab.» [53] Hiljem on Tammsaare O. Wilde'i süüdistanud, et kirjanik pole kaugeltki andnud seda, milleks tal on olnud suurepäraseid eeldusi. [54]

A. H. Tammsaare lühiartikkel Maurice Maeterlinckist [55] näitab, et tal oli üliõpilaspäevil põhjalik ülevaade ka selle kirjaniku loomingust. Artiklist nähtub, et Tammsaare suhtus Maeterlincki loomingusse jahedamalt kui O. Wilde'i teostesse. Ka F. Nietzsche filosoofiliste vaadete kohta on Tammsaare avaldanud üliõpilaspäevil kirjutise, milles küll ainult refereeritakse Nietzsche seisukohti. Siiski väidab Tammsaare, et üliinimene on juba lahingu kaotanud ning huvi tema vastu on langemas. «Nietzsche juhatab meid üliinime-

---

[51] A. H. Tammsaare, Oscar Wilde. «Eesti Kodu» 1909, nr. 17, lk. 330.

[52] Vt. [H. Tammer], A. H. Tammsaare elust ja hinnangust. «Päevaleht» 26. I 1928, nr. 25.

[53] A. H. Tammsaare, Oscar Wilde. «Eesti Kodu» 1909, nr. 17, lk. 330.

[54] Vt. [H. Tammer], A. H. Tammsaare elust ja hinnangust. «Päevaleht» 26. I 1928, nr. 25.

[55] A. H. Tammsaare, Maurice Maeterlinck. «Päevaleht» 14. VIII 1910, nr. 183.

sele ohvreid tooma. Õnnis, kes usub, sest temal pole enam midagi otsida.» [56]

Tuleks veel juhtida tähelepanu K. Hamsuni loomingule, kuid Tammsaare väidab ise, et ta kaotas mõne aastaga huvi selle norra kirjaniku loomingu vastu. [57] Küll on aga Tammsaare lugenud ülikoolipäevil huviga A. Schnitzleri ja ka E. Kayserlingi teoseid. [58] Vene kirjandusest tulevad arvesse kõigepealt F. Dostojevski, siis veel L. Andrejev ja F. Sologub. Mis puutub M. Artsõbaševi loomingusse, siis on seda ühenduslaste hulgas tuntud, kuid «Ühendus» on «Saninisse» suhtunud hukkamõistvalt. [59] On loomulik, et selle hinnanguga ühines ka Tammsaare.

Ilukirjandus moodustab ainult osa Tammsaare tolleaegsest lugemusest. Kogupildi saamiseks tuleb sellele lisada aukartust äratav nimestik teadusliku kirjanduse alalt. Ülikooli ajal või paaril järgneval aastal pärast ülikoolist lahkumist kirjutatud artiklid näitavad, et Tammsaarele on olnud tuttavad paljud kapitaalsed uurimused kirjandusloo, ajaloo, filosoofia ja kultuuriloo alalt. Olgu näiteina siinkohal nimetatud ainult J. Scheeri «Geschichte der Weltliteratur», J. Burckhart'i «Die Kultur der Renaissance in Italien», H. Taine'i «Philosophie de l'art», F. Mauthneri «Kritik der Sprache», A. Dodeli «Moses oder Darwin» jt. Kõigist nimetatud teostest on Tammsaare andmeid ja materjale valinud artiklite koostamiseks. Nimetatud on siin aga ainult väike osa sellest teaduslikust kirjandusest, mille Tammsaare läbi töötas ülikoolipäevil.

Loomulikult oli Tammsaare tuttav ka kaasaegse eesti kirjandusega, kuid vaevalt tuleb eesti kirjandus sel perioodil arvesse erilise mõjutajana. Väliskirjanduse autorid, kellest paljud kuuluvad maailmakirjanduse klassikasse, varjutasid kaasaegsed eesti kirjanikud.

---

[56] A. H. Tammsaare, Friedrich Nietzsche. «Eesti Kodu» 1909, nr. 16, lk. 314.

[57] Vt. [H. Tammer], A. H. Tammsaare elust ja hinnangust. «Päevaleht» 26. I 1928, nr. 25.

[58] Vt. B. Linde käsikirjaline töö «A. H. Tammsaare oma elu tões ja õiguses». KM KO, F 209, M 2 : 1, lk. 8.

[59] V. Tomsonilt 1960 saadud andmeil.

Põgusast pilgust Tammsaare lugemusele on selge, kuivõrd erisuunalised olid need kirjanduslikud voolud ja filosoofilised suunad, mis ülikoolipäevil jõudsid Tammsaare teadvuseni. Goethe ja Shakespeare'i klassikast ulatuvad need O. Wilde'i estetismini, Fr. Nietzsche aristokraatse moraalituseni, F. Sologubi ja L. Andrejevi sünge pessimismini. Tema lugemislaual ristusid É. Zola naturalism, M. Maeterlincki müstitsism ning B. Shaw' ja A. France'i sotsiaalpsühholoogiline vaatlusviis. Tõuseb küsimus, missuguseks kujundasid ülikooliaastate vaimsed otsingud Tammsaare enese maailmavaate ja esteetilised tõekspidamised?

«Järsud vaimlised ja energialised plahvatused ühes pommidega on nähtavaste oma õitseaja üle elanud. Nüüd nõutakse võitlejalt püsivust,» [60] lausub Tammsaare ise revolutsioonijärgse perioodi iseloomustamiseks. Näib, nagu hakkaks ta otsima püsivamat alusmüüri, millele rajada surverežiimi päevil kristalliseerunud veendumused. Tammsaare oli selleks ajaks jõudnud ikka, millal elukogemuste ja filosoofiliste tarkuste põiming kujundab otsivas inimeses kindlama maailmavaatelise süsteemi. Tammsaare oli kaasa elanud ohvreid nõudnud võitlusperioodi rahva elus — 1905. a. revolutsiooni. Pärast võitlustormi vaibumist oli vaikses Tartus õpingupäevil aega süveneda ajaloo, ühiskondliku võitluse ja filosoofia probleemidesse. Tundes Tammsaare varasemat talupoeglikku mentaliteeti, mõistame, et kirjaniku kiindumine demokraatlikesse ideaalidesse oli täiesti seaduspärane. Alusmüüriks, millele toetub Tammsaare järgnev maailmavaateline areng, kujunes ülikoolipäevil demokratisminõue, mille arvel kirjanik ei lubanud endale kompromisse. Otse loosungilise nõudlikkusega kirjutas Tammsaare:

«Tõsine demokrat peab ka siis demokradiks jääma, kui ta ülikoolist lahkudes Zeppelini laevaga kas või marsi peale kuberneriks sõidab. Tõsine demokratismus kohustab aga — iseenese ja seltskonna vastu.» [61]

Seejuures tuleb aga märkida, et Tammsaare ei suutnud ülikoolipäevil ega hiljemgi näha demokraatia-

[60] A. H. Tammsaare, Reviderimine, diplom, intelligents, üliõpilased. «Päevaleht» 20. I 1910, nr. 15.

[61] Sealsamas.

probleemi erinevaid külgi, ta ei suutnud ületada kodanliku demokraatia raame poliitilistes küsimustes. Revolutsiooni nurjumine ei muutnud Tammsaaret pessimistiks või nihilistiks, vaid kirglikus, kuid samavõrd naiivses usus üldisesse demokraatiasse näeb ta ainuüksi selles väljapääsu ajastu poliitilisest ja vaimsest ummikust. Neil reaktsiooniaastail, millal tsaaririik oli kodanlikust demokraatiastki kaugel, oli ka kodanlik-demokraatlik programm kahtlemata progressiivne.

Seejuures tuleb märkida, et Tammsaare ei suutnud demokraatlikele üldprintsiipidele anda täpsemat sisu. Vahendeid, kuidas demokraatlike ideaalideni jõuda, ei tea Tammsaare juhatada. Ühiskondlikule võitlusele demokraatia eest Tammsaare ei vihja, pigem näeb ta demokraatia saavutamiseks vahendit iga üksikindiviidi, eriti aga haritlaste enesetäiendamises, kultuuristumises, pidevas teadmiste omandamises, individualismi ületamises. Näib, et Tammsaare samastab demokraatia võidukäigu kultuuri võidukäiguga. Seepärast nõuabki ta järjekindlalt:

«Kasvatust, kasvatust on vaja. Ta peab luusse ja lihasse mõjuma. Ta peab meid kõige vähemalt selles, mis me oleme, kindlaks tegema, meile seda andma, otse tarviduseks looma, mida seltskondliseks ülesandeks nimetatakse.» [62]

Nii olid ülikooliaastad Tammsaarele maailmavaate kristalliseerumise perioodiks, sest alles nüüd võime Tammsaarest rääkida kui väljakujunenud maailmavaatega kirjanikuisiksusest ja publitsistist, kes kartmatult oma seisukoha avaldab ühiskondlikes ja esteetilistes küsimustes. Loomulikult ei jäänud demokratismi-nõue Tammsaarele ainult poleemiliseks fraasiks, vaid kujunes kõigepealt kirjanikule enesele käitumisjuhiseks. Järjest selgemini näeb Tammsaare kodanlike ajalehemeeste ja ühiskonnategelaste selgrootust. Tartu kodanlikust kõrgseltskonnast, kes toetas J. Tõnissoni, eraldasid Tammsaaret nii tõsised maailmavaatelised erinevused, et kompromiss oli võimatu, kuigi J. Tõnisson tegi esialgu leppimiskatse. Teravasõnaliselt ja publitsistikirega on Tammsaare sõnastanud pildi kaasaegse Tartu

[62] Sealsamas.

kultuurielu väiklusest: «Laske ometi meie politika- või kunsti-ilmas silmad ringi käia, palju näete seal nägusid. Eest vaadates istub lõvi, valtsnäo taga aga kükitab konn. Eemalseisjatele paistab üksik tamm, tamme taga aga istub rahulik doktor ja doktori varjul lamab pastor. Need puhuvad ja tamm mühiseb. Päris hale vaadata! Ka kõige näokamate nägu seisab näo-olematuses.» [63]

Ent see teravasõnaline kriitika heidab valgust sellelegi, miks Tammsaare tööka ja väljakujunenud vaadetega, s. o. oma näoga isiksuse kasvatamist peab nii tähtsaks. Alles siis, kui nõudlik töökus astub kodanliku eneseimetluse ja oludele muganemise asemele, võis loota kultuurielu hoogsamat arengut.

Tammsaare esteetiliste vaadete kujunemist mõjutavad samal ajal aga teiselaadilised tegurid. Esteetilised arusaamad on seotud kirjaniku maailmavaatega laiemas mõttes, kuid moodustavad selles siiski suhteliselt iseseisva lüli. Ning Tammsaare esteetilised vaated arenevad ülikoolipäevil mõneti isegi vastassuunaliselt, võrreldes nende ülddemokraatlike põhiprintsiipidega, mida kirjanik kaitses. Mõnes 1907. aastal avaldatud kirjutises oli Tammsaare jõudnud lähedale esteetikaprobleemide dialektilisele mõistmisele. Näiteks hülgas ta nn. igaveste moraalikategooriate printsiibid ja mõistis eetiliste tõekspidamiste seost ühiskonna elulaadiga, samuti nende klassisisu. [64] Ent 1910 ja 1911 avaldatud artikleis väljendab Tammsaare teistsuguseid mõtteid. Ühelt poolt vaidleb Tammsaare õigustatult vastu neile, kes püüavad kunsti ja kirjandust muuta odavaks propagandavahendiks. «Inimene leidis kunsti, aga juba krõgises varsti kõlbluse, kõiksuguste vooruste, kiriku ja karskuse krapp ta kaelas.» [65] Teisest küljest kipub Tammsaares tuhmuma arusaamine kunsti klassiolemusest. Ta suunas neil aegadel pilgu üldinimlike tõdede ja teemade poole, kuid ei mõistnud, et neid on iga ajastu ja ühiskond näinud ikka selles ühiskonnas välja-

[63] A. H. Tammsaare, Kunst ja arvustus. «Päevaleht» 14. VI 1910, nr. 131.

[64] Vt. artikkel «Kõlblusest». «Kolgata», Lendleht 1907, nr. 12.

[65] A. H. Tammsaare, Kunstist ja klassist, kodanlusest ja proletarlusest. «Päevaleht» 24. VIII 1911, nr. 191.

kujunenud teadvuse prisma läbi. See omakorda viis Tammsaare kunstiteoste sisulise külje alahindamiseni; ta võrdsustab mõnikord kunsti olemuse ja väärtuse ainuüksi kitsalt kunstilise meisterlikkusega.[66] Kunsti ühiskondlikke eesmärke ei tunnetanud Tammsaare ülikooliaastail seega niisuguses selguses nagu varem.

Kui läheneda küsimusele lihtsustatult, võib väita, et ülikooliaegne lugemus suunas A. H. Tammsaare esteetiliste vaadete arengut peamiselt kahes suunas, mis näivad esimesel pilgul isegi vastandlikena. Kõigepealt kiindus Tammsaare autoreisse, kelle teostes intellektuaalsed probleemid on esitatud teravdatud kujul. Mõtleme siinjuures B. Shaw', A. France'i teostele, samuti J. W. Goethe loomingu teaduslikule ja filosoofilisele osale. Ülikooliaegne lugemus pani aluse Tammsaare filosoofiaharrastustele, ühtlasi suunas aga see kirjanikku vahendite otsimisele, kuidas avada oma teosteski tegelaste intellektuaalset poolust. Puhtmõistuslikud teoretiseeringud, teaduslikud seisukohad ja tegelased, keda iseloomustab ainult intellektuaalse külje vaatlus, hakkavad Tammsaare ülikooliaegses loomingus tugevamini domineerima. Ülikooliaegses lugemuses tuleb näha niisuguse arengu üht põhjust.

Aga muidugi ei saanud nii mitmepalgeline lektüür avaldada ainult ühesuunalist mõju. Teiseks süvendab selleaegne lugemus Tammsaare huvi tegelaste psühholoogilise sisevaatluse vastu. Eeskujudena tulevad arvesse F. Dostojevski, P. Bourget, osalt ka A. Schnitzler. Juba varem oli Tammsaare pööranud tähelepanu inimese nendele külgedele, mis esimesel pilgul jäävad varjatuks: instinktidele, varjatud mõtisklustele, meeleoludele jne. Käsitletaval perioodil ei vähene Tammsaare huvi inimese sisemaailma vastu, vaid tugevneb veelgi. Inimese sisevaatlus pole kaugeltki taunitav, ent Tammsaare vaatluspiirilt tuhmuvad sel perioodil välised tegurid — miljöö, inimese sotsiaalne pärinevus, klassisuhted jne. Niimoodi läheneb Tammsaare inimesele lõpptulemusena ometi ühekülgsemalt kui varem, sest inimpsüühika hakkaks nagu eksisteerima omaette väärtusena, kaotades seose inimest ümbritseva tege-

[66] Sealsamas.

likkusega. Tammsaare huvi inimese vastu on muidugi siiras, ta sõnastab ise selle vaimustatud avameelsusega: «Ei ole midagi huvitavamat ilmas kui inimene, kõige oma olevusega: hingega, tundmustega, tungidega, rõõmude ja kurvastusega, nutu ja naeruga, tujude ja kindlate kivinenud põhjusmõtetega. See on kõige huvitavam raamat ilmas.» [67] Tammsaare ei tajunud aga ise, et sotsiaalpsühholoogilise vaatlusviisi juurest puhtpsühholoogilise poole kaldudes hakkas ta inimest nägema ja esialgu ka kujutama ühekülgsemalt. Selgesti avaldub see mitmes üliõpilaspäevil kirjutatud jutustuses.

5

Ülikoolipäevil Tartus lähenes A. H. Tammsaare «Noor-Eesti» kirjanike rühmitusele. Tema teosed ilmusid «Noor-Eesti» kirjastuse väljaandel ja kaasaegses kirjanduslikus võitluses võttis Tammsaare sõna nooreestlaste kaitseks. Tammsaaret lähendas «Noor-Eestile» seegi, et tema enese esteetiliste vaadete areng kulges mõneti paralleelselt «Noor-Eesti» esteetiliste otsingute üldsuunaga, sest Tammsaaregi pidas Lääne kultuurilise tasapinnani jõudmist tollal peamiseks ülesandeks. Tammsaarele tähendas euroopaliku kultuuri omandamine kõigepealt oma kunstimeetodi viimist kaasaja Euroopa kirjanduse kõrgusele. See oli pidev ja raske protsess, mille Tammsaare lõpuks õnnelikult teostas. «Noor-Eesti» kui kirjandusliku rühmituse osa on selles kirjanikuisiksuse kujunemise protsessis vaevu märgatav või puudub üldse.

Enne Tartusse saabumist ei olnud Tammsaarel otseseid kokkupuuteid nooreestlastega. «Noor-Eesti» I albumi organiseerijad palusid temalt küll kaastööd, kuid Tammsaare keeldus, [68] nähtavasti ei olnud tal tollal midagi avaldamisküpset varuks. Küll aga kirjutas Tammsaare enne Tartu asumist arvustuse «Noor-Eesti»

---

[67] A. H. Tammsaare L. Martnale 17. III 1908. KM KO, F 190, M 4 : 1.

[68] Vt. O. Münther H. Õiglasele 18. XII 1904. KM KO, F 189, M 1:3.

II albumi kohta 1907. a. suvel.[69] Kõigepealt nähtub arvustusest, et Tammsaare püüab «Noor-Eesti» liikumisest eemal seisjana analüüsida albumit täiesti erapooletult, ta ei jaga ülistusi nooreestlaste taotlustele ega tauni nende kunstilisi tõekspidamisi. Küll aga konstateerib Tammsaare, et nooreestlaste looming ei toetu kristalliseerunud esteetilistele seisukohtadele. Tammsaare leiab «Noor-Eesti» II albumist nii realismi ja naturalismi kui ka romantismi ja sentimentalismi sugemeid. «Naturalismuselt võtavad nad tema realilma tundmise ja tõsiduse, romantismuselt tema kõrgele püüdva paleuslise hinge kõige tema soojusega, hellusega ja tuksatavate valudega.»[70] Segadus nende erinevate suundade hulgas on küll suur, aga Tammsaare arvates pole nooreestlased sellest hoolimata etteheiteid ära teeninud. Liigsed romantilised tundepaisutused ja pateetika ei näi talle küll kõige paremini meeldivat, aga ta kutsub lugejaid ja arvustajaid nooreestlasi mõistma. Tema lõpphinnang kõlab järgmiselt:

«Kuigi siin ja seal romantismus oma tähtedega, pilvedega ja selletaguse otsata ruumiga vastu paistab, siiski kostavad sealsamas jällegi akkordid, mis tõsisest elust, inimeste kannatamistest ja hädadest välja hoovavad ja rõhutute ning õigluseta hulga kaebehealt meelde tuletavad. Need kõlad on sagedaste küll õige tumedad ja, nagu tähendatud, suuremale hulgale arusaamatad, kuid tahaks loota, et nad selginevad ja et nendest harjutakse aru saama.»[71]

Sellest järeldub ainult üks: Tartusse saabumisel suhtus Tammsaare «Noor-Eestisse» heatahtliku tähelepanuga, pidades nooreestlaste otsinguid igati õigustatuiks.

---

[69] Vt. Vaatleja, Meie «noortest» kirjanduses. «Kirjandus». «Sõnumete» ja «Maa» hinnata kaasanne 1907, nr. 6. Et pseudonüümi «Vaatleja» taga seisab A. H. Tammsaare, järeldub mitmest asjaolust. Vaatleja artiklid sisaldavad mõttekäike, mis korduvad hiljem Tammsaare publitsistikas, Vaatleja tsiteerib L. Bergi, kes oli Tammsaarele tuttav, artiklite argumenteerimisviisis ja stiilis on tammsaarelikke jooni. Lõpuks oli Tammsaare see, kes «Sõnumete» toimetuses hoolitses kirjanduslike materjalide eest.

[70] Vaatleja, Meie «noortest» kirjanduses. «Kirjandus». «Sõnumete» ja «Maa» hinnata kaasanne 1907, nr. 6, lk. 10.

[71] Sealsamas, lk. 12.

Tartus soodustasid Tammsaare lähenemist «Noor-Eestile» mitmed asjaolud. Selleks ajaks oli Tartus välja kujunenud kaks erisuguste pürgimustega kultuurijõudude koondumiskeskust: nn. «Postimehe» ringkond [72] ja «Noor-Eesti». «Postimehe» ümber koondunud kirjanike kultuuripoliitikale andis oma ilme ajalehe alalhoidlik ideoloogia. Nii nagu «Postimees» toetus jõudu koguvale eesti maa- ja linnakodanlusele, oli ka tema ümber koondunud kirjanike looming tugevasti läbi imbunud vastava klassi mentaliteedist. Energiline ja oma isikuga kõigisse mõeldavaisse küsimustesse vahelesegav J. Tõnisson oli selles kultuuriringkonnas mitmes suhtes tooniandev isik, kirjandusteoreetilist mõtet arendas viljakamalt A. Jürgenstein. Kui sellel ringkonnal oli selgemini väljakujunenud kunstiorientatsioon, siis tuleb arvesse saksa klassika, nn. «paleuslik» kirjandus, mingil määral ka saksa küla- ja kodurealism (Heimatdichtung), mitte aga teravaid sotsiaalseid probleeme käsitlev kriitiline realism, millel oli nii tähtis osa Ed. Vilde kirjanikuisiksuse kujundamisel.

Kõigest oma heterogeensusest, väljakujunematusest ja kunsti-ideaalide ähmasusest hoolimata moodustas «Noor-Eesti» «Postimehe» ringkondadele antipoodi, seda eriti kirjanduse ja kultuurikäsimuste mõistmises. «Noor-Eestil» oli seljataga revolutsiooniline periood, «Postimehe» ringkond oli 1905. a. sündmustest eemale jäänud. Reaktsiooniperioodil muutusid «Noor-Eesti» tegevussuunad, sotsiaalsed ideaalid ähmastusid, nende asemele tõusis üldise kultuurikasu loosung. Kuid püüe mõista kirjandust ja kultuuri avaramalt kui «Postimehe» ringkondades oli ka neil aegadel «Noor-Eestis» ilmne.

On täiesti selge, et «Postimehe» orientatsiooni järgivate kirjanikega ei saanud Tammsaarel tekkida kontakti. «Ühenduses» lihtsalt ei leidunud üliõpilasi, kelle teadmised kirjandusest oleksid Tammsaare omadele olnud ligilähedaltki võrdsed. Lõpuks lähendas Tamm-

[72] «Postimehe» ringkond on muutunud omaette mõisteks, mida alati ei saa võtta tähttäheliselt. Sellal, kui Tammsaare jõudis Tartu, «Postimees» ei ilmunud, vaid oli sõjaseaduse kehtestamisel 1905. a. lõpul suletud. Uuesti hakkas «Postimees» ilmuma 1908. a. sügisel.

saaret «Noor-Eestile» püüe sügavamalt mõista Lääne-Euroopa kultuuri, soov jõuda isikupärasema ja tugevama tunnetusjõuga kunstini.

«Noor-Eesti» tegelikuks organisaatoriks Tartus oli neil aastail kirjastuse sekretär Bernhard Linde. Temaga tutvus Tammsaare juba 1907. a. lõpul ning Lindest kujunes aja jooksul Tammsaarele lähedal seisev inimene, hiljem isegi kirjaniku usaldusmees. B. Linde oli laialdase silmaringiga, tundis hästi vene, kuid ka saksa kirjandust ning oli kõigele lisaks paari tuhande köitelise raamatukogu omanik. Iseloomult küll mitmes suhtes Tammsaare otsene vastand, suutis B. Linde mõista ja hinnata Tammsaare isiksust, mis nähtavasti kujuneski nende lähedase kontakti alusmüüriks. «Noor-Eesti» juhtivate kirjanikega puutus Tammsaare kokku haruharva, sest ei G. Suits ega Fr. Tuglas elanud neil aastail Tartus. Tuglasega kohtus Tammsaare esmakordselt 1908. a. suvel[73] ning too pooletunniline vestlus Toomemäel jäigi kauaks nende ainsaks omavaheliseks kokkupuuteks.

B. Linde vahendusel oli Tammsaare neil aastail teadlik «Noor-Eesti» probleemidest ja nooreestlaste omavahelistest suhetest. Linde on kirjastamisküsimuste kui ka teiste «Noor-Eesti» probleemide üle sageli Tammsaarega nõu pidanud,[74] kuigi Tammsaarel ei olnud «Noor-Eesti» asjades tegelikult kaasarääkimise õigust.

Nii oli Tammsaare «Noor-Eesti» grupeeringule lähenenud enne, kui ilmus 1909. a. sügisel «Noor-Eesti» III album. See sisaldas muu hulgas väikese valiku prantsuse lüürikat, Ed. Vilde novelli «Kuival», Randvere «Ruthi» ja Fr. Tuglase kriitilise essee «Eduard Vilde ja Ernst Peterson». Kriitikas tõusis torm. Küllap on mitmed kaasaegse karmi kriitika hinnangud õigustatud, sest Randvere «Ruth», J. Oksa ja B. Linde palad olid võrdlemisi madala kunstilise kandejõuga. Kuid ka väikekodanlik kunstimõistmine ajas albumi arvel oma kaunimaid õisi. Üks peamisi rünnakulaineid tuli «Postimehe» ringkondadest, kus alustati järjekindlat ja ägedat «Noor-Eesti»-vastast poleemikat.

[73] Vt. Fr. Tuglas, Mälestused. Tallinn 1960, lk. 344.

[74] Vt. B. Linde, A. H. Tammsaare oma elu tões ja õiguses. KM KO, F 209, M 2:1, lk. 15.

B. Linde

A. H. Tammsaare ei võtnud sõna III albumi kritiseerimiseks, kuid ta reageeris, et pareerida neid rünnakuid, mis tulid «Postimehe» poolt. Tammsaaret pahandas, et «Noor-Eesti» arvustajatel ei ole kindlaid põhimõtteid, vaid nooreestlaste vastu tuntakse mingit instinktiivset vaenu.[75] Tema sümpaatia on ilmselt nooreestlaste poolel, kui ta väikekodanliku kriitika aadressil kirjutab:

«Aga need kidurad noored, kes oma kunsti-erkusid põhjamaa lumeväljadel, Norra kaljuküngastel, Prant-

[75] Vt. A. H. T[a m m s a a r e], Kunst ja arvustus, «Päevaleht» 14. VI 1910, nr. 131.

suse korralikkudes jalutuspuiestikkudes ja Itaalia palavusest rahulikuks saanud sinise taeva all proovimas käivad, teevad oma kõrvad kurdiks. Kuid nende kõrvad peaksid veel palju kurdimad olema. Kelle õpetusesõnu peaksivad nad kuulama? Kas Anton Jürgensteini või Otto Petersoni omi? Ainult nende õpetusesõnad on kuulamise- ja vastamisväärt, kes ise midagi tõsist õppinud on. Ja sellega olgu lugu lõpetatud.» [76]

Paistab silma, et Tammsaare hoidub selles poleemikas nooreestlaste teoste sisulisest analüüsist, ta ei võta sõna albumi arvustamiseks. Ta kaitseb ainult nooreestlaste õigust teenida teistsuguseid ideaale, kui oli omane «Postimehe» ringkonnale. Nagu varem, kutsub Tammsaare nüüdki mõistvalt suhtuma «Noor-Eesti» taotlustesse. Ent samal ajal, kui ta kaitseb nooreestlasi, hämmastab teda ennastki «Noor-Eesti» loovate jõudude vähesus. Ta ei asu sel perioodilgi, mil ta «Noor-Eesti» liikumisele on kõige lähemal, rühmituse taotlusi ega kunstilisi saavutusi ebakriitiliselt ülistama. Ta konstateerib nukralt:

«Ka meie paremad, lootustäratavamad loojad kipuvad arvustajateks saama. Lugege viimasel ajal Tuglas't: arvustus, ikka arvustus, kuigi hea, aga siiski ainult arvustus.» [77]

A. H. Tammsaare haigestumine ja lahkumine Tartust 1911. a. aprillis katkestas tema sidemed «Noor-Eestiga». Kui lõpuks 1912. aastal saadi luba «Noor-Eesti» kirjanike organisatsiooni moodustamiseks, oli Tammsaare Kaukaasias. 27. mail 1912 võeti ta aga «Noor-Eesti» kirjanike organisatsiooni asutamiskoosolekul vastu organisatsiooni liikmeks. [78] Ilmselt toimus see tagaselja, ilma et Tammsaarelt, kes sellal viibis Punasel Lagedal, oleks saadud nõusolekut. Arvatavasti oli B. Linde see, kelle initsiatiivil Tammsaare värvati «Noor-Eesti» asutajaliikmeks. Mõistatuseks jääb küll, missugustel kaalutlustel valiti Tammsaare 1913. aastal «Noor-Eesti» juhatusse K. Michelsoni asemel. Küllap loodeti Tammsaare tagasipöördumist Tartu. Tegelikult kujunes aga

[76] Sealsamas.
[77] Sealsamas.
[78] Vt. Eesti Kirjanikkude Seltsi «Noor-Eesti» Aastaraamat I. Tartu 1913, lk. 6.

nii, et Tammsaare värvati «Noor-Eesti» liikmeks ajal, millal sidemed «Noor-Eestiga» olid katkenud ega taastunudki enam hiljem. Tammsaare oli grupeeringu liige puhtformaalselt, mida kirjanik ka ise möönab. Meenutades oma ülikoolipäevi, kirjutab Tammsaare vahekorrast «Noor-Eestiga» järgmist: «Aga mina olen küll «Ühenduslane», mitte aga sõna otseses mõttes nooreestlane; pealegi pole ma seda kunagi olnud ehk olgu siis «suure surmaga».» [79]

Huvitavaks dokumendiks, mis valgustab Tammsaare hilisemat suhtumist «Noor-Eestisse», on «Noor-Eesti» V albumi kohta avaldatud arvustus. Nimetatud artikli kirjutamise ajal oli Tammsaare jälginud «Noor-Eesti» tegevust kümne aasta jooksul. Nüüd oli saabunud aeg tagasivaateks ja põhjalikumaks analüüsiks. Ideaalid, mis varem paistsid veetlevaina, olid muutunud oludes — Esimese maailmasõja ajal korraga tuhmunud. Mitmed endised nooreestlased vaatlesid nüüd teise pilguga Euroopa kodanlikku kultuuri, mida nad oma tegevust alustades olid ihaldatud eesmärgina silmas pidanud. Nimestik, milles Tammsaare loetleb «Noor-Eesti» lunastamata võlakohustusi, on pikk:

«Meie asjad pole korras, nimelt Noor-Eesti asjad. Me mõtlesime tähti noppida, aga tähed siravad alles sinitaevas. Me andsime õige kergemeelselt hulga kohustusi välja, aga lunastus on raske. Me avaldasime suure hulga «katkendisi», lubades romaanide järgnemist, kuid need ootavad «igavest suve». Me hüüdsime: «enam filosoofilist kultuuri!» aga me oleme sel alal imevähe teinud. Me võtsime ikka koleteadusliku näo, aga teaduses oleme käperdajateks jäänud. Me oleme isegi poliitikat katsunud ajada, aga palju on see rääkimisevääret. Me tahtsime Euroopa kultuuri kaudu Eestit leida, aga isegi Aavik tõendab, et meil see tänini pole korda läinud. Me oleme vanadele ikka stiili puudust ette heitnud, aga ise otsime alles stiili.» [80]

Kuigi Tammsaare «Noor-Eesti» saavutustest räägib skeptilises toonis, näeb ta kogu liikumise tähtsust sel-

[79] A. H. Tammsaare J. Jansile, dateerimata kiri 1931. Eravalduses.

[80] A. H. Tammsaare, «Noor-Eesti V». «Vaba Sõna» 1915, nr. 7—8, lk. 227.

les, et nooreestlased on euroopalikku kultuuri püüdnud omandada sügavamalt kui varasemad põlvkonnad. Võib-olla lootsid nooreestlased euroopaliku kultuuri omandamisest liiga palju, võib-olla mõisteti seda isegi võõriti, aga oma tähtsus on sellel ikkagi. Ja sellepärast on nooreestlastel õigus ajaloole, sest nad on aidanud teenida tõe ja ilu ideaale. [81]

Nii oli Tammsaare «Noor-Eesti» liikumisega praktiliselt seotud ülikooliaastail. Kuigi ta hiljem kuulus nimeliselt «Noor-Eesti» kirjanike organisatsiooni, ei võtnud ta selle tööst osa. Tammsaare kirjanikuisiksuse ja esteetika kujunemises on raske leida «Noor-Eesti» mõjutusi. Tammsaare oli nooreestlaste aatekaaslane niivõrd, kui ta ise pürgis ülikoolipäevil psühholoogiliselt enam läbivalgustatud ja süvendatud kunstiideaali poole, «Noor-Eesti» estetistlik-formalistlikust suunast jäi ta kõrvale. Isegi sellal, kui Tammsaare oli «Noor-Eesti» võitluskaaslane, ei loobunud ta oma kainest vaatlejahoiakust, mis aitas tal näha nooreestlaste kunsti puudujääke. 1915. aastal, millal «Noor-Eesti» oli jõudnud finaalini, heitis Tammsaare tagasihaarava pilgu kogu rühmituse tegevusele ning suhtus nooreestlastesse teisiti kui aastail 1908—1911. Lõpp-punktis seistes on hinnanguid anda palju lihtsam kui arenguprotsessi kaasa tehes. On mõistetav, et Tammsaare hinnangud olid 1915. aastal palju kriitilisemad kui varem.

6

Pilt A. H. Tammsaare üliõpilasaastaist ei oleks täielik, kui unustaksime inimeste ringkonna, kes neil aastail seisid kirjanikule kõige lähemal. Jälle tuleb nende hulgas mainida M. Martna perekonna liikmeid. M. Martna viibis ise neil aastail paguluses, aga tema abikaasa pidas Tartus väikest pansioni. Tammsaare oli perekonna sagedane külaline. Hans Martna oli kirjaniku ülikoolikaaslane ning üks lähedasemaid sõpru; samuti valitses südamlik vahekord Tammsaarel Lucie ja Victoria Martnaga.

[81] Vt. sealsamas, lk. 230.

Tulnud 1907. aastal Tartu, tutvus Tammsaare veel samal sügisel Hildegard Lõhmusega, Tartu õllevabrikandi tütrega. [82] Nad on käinud koos kontsertidel, jalutuskäikudel, Emajõel sõudmas. [83] Nähtavasti kiindus Tammsaare sellesse meeldiva iseloomuga sarmikasse neiusse päris tõsiselt. 1908. a. kevadel lõpetas H. Lõhmus gümnaasiumi ning on pärast seda Tartu kodanlikus seltskonnas äratanud mitmete meeste tähelepanu, [84] eriti «Postimehe» toimetuse ringkonnis. Kehtivais oludes ei olnud Tammsaare abielu H. Lõhmusega mõeldav. 1908. a. sügisel sõitis H. Lõhmus Peterburisse keeltekursusele, 1909. aastal sooritas reisi Kesk-Euroopasse. Aprillis 1910 abiellus H. Lõhmus J. Tõnissoniga.

Martnate juures tutvus Tammsaare ka Anette Mikkelsaarega, kes oli pansionis sagedane külaline. A. Mikkelsaar oli Tartu näituseväljaku vahi tütar, kes kehvast perekonnast pärinedes õppis Puškini-nimelises tütarlastegümnaasiumis. Nähtavasti tekkis 1910. aastal, kui J. Tõnissoni abielu H. Lõhmusega oli teoks saamas, vastastikune sümpaatia Tammsaare ja A. Mikkelsaare vahel. [85] Ent A. Mikkelsaar haigestus tuberkuloosi peaaegu üheaegselt Tammsaarega. Sellal, kui Tammsaare viibis venna juures Koitjärvel, sõitis A. Mikkelsaar Kaukaasiasse tervist parandama. Vaevalt võis aimata see elavaloomuline brünett tütarlaps, kes pealegi oli haigestunud äärmiselt raskekujuliselt, et Tammsaarelgi oli ees teekond Kaukaasiasse. Seda üllatavam oli nende kohtumine Kaukaasias.

Kõik see on puht-isiklik, kuid aitab siiski kaasa kirjaniku loomingu mõistmisele. Mitte küll selles mõttes, et üliõpilasnovellides võiks tegelastena näha kirjaniku tutvusringkonda kuulunud isikuid; Tammsaare teostes ei ole karakterimaaling teisel loominguperioodil enam nii otseselt seotud prototüübiga kui varem. Kuid ikkagi

---

[82] Vt. B. Linde käsikirjaline töö «A. H. Tammsaare oma elu tões ja õiguses». KM KO, F 209, M 2:1, lk. 8.

[83] Vilma Vahtrikult ja Lucie Nipmanilt 1960 saadud andmeil.

[84] R. Kangro-Poolilt 1960 saadud andmeil.

[85] Vt. V. Tomsoni käsikirjalised mälestused «Mida mäletan A. H. Tammsaarest». Eravalduses.

Hans Martna

andis miljöö, milles autor viibis, materjali kirjanduslikuks loominguks. Need unistuslikud meeleolud, vaikelu ja hajuvad üksikstseenid, millest koosneb «Noored hinged», on mingite niitide abil seotud kirjaniku üliõpilasaastatega. «Kärbse» boheemlaskond lubab aga tõmmata paralleele, mis viivad paratamatult meeleolude, mõttelaadi ja isegi isikute ringi, kelle keskel kirjanik viibis neil aastail. Nagu kõikjal varem, on A. H. Tammsaare ka üliõpilasmiljööst ammendanud muljeid ja tähelepanekuid, mis hiljem põimuvad tema kirjanduslikku loomingusse.

Neil väliste sündmuste poolest vaestel, kuid seda järjekindlamail tööaastail lähenes aga ootamatult Tammsaare elukäigu traagiline murrangumoment. Kirjanikul jäi ülikool lõpetamata, sest riigieksamite ajal 1911. a. märtsi lõpus ütles üles tema tervis. Tööpinge oli murdnud nõrgavõitu kopsu vastupanuvõime. Tuberkuloosiohust oli kirjanik varemgi teadlik, aga kuna tema tervis seni oli kõigiti normaalne, ei olnud ta küllalt ettevaatlik. Tõsine külmetumine, millest kirjanik oleks võinud hoiduda, sai nähtavasti ohtliku pöörde otseseks põhjustajaks. Igatahes oli tema tervislik seisund nii halb, et eksamite jätkamine ei olnud mõeldavgi. 4. aprillil võttis Tammsaare ülikoolist välja oma dokumendid [86] ja sõitis seejärel Koitjärvele venna juurde. Tema olukorra tõsidus oli teada ainult kirjaniku kõige lähemail tuttavail.

Asjaolu, et A. H. Tammsaare ei saanud juristi diplomit, on kirjanikku vähe häirinud. Ta on kolleegidele väitnud, et püüab tõestada, kuidas ilma diplomita võib elus läbi saada. [87] Ent kirjaniku tervis oli tõsiselt ohus ning seda võis päästa ainult järjekindel režiim ja hoolitsev ravimine. Ning kuigi lõpuks Tammsaarel õnnestus võita tuberkuloos, tähistab haigestumine 1911. aastal siiski saatuslikku murrangumomenti tema elus. Päris normaalseks ei taastunud Tammsaare tervis enam kunagi, sest tuberkuloosile lisandus varsti maohaigus. Tõsine küsimus elust ja surmast tõusis mitmel korral ahistava teravusega kirjaniku ette. Oli vaja suurt elutahet, optimismi ja ranget režiimi, et nendest katsumustest võitjana välja tulla. Kuivõrd rusuvalt aga mõjus järsk tervisekaotus inimese meeleolule, kes seni tõsisemaid haigusi ei olnud tundnud, see on arusaadav. 1911. a. märtsikuu lõpp juhatab sisse sünge aastate rea kirjaniku elukäigus.

Kui Tammsaare jõudis Koitjärve metsakülla, jättis tema tervislik olukord võrdlemisi troostitu mulje. Tuberkuloos oli ohtlikus faasis, esines isegi kõnehäireid.

---

[86] RAKA, F 402, s.-ü. 5793.
[87] Eduard Nipmanilt 1960 saadud andmeil.

Ülikooliaastate vaimne pingutus oli vähendanud füüsilist vastupanuvõimet. Venna ja eriti vennanaise hoolitsusel loodi haigestunud kirjanikule Koitjärve tervendavas kliimas kõigiti soodsad paranemistingimused. Talle muretseti alati niisugust toitu, mida talle arst soovitas. Rohud, mida kirjanik vajas, toodi Tallinnast, kus kirjanik käis ka ise arsti juures konsulteerimas. Rahvameditsiin, mis soovitas juua saarepuutõrva kuuma piimaga,[88] pikad jalutuskäigud noortes männikutes, pingutustest hoidumine — kõik see kuulus vahendite hulka, millega kirjanik püüdis haigust võita. Tervis küll paranes, kuid otsustavat pööret 1911. a. suvel siiski ei ilmnenud.

A. H. Tammsaarele oli selge, et ta peab kohanema uutele tingimustele. Oli tarvis leida mingisugune teenimisvõimalus, et mitte täielikult elada venna kulul. Haigusega võitleval kirjanikul polnud loominguliste kavatsuste realiseerimiseks õiget meeleolu, kui neid kavatsusi oligi. Jäi üle tõlkimine, mis ei nõudnud nii suurt vaimset pingutust. Juba 1911. a. lõpuks on tal tõlgitud M. Pembertoni romaan «Merealune linn», järgmise aasta alguses lõpetab ta G. Lindemanni teose «Maa» tõlkimise.[89] Tõlgete avaldamisel aitas kaasa Tammsaare tutvus «Päevalehe» toimetuse mitme töötajaga, sest Ed. Virgo, A. Hanko ja J. V. Veski olid kirjaniku endised töökaaslased «Teataja» ja «Sõnumete» juurest. Nimetatud teosed märgistavad A. H. Tammsaare pideva tõlkimistöö algust, haigusaastail oli see aga kirjanikule peamiseks tuluallikaks.

1912. a. algul soovitasid arstid Tammsaarele pikemat reisi, kliimavahetust, et saavutada otsustav paranemine. Reis oli tingimata vajalik, kuid rahasummade muretsemine polnud kerge ülesanne. Tuli laenata, ilma et oleks võimalik öelda kindlat tagasimaksmise tähtpäeva. Ning lõpuks ei võinud keegi kindel olla, et lõunamaareis garanteerib tervise taastumise. Ei võinud need summad olla suured, mida endisele seltsikaaslasele teele kaasa andsid mõned «Ühenduse» liikmed ja

---

[88] Alma Bennolt 1960 saadud andmeil.

[89] Vt. A. Palm, A. H. Tammsaare Koitjärvel. «Keel ja Kirjandus» 1960, nr. 8, lk. 499.

J. Pehap, nähtavasti toetas tema reisi väikese laenuga ka Jüri Hansen. Kuid kõhelda polnud võimalik: tuli alustada teekonda sellega, mis oli. Tuli loota, et Kaukaasiasse saadetakse järele tõlketööde tasu. Haigena ja puudusega võideldes alustas Tammsaare oma elu pikimat reisi.

8

A. H. Tammsaare teekond Kaukaasiasse algas 1912. a. märtsi algul. Kirjanik sõitis Peterburi, Moskva ja Rostovi kaudu Sotši, kuhu jäi peatuma paariks kuuks. Elu kuurordilinnas oli aga kulukas, sest suvitushooaeg oli algamas. Reisikirjas tunnistab Tammsaare ise: «Kuulmata kallid on ka korterid hooajal. Ma elasin Sotschis kusagil väikeses võõrastemajas ja maksin 60 rbl. kuus suure toa ja ülalpidamise eest.» [90] On selge, et kirjanik ei saanud kauemaks ajaks peatuma jääda kuurordilinna, kuigi seal leidus arste, kelle konsultatsioone ta vajas. On teadmata, kas kirjanikul oli juba reisi alustades kavatsus peatuda pikemalt mõnes Kaukaasia eesti asunduses või tekkis see mõte alles Sotšis. Igatahes on Sotšis üks Tammsaaret ravinud arstidest tal soovitanud peatuda Punasel Lagedal. [91] Seejärel pöördus Tammsaare eesti asunduses töötava kooliõpetaja J. Kirkmanni poole järelepärimisega, kas tal on võimalik Punasel Lagedal peatuspaika leida. [92] Saanud jaatava vastuse, sõitis kirjanik maikuus Sotšist Punasele Lagedale, olles haigusega ikka veel kardetavas staadiumis.

Punase Lageda eesti asundus kannab Eesti Aiakese romantilist nime ja asub Mzõmta jõe kitsas orus kõrgete mäeseljandike vahel umbes 60 km kaugusel Musta mere rannikust. Külas oli tollal 36 eesti perekonda, kellel olid rajatud väikesed talud. Tammsaare asus

---

[90] A. H. T[ammsaare], Musta mere rannalt. «Päevaleht» 9. XI 1912, nr. 259.

[91] Vt. A. H. T[ammsaare], Punase Lageda Eesti asundus. «Päevaleht» 20. X 1912, nr. 244.

[92] Vt. J. Murumets, Mälestusi A. H. Tammsaarest. «Noorte Hääl» 1. III 1945, nr. 26.

elama A. Vaarmanni peresse Roosa tallu, kus sai omaette toa. Seal veetis ta 1912. a. suve.

Punase Lageda soe kuiv kliima mõjus soodsalt kirjaniku tervisele. Samal ajal viibis Eesti Aiakeses ka Tartust pärinev Suhuumis töötav kopsuhaiguste arst dr. Schulz, kelle näpunäiteid Tammsaare arvestas. Viimane keelas küll Tammsaarel töötamise, kuid kirjaniku majanduslik olukord seda ei võimaldanud: ta tõlkis D. Merežkovski ajaloolise romaani «Julianus Taganeja», mille eest ta sai «Päevalehe» toimetuselt 100 rbl.[93] Samuti on Punasel Lagedal kirjutatud paar miniatuuri.

Tema majanduslik olukord oli aga kõigest hoolimata äärmiselt raske: «Noor-Eesti» kirjastuselt polnud ta kätte saanud üliõpilasnovellide honorare; see sunnib teda B. Lindele kirjutama 1. augustil Punaselt Lagedalt: «Ma pole kunagi kaebanud ega etteheiteid teinud, aga praegu ei saa ma teisiti. N.-E. ringkonnal niisama ka ärijuhtidel — on ometi teada, missuguses seisukorras mina praegu olen: mul pole päev päeva kõrval millegi muuga tegemist kui küsimusega — kas ma saan enese veel kuidagi töövõimeliseks inimeseks teha.»[94]

Nähtavasti saadeti kirjastuselt selle kirja järel Tammsaarele raha, kuid kirja toon näitab seda meeleolukibedust ja puudust, milles kirjanik viibis ähvardava haigusega võideldes.

Punasele Lagedale saabusid 1912. a. suvel veel helilooja M. Härma ja keeleteadlane K. Leetberg, kes samuti said elukoha Roosa talus. Energiline M. Härma püüdis asunduse muusikaelu kuidagi virgutada: ta õpetas kooliõpetaja J. Kirkmannile uuemaid laule ja juhatas asunduse laulukoori harjutusi. Tema ettevõttel on 1912. a. suvel lavastatud Eesti Aiakeses kaks näidendit, millest üks oli L. Koidula «Säärane mulk». Ka Tammsaarel on selles mingi osa olnud.[95] J. Kirkmannist kujunes sel suvel Tammsaare lähim kaaslane, kirjanik õpetas kooliõpetajale saksa keelt ja viiulimängu,

---

[93] Sealsamas.

[94] B. Linde, A. H. Tammsaare oma elu tões ja õiguses. KM KO, F 209, M 2:1, lk. 25.

[95] A. Vaarmannilt 1959 saadud andmeil.

Maja Punasel Lagedal (Красная Поляна), kus Tammsaare elas 1912. aastal

vestlustes puudutati sageli filosoofia ja kirjanduse küsimusi. Tõlketöö kõrval tegeles Tammsaare Punasel Lagedal veel inglise keele õppimisega.

Punasele Lagedale jäi Tammsaare kuni septembri lõpuni. Suvekuudel toimus haigusprotsessis murrang: kirjanik tundis end tunduvalt paremini. Tuberkuloosi raskeimast staadiumist oli Tammsaare üle saanud Punaselt Lagedalt lahkumiseks. Kirjanik sõitis uuesti Musta mere rannikule, külastas Uus-Athose kloostrit ja jõudis Suhuumi. Seda linna peetakse klimaatiliste tingimuste poolest parimaks kogu Musta mere rannikul.

Kus Tammsaare peatus ja kuidas elas Suhuumis 1912. a. sügise ja suurema osa järgnevast talvest, selle kohta puuduvad praeguseni täpsemad andmed. Ainult seda teame, et juba oktoobris on talle tuttav Suhuumi raamatukogu, kus prantsuskeelsed raamatud pakkusid talle lugemismaterjali.[96] Üsna suure tõenäolisusega võib aga väita, et ta veetis talve dr. Koško pansionis

[96] Vt. A. H. T[a m m s a a r e], Musta mere rannalt. «Päevaleht» 8. XI 1912, nr. 258.

A. H. Tammsaare Punasel Lagedal kohalike eestlaste hulgas

Suhuumis, kus töötas talle juba tuttav arst Schulz. [97] On teada, et kirjanik kohtus ühes raviasutuses ka Anette Mikkelsaarega. Seegi fakt juhib jäljed dr. Koško raviasutuse poole. Nimetatud raviasutuse eestlastest personalil oli sidemeid Tartuga, sellepärast on mitmed Tartust ravile siirdunud tuberkuloosihaiged viibinud selles pansionis. Pealegi ei olnud dr. Koško pansion luksuslik raviasutus, vaid võrdlemisi tagasihoidlik ja seepärast kättesaadav ka väiksema sissetulekuga inimestele. Aga just sel põhjusel pidid dr. Koško pansioni eelistama ka Anette Mikkelsaar ja kirjanik Tammsaare.

Kirjaniku kohtumise üksikasjad Tartu tuttavaga jäävad uurijaile saladuseks. Vaevalt võis aga sellel kohtumisel olla eriliselt rõõmsat varjundit, sest neiu Mikkelsaare haigus süvenes Suhuumi kliimast hoolimata. Kuid miljööl ja meeleoludel, mida Tammsaare kirjeldab jutustuses «Varjundid», peab olema mingi kokkupuute-

[97] A. Martin, kes Suhuumi ümbrust ja sealseid eesti asundusi võrdlemisi hästi tundis, peab dr. Koško pansioni A. H. Tammsaare peatuspaigaks.

punkt ka kirjaniku isiklike elamustega Kaukaasia-reisilt. Jutustuse sündmustik võib olla literatuurne väljamõeldis, kuid pansionielu ja -seltskonna tundmine näitab, et kirjanikule on niisugune raviasutus olnud tuttav.

1912/13. a. talvel kirjaniku tervis ei halvenenud. See ajendas teda 1913. a. kevadel Kaukaasias rändama, et nautida mägede karmi ilu ja tutvuda Kaukaasia huvitava rahvastikuga. Ta sõitis Batuumi, tegi kaasa ohtliku 72-kilomeetrilise paadisõidu Tšorohhi jõel ja peatus mõnda aega Tifliisis. Ta jõudis isegi Karsi lähedal Uus-Estonia külas käia, kus elas umbes 300 väljarännanud eestlast. Tifliisist siirdus kirjanik Gruusia sõjateed mööda Kislovodskisse, kust ta maikuul 1913 alustas teekonda tagasi Eestisse.

Kaukaasia-reis oli Tammsaare elukäigus erakordseks sündmuseks. Vaevalt oleks Eesti kliimas kopsuhaigus nii kiiresti paranenud. Lõunamaine loodus, Kaukaasia mägede karm ilu, samuti huvitav ja kirju rahvastik andis inimesi ja elu jälgivale kirjanikule uusi elamusi. Teostatud küll puuduses ja halva tervisega, oli see ainuke Eestist väljapoole ulatuv reis kogu kirjaniku elus.

Jõudnud 1913. a. suvel tagasi Eestisse, siirdus Tammsaare uuesti Koitjärvele. Kaukaasia-reis andis materjale ja elamusi «Varjundite» kirjutamiseks ning kirjanik alustaski Koitjärvel juba 1913. a. suvel jutustuse sõnastamist. Vaevalt aimas aga Tammsaare, et uute haiguste ja peatselt puhkeva maailmasõja tõttu pidi ta Koitjärve metsakülla jääma veel 6 aastaks.

A. H. TAMMSAARE LOOMING ÜLIKOOLIAASTAIL

„Pikad sammud", „Noored hinged" ja „Üle piiri"

1

Revolutsiooni mahasurumine aastail 1905—1907 vajutas sügava jälje eesti kultuurielusse. Poliitiline ja vaimne reaktsioon, mis aastatega süvenes, avaldas mõju paljude autorite loomingule. Sajandi algusaastail oli kirjanduse areng võrdlemisi ühesuunaliselt kulgenud kriitilise realismi tõusu tähe all. Pärast revolutsiooni muutus kirjanduse üldpilt komplitseeritumaks, sest tekkis suundi, mis ei jätkanud kriitilise realismi traditsioone.

Revolutsiooniaastate kirjanduses oli tekkinud uusi kvaliteete, mis varasemale eesti kirjandusele olid tundmatud. Proletaarne võitluskirjandus sündis neil aastail ja andis poliitilisele satiirile jõulise teravuse. Uueks nähtuseks osutus ka revolutsiooniline romantism, mis eredalt väljendub noore Tuglase loomingus, aga samuti G. Suitsu värssides. Reaktsiooniaastate ideoloogiline pealetung suunduski kõigepealt nende uute kvaliteetide vastu. See peegeldaski kõige ilmekamalt ajastu suurt heitlust. Aegamööda kitsenesid ja kadusid võimalused poliitilise satiiri ja tööliskirjanduse avaldamiseks. Revolutsioonilise romantika puhang osutus lühiajaliseks, sellest hoolimata oli tema ühiskondlik funktsioon äärmiselt tähtis.

Ka kriitiline realism oli revolutsioonijärgsel perioodil muutunud oludes laadilt mõnevõrra teistsugune kui sajandi algusaastail. Ed. Vilde jäi küll välismaal viibideski võitluskirjanikuks, kes proosa lühivormides andis

alles nüüd oma loomingu väljapaistvaima osa. E. Peterson-Särgava oli aga koos revolutsiooniga ületanud loomingulise kõrgpunkti.

Proosakirjanduse üldpildis suurenes revolutsioonijärgseil aastail Vilde-järgse generatsiooni tähtsus. M. Metsanurk jätkas romaaniga «Vahesaare Villem» kõige järjekindlamalt Vilde-Petersoni suunda. Jaan Lintrop ja J. Mändmets ei suutnud tõusta kõrgemale tasemest, mille nad olid saavutanud revolutsiooni eel. Fr. Tuglase ja A. H. Tammsaare loomingus avalduvad sel perioodil aga tendentsid, mis eraldavad neid sajandi alguse kriitilisest realismist.

1908. aasta on üheks murrangumomendiks eesti kirjanduse arengus. Ei ole võimalik tõmmata paralleeli vene ja eesti kirjanduse arenemise vahele pärast 1905. a. revolutsiooni, sest eesti kirjanduses puuduvad vasted mitmele nähtusele vene kirjanduses. Dekadentismist revolutsioonijärgses eesti kirjanduses on võimata rääkida, sest dekadentismi tekkimine eeldab kõigepealt kodanliku mentaliteedi ja esteetikaga kirjanike olemasolu, kellele on võõrad demokraatliku kirjanduse traditsioonid. Eestis hakkasid tollal alles tekkima eeldused, millele võis toetuda hilisem dekadentism. Vene «häbiväärse aastakümne» kirjanduses olid olukorrad muidugi teised. Kuid temaatika kitsenemine, ühiskondlike probleemide asendumine psühholoogiliste probleemidega, millel puudus suurem üldistusjõud, süvenemine üksikindiviidi hingeelu keerdkäikudesse — kõik see on seotud reaktsiooniperioodi üldise õhustikuga. Viimane loob eeldused ka impressionismi ja sümbolismi sissetungiks eesti kirjandusse.

Revolutsioonijärgse kirjanduse üldpildis on tähelepanuväärne osa «Noor-Eesti» rühmitusel. Sündinud revolutsiooni tõusupäevil, oli rühmitus esialgu seotud ajastu revolutsioonilise vaimuga, millest pärineb ka noore generatsiooni tegutsemisvaimustus. Aga rühmituse sisemine ühtsusetus, poliitiliste ja esteetiliste vaadete väljakujunematus põhjustasid «Noor-Eesti» ideoloogilise ja esteetilise taandkäigu. Kirjanduskriitikas andis «Noor-Eesti» paljulubavaid jõude, kuid formalismi ja estetismi sugemed kahandavad saavutuste väärtust. Nooreestlaste ilukirjanduslik looming jäi kasinaks,

püsiva väärtuse moodustavad selles G. Suitsu lüürika ja Fr. Tuglase novellistika.

1908. aastast alates on eesti proosakirjanduses märgata impressionismi mõjusid. See prantsuse kirjanduses tekkinud vool saavutas sajandivahetuse aastaiks Euroopa kirjandustes laialdase leviku, eriti Saksamaal ja Skandinaavias. Impressionistlik kirjandus tekkis naturalismi opositsioonina maalikunsti impressionismi esteetiliste tõdede ja sajandi lõpu filosoofilise empirismi baasil. Impressionistlikus kirjanduses tõusis esiplaanile hetkeliste muljete, üksiksituatsioonide, meeleolupiltide ja hingeliste keerdkäikude kujutamine. Impressionism ei pidanud kirjanduslikus teoses esmaseks tervikliku elupildi taasloomist, mis on omane realismile. Impressionismi ei saa lugeda realismi otseseks antipoodiks, küll aga on impressionistlikus teoses tegemist ahendatud ja sageli üldistusjõuetu realismiga. Karakterid jäävad impressionistlikus proosateoses tavaliselt nõrgaks, eelistatakse passiivset, kuid tundlikku tegelast, kelle meeleolude ja tundevarjundite rohkusesse süveneb kirjanik. Filosoofiline probleemistik ja ühiskondlikud teemad ei paelunud impressionistide tähelepanu. Aja jooksul kujunes välja eriline impressionistlik kujutamistehnika, mida iseloomustab detailide ja meeleolupiltide rohkus, rahutu ja värvirikas miljöömaaling koos hingeelu pisiseikade täpse kirjeldamisega. Proosakirjanduses tekkis impressionismis kaks põhisuunda: psühholoogiline impressionism ja olustikku kujutav impressionism. Jaotus on muidugi mõnevõrra meelevaldne, sest tavaliselt esinevad mõlemad suunad teoses paralleelselt. Impressionistid eelistasid proosa väiksemaid žanreid: miniatuuri, meeleolurikast novelli, lühiromaani, aga ka lüürilist draamat. Impressionism kui kirjanduslik vool hääbus Esimese maailmasõja päevil. Detailitehnikale toetuv kujutamislaad, mis annab võimalusi eredate meeleolupiltide loomiseks, ei kadunud aga koos vooluga, vaid seda võib märgata tänapäevalgi Lääne kirjandustes.

Impressionism hakkas eesti kirjandusele mõju avaldama sajandi esimese kümnendi lõpul, millal ühiskondlikud ja kultuuriloolised tingimused soodustasid passiivse ja vaatleva hoiakuga ning psühholoogilise kallakuga loomingulaadi levimist. Fr. Tuglase novelli-

des ja «Felix Ormussonis» on värvirikas detailimaaling koos meeleolupiltide erilise rõhutatusega impressionismi ilmekamaks näiteks.

Sellelt vastuoluderikkalt taustalt tõuseb A. H. Tammsaare teise perioodi looming, mis algab 1908. aastal jutustusega «Pikad sammud».

2

Jutustuse «Pikad sammud» kohta leiduvad kõige varasemad andmed ühes A. H. Tammsaare erakirjas 1908. a. märtsis. «Ma kirjutasin rahapuudusel kaks juttu: «Pikad sammud» ja «Süüta armastus». Esimene on pikem, teine — pisitillukene.» [98] Seega on tõenäoline, et Tammsaare on «Pikad sammud» kirjutanud 1908. a. veebruaris või märtsi alguses pärast seda, kui oli jaanuaris sooritanud ülikoolis esimesed eksamid. Varsti pärast jutustuse valmimist andis Tammsaare käsikirja «Noor-Eesti» kirjastuse sekretärile B. Lindele. Trükkimise küsimust ei otsustanud aga B. Linde üksinda, vaid käsikiri rändas Helsingisse, kus sellega tutvusid G. Suits ja Fr. Tuglas. [99] G. Suits oli jutustuse trükkimisega nõus ning teos jõudiski 1908. a. sügisel lugejani.

«Pikkade sammude» probleem kuulub armastuseetika ja -psühholoogia valdkonda, kusjuures Tammsaare vaatleb seda kirjanduse igavest teemat erinevate moraaliprintsiipide kokkupõrkamise seisukohalt. Oleks kindlasti vale väita, et «Pikkade sammude» probleem teose ilmumise ajal oli ebaaktuaalne või kaasajale kuidagi orgaaniliselt võõras. Naisemantsipatsiooni küsimus oli 1905. a. revolutsiooni eel- ja järelpäevil avalikkuse meeli põletavaks probleemiks; kirjandusse tõid selle teema kriitilised realistid Ed. Vilde ja E. Peterson-Särgava. Mehega võrdsed õigused seaduste ees ja võimalused kõrgema hariduse omandamiseks olid naisemantsipatsiooni põhitaotluseks, kuid nende puhtseaduslike õiguste saavutamise kõrval tähendas naisemantsipatsioon ka võitlust iganenud moraalsete seisu-

[98] A. Hansen L. Martnale 17. III 1908. KM KO, F 190, M 4 : 1.
[99] Vt. Fr. Tuglas, Mälestused. Tallinn 1960, lk. 345.

kohtade vastu. Keskajast pärinenud, kodanlikus ja väikekodanlikus miljöös säilitatud arusaamad, mis mehele lubasid sootuks suuremaid vabadusi kui naisele, tundusid ebaõigetena. See oli naisemantsipatsiooni moraalne külg, mis eesti kirjanduses polnud kajastunud. Ent nagu moraali valdkonnas arvamuste nihked üldse on äärmiselt visad toimuma, nii muidugi ka neis küsimustes. Õiglustunde ja arenenud ühiskondliku mõtte nimel oldi valmis deklaratsioonides tunnistama mehe ja naise täielikku võrdsust, kuid üks asi on õilsad sõnad, hoopis teine inimliku käitumise praktika. Kui Tammsaare jutustuses «Pikad sammud» käsitles just nimetatud konflikti õilsate sõnade ja vanameelse, kuid tugevasti juurdunud moraalipõhimõtte vahel, siis oli ta tegelikult naisemantsipatsiooni küsimusteringist valinud delikaatse ja varjatud probleemi, mida ei lahendata seaduste ega määrustega. Mehe ebainimlik egoism, humanistlike põhimõtete allajäämine inimese hinges väikekodanlikele vaadetele on leidnud kujutamist Tammsaare sule all — ja neis probleemides oli tal oma aja ühiskonnale öelda mõndagi uudset. Teose ühiskondlikku kaalu vähendab asjaolu, et A. H. Tammsaare pole selles teoses võitleva tendentsiga kirjanik, vaid ainult vaatleja ning analüüsija, kelle põhiteesid novelli impressionistliku teostuse tõttu kajastuvad ähmaselt.

Armastuskolmnurgast Heinrich Orisoo, Olga Kamar ja Otto Leiser on jutustuse põhiidee seisukohalt tähtsaimaks tegelaseks Heinrich Orisoo. Ta on üldistus sajandi alguse väikekodanlikust intelligentsist, kes uute ideede ja mõtetega tuleb küll sõnades kaasa, kuid oma põhiolemuselt jääb muutumatuks.

Heinrich Orisoo vaadete arengust saab lugeja teada vähe, tema minevik, samuti nagu väline portree mattuvad hämarusse. Orisoo asetab ise oma isiku võrdlemisi kõrgele, toonitades humaanseid ja puhtinimlikke väärtusi. Jutustuse konflikt seab Heinrichi deklaratsioonid karmile proovile. Tema kahtlustused Olga suhtes osutuvad põhjendatuiks: Olgal on olnud vahekord Heinrichi sõbraga. Suhtumine naisesse ei ole Heinrichile nüüd enam raamatulik probleem, vaid karm tõelisus nõuab Heinrichilt tegelikkuses inimlikkust ja suuremeelsust. Järk-järgult, otsekui iga varjundit ja detaili tabada

püüdes, kirjeldab Tammsaare Heinrichi mõtete madaldumist, egoismi võitu raamatuist omandatud õilsate ideede üle. Samal ajal on Olga kiindumus Heinrichisse tugev; neiu näeb Heinrichis ideaalset ja suuremeelset inimest. Kontrast nende vahel on suur, süütunnet kandvaks pooleks on ainuüksi Olga. Ja Heinrichi egoism muutub peagi sadismiks. Olga kannatused pakuvad nüüd Heinrichile naudingut. Veelgi enam — samal ajal, kui Olga piinleb, soetab Heinrich vahekorra majaomaniku tütrega. Heinrich Orisoo on labastanud õilsad teooriad ja enese isiku — ta ei suutnud astuda pikka sammu üle minevikust pärinevate arusaamade ja omaenese toore egoismi. Tema nimi — Orisoo — saaks nagu sümboolse varjundi ning pole imestada, et Olga põgeneb tema juurest pikkade sammudega.

Teises suunas kulgeb jutustuses Otto Leiseri areng. Vahekorda Olgaga on Otto alustanud ainuüksi madala kire ajendil, ta ei otsinudki naises inimest. Ta hakkas naises inimest nägema alles siis, kui saabusid kannatused. Olga on mõlemale meestegelasele omamoodi katsekivi — mõlemad hülgavad tema tõttu oma tõekspidamised, aga ühest teevad ärkavad tunded inimese, teisest mitte. Selgub huvitav tõik: kannatused hävitavad Ottos robustsel kaalutlusel põhineva naudinguhimu. Kuid tõeliste tunneteni jõuab Otto liiga hilja. A. H. Tammsaare on sõnastanud teesi, et eneseanalüüs ja sügavam mõtlemisvõime saabuvad tunnete purunemisel; Otto on loodud niisuguse teesi illustreerimiseks.

Kuigi Olgas on palju kergemeelset, on ta tunded meeste omadest õilsamad. Nagu A. H. Tammsaare naistegelased ikka, ei teoretiseeri Olgagi, vaid elab, armastab ja kannatab. Kui tekib tõeline kiindumus, on Olga valmis kõik tegema, et võita Heinrichi usaldust. Autor ei õilista Olgat, ent tema tunde suuruses ja ehtsuses peitub ka Olga inimlik väärtus. Olga katastroof pole tegelikult tühine: see, kelle poole ta oli jumaldades vaadanud, osutub madalaks ja väiklaseks. Olga astub esimese sammu vaba, otsustusvõimelise ja mehest sõltumatu naise suunas, kui põgeneb Heinrichi ja Otto juurest. Kuid see samm pole Olga-taolisele tundeinimesele sugugi lihtne. Enesekindlust ja usku iseendasse ei ole Olgal lihtne saavutada.

Naise emantsipatsiooni probleemideringist on seega Tammsaare võtnud vaatlusele moraali ümberkujunemise küsimuse. Suur sotsiaalne probleem on seega taandatud psühholoogilisele pinnale. Kuid Tammsaare nägi probleemi neid külgi, mis teistele jäid varjatuks. Ja Orisoo väikekodanliku silmakirjalikkuse paljastamises ongi teose ideeline väärtus.

Jutustuses «Noored hinged» on ideeline koormus väiksem, sest selles ei koondu sündmustik nii põletava eetilise probleemi ümber kui «Pikkades sammudes». Teos on pilguheit revolutsioonijärgse üliõpilasnooruse mõtte- ja tundemaailma. Pilt teose kangelaste vaimsest palgest kujuneb aga troostituks, sest raske on leida ideelagedamat noorsugu, kui on «Noorte hingede» peategelased. See on vaimne nihilism, mida põevad jutustuses kujutatud üliõpilased; kõik muutub nende käes mõttetuks ja koomiliseks — ideid, millest vaimustuda, neil ei ole, ühiskonnast elavad nad eraldatult, kuigi näevad mõndagi selle pahedest. Nende tarkus ja vaimuteravus muutub seega tühiseks targutamiseks, nende tegevuseks on eneseanalüüs, aga kuna kujutatavad isikud on väiklased ja virildunud tundeeluga, siis pole autoril oma tegelastega muud teha, kui lõpetada kogu jutustus koomilise varjundiga. Hämarusse ja uttu on autor matnud sellegi jutustuse miljöö, kuid hämarus muutub siin lõpuks tegelasi sümboliseerivaks. Need on inimesed, kes kaovad märkamatult, jätmata enesest jälge.

«Noorte hingede» üheks peategelaseks on Artur Kulno, kelle olemust on autor püüdnud avada mitme tegelase mõtteavalduste abil, kuid see noor üliõpilane jääb siiski ebamääraseks, tema tuum nagu põgeneks kirjaniku enesegi haardest. Kulno naljade ja teravmeelsuste taga arvatakse peituvat midagi tõsisemat, kuid Kulno väidab ise, et see pole nii. Ta on inimene, kellel puudub «reaalse elu tähtsuse tundmus». Ja teisal kinnitab Kulno, et teda ei tohigi võtta kui täisealist, sest tema mured on veel lapse mured ja rõõmudki lapse rõõmud. Ning kuna ta tunneb oma vaimset alaealisust, jäävadki Kulnole ainult tema teravad tähelepanekud, vaimukad fraasid ja võrdlemisi ebaloogiline käitumine. Kogumulje jääb tegelasest hajuv, sest tal puuduvad

eesmärgid, kindlakskujunenud vaated, puuduks nagu isegi valdav või suunav karakterijoon. Tema meeleolud on vahelduvad: kord imetleb ta romantikuna Aino ilu, sealsamas on ta külm sadist ja pilkaja, kord andub ta oma tundmustele, kord hävitab neid ise; armastades Ainot on ta valmis teda lakkamatult solvama. Kirjaniku suhtumine Artur Kulnosse on määratud lõpuks koomilise detailiga — Kulno külmetab oma kõrvad sihitu hulkumisega. Selles avalduks nagu autori lõpphinnang Kulno sihipäratusele.

Aino hingeelu on mõistetavam, kuid temaski ei ole autor saavutanud veel ilmekat ja individualiseeritud karakterit. Naeruhimulise ja rõõmsa tütarlapsena sarnaneb ta paljuski tavalisele ja levinud karakteritüübile, kes on nii sagedane kergemas ajaviitekirjanduses. Aino püüab trotsida neid käitumisreegleid, mis on omased väikekodanlikule miljööle. Tema ja Kulno konflikt tõuseb aga liiga tühiselt pinnalt, sellel puudub üldistav tähtsus, mis omakorda pisendab teose ideed.

Üliõpilaste galeerid täiendavad sentimentaalse meelelaadiga Karl Raismik ja pilkehimuline Rein Muhem, kuid mõlema karakterid on visandatud võrdlemisi pealiskaudselt. Rein Muhem [100] on autori resonöör, sest ta lausub tõdesid, mida Tammsaare ise on avaldanud publitsistlikes artiklites. Tema aforismides on küll sapiseid märkusi, kuid tema sisemine konflikt on iseenesest tühine. Rein Muhem suudab hüljata pastorikarjääri ning otsustab ajakirjanduse kasuks. Talupoeglikult lihtsameelne ja töökas Karl Raismik oleks autori poolt nagu loodud illustreerima ühenduslaste loosungit, mis eelistas kohmakat töökust poosile ja fraasile. Kahtlemata on «Noorte hingede» tegelaskonnal ühendusniite kaasaegse üliõpilasnoorusega, teose nõrkuseks on aga läbitunnetatud ja üldistusjõuga karakterite puudumine. Kiretult maalib autor stseeni stseeni järel oma «väikeste» kangelaste elukäigust, puuduks nagu autori-

[100] Rein Muhemi nimi kujunes kaasajal terava pilkaja sünonüümiks. Näiteks on «Noor-Eesti» IV albumis avaldatud Rein Muhemi varjunime all satiiriline veste «Eesti Euroopas». Hiljem on A. H. Tammsaare mõnes artiklis maininud Rein Muhemit, kes juba sajandi algul olevat värvimütsidega eputamist välja naernud.

poolne kindel suhtumine ainesse ja tegelastesse. Sest «Noorte hingede» tegelased oleksid suurepärane materjal satiirilisele sulele, kuid selles teoses ei ole Tammsaare satiirik. Ning kui Kulno külmunud kõrvad jutustuse lõpus heidavad koomilise varjundi kõigile eelnevaile sündmustele, siis on see nagu vihje, et tegelasi ega nende kannatusi pole tarvis võtta päris tõsiselt.

3

«Pikkade sammude» ja «Noorte hingede» kunstilises teostuses leidub palju sarnasust, kuigi teoste põhikude ei ole täiesti ühesugune. Mõlemale jutustusele on omane keskendumine tegelaste psüühika jälgimisele, kusjuures teised karakterimaalingu komponendid on peaaegu hüljatud. Inimlike karakteriomaduste vähene rõhutamine teeb «Pikkade sammude» tegelased varikujudeks, kellel puudub eluline veenvus. Psühholoogiline pinge, mille autor saavutab, ei korva karakterite veretust. «Noortes hingedes» on karakterid küll elulisemad, nad pole loodud ainult psühholoogilise probleemi kandjaiks, nende taga aimame erisuguse temperamendiga karaktereid, kuid nende väljajoonistamises on Tammsaare selleski jutustuses jäänud poolele teele, varjutades kõike ähmasusega.

Kompositsioonilt on «Pikad sammud» terviklikum, see on tugeva kontsentratsiooniga teos. «Noorte hingede» sisemine arhitektuur on lõtv, süžeeline arendus loid, välisel sündmustikul pole teoses erilist tähtsust. Kuna jutustust ei hoia koos ka nii terav probleem kui «Pikki samme», siis tundub teos fragmentaarne, laialivalguv, tema stseenidel puudub nagu tüüpidelgi terav ja meeldesööbiv väljajoonistus.

Ent mis põhjustas karakteri hajumise ja pealiskaudsuse neis teostes? Kas johtub see ainult tähelepanu kontsentreerimisest tegelaste psüühikale või ei suuda autor ikka veel nii jäägitult sisse elada linnamiljööst pärinevasse tegelasse kui talupojasse? Põhjusi näib olevat teisigi. «Pikkades sammudes» märkame paralleelselt esinemas kahesugust kujutamismeetodit: kõrvaltegelased on kujutatud laadis, mis Tammsaarele oli

omane külaainelisi teoseid luues, peategelased aga impressionistlikus kujutamislaadis. Neis teostes ei saa Tammsaaret pidada järjekindlaks impressionistiks, aga mõned impressionistliku kujutamislaadi sugemed ilmnevad selgesti. Meeleolumaalingute rõhutatus, üksikute mõttevarjundite tabamine, vaatepiiri kitsenemine psühholoogilisele probleemile viitab psühholoogilise impressionismi mõjudele. «Pikkades sammudes», vähemal määral «Noortes hingedeski» on peategelased eraldatud miljööst ja olustikust. Kujutamislaadi omapära seisab õieti selles, et kirjanik maalib üksikstseene oma tegelaste elust, mis koosnevad lõputuist omavahelistest vestlustest, ja kujutab seejärel nende tunde- ja mõttemaailma uusi faase. «Pikkades sammudes» on sündmustikule vajutatud hajuvuse pitser, nagu meelega rõhutab autor kõige toimuva salapärasust.

A. H. Tammsaare psühholoogilises impressionismis on miljöödetaili osatähtsus minimaalne. Kui võtta võrdlusmaterjaliks Fr. Tuglase impressionistlikud novellid, siis võib märgata suuri erinevusi. Fr. Tuglas nagu upuks välismaailmast saadud kirevaisse muljetesse, ta ei jõua pakkuda küllalt värve, et neid visuaalseid muljeid lugejale teatavaks teha. Tammsaare psühholoogiline impressionism on aga värvivaene, välismaailm kaob lõpuks sootuks ning jääb ainult tegelaste tunnete voogamine ning nende rahutud ja heitlikud mõtted. Võiksime seda kujutamislaadi nimetada tinglikult tundmuste impressionismiks vastandina dekoratiivsele, välismuljeid registreerivale impressionismile.

Kuid tundeelamuste kujutamise kõrval on «Pikkades sammudes» tähtsal kohal ka tegelaste mõttemaailma jälgimine, sest jutustuse peatelje moodustab kahe meestegelase moraalsete tõekspidamiste jälgimine. Heinrich Orisoo ja Otto Leiser on jutustuse alguses kindlakskujunenud vaadetega inimesed, nende käitumise määrab programm. Õieti avaldub selles jutustuse vastuolu impressionismi põhiolemusega, sest impressionistid ei ole tavaliselt teoses peamiseks seadnud tegelase arenguloo jälgimist, ideelisi otsinguid ja murranguid.

Impressionistlik kujutamislaad ei ole «Pikkades sammudes» ja «Noortes hingedes» siiski ainuvalitsev, vaid ositi kaldub kirjanik sellest välja, sõnastades

jutustust talle varasemal loominguperioodil omaseks saanud realistliku asjalikkusega. Kõrvaltegelased on neis jutustustes maalitud realistlikumalt kui peategelased. «Pikkades sammudes» ulatab emand Martin käe esimese loominguperioodi agaratele külaeitedele, «Noortes hingedes» on Rein Muhem ja Hilda Maasik elulisemad kui Kulno või Aino. Autor nagu poleks usaldanud kõiki tegelasi varjutada ähmasusega, vaid loob teose mitmekesistamiseks mõned tegelased realistlik-teravalt piiritletuna ning need jäävad seepärast ka huvitavamatena meelde.

«Noored hinged» toob esmakordselt nähtavale A. H. Tammsaare kiindumuse paradoksidesse. Öelda tõdesid mänglevalt ja pahupidi pööratud viisil — see kujunes Tammsaare kunstilises käekirjas hiljem väga oluliseks jooneks. Dialoogil on üliõpilasnovellides suurem osa kui Tammsaare varasemais teoseis. Tegelased ise aga on väiklased ning paljuski üksteisele sarnanevad; nii muutub ka dialoog sageli teravmeelitsemiseks ilma sügavama tagamõtteta. Esineb ka venivat dialoogi, mis mõtteniite ei suuda küllalt hoogsalt arendada. Uuema suunana dialoogis võib märgata mängleva kahekõne tekkimist, milles leidub värskust ja vaimukust, kuigi nende eesmärgiks on jätta küsija vastuseta.

«Pikad sammud» ja «Noored hinged» on Tammsaare teise trüki jaoks ümber töötanud, täiendades teoseid sisuliselt ja likvideerides mõningaid kunstilisi ebakohti. Jutustuses «Pikad sammud» on teise trüki jaoks juurde kirjutatud Olga ja Otto stseen «Kolme kuradi» võõrastemajas, on viimistletud teose viimast peatükki. Need sisulised täiendused muudavad teose mõistetavamaks ning annavad konkreetseis piltides Olga ja Otto vahekorra, mis esimeses trükis jääb ainult aimatavaks.

Palju ulatuslikumad on parandused jutustuses «Noored hinged», nii et sisuliselt võib vaadelda «Noorte hingede» I ja II trükki kui ühtede ning samade tegelastega kaht eri teost. Autor on põhjalikult viimistlenud teose stiili, muutnud mõnevõrra sündmustikku ja lisanud karakteritele uusi jooni. Teise trüki ideeline värving on seetõttu muutunud kriitilisemaks, teos on saanud tunduvalt elulisemaks. Kirjanik on kõigepealt kärpinud dialoogi ja tegelaste sisemisi mõtisklusi, mis I variandi

tegid äärmiselt staatiliseks ja halvasid jutustuse sisemist pinget. «Noorte hingede» esimene variant on kogu Tammsaare loomingus teoseks, mis mattub sõnapaljusesse, staatilistesse mõtteheietustesse ja ülipikkadesse monoloogidesse. Teose ümbertöötamisel on kirjanik lisanud miljöömaalingule konkreetseid detaile, sündmustikku on juurde toodud Aino ja Kulno abielumäng, samuti perekondlik õhtu Aino juures. Ka Muhemi käitumisliin on muutunud, sest esimeses variandis lahendub tema konflikt teoloogia kasuks, teises hakkab Muhem ajakirjanikuks. Lisaks sellele on II variandi Muhemi paradoksides tugevnenud ühiskondlik noot; näiteks puudub I variandis Muhemi terav seisukohavõtt korporantlike kommete vastu.

Nii on «Noorte hingede» II variant, mis ilmus 1923. aastal, realismile tunduvalt lähemal kui 1909 ilmunud I trükk. Parandused peegeldavad kirjaniku arengut; neist nähtub, et autor on impressionistlikku ähmasust, laialivalguvust ja sõnapaljust püüdnud vältida.

4

1910. aastal ilmunud jutustus «Üle piiri» jätkab temaatiliselt samade probleemide käsitlemist, mis olid kirjanikku huvitanud kahes varasemas üliõpilasnovellis. Kui aga soovime reljeefselt esitada jutustuse «Üle piiri» põhilised erinevused võrreldes impressionistliku «Pikkade sammudega», siis tuleks toonitada järgmist: «Pikkadest sammudest» on teadlikult välistatud miljöökujutus, jutustuses «Üle piiri» asetab kirjanik sündmustiku kindlasse olustikulisse raami, millest tunneme käesoleva sajandi algusaastate Tallinna. «Pikkades sammudes» kujutatakse tundeelamusi ja psüühikat üldse, jutustuses «Üle piiri» on klassisuhete ja moraali seos teadlikult rõhutatud. «Pikkades sammudes» on karakterite joonistus ähmane ja laialivalguv, jutustuses «Üle piiri» on see tunduvalt konkreetsem, teostatud realismile omases laadis, sest kirjanik arvestab karaktereid luues ka tüüpilisi jooni, mis omased kujutatavale keskkonnale. «Pikkades sammudes» valitseb tunduval määral kogu kujutamislaadis impressionistlik ähmasus,

jutustuses «Üle piiri» esitab autor sündmustiku selgepiiriliselt joonistatud stseenides.

Konflikt tõuseb selleski teoses armastuskolmnurgast, kuid tugineb hoopis tõsisemaile eluprobleemidele. Ühel pool väikekodanlik võltsmoraal, teisel pool kangelanna, kes hakkab nägema teda ümbritseva miljöö tühisust ja väiklust ning otsustab ise kujundada oma saatust — niisugused on probleemid, mis on paelunud kirjanikku. Hedvig Sterni arengulugu eneseteadliku ja otsustusvõimelise naiseni esitatakse küll mõnevõrra katkendlikult ja mitte iga samm tema käitumises pole küllaldaselt põhjendatud, kuid ometi lisab tema karakter kaasaegsete emantsipeerunud naiste galeriisse uue ja omapärase joone.

Hedvig Sterni seovad tõusikkodanliku miljööga esialgu mitmed köidikud. Tema mõttelaadis võib esialgu leida jooni, mis on omased tõusiklikult uhkes kodus kasvanud neiule. Sellepärast imponeerib talle dr. Kalamaa väline galantsus, kuigi neiu oma karakteri põhiomadustelt sarnaneb impulsiivsele ja ägedale üliõpilasele Robert Muidule. Ühel pool näeb Hedvig kommete toonitatud lihtsust ja irooniat kodanliku moraaliõpetuse aadressil, teisal ei suuda Hedvig esialgu ise läbi näha dr. Kalamaa suuresõnaliste fraaside taha peidetud olemust. Ent üsna varsti selgub, et dr. Kalamaa polegi Hedvigile väärikas vastane. Teesklus, printsiipide puudumine, väiklus ja ahnus paljastuvad järkjärgult Hedvigi pilgule. Hedvig märkab korraga, kuivõrd ideaalideta ja jõhkrad on mehed, kellele ta on kinkinud tähelepanu. Ühel pool dr. Kalamaa selgrootus ja ahnus, teisal Robert Muidu egoism. Jõukast keskkonnast pärinev muretut elu elanud neiu seisab raske otsuse ees: kas alistuda isale ja mehele, kes on temast moraalselt tunduvalt madalamal, kelle tunded ja ausus on värdunud, või rajada iseseisvalt tee elust läbi, arvestamata seltskonna kivinenud eelarvamusi. Hedvigi iseseisvumine näitab, et temas oli sündinud inimene, kes kuulub tulevikku. Ta võrsub ühest tüvest Ed. Vilde Stella Riesemanniga jutustusest «Koidu ajal», kuigi Tammsaare ei ole oma jutustuses suutnud probleemi lahendada veel Ed. Vildega võrdsel kunstilisel tasemel.

Robert Muidu käitumisliin jääb jutustuses segasemaks, autor pole küllalt suutnud näidata tema tegutsemist ajendavaid mõjutusi. Ta on teoinimene, võitleva ja hoolimatu meelelaadiga. Robert Muidu vastandab end teadlikult kodanlikule moraalile, ta näeb noorsoo moraalses kasvatamises loengute abil ainult kahekeelset sõnakõlksutamist. Mõistes hukka vana kodanliku moraali silmakirjalikkust, pole Robertis aga arenenud veel uue moraali jooni. Sellepärast domineeribki temas järsusõnaline nihilist, kes võib käituda jõhkralt. Ent Tammsaare armastab tegelastes näidata ikka inimhinge vastandlikke, esimesel pilgul kokkusobimatuid omadusi: seesama ajuti jõhker Robert on teisal lüüriline unistaja. Südamepiinad ajavad ta rannale unistama ja mõtisklema, trotslikkusest, jonnakusest ja enesehaletsemisest tingituna soetab ta vahekorra Kataga, kelle vastu tal pole mingisuguseid tundeid. Alles siis, kui ta mõistab Hedvigi käitumise ajendeid ja neiu meelekindlust, suudab ta väiklase ja tühise eneses ületada. See ongi põhimine, mille poolest Robert Muidu erineb Heinrich Orisoost või Artur Kulnost.

Kodanliku mentaliteedi olemuse avavad jutustuses kaks tegelast — ärimees Stern ja doktor Joosep Kalamaa. Tõusikkodanlasena on esimene jäänud sisemiselt väiklaseks ja harimatuks. Alles jutustuse lõpul vihjab autor tema inimlikumaile tunnetele, ent needki tekivad siis, kui vanaduspäevil ähvardab teda üksijäämine. Intellektuaalselt ja moraalselt vaese inimesena ihaldab ta paratamatult tugevamat karakterit enese kõrvale. Kui dr. Kalamaa on end lõplikult blameerinud, langevad Sterni lootused paratamatult Robert Muidule.

Dr. Joosep Kalamaa avab uut tüüpi tegelaste galerii Tammsaare loomingus. Tegemist on kodanliku intelligendiga, kelle vaateid autor lahkab, asetades tegelase halastamatult valgusesse, kus tema tühisus muutub naeruväärseks. Dr. Kalamaa on põhilises olemuses külm arvestaja, täielikult printsiipideta, armastab seejuures suursugust poosi ja läheb kosja vana Sterni rahadele. «Noorte hingede» üliõpilased, kellel puuduvad õilsad ideed, julgevad seda tunnistada, dr. Kalamaa aga teeskleb kõrgemat inimsust, põhimõtteid ja humaansust. Seejuures on ta aga eneseimetleja, tema suu-

rimaks sooviks on, et tema tulevane nainegi suudaks imetleda ainult teda.

«Kõige täielikum naine on aga see, kes oma mehe vaadetes täiusetippu näeb ja kes ilma ja inimeste üle nende seisukohalt otsustab. Ja kõige täielikum kultur on see, kus niisugusid naisi võimalikult palju on.» [101] Tema «sügavad» moraalsed põhimõtted muutuvad selle järgi, kuidas vana Stern avab oma kauka suud. Lõpuks tunnistab ta ise: «Ehk mis tähendavad mõnikord põhjusmõtted? Elu ei anna ennast põhjusmõtete järele pöörata. Sellepärast unustame põhjusmõtted ja võtame elu, nagu ta on — lihtsalt, loomulikult...» [102]

On mõistetav, et Hedvigi kangelaslik käitumine äratab lõpuks tema huvi, nii et ärimees Sterni rahakoti kosimisloos kipub Hedvig, «see plika ja kaubapäälis, peaasjaks saama». Aga siin muutub dr. Kalamaa juba karikatuuriks. Teda võib Tammsaare loomingulist arengut jälgides pidada nende tegelaste eelkäijaks, kellest hiljem võrsus «Tõe ja õiguse» advokaat Paralepp. Teiselt poolt esindab dr. Kalamaa aga lõplikul kujul seda arengusuunda, kuhu kalduvad üliõpilasnovellide meestegelased. Analüüsivõimelisem osa kaasaegsest arvustusest väitis juba teose ilmumisel, et üliõpilasnovellide kuldne noorus suubub dr. Kalamaasse. [103] Nii annab «Üle piiri» kolmele teosele tugeva ideelise lõpplahenduse.

Realistlikku kujutamislaadi, mis domineerib novellis «Üle piiri», ei ole autoril õnnestunud siiski ühtlaselt välja pidada, see vähendab teose kunstilist mõjujõudu. Karakterite avamises ei ole autor jõudnud veel küllaldase sügavuseni; tüüpiline ja individuaalne ei sula küllalt mõjukaks tervikuks, dr. Kalamaa ja ärimees Sterni karaktereis on pealiskaudsust. Impressionistlikult ähmane kontuur tegelase ümbert on küll kadunud, kuid teose realistlik-asjalikku põhikoesse lõikuvad mitmed teised stiilimaneerid. Naturalismile omase otseütlemisega on jutustuse esimeses peatükis sõnastatud sõlmprobleem. Teisal muutub aga kirjaniku toon sentimen-

[101] A. H. Tammsaare, Üle piiri. Tartu 1910, lk. 94.
[102] Sealsamas, lk. 119.
[103] Vt. H. Raudsepp, Eesti noorsugu A. H. Tammsaare novellide valgustusel. «Eesti Kirjandus» 1911, nr. 7, lk. 254.

taalseks, näit. kui ta 12. peatükis kirjeldab suveööd, kasutades seejuures Koidu ja Hämariku motiivi. Robert Muidu mõtisklused on lüürilise põhitooniga, sealsamas aga pakub kirjanik Roberti sisemiste monoloogide kirjeldustes võrdlusi, mis üllatavad tüseda rahvapärasusega. Kõik need eri stiililaadide elemendid ei sula teoses ühtseks tervikuks, puuduks nagu eri värvinguid valitsev kindel põhitoon.

Tegelaste meeleolu ja hingelise erutuse kujutamisel tarvitab autor selles jutustuses järjekindlalt omapärast võtet: ta katkestab psühholoogilistes sõlmpunktides süžeelise arendamise ning põikab ulatuslikesse looduskirjeldustesse. Sama meetod paistab silma küll juba «Noortes hingedeski», kuid jutustuses «Üle piiri» on seda kujutamisvõtet rakendatud järjekindlalt. Robert Muidu hingelise rahutuse kujutamiseks kirjeldab Tammsaare kord merd, kord sood. Idüllitsevalt, oma lüürilisi pilte loovale sulele vaba voli andes kirjeldab autor rabamaastikku, mis talle lapsepõlvest alates on tuttav. «Või kas tunnete meie nukraid rabasid, kus ainult kanarpik, sookaer ja männijässid kasvavad? Sääl on musta veega põhjata laukad ja nende kohal lendlevad valged kajakad või karjuvad pika kaelaga kured, kuna nende kallastel magusad murakad kasvavad, mis päikese pilgul punastades sagedasti asjata noppijat ootavad. Tunnete neid eluta asemeid? Teate, millal sääl nukrus naeratama lööb?» [104]

Neid ootamatuid põikeid looduskirjeldustesse võib aga pidada impressionistliku kujutamislaadi ainukesteks avaldusteks jutustuses «Üle piiri». Neis asendab kirjanik tegelase mõtete konkreetse sisu looduspildist tõusva muljega. Näib, nagu juhindaks autorit põhimõte: tähtis pole niivõrd mõtteline sisu kui mulje ja meeleolu.

Niisugustes alltekstiga looduskirjeldustes on seejuures oma poeesia: me ei näe küll otseselt hingelises kriisis viibiva inimese mõtete ja tunnete sisu, kuid rahutuse, nõutuse ja sisemise vastuolu avab autor nende kirjeldustega ometi. Teine küsimus on, kas pikad ja sagedased kõrvalepõiked loodusesse ei muutu lõpuks

[104] A. H. Tammsaare, Üle piiri. Tartu 1910, lk. 130.

monotoonseiks. Kirjutades linnaainelisi novelle, millel talupoegliku miljööga pole enam midagi ühist, ei pääse kirjanik kuidagi mööda tuttavast kodutalu õueväravast, soodest ja heinamaadest.

Ka jutustuses «Üle piiri» esineb erinevusi esimese ja teise trüki vahel, mis ilmus 1923. Süžeelist arendust on autor II trüki jaoks loogilisemaks muutnud ja saavutanud seetõttu kunstiliselt veenvama tulemuse. Näiteks tunnistab Hedvig I variandis otsekohe viimast korda Roberti poole minnes, et ta on rase, parandatud variandis ta ei suuda seda teha Roberti eemaletõrjuva käitumise tõttu. On ilmne, et II variandi lahendus on palju veenvam. Ka lõpplahendus on II variandis saanud uue värvingu, kuigi Hedvigi ja Roberti karakteri põhituum jääb muutmata. II variandis sõidab Robert Hedvigit otsima, esimeses viskab vana Stern ta lihtsalt uksest välja. Stiililisi parandusi on autor teinud üsna rohkesti, kunstiliselt on II variant veenvam ja ühtlasem.

«Üle piiri» on esimene Tammsaare linnaaineline jutustus, milles psühholoogiline probleem ei jää omaette analüüsiobjektiks, vaid seostub tugevamalt kaasaegse linnaühiskonna tüübistikuga. Kriitilise hoiaku süvenemine, karakterite elulisus ja aktuaalsem ning kaaluvam probleem annavad teosele suurema väärtuse kui teistele üliõpilasnovellidele.

Üliõpilasnovellides ei jõudnud Tammsaare selle kunstilise tasemeni, mis iseloomustab tema I loomingu-perioodi paremaid jutustusi. Kirjanik püüdis allutada uut tüübistikku ja aineala oma sulele, soovis jõuda teistsuguse kujutamislaadini. Tulemused jäid esialgu poolikuiks, sest karakterimaaling jäi pealiskaudseks.

5

A. H. Tammsaare esimesed eri raamatuina ilmunud jutustused — «Raha-auk» ja «Uurimisel» ei tekitanud kaasaegses kriitikas erilist aktiivsust, üliõpilasnovellidega oli aga olukord vastupidine. Kuigi need ei tõuse sajandi esimese kümnendi kirjanduse taustalt nimetamisväärselt esile, sattusid nad kaasaegse kirjandusliku

võitluse tulipunkti ja põhjustasid terava poleemika. Arvamuste ägedas kokkupõrkes jagati üliõpilasnovellidele teravalt eitavaid hinnanguid ja teenimatult ülistavat kiitust. Seisukohtade diametraalse lahkumineku põhjustas ühelt poolt üliõpilasnovellide ainestik, moraaliprobleemide avameelne ja väikekodanliku võltsvagatsemiseta valgustamine, ideaalideta üliõpilasnoorsoo seadmine kirjandusliku prožektori valgusesse. Teiselt poolt sattus üliõpilasnovellide ilmumisaeg perioodi, millal võitlus «Noor-Eesti» ümber järjest teravnes. Kultuurielus tekkinud situatsioon süvendas poleemilist ägedust ja niisuguses olukorras polnud sugugi haruldane, et üliõpilasnovellide ründajad avastasid neis olematuid pahesid, teised aga ehtisid neid olematute voorustega. «Noor-Eesti» eitajate silmis muutusid üliõpilasnovellid «Noor-Eesti» kõigi pahede konkreetseks kehastuseks, kuigi Tammsaare seos nooreestlastega oli puhtformaalne. Kaasaegsed märgivad õigusega, et Tammsaare teoseid tabasid mürgisemad nooled kui «Noor-Eesti» juhtivate kirjanike omi.[105] Ja lõpuks andis teravateks arvustusteks põhjust ka üliõpilasnovellide karakterite pinnalisus ning stiili ebaühtlus. Sellepärast on üliõpilasnovellide saatus kaasaegses kriitikas vähe kadestamisväärne. Tammsaarel enesel jätkus küllalt filosoofilist rahu kriitiliste seisukohtade äärmuste talumiseks, mis poleemilises ägeduses mõnikord madaldusid lamedusteni.

Järsult eitava hinnangu andsid üliõpilasnovellidele need kriitikud, kes heitsid Tammsaarele ette novellide ainestiku piiratust ja idee ühiskondliku kandvuse nõrkust. Kriitik nimemärgiga Sss.[106] ja samuti A. Burmort[107] suhtusid «Pikkadesse sammudesse» ja «Noortesse hingedesse» täieliku eitamisega. A. Bur-mort langetas otsuse «Pikkade sammude» kohta väga resoluutselt:

«Lühidalt kokku võttes peab ütlema, et kõne all olev

[105] Vt. B. Linde, A. H. Tammsaare oma elu tões ja õiguses. KM KO, F 209, M 2:1, lk. 17.

[106] Vt. Sss., Mõtted kirjanduse ja kunsti üle. «Töö» 1909, nr. 8, lk. 11.

[107] Vt. A. Bur-mort, A. H. Tammsaare «Pikad sammud». «Meie Elu» 27. IX 1908, nr. 58.

uudisjutt mitte kunstitöö ei ole, vaid ennemine ajakirjanduslist tükki suguelu küsimusest meelde tuletab, millele sellepärast jutu kuju on antud, et ta kergem lugejatele seedida oleks.» [108] Nimetatud kriitikud toonitavad õigesti, et kirjanduse peamised ülesanded seisavad ühiskondlike teemade valdkonnas, kuid nende viga on selles, et nad jätavad Tammsaare teosed analüüsimata. Nad ei märka, et üliõpilasnovellidest tõuseb lugejale vastu kodanliku üliõpilasnoorsoo ideelage ja virildunud karakter, keda autor ei idealiseeri. Naudingufilosoofia väljalugemine üliõpilasnovellidest on asjade seadmine pea peale, samuti Tammsaare süüdistamine vene modernistide matkimises.

Teistel põhjustel suhtusid üliõpilasnovellidesse eitavalt «Postimehe» ideoloogilist suunda toetavad kirjanikud ja kriitikud. J. Tõnisson süüdistas koosolekutel Tammsaaret eesti naise laimamises ning eesti haritlasnoorsoo ülekohtuses halvustamises. [109] A. Jürgenstein tasakaalukama arvustajana analüüsis üliõpilasnovelle asjalikumalt, kusjuures ta vihjab ka teoste peamisele kunstilisele puudusele — karakterite veretusele. [110]

Kaugel üksmeelest olid üliõpilasnovellide arvustamisel «Noor-Eesti» ridadesse kuuluvad kriitikud. J. Aavik kirjutas teravasõnalised arvustused kõigi üliõpilasnovellide kohta. Ta juhtis õigustatult tähelepanu jutustuste abstraktsusele, dialoogide monotoonsusele ja stiili ilmetusele, [111] kuid tema artiklites kõlas ka estetistliku kriitika noote.

Vastupidist suunda Tammsaare üliõpilasnovellide hindamisel esindavad kriitikas kõige ilmekamalt Aino Kalda sõnavõtud. «Pikkade sammude» kohta avaldas ta ülistava arvustuse, [112] mis paljuski on ebakriitiline. Ta märkas, et teoses on tegelased otsekui elust lahti lõigatud, kuid ta peab seda keskendumise huvides vajali-

[108] Sealsamas.

[109] Vt. R. K[a n g r o] - P[o o l], Mineviku vangistuses. «Vaba Maa» 10. II 1928, nr. 34.

[110] Vt. A. J ü r g e n s t e i n, A. H. Tammsaare «Pikad sammud». «Eesti Kirjandus» 1909, nr. 2, lk. 84.

[111] Näiteks artiklis «A. H. Tammsaare «Noored hinged»». «Eesti Kirjandus» 1909, nr. 8.

[112] Vt. A. K a l l a s, A. H. Tammsaare «Pikad sammud». «Postimees» 9. X 1908, nr. 22.

kuks. Kriitik hindas selle jutustuse põhjal üle ka Tammsaare tolleaegseid psühholoogivõimeid. Lõpphinnang: «See raamat on üks neist kividest, millest Eesti kunstikirjandus oma maja ehitab» [113] — on kahtlemata ühekülgne ja reedab kriitiku enese esteetilisi seisukohti. Hoopis jahedamalt suhtus sama kriitik aga «Noortesse hingedesse». [114] Ta kahtles juba, kas Tammsaare poolt valitud kujutamislaadis peitub edasise arengu perspektiive.

Tegelaste irdumist konkreetsest miljööst toetas üliõpilasnovellide ilmumise ajal ka Fr. Tuglas. «Tammsaare tegelased ripuvad otsekui õhus — konstateerime seda just kiitvas mõttes! Mistarvis aeg, koht ning seltskondlised vahekorrad, kui inimene ometi igavesti kannatab, rõõmu ning kurbtust tunneb!» [115] Fr. Tuglase lõpphinnang «Pikkadele sammudele» on ülehindavalt positiivne. Nähtavasti on kriitikut köitnud teose kujutamislaad, mis kaasaegses eesti kirjanduses oli uudne. Sest Fr. Tuglas kirjutas: «Siin ei tundugi enam lahkuminemist, siin ei tundugi enam võitlust, otsimist ning leidmist. See on algusest lõpuni uus, ilma sidemeta vanaga, iseteadlik ja rahulik, nagu küpse vili noore puu otsas.» [116] Hiljem, kui Fr. Tuglas kirjutas pikema essee A. H. Tammsaare loomingust, on kriitiku analüüs põhjalikum ja hinnangudki pole enam nii tunnustavad.

Nii «Pikad sammud» kui ka «Noored hinged» tekitasid ilmumisajal seega rohkesti kirjanduslikku elevust. Seejuures on siiski üllatav, kui vähe tegeles kaasaegne kriitika sisuliste küsimustega. Ainult A. Jürgensteini on ajendanud sõna võtma teoste sisuline külg, kusjuures kriitik on nördinud üliõpilasnoorsoo vaimse tühisuse pärast. «Ei mingit kirge, ei mingit huvi, nahksus, kuldne kesktee, argpüksline himu-täitmine ühes külma järelekaalumisega, mi[s] teised selle kohta ütlevad, kassiahastus selle järel ja uus himutäitmine, — ja see

---

[113] Sealsamas.

[114] Vt. A. Kallas, A. H. Tammsaare «Noored hinged». «Postimees» 30. VI 1909, nr. 143.

[115] Fr. Tuglas, 1909. a. ilmunud ilukirjanduslise proosa ülevaade. «Noor-Eesti» 1910, nr. 2, lk. 186.

[116] Sealsamas, lk. 189.

noorsugu peab rahva tulevik olema.»[117] Vastandina A. Jürgensteinile peab J. Luiga «Noorte hingede» tegelasi elulähedasteks, Rein Muhemit aga isegi ajastule tüüpiliseks karakteriks.[118] Hilisemail vaidluskoosolekuil tõusis päevakorda küsimus, kas A. H. Tammsaare üliõpilasnovellide tegelased peegeldavad tolleaegset eesti haritlasnoorsugu tõepärases valguses. Vaidlused võtsid eriti terava ilme H. Raudsepa referaadi järel, mille ta esitas 1911. a. suvel Viljandis ja Pärnus. Kõigist eespool mainitud kriitikuist mõistab H. Raudsepp Tammsaare jutustuste ideestikku sügavamalt, samuti tõrjub ta tagasi süüdistused, mis tahtsid kirjanikust teha dekadenti.[119] Tema lõppjärelduseks oli, et eesti haritud noorsugu ei sarnane tervikuna A. H. Tammsaare üliõpilasnovellide kangelastele, kuid akadeemilise noorsoo hulgas olevat ideaalideta ja tühine karakter võrdlemisi levinud.[120] Viljandis leidis see seisukoht kuulajate hulgas toetust. Ning V. Reiman tõstatas pateetilise küsimuse: «Kas on päästmiseteed? Või käime kadumistähe all: noorsugu läheb ise rappa ja veab teisi järele.»[121] Vastust sellele küsimusele ei leita, kuigi süüdistatakse võõrkeelset haridust ja vanemat generatsiooni, et see on suutnud noortesse vähe ideaale sisendada.

Jutustuse «Üle piiri» vastuvõtt kujunes kaasaegses kriitikas tunduvalt jahedamaks. Peaaegu kõik kriitikud heitsid kirjanikule ette enesekordamist. Stiililine laialivalguvus ja Robert Muidu karakteri vastuolulised jooned põhjustasid tõsiseid etteheiteid. Huvitav on jälgida A. Kalda järjest jahenevat suhtumist Tammsaare üliõpilasnovellidesse: «Pikkade sammude» puhul peaaegu reservatsioonideta ülistus, jutustuses «Üle piiri» nägi kriitik aga ainult luitunud ja väsinud teisendit. Probleemis ega tegelastes ei leia kriitik midagi uut, teose

[117] A. Jürgenstein, A. H. Tammsaare «Pikad sammud». «Eesti Kirjandus» 1909, nr. 2, lk. 84.

[118] Vt. J. Luiga, A. H. Tammsaare «Noored hinged». «Päevaleht» 12. V 1909, nr. 106.

[119] Vt. H. Raudsepp, Eesti noorsugu A. H. Tammsaare novellide valgustusel. «Eesti Kirjandus» 1911, nr. 7, lk. 246.

[120] Sealsamas, lk. 254.

[121] Eesti Kirjanduse Seltsi kirjanduseline koosolek Viljandis 11. juunil 1911. Eesti Kirjanduse Seltsi protokollid 1911, lk. 43.

erinevusi varasematest üliõpilasnovellidest ei hakka A. Kallas analüüsima. [122]

A. Jürgenstein nägi küll teose kodanlusevastast tendentsi, kuid kriitik ei suutnud mõista Robert Muidu lõhestatud ja jõhkravõitu olemust. «Tammsaare molluskiline Robert rikub oma sisuta ja hingeta kujuga terve jutu ära. Tema «pillub» küll, ei tea kuida moodu, kodanlisele moralile pilkeid näkku, on aga ise palju haledam, kui need, keda ta pilkab.» [123] Tunnustamisväärseid omadusi A. Jürgenstein jutustusest ei leia.

Õiglasemalt suhtus teosesse K. A. Hindrey, kes leidis, et «Üle piiri» tähistab arengut Tammsaare loomingus. [124] Hilisemate analüüsijate silmis on selle jutustuse osatähtsus järjest tõusnud. Fr. Tuglas märkas jutustust analüüsides ühiskondliku tagapõhja tugevnemist ja ennustas, et Tammsaare võidab varasemaile üliõpilasnovellidele omase kitsapiirilisuse. [125] Veelgi enam: just sellepärast, et A. H. Tammsaare on jutustuses «Üle piiri» loobunud abstraktsest psühholoogilisest probleemist, tõstab Fr. Tuglas selle teose teiste hulgast esile. «Esimene kord jutustab Tammsaare pika aja järele jälle vabalt ja voolavalt. Tal on siin hoopis sarnaseid hingeeluliselt õieti aimatud üksikasju, nagu leidub Eesti kirjanduses ainult Vildel.» [126]

Hiljem, kui Tammsaare ületas oma uutes teostes üliõpilasnovellides saavutatud kunstilise taseme, vähenes huvi nimetatud teoste vastu. Kodanlikus kirjandusteaduses kujunes traditsiooniks vaadelda kolme A. H. Tammsaare ülikoolipäevil kirjutatud teost koos kui ühelaadilisi ja ühesuguse kunstilise põhikoega jutustusi. Niisugune lähenemisviis on omane nii M. Kampmaale, K. Mihklale kui ka kooliõpikuile, kus üliõpilasnovellidele juba nende probleemide tõttu üldiselt pööratakse vähe tähelepanu. Sisuliselt niisugune tõlgendus ei veena, sest «Üle piiri» erineb nii probleemiasetuse

[122] Vt. A. Kallas, A. H. Tammsaare «Üle piiri». «Postimees» 23. XII 1910, nr. 293.

[123] A. Jürgenstein, A. H. Tammsaare «Üle piiri». «Eesti Kirjandus» 1910, nr. 12, lk. 498.

[124] Vt. K. A. H[indrey], Uued raamatud. «Päevaleht» 14. XII 1910, nr. 287.

[125] Vt. Fr. Tuglas, A. H. Tammsaare. Tartu 1918, lk. 20.

[126] Sealsamas, lk. 19.

kui ka stiililaadi poolest tunduvalt «Pikkadest sammudest», olles põhiolemuselt kriitilise realismi teos. Nõukogude kirjandusteaduses juhtis jutustuse sisulistele väärtustele tähelepanu H. Siimisker, kes nägi Hedvig Sternis uut tüüpi tegelast Tammsaare loomingus — iseseisvusele virguvat naist.[127] Nõukogulikus kirjandusteaduses käsitatakse üliõpilasnovelle kui teoseid, mis on tähtsad Tammsaare kunstiliste otsingute ja arengu seisukohalt. Neid ei saa pidada aga revolutsioonijärgse kirjanduse üldpildis esileküündivaiks või arengusuunda määravaiks teosteks.

Miniatuurid ja kunstmuinasjutud

Miniatuurilooming hoogustus eesti kirjanduses pärast 1905. a. revolutsiooni. Sellegi nähtuse põhjusi tuleb otsida kirjanduse arengu üldsuundadest. Eesti kirjanikud tegid kaasa sama arenguprotsessi, mis iseloomustas naabermaade kirjandusi. Pisižanrid: novellett, miniatuur ja laast, aga samuti kunstmuinasjutt tõusid sajandivahetuse aastail paljude maade kirjandustes tähtsale kohale. Oma laadilt oli eluõiguse võitnud pisižanr väga mitmekesine. Kirjutati realistliku tagapõhjaga novellette, nagu neid vene kirjanduses kohtame A. Tšehhovi loomingus, teisalt aga rajasid impressionistid ja osalt ka sümbolistid tee meeleolurikkale romantiliselt häälestatud miniatuurile. Viimased levisid saksa kirjanduses, kus kirjanduslik impressionism võitis kõige avarama kandepinna.

Huvi, mis Eestis oli tekkinud kirjanduse pisižanrite vastu, nähtub kaasaegsetest tõlgetestki. 1908. aastal ilmus E. Leino miniatuuridekogu «Ühepäeva liblikad», ajakiri «Noor-Eesti» avaldas P. Altenbergi proosalaaste. Kirjanduslikes ringkondades tunti O. Wilde'i kunstmuinasjutte. Ajastu reaktsiooniline õhkkond, mis otsesuunalise mõtteväljenduse mitmes küsimuses tegi ohtlikuks, mõjus omalt poolt kaasa. See sundis mõtteid peitma allegooriatesse ja muinasjuttudesse. Seda taga-

[127] Vt. H. Siimisker, Mõningatest probleemidest ühenduses «Kõrboja peremehega» ja tema kriitikaga. «Keel ja Kirjandus» 1958, nr. 9, lk. 530.

põhja tundes ei ole raske mõista, miks Fr. Tuglase ja A. H. Tammsaare sulest sündis neil aastail meeleolurikas miniatuur ka eesti kirjanduses. Muidugi peitusid eeldused miniatuuride loomiseks juba mõlema nimetatud autori kirjanikuloomuses, välised eeskujud andsid ainult tõuke nende esilekerkimiseks. Kalduvus sõnastada lüürilisi mõtisklusi, oskus igapäevase elu pisisündmuse kaudu lugejat juhtida inimloomuse mõne põhiomaduseni, püüd kandvamate filosoofiliste tõdede poole — kõik see oli Tammsaarele omane ja väljendus ka tema miniatuurides ning kunstmuinasjuttudes.

Tammsaare kunstmuinasjutte iseloomustab kõrge kirjanduslik kultuur, filosoofiline mõtterohkus, poeetiline ning muinasjutupärane lakooniline keel. Kirjanik oli tundma õppinud vanade muinasjuttude kunstilisi iseärasusi, kuid ta ei püüdnudki rahvamuinasjutte jäljendada, vaid kasutas nende elemente. Kõige rohkem on ta silmas pidanud rahvajuttude sirgjoonelist teemaarendust, lakoonilisust ja terviklikkust. Tema kunstmuinasjuttude filosoofia on tammsaarelik, kõikjalt nähtub püüd muinasjutuliku allegooria abil poetiseerida elu põhiväärtusi.

Tammsaare kunstmuinasjuttude arv ei ole suur, ent nende aineala on mitmekesine. «Kaaren ja pojad» lähtub loomajutust, kuningapoeg on tegelaseks lühipalas «Armastus», sagedamini aga esineb tegelasena lihtsalt noormees, kandlemängija või laulik. Vanade muinasjutu-traditsioonidega ühendab Tammsaare piiblilegendide tegelased, kusjuures usulise müstikaga ei ole tema muinasjuttudel mingit seost. Piibli arhailine, kuid kujundirikas keel on Tammsaarele eeskujuks mitmes muinasjutus.

Idee kandvuselt ja sugestiivselt jõult on kunstmuinasjuttude hulgas väljapaistval kohal «Kuningas ja ööbik».[128] See on hümn vabadusele ja armastusele, aga kuna selles puudub hümniline pateetika ja teemat aren-

[128] Avaldatud esmakordselt ajakirjas «Noor-Eesti» 1910, nr. 2 pealkirjaga «Kuningas ja ööpik». Kogumikus «Poiss ja liblik» 1915. aastal on teos põhjalikult ümber töötatud. Esimeses variandis algab miniatuur vangla ehitamisega, hilisemas on juurde kirjutatud osa, mis kirjeldab kuninga võimuahnust.

datakse sooja sisemise intiimsuse ning romantilise elevusega, on teose mõju äärmiselt tugev. Paari tabava detailiga on muinasjutu algul iseloomustatud muistsete türannide vallutuskäikude jõhkrust. Kuningas laseb ehitada ilmaotsadesse iseenese auks võimsad sambad ja oma võimu kindlustamiseks suure vangla, mis kunagi pole tühi. Türanni võimule on kontrastiks ööbik, kes vangla akna all sanglepa otsas laulab vabadusest ja armastusest. Kui sama kuningas hiljem pimedana palub pikendada oma elupäevi, et ta võiks veel kuulata ööbikut, kes laulab vabadusest ja armastusest, siis on autoril õnnestunud jõuliselt kõlama panna vabaduse- ja armastuseiha, mis on inimloomusest lahutamatu. Lõpuks ei saa unustada aega, millal ilmus «Kuningas ja ööbik»: türannia oli pärast revolutsioonilainetust uuesti võimule pääsenud. See andis muinasjutu allegooriale erilise kõlavuse.

Sügav idee peitub ka miniatuuris «Laulik». Laulu, laiemas mõttes muidugi kogu kunsti mõju on selles vastandatud jumalale ja Kristuse õpetusele. Teose pateetilistes lõpulausetes peitub ettenägelik vihje tuleviku kohta — asjata seisab Kristus väravate taga ja koputab, aga teda ei panda tähele. Inimesed on võlutud laulikust. Ka miniatuuris «Kandlemängija» hindab vaene rändaja kandlemängu kõrgemaks kui maist varandust.

Nimetatud miniatuuride sõnastusstiilis leidub suuri sarnasusi, sest kõik nad on mõjutatud piibli stiilist. Seejuures on piibli stiilielemendid ühendatud harmooniliselt teoste ideestikuga. Kõigis neis miniatuurides esineb piibli tegelasi, kelle juurde piibli stiilielemendid kuuluvad nagu iseenesestmõistetavalt.

Omaette rühma moodustavad armastusteemalised miniatuurid. Neist kordab «Süütu armastus» Fr. R. Faehlmanni «Koidu ja Hämariku» motiivi, kuid esitab vastassuunalise lõpplahenduse võrreldes Faehlmanni müüdiga. Kogu ainekäsitlus on Tammsaarel maisem ja asjalikum, nagu peategelasedki pole romantilised päikeselaterna hoidjad, vaid ainult noormees ja neiu. Ning on loomulik, et Tammsaare ei kujuta neid igavesti mõrsjaks ja peiuks jäävatena, vaid annab miniatuurile hoopis realistlikuma lõpplahenduse. «Armastus» on poeetiline ja

sügavast elutarkusest kantud muinasjutt, mille sõnastus on lihvitud äärmiselt lakooniliseks.

Miniatuuride žanrisse kuulub kogumikus «Poiss ja liblik» ainult paar lühipala. Klassikaliseks on kujunenud neist kogu nimiminiatuur, mis kujutab realistlikku pisisündmust. Taotluste nurjumise motiiv, kuid ka sõnastus lähendavad seda teost «Tähtsale päevale». Näib, et «Poisi ja liblika» idee on kirjanikul kaua meeles mõlkunud, sest sama motiivistikuga luuletus leidub juba noore Tammsaare laulude vihikus. Miniatuurist «Poiss ja liblik» nähtub Tammsaare oskus igapäevasele pisisündmusele anda sügav alltekst.

A. H. Tammsaare miniatuuride loomisajad pole täpselt teada, ainult «Süütu armastuse» kohta annab Tammsaare kirjavahetus orienteeriva daatumi. Selgub, et see on kirjutatud enne 17. märtsi 1908.[129] 1915 avaldatud kogu «Poiss ja liblik» viimased palad on Tammsaare kirjutanud Punasel Lagedal, kus kirjanik viibis 1912. a. suvel. Nende orienteerivate daatumite vahele mahuvad aga kõigi väljapaistvamate miniatuuride sünniajad. «Poisi ja liblika» II trükile 1922 on autor lisanud hiljem kirjutatud lühipalad «Kuulus karsklane» ja «Näkk», kuid need on sisult teiselaadilised ja erinevad stiililt parimatest miniatuuridest, samuti pole neil nii tugevat filosoofilist allteksti.

A. H. Tammsaare miniatuuriharrastus oli lühiajaline, ometi pani Tammsaare koos Fr. Tuglasega neil aastail eesti miniatuurile tugeva põhialuse. On väidetud, et Tammsaare toetub miniatuuriloomingus väliskirjanduse eeskujudele ja kordab teiste kirjanike poolt varem kasutatud motiive.[130] Tammsaare tegi oma miniatuuri- ja muinasjutuloomingus kaasa Euroopa kirjanduste ühe arengutendentsi, kuid teda ei saa lugeda otseselt kellegi õpilaseks, veel vähem aga jäljendajaks. O. Wilde'i kunstmuinasjuttudel, mida Tammsaare ülikoolipäevil

---

[129] Vt. A. H. Tammsaare L. Martnale 17. III 1908. KM KO, F 190, M 4:1.

[130] Eino Leino miniatuuride mõju näeb liialdatult suurena H. Salu, kes kaudselt sarnaste motiivide tõttu näeb mitme Tammsaare miniatuuri väljakasvamist E. Leino miniatuuridest. Vt. H. Salu, A. H. Tammsaare, Oscar Wilde und Eino Leino. Commentationes Balticae VI—VII. Bonn 1959, lk. 265.

luges, võis olla virgutav mõju, sest Wilde'i keele puhtus ning väljenduse poeetilisus imponeeris Tammsaarele. Aga sisulisi kattuvusi Wilde'i ja Tammsaare kunstmuinasjuttudel ei ole. E. Leino miniatuuridest on Tammsaare omad sügavama filosoofilise mõtestatusega ja väljenduselt poeetilisemad.

Tammsaare miniatuurid ja kunstmuinasjutud on nende žanrite meistriteosed. Nad paistavad silma ideelise sügavuse, eriti aga lüürilise ja poeetilise sõnastuse poolest, milles selgesti peegelduvad tammsaareliku kujutamislaadi olulised jooned. Nad näitavad, et Tammsaare kunstilised otsingud ei kulgenud ülikoolipäevil ainult ühes suunas. Kunstmuinasjutud on oma lakoonilisuse ja tugeva kontsentratsiooniga vastandeiks sisemiselt struktuurilt loidudele üliõpilasnovellidele. Ja lõpuks — Tammsaare kui filosoof avaldub esmakordselt täies mõttejõus neis muinasjuttudes.

„Varjundid" ja „Kärbes"

1

Kaukaasia-reis poolitas A. H. Tammsaare II loominguperioodi. Kuigi reisile järgnenud haigusaastail oli loominguline töö raskendatud, süvenes Tammsaare uuesti probleemidesse ja karaktereisse, kes olid huvitanud teda ülikooliaastail. Järgnevais jutustustes jätkub inimpsüühika teravdatud vaatlus, tundeelamuste ja meeleolupiltide rõhutamine; impressionistliku kujutamislaadi mõjud süvenevad haiguspäevil kirjutatud «Varjundites». Kuid kõigi nende komponentide üle valitseb pärast Kaukaasia-reisi suurem kooskõla, aine ja kujutamislaadi vahel tekib tõelisele kunstiteosele omane tasakaal. Karakterimaaling muutub uuesti olulisemaks ja värvikamaks. «Varjundid» ja «Kärbes», mis on kirjutatud raskeis loomistingimustes, on vähemalt ühes sarnased: mõlemad toetuvad mälestus-elamustele. «Varjundite» idee oli Tammsaare Kaukaasia-reisilt kaasa toonud; «Kärbes», mis lõpetab II loominguperioodi, on mõtisklev tagasivaade kirjaniku ülikoolipäevadele, teda ümbritsenud tüüpidele ja miljööle.

«Varjundite» loomisloo kohta on andmed puudulikud. Jutustuse kirjutamist on Tammsaare alustanud varsti pärast Kaukaasia-reisilt naasmist. 1914. a. novembris on autor Tartus viibides «Varjundite» käsikirja näidanud B. Lindele.[131] On teadmata, kas kirjanik tahtis jutustust veel viimistleda või ei leidnud ta kirjastajat, aga ta on teose veel pooleks aastaks Koitjärvele tagasi viinud. Alles 1915. a. suvel on ta saatnud selle B. Lindele «Noor-Eesti» kirjastuses. Sõjaolude tõttu ei laabunud aga teose kirjastamine kuigi kiiresti ning jutustus ilmus alles 1916. a. lõpul.[132]

Kaukaasia loodus, sanatooriumide omapärane maailm, haigete elamused ja mõtisklused on Tammsaarele andnud tõuke selle teose kirjutamiseks. Kuivõrd selle romantilise kallakuga jutustuse põhikude toetub kirjaniku isiklikele elamustele, seda on tänapäeval võimata tõestada. Ei saa muidugi tõmmata paralleele Thomanderi päeviku ja Tammsaare isiklike elamuste vahele, kuid paratamatult tekib «Varjundite» lugemisel mulje, et kirjanikku on inspireerinud seda teost looma isiklikud mälestus-elamused. Aine läbitunnetatus ja elamuste võltsimatus osutavad mingitele ajenditele, mis viivad autori isikuni. Isiklikele mälestus-elamustele vihjatakse ka kirjanduslugudes, mis on koostatud kirjaniku eluajal. B. Linde, kes Tammsaaret võrdlemisi hästi tundis, mainib samuti kiindumust, mille kirjanik on üle elanud Kaukaasia-reisil. Kuid ikkagi on raske tõestada, missugusel määral «Varjundite» teke oli ajendatud Tammsaare ja Anette Mikkelsaare kohtumisest Kaukaasias.

Temaatika poolest liitub «Varjundid» tihedasti eelnevaile üliõpilasnovellidele; ka selles teoses pühendab kirjanik end peategelaste tundeelu vaatlemisele, jutustades armastusloo ebaharilike tegelastega ebaharilikus miljöös. Ent kujutatavasse ainesse suhtumine on «Varjundites» hoopis teistsugune kui üliõpilasnovellides; on kadunud ükskõikne ja hallikoeline tundeelamuste refereerimine, mis andis ilme «Pikkadele sammudele».

---

[131] Vt. B. Linde käsikirjaline töö «A. H. Tammsaare oma elu tões ja õiguses». KM KO, F 209, M 2:1, lk. 27.

[132] Teosesse trükiti aga ilmumisajaks 1917. aasta, et teos seisaks kauemini «värske».

Teose lõpplahendus on traagiline, seda valmistab kirjanik ette nukrate meeleolude rõhutamisega, kaduvuse eelaimduse toonitamisega. Seejuures võib märgata omamoodi üllatavat vastuolu varasemate üliõpilasnovellide ja «Varjundite» tegelaste vahel. Üliõpilasnovellides olid tegelasteks füüsiliselt terved, kuid virildunud tundeeluga noored. «Varjundites» on peategelased füüsilise hukkumise lävel, ent ometi lööb neis lõkkele suur, kõikehaarav tunne, milleks üliõpilasnovellide kangelased polnud võimelised. Sonja Piratova, kelle hingesse autor heidab ainult mõne üksiku kõrvalpilgu, on inimene, kes igatseb täisverelist elu, kelle andumisest tunnetele märkame tema isiksuse suurust. Tammsaare kordab «Varjundites» sedasama kõikevõitva armastuse teemat, mis esineb samal perioodil loodud miniatuurides. Sonja hukkumine pole seepärast vaikne ja mõttetu hääbumine, vaid inimlikud tunded võidutsevad hukkumise traagika üle. Selles ongi «Varjundite» ideeline raskuspunkt, selles ka tema sisuline vastandlikkus võrreldes üliõpilasnovellidega.

Haigete keskkonna omapärasesse mõtte- ja tundemaailma on Tammsaare suutnud sisse elada tähelepanuväärse usutavusega. Teose tegelasteks on inimesed, kelle närvid on ülihellad, mõtted heitlikud, meeled pinevil vastu võtma iga muljet, hing täis nukrat aimdust peatsest katastroofist. Seetõttu tekivad vahekorrad, sümpaatiad ja tundedki neis kiiremini kui tavalistes inimestes, pisisündmused nende elus omandavad suure tähtsuse ja saavad mõtte, mis tervetele näiks tühine. Nii tekibki Sonja Piratova ja Thomanderi vastastikune sügav kiindumus juba enne, kui nad on omavahel sõnagi vahetanud. See on väliseilt sündmustelt vaene armastuslugu, see teab jutustada ainult mõnest kohtumisest, roosist, mis ulatatakse enne, kui ollakse omavahel sõnagi rääkinud, küünejäljest, mis jääb raamatusse ainukese mälestusena inimesest, kelle maine teekond on lõppenud. Ent igapäevaste pisisündmuste abil avab kirjanik niihästi peategelaste erinevad karakterid kui ka nende elamused ja traagika.

Mina-stiil, mida autor teoses kasutab, võimaldab tal Sonja Piratova karakterisse heita ainult mõne üksiku pilgu. Ta ei saa Sonjat karakteriseerida otseselt, vaid

ikkagi ainult nähtuna Thomanderi silmadega. Iseenesest piirab mina-stiil antud teoses Sonja karakteristika viimist laiemale alusele. Sonja on iseloomult kapriisne, enese suhtes hoolimatu inimene, kelle karakteris aga leidub palju kindlust ja otsustavust. Ja kuigi autor teda inimesena ei ole saanud põhjalikult välja joonistada, äratab tema hukkumine traagilisi tundeid seni, kuni pole võidetud haigusi, mis hävitavad noori elusid.

Jutustuse mina-kangelane Thomander on seevastu mõtisklev noormees, kelles on ühinenud irooniline vaatleja ja lüüriline tundeinimene. Kui Thomander aimab kõige toimuva traagilist lõppu, muutuvad tema mõtisklused järjest heitlikumaks, tema rahulolematus muutub süüdistuseks, mis paiskub inimmõistuse abituse ja piiratuse vastu. Igaviku ja lõpmatuse probleemid ahistavad korraga Thomanderit, sest tema ahastus otsib objekti, keda süüdistada õnnetuses. Samal ajal on ta haruldaselt ergas vastu võtma välise maailma muljeid; tema suhtumine väikekodanlikult tühisesse seltskonda muutub skeptilisemaks. Armastus ja surm muutuvad tema mõtisklustes nagu lahutamatuks tervikuks; ta tunneb, et on ise osaliselt süüdi Sonja surmas. See viibki Thomanderi meeleheiteni ja sealt edasi enesetapmise katseni.

Ent «Varjundid» pole mitte ainult jutustus süngest meeleheitest, vaid ka eneseleidmisest. Pärast paranemist märkame Thomanderis uut inimest. Lapsemeelselt lihtsalt suhtub ta loodusesse, avastades uuesti selle suurepärased harmooniad.

Kõrvaltegelasi on Tammsaare selles impressionistlikus jutustuses visandanud ainult paari iseloomustava joonega; nad moodustavad tasakaalustava vastandpoole Sonja ja Thomanderi ebaharilikule armastusloole. Paljusid kõrvaltegelasi iseloomustab Thomander satiiriliselt, sest ei puudu selles raviasutuses inimesed, kellele haigused on saanud edvistamise ja uhkustamise vahendiks. Sellelt satiiriliselt kontrastilt tõuseb aga seda eredamini esile Thomanderi ja Sonja traagika.

«Varjundid» on jutustus, milles impressionistlikud stiilielemendid on rakendatud teadliku järjekindlusega. Tammsaare üliõpilasnovellidele heitis kriitika õigusega ette keele verevaesust ja stiili värvitust. «A. H. Tamm-

saare põhivärv on hall. Ei mingi halli paljuist eri varjundeist, ei kollase, punase ega sinise segat, vaid lihtsalt vesihall, värvituse värv.» [133]

Niisugust hinnangut ei saa aga üle kanda «Varjunditele». Thomanderi päevik on äärmiselt rikas puhtmeelelistest hetkelistest muljetest. Värvid on muutunud kirjeldustes korraga äärmiselt tähtsaiks, helid voogavad selles teoses ja tõusevad kosmoseni, leiame lõhnade kirjeldusi — kõikjalt otsib autor üksikute meeleliselt aistitud piltide eri varjundeid, kirjeldades neid põhjalikult ja täpselt. Thomander vaatleb taevast ja kirjutab päevikusse: «Just sääl, kus kahvatu roosa lõppemas, et valgele maad anda, peatub mu pilk iseäralise püsivusega, nagu püüaks ta paiga leida, kus roosa lõppenud, aga valge alles hakkamata: otsin ja otsin ning unistan nukruses, mis nagu asjatu ja olutu, mis ei millestki teki ja mida millegagi ei või kaotada.» [134]

Ent mitte ainult loodust ei kirjelda Thomander oma päevikus nii silmatorkavalt impressionistliku meetodiga, vaid sama nähtub ka isikukirjelduses. Sonja välimust kirjeldades libiseb kirjanik teravalt nähtud detaililt peaaegu märkamatult muljele, mis on tähtsam kui isikukirjeldus. Teisal kirjeldab Thomander merd ning me märkame selles niisugust kiindumust värvidesse, nagu pärineks kirjeldus Fr. Tuglase sulest.

«Säält tulevad purjed mustadena, tontlikkudena, nagu muljuks neid mure tuule pärast, ja teda oodates pilluvad sõudvad mõlad kerkimisel elektrisädemeid, kirgavasse vette pillates surtsatavaid tilku, ning pingutavad kollasel ja violetisel pinnal sädelevaid kardkiukesi, mille otsad köidetud päiksesse.» [135]

Sealsamas järgnevad impressionistlikule proosale üldomased stiililised iseärasused: värvide vaheldumist ja paljust jälgides löövad virvendama vaatleja silmad ning autor annab tööd teistele meeltele, sest kogu õhtune loodus ootab lumemägedelt virgutavat tuulepuhangut. Ning kirjelduse lõpetavad jällegi värviaistingud.

---

[133] A. Kallas, Noor-Eesti. Tartu 1921, lk. 126.
[134] A. H. Tammsaare, Varjundid. Tartu 1917, lk. 9—10.
[135] Sealsamas, lk. 46.

«Aga varsti vibub tuulehiil ja üksikud värvid teisenevad varjunditesse, millele pole antud nime. Ainult meeled uimlevad joobunult ja süda hakkab valjemini peksma, nagu aimaks ta lähenemas midagi suurt ja kallist.» [136]

Ning see varjunditeks kustuv värvide mäng on autoril ettevalmistuseks meeleolu sõnastamiseks, mille lõpus võtab kokku lause:

«Vaiki, mu armas, on lähenemas õndsuse viiv!» [137]

Peab tunnistama, et «Varjundites» on stiil võrdlemisi ühtlane, siin ei leidu enam kaldumisi naturalistlikku sõnastusse või sentimentalismi. Nii võib teoses rääkida vormi ja sisu ühtsusest, mis näiteks novellis «Üle piiri» ei ole saavutatud kaugeltki nii täielikul määral. Traagiline sündmustik, nukrus ja igatsev meeleolu sobivad sisemiselt kokku impressionistliku kujutamislaadiga.

Ja kuigi «Varjundites» on detailitehnika viidud omalaadse täiuseni, näitab teos ka samaaegselt impressionistliku kujutamislaadi nõrkusi. Hoolimata paljudest detailidest ja muljerohkusest, mida teos pakub Kaukaasia loodusest, jääb üldpilt sellest siiski ebakonkreetseks ja kahvatuks. See laguneb mosaiiki, üksikute varjundite rohkusesse, mis paratamatult hajutavad üldpildi. Hoolimata kirjaniku püüdest saavutada detailide eredust ja värvirikkust, kirjutati varsti pärast «Varjundite» ilmumist:

«Kui veetluseta on Tammsaare Kaukasus, mäestik, flora, mererand, ehk seda küll nii palju kirjeldatakse.» [138]

Kui pidada silmas Tammsaare loomingut tervikuna, siis ei ole «Varjundid» väljapaistev teos. Selle probleemidel ei ole ühiskondlikku kandvust, karakterimaalingute osaski ei saa «Varjundeid» pidada kirjaniku loomingus arengule viitavaks teoseks. Kuid tundeehtsuselt, terviklikkuselt ja stiiliühtluselt ületab «Varjundid» siiski üliõpilasnovellid. «Varjundites» on kirjanik silmas pidanud impressionistliku kujutamislaadi nõudeid, kuid

---

[136] Sealsamas, lk. 46—47.

[137] Sealsamas, lk. 47.

[138] H[ugo] R[a u d s e p p], Varjundid. «Tallinna Teataja» 20. III 1918, nr. 8.

need on kirjanikul vahendeiks, et luua teose sisule ja ideele vastavat nukrat meeleolu. Filosoofilised põhimõtted, millest lähtus impressionism, ei valitse selles teoses kirjaniku üle, vaid kirjanik valitseb impressionistlikke stiilivahendeid. Põhimine ja otsustav tegur kirjanduslikus teoses on ikkagi autori eesmärk, elutunnetus, idee, mida teenib kirjanduslik teos, mitte teose vooluline kuuluvus. Ja kui «Varjundites» ideestik ning kujutamismeetodki osutuvad kitsaiks, ei kaota teos tänapäevalgi tunnetuslikku väärtust. Kujutamislaadi poolest on «Varjundid» Tammsaare loomingus erandlik teos.

2

Jutustus «Kärbes» [139] liitub temaatiliselt lahutamatult üliõpilasnovellidele, kuigi ajaliselt lahutab teda varasemaist üliõpilaste elu käsitlevaist teostest kümme aastat. Jutustuse esimene variant valmis kirjanikul 1916. a. sügiseks Koitjärvel. Asunud talve tulekul Tallinna, töötas A. H. Tammsaare teose ümber, kusjuures sellel talvel on kirjanikku «Kärbse» ümberkirjutamisel abistanud gümnaasiumiõpilane Renate Jehe. [140] Mõnikord on Tammsaare dikteerinud R. Jehele «Kärbse» teksti mustandist, lamades ise poolhaigena diivanil, mõnikord kirjutas R. Jehe ise mustandite järgi. Kirjaniku tervis oli «Kärbse» lõpliku variandi loomise ajal aga võrdlemisi halb. On tähelepanuväärne, et Tammsaarel õnnestus seda teost luues läbi murda süngetest meeleoludest, mida põhjustasid haigus, sõda ja majanduslik viletsus, ning kirjutada teos, milles on palju elurõõmsaid ja sooja huumoriga lehekülgi.

«Kärbes» on üht loominguetappi lõpetav teos. Nagu varasemais üliõpilasnovellides, on selleski jutustuses sündmustiku peateljeks armastusintriig. Kirjanikust

[139] Loomisajalt kuulub «Kärbes» sesse perioodi, mida käsitleb käesoleva töö V peatükk. Et aga jutustuse ainestik pärineb kirjaniku ülikooliaastaist ning et teos liitub orgaaniliselt ülikoolipäevade loomingule, olles perioodi summeerivaks jutustuseks, siis antakse selle analüüs ettehaaravalt käesolevas peatükis, et ühe loomingulise perioodi teoseid vaadelda koos.

[140] Renate Jehelt 1960 saadud andmeil.

pole aga vahepealsed aastad möödunud kasutult. Heietades Tiksi unistusi ja mõtisklusi, lastes tema teed ristuda mitme noormehega, ei rahulda kirjanikku enam ainuüksi intiimne teema. «Kärbse» tegelasi maalides ei piirdu Tammsaare kaugeltki ainult tegelaste kitsa sisevaatlusega, vaid teda haaravad nagu kogemata kaasa mitmed ajastule omased probleemid. Esimese maailmasõja eelse üliõpilaselu koloriit saab usutava ja mitmekülgse värvingu. Tunduvalt on suurenenud tüübiloomise oskus. Ja «Kärbse» toonilt pehmelaadne, kuid siiski huvitava värvinguga satiir, sealsamas aga lürism, millel teose koestikus on suur erikaal, jätavad omakorda mulje, et teos on kirjutatud ainest eemal seistes, mälestusi mõlgutades.

Stiililaadilt erineb «Kärbes» tunduvalt teistest üliõpilasnovellidest. Selles puudub «Pikkade sammude» ähmasus, selles pole «Varjunditele» omast liigset detailiharrastust, selle sisemine arhitektuur on mitmekesine, kuid tasakaalus. A. H. Tammsaare oleks nagu otsustava sammu astunud lihtsa ja loomuliku sõnastamisviisi poole, millest hiljem kujunes tema romaanide stiili põhilaad. Seejuures sisaldab jutustuse stiil kõiki Tammsaare kunstilisele käekirjale omaseid jooni. Siin leidub huumorit ja lürismi, siin on nukrameelseid mõtisklusi ja looduskirjeldusi, siin leidub vaikset ja nagu tagasihoitud satiiri, samuti paradoksidega mänglemist. Kõik need elemendid sulavad selles teoses aga tervikuks hoopis sujuvamalt kui varasemates linnaainelistes jutustustes.

Sõlmtegelaseks, kes avab ka jutustuse probleemi, on teoses noor neiu Västrik, hüüdnimega Tiksi. Ta sarnaneb mõnevõrra «Noorte hingede» Ainole, kuigi temas intellektuaalne poolus on jäetud välja arendamata. Tiksi inimlikud omadused, tema tundeelu keerukus, tema puhtnaiselikud jooned on aga autor tabanud sügavamalt kui üheski teises linna-ainelises jutustuses. Tiksis on kirjanik äärmuseni välja arendanud oma naiskangelaste ühe liini, sellepärast heidab Tiksi valgust isegi teistele Tammsaare teoste naistegelastele. Tiksi näeb naise elu ideaali lapses ja perekonnaelus — rohkemat ta ei ihalda, nende eesmärkide poole pürib aga äärmise järjekindlusega. Seejuures on Tiksi tundeini-

mene, veetlev oma siiruses, looduslähedaselt lihtne ja siiski naiselikult kaval, nii et näib lahendamatu mõistatusena Lutveile ja teistelegi jutustuse tegelastele.

Esialgsel pilgul tunduvad murrangud Tiksi käitumises põhjendamatuina ning tütarlapse olemuses näib valitsevat kaootiline segadus. Kuid Tammsaare ei taha otseselt avada tegelase käitumise motiive. Need selguvad jutustuse käigus, lõpuks reedab need ise ka Tiksi oma vestluses Kulnoga.

Teose alguses kohtame Tiksit, kes on õnnelik oma armastuses Lutvei vastu. Tiksi-Lutvei vahekord on rajatud Tiksi poolt kõige puhtamale eneseohverdusele. Lutvei oli Tiksile salgamatult lausunud, et ta neiule midagi ei või lubada, temalt aga kõike soovib.

«Poiss [Lutvei] rääkis ainult armastusest... armastuse pärast tulgu Tiksi. Nad olgu kui linnukesed oksal; lõõritavad, kui kõhud täis, istuvad nukralt, kui nälg näpistab.» [141]

Ja Tiksi tuligi armastusega, rääkis, laulis ja naeris armastusest. Ta ei või Lutvei-taolisele mehele küll sugugi kindel olla, aga sellest hoolimata sulab Tiksi jäägitult tundesse. Tiksi võib end ohverdada, mõtlemata endale, tema veetlev südamlikkus ja ülemeelikus ning naiselik graatsia tõmbavad endale mitme mehe tähelepanu. Tema abitus intellektuaalseis küsimustes on ilmne, kuid Tiksi puhtnaiselikud voorused on nii suured, et see talle andestatakse. Ja ometi jääb Tiksil millestki vajaka, kuigi ta Lutvei vastu on «oher õrnustes, ukutav kallistustes ja küllastavat armu jagab ta pillaval käel». [142] Ootamatult algavad Tiksi hinges keerdkäigud, millel ei näi olevat loogilist seletust. Tema armastus Lutvei vastu hakkab silmanähtavalt jahtuma, Tiksi ei varjagi varsti enam, et tema sümpaatia kaldub 50-aastase kirjaniku Meriheina poole. Oma mõtetes on ta valmis juba Meriheina sokke nõeluma, riideid ja pesu pesema, vananevat kirjanikku paremini söötmagi. Tiksi naiselik veetlevus paneb Meriheinaski midagi liikuma — tõsi küll, aeglaselt ja pikkamisi. Tiksi hülgab nüüd ise Lutvei, kes lõpuks on temasse tõsiselt armunud. Osad

---

[141] A. H. Tammsaare, Kärbes. Tallinn 1917, lk. 17.
[142] Sealsamas, lk. 68.

on vahetunud: enne mängis Lutvei Tiksiga, nüüd Tiksi Lutveiga. Tiksi käitumise ajendid avaldab autor 29. peatükis, kus toimub Tiksi ja Kulno otsustav vestlus. Seal selgub, miks Tiksi hülgas Lutvei, miks ta ei vastanud Meriheina tunnetele, kuigi oli neid ise alguses õhutanud. Tiksi käitumise ajendiks on mõte lapsest, keda ta ihaldab. Seda eesmärki on Tiksi jälginud äärmise järjekindlusega, see lahendab kõik keerdkäigud ja probleemid Tiksi hinges.

Intellektuaalses vaimuteravuses pole Tiksi võrreldav üliõpilastega, kelle seltskonnas ta viibib. Üliõpilaste vestlused tunduvad talle igavaina, Kulno raamatukogus vaatleb Tiksi pilte! Tema tarkus näib tõusvat mujalt — loodusseaduse vahetust tunnetamisest. Nii jääb Tiksi tarkus ikkagi pigem instinktiivseks kui intellektuaalseks.

Jutustuse kaks üliõpilasest tegelast — Kulno ja Lutvei moodustavad vastandid, kuigi nende väljamaalimiseks ei ole kirjanik kulutanud palju värve. Kulno on tähelepanelik vaatleja ning tema terav analüüsivõimeline pilk tabab mõnegi väärnähtuse kaasaja ühiskonnast. Kulno hämmastav ja paroodiline ettepanek kirjanik Meriheina elu ajal tema mälestuse jäädvustamiseks fond asutada, on pilge kaasaegsete seltskonnategelaste aadressil. Kulno sõnavõtt koosolekul kannab äärmiselt selgesti pastorlikke jooni, nii et selles võib olla jäljendatud mõnd kaasaegset seltskonnategelast. «Üürike on inimene, kaduv tema ihu, möödaminev liha ja veri, nukralt juhuslik tema ergukava, kus heliseb mänglev vaim ja peab küllastavalt sädelevat rõõmupidu suremata hing. Muretsegem siis hinge eest, päästkem unustushõlmast igavene vaim.» [143]

Kulno sarkastilised märkused eesti seltskondliku elu aadressil näitavad, et ta on kirjaniku resonöör, sest ta väljendab samu mõtteid, mida A. H. Tammsaare üli-koolipäevil oli artikleis avaldanud. Kaasaegse eesti seltskondliku ja kultuurielu kohta räägib Kulno: «Pealegi, mistarvis tornikella lüüa, kui patud on nii väiksed, nagu sina õieti tähendasid: mõni rahvamees on keelt kandnud, päris väikest keelt; mõni politikamees

[143] Sealsamas, lk. 27.

valetanud, üsna tühist asja muidugi, mõni ühistegelane varastanud, ikka pisitillukese summa, mis ainult lähedates kadedust äratab.» [144] Avaliku elu tegelaste väiklust, vaimset piiratust ja oma isiksuse puudumist oli aga Tammsaare ise ülikoolipäevil eesti avalikkusele ette heitnud. Kulno on üks neist tegelastest, kes peegeldab Tammsaare kui satiiriku kujunemist. «Noortes hingedes» tõdesime ainult paradokside-armastust, «Kärbses» juba näeme nende suunamist ühiskondlike nähtuste pihta. Siis aga, kui Tammsaarel on vaja kirjeldada Kulno kodupaika, esitab kirjanik ikka jälle oma sünnitalu looduspildid.

Lutvei esindab jutustuses tahtejõuetut ning oludele muganduvat üliõpilastüüpi, kelle sarnaseid Tammsaare kohtas ülikoolipäevil palju. Tema saamatus ja taipamatus asetavad ta tihti koomilisse valgusesse. Tema eneseanalüüsile on vähe täpsustavat juurde lisada: ««Olen laisk, olen vaene, olen mõnusa elu armastaja, olen pehme ja järeleandlik, olen eesmärgita, olen iseloomuta, isegi liiga tark ei ole ma.»» [145]

Uuelaadse tegelasena esineb jutustuses kirjanik Andres Merihein. Väikekodanlikust haritlasmiljööst, mida kujutasid A. H. Tammsaare varasemad üliõpilasnovellid, ei leidnud kirjanik positiivseid meestegelasi. Too on väiklaste kangelaste maailm, mis tõuseb Tammsaare linna-aineliste jutustuste lehekülgedelt. Kirjanik Merihein erineb neist tunduvalt, kuigi ka tema pole kaugeltki positiivne tegelane. Ent ta on autoril sügavamini läbi tunnetatud ja kahtlemata kuidagi südamelähedane.

Kõigepealt — A. Merihein elab omapärases eraldatuses. Tema ja kodanliku seltskonna vahel on tõkked, mille ületamine peaaegu võimatu. Seltskonda ei huvita Meriheina teosed, kirjanik ise taipab kodanliku mentaliteedi tühisust. Pessimistlikke mõtteid heietades ootab kirjanik Merihein seltskonna ladvakihi poolt saadetud õnnitlejaid, teades, et need, kes tulevad, pole teda kunagi mõistnud. «Õlitatud nägudega, salvsõnad keelel, tulevad need, kelle osavõtmine saab piinaks, austamine

[144] Sealsamas, lk. 87.
[145] Sealsamas, lk. 12.

mõnituseks, kiitus pilkamiseks, meelitussõnad nukraks irooniaks ja kelle kruvitud õnnesoovidele pead vastuseks otsima piinava häbitundega sepitsetud tühje sõnu, kui ei taha talitada viisakuseta.» [146] Teisalt ei tunne Merihein end mugavalt ka boheemlasliku ja muretu üliõpilasnoorsoo seltsis, teda eraldavad sellest aastad ja tõsisem ellusuhtumine. Merihein on üksildusse kalduva iseloomuga, mõtisklev, pigem passiivne vaatleja kui aktiivse võitlejahoiakuga isik. Tema vestluses kärbsega on vananeva inimese nukrust, ta tajub ise, et tema õnnetus on eesmärgi puudumine, kuid ta pole võimeline midagi otsustavat ette võtma. Ja kui Tiksi oma looduselähedusest, rikkumata inimlikus headuses satub korraks Meriheina teele, püüab kirjanik temast kui viimsest päästevööst kinni haarata, et leida eesmärki olelemisele. Tema nukrus süveneb ja meile on mõistetavad need varjatud valulised unistused, mida Merihein heietab teose lõpus. A. H. Tammsaare jätab õieti viimase sammu astumata Meriheina kujutamisel: ta ei viita põhjusele — rahvast eraldatusele, mis viib Meriheina ummikusse kirjanikuna ja võib-olla inimesenagi. Kuid tuleb toonitada, et Tammsaarel on õnnestunud usutavalt avada komplitseeritud karakter: kodanliku ühiskonna väärnähtuste eest enesesse tõmbuv mees, maailmavaatelt skeptik, hingelaadilt lüürik, kunstnikuna allakäiv, ise aga võimetu leidma allakäigu põhjusi. Ja nii selgubki mulje, mille Merihein äratab: pisut koomiline, pisut kurb, pisut irooniline.

Situatsioonid, millesse Merihein satub, on õigupoolest tänulik materjal Tammsaare sulele: just siin avanes võimalus siduda huumorit, lürismi ja irooniat. Tammsaare kui humorist oli aga vaikinud rohkem kui kümme aastat. On üllatav, et pärast härjavärsi püüdmise stseeni «Vanades ja noortes» ei esine humoristlikke kirjeldusi mitte üheski vahepealses teoses enne «Kärbest». Loomulikult on nüüd huumor «Kärbses» laadilt teine, kui oli «Vanades ja noortes». Ka «Kärbse» huumorit iseloomustab kõigepealt diskreetsus; Tammsaare on tunnetanud, et liialdus rikub usutavuse. Sellepärast on huumorivarjund Meriheina ümber nagu vaevumärga-

[146] Sealsamas, lk. 44—45.

tav vaikne muhelus, mis avaldub mõnes koomilises detailis, mõnes ootamatus mõtiskluses, mõnes situatsioonis, milles nali ja teravmeelsus nagu puuduvadki.

Oma hinge põhjas on Merihein lüürik. Kui unistused ei täitu, jääb Merihein üksi oma valulevate mõtetega. Teose lõpp-peatükk, mis kirjeldab Meriheina mõtisklusi, on kirjutatud otsekui lüürilise proosaluuletusena. Seal on meeleoludel jällegi äärmiselt suur erikaal, stiil muutub poeetiliseks, sõnastus rütmiliseks, kordused on teadlikult rõhutatud. Nii lüürilist finaali pole ühelgi A. H. Tammsaare varasemal teosel. Ent sellestki tõuseb üks Tammsaare juhtmõte: Meriheina kannatused viivad ta võib-olla tagasi kunsti juurde.

«Merihein istub, kuni valud saavad eluks ja hingeks, kuni nad saavad tema suureks õnneks, tema õndsusenaeratuseks, tema maiseks lunastuseks.

Siis võtab Merihein oma valud ja teeb neist kõmava kandle ja kandlega istub ta tee äärde, kust käivad mööda rõõmsad ja kurvad inimesed, kust lähevad ükskõiksedki.» [147]

Merihein kordab õieti sellesama lüürilise põhilaadiga mehe tüüpi, kellega Tammsaare alustas oma kirjanikuteed — nimelt Mäetaguse Matsi. Elu põhiväärtusi suudab Merihein hinnata õigesti, sest ta lausub:

««Töö on elu saladus. Armastuski ei tähenda muud kui tööd. Mis väärtus oleks kõige ülevamalgi tundmusel, kui ta ei aja tööle, kui ta ei aja looma.»» [148]

Ükski varasem tegelane A. H. Tammsaare loomingus ei ole nii otseselt sõnastanud töö väärtust ja tähtsust. Tammsaare enese maailmavaate põhialused peegelduvad neis sõnus.

3

«Kärbes» lõpetab Tammsaare linna-aineliste jutustuste seeria. Umbes 10 aasta jooksul oli kirjanik pühendunud linnaintelligentsi elu kujutamisele, kusjuures tema teosed erinevad ideestiku, aineala, stiili ja karakterimaalingu poolest esimese loominguperioodi külarea-

[147] Sealsamas, lk. 184.
[148] Sealsamas, lk. 111.

lismist. Selgub huvitav asjaolu: maamiljöö ja talupoegade karakterite juurest ei olnud Tammsaarel kerge astuda sammu linnaintelligentsi piirkonda. Talumeeste karakterid muutusid tema sule all elavaiks nagu iseenesest, linnaühiskonna tegelased saavad loomutruud kontuurid alles «Kärbses».

Uus aineala ja probleemistik nõudis ka teistsugust kujutamislaadi. Tammsaare loomingut iseloomustab sel perioodil inimpsüühika süvendatud vaatlus. Tähelepanu keskendamisel psüühikale kadus autori pilgu eest esialgu karakter kui tervik, selle piirjooned muutusid ähmaseks, tüüp ise verevaeseks ja ilmetuks. Aineala on üliõpilasnovellides tunduvalt kitsam kui varasemas külarealismis, kirjanik ei püüagi kujutada tegelasi ümbritsevat terviklikku elupilti. Karakterimaalingu nõrgenemises on aga peamine põhjus, miks üliõpilasnovellid ei tõuse varasema realismi tasemeni.

Omaette küsimus on Tammsaare suhe impressionismiga. Igatahes järjekindlaks impressionistiks, kelle loomingut oleksid tugevasti mõjutanud impressionismi teoreetilised alused, ei saanud Tammsaare kujuneda. Impressionismi põhiline olemus on Tammsaarele vastuvõetamatu, sest impressionismile on võõras filosoofiline üldistus ja mõttesügavus, ta rahuldub välismaailma ja tegelase hingeelu üksikfaaside kirjeldamisega, asetades tugeva rõhu meeleolupiltidele, hetkelistele elamusvarjundeile, muljeile, detailidele. Tammsaare loomingut aga iseloomustab mõttesügavus ja ideede üllatav rohkus, Tammsaare kui ratsionalist ei saanud rahulduda sünteesijõuetu ja filosoofilisest üldistusest eemalduva impressionismiga. Kirjaniku elutunnetus ei muutunud, autor jäi realistiks, kuigi püüdis mõnes teoses tegelaste psüühikat avada impressionistide kujutamislaadis ja -tehnikas. Tammsaare impressionism seisab tegelaste mõtte- ja tundevibreeringute jälgimises, mitte aga hajumises ähmastesse meeleolupiltidesse ja välismaailma kirevaisse detailidesse. Samal ajal oli Tammsaare tegelaste tunde- ja mõttevarjundeisse süvenemisel ikkagi ühekülgne, tema avar eepiline jutustamislaad asendus üksikstseenide ja hetkepiltide fikseerimisega. Tulemus oli vastupidine autori kavatsusele: süvenemine

tegelaste hingeelu varjundeisse ei teinud karaktereid jõulisemaks, vaid ainult ähmastas neid.

Tammsaare impressionism üliõpilasnovellides moodustab paralleeli Tammsaare naturalismile «Kahes paaris». Kirjanikule jäi võõraks naturalismi põhiline olemus, ta katsetas naturalistide eeskujul jutustada kiretult ja ülima objektiivsusega. Ka impressionismi sisemine olemus jäi Tammsaarele võõraks, küll aga esineb tema teostes impressionistliku kujutamislaadi elemente, kõige järjekindlamalt muidugi «Varjundites».

Selle perioodi loomingus avalduvad ka Tammsaare kirjanikunatuuri mõned uued jooned, mis varasemas külarealismis ei olnud märgatavad. On tekkinud iroonilise põhitoon, esialgu küll vaevu märgatav, aga see varjutab peaaegu kõiki «Varjundite» kõrvaltegelasi. Irooniasse suubuvad mitmed üliõpilasnovellide virildunud hingeeluga meestegelased. Esmakordselt mõtleb Tammsaare neis jutustustes paradokside abil, kuigi neil ei ole veel seda lõikavat teravust, mis iseloomustab Tammsaare paradokse hilisemates romaanides. Ja loomulikult kasvas Tammsaare oskus tegelaste hingeelu varjatud keerdkäikude avamisel. See oli Tammsaare arengus kunstiliste võimete akumuleerimise aeg, mille autor pidi läbi tegema, et jõuda uute sünteesideni. Jutustuses «Kärbes» maalib ta esmakordselt linnamiljöö karaktereid samasuguse õnnestumisega nagu talurahvast esimesel loominguperioodil. Aga see tähendas aineala tunduvat laienemist. Need teosed on kooliks, milles autor õppis inimpsüühika varjatud tagamaade kujutamist. Selle perioodi läbimine oli vajalik, et jõuda hiljem psüühikavaatluselt teravdatud realismini, mis iseloomustab kirjaniku romaane.

V PEATÜKK

A. H. TAMMSAARE ELU JA LOOMING AASTAIL 1914–1922

A. H. TAMMSAARE KOITJÄRVEL JA TALLINNAS 1914–1922

1

Koitjärve metsavahitaluga, kus elas kirjaniku vend Jüri Hansen, oli A. H. Tammsaare elukäik seotud juba ülikooliaastail. Jõudnud 1913. a. suve algul Kaukaasiareisilt tagasi Eestisse, siirdus kirjanik uuesti Koitjärvele. See eraldatud, kuid kauni loodusega metsadetagune küla jäi nüüd olude sunnil pikemaks ajaks Tammsaare päriskoduks.

Koitjärve maastikul on omapärane ilme: seda iseloomustavad siin-seal kerkivad mäeseljandikud, järved ja suured kõrgrabad. Kuna Koitjärve on lähemaist asulaist võrdlemisi kaugel (nii Aegviiduni kui ka Kuusaluni on umbes 18 kilomeetrit), siis jääb metsarikkuse tõttu kogu loodusest asustamata tagamaa mulje. Ainult külast mõned kilomeetrid eemal asuvalt Pikapõllu mäelt on näha Tallinna vabrikukorstnate suitsu ja öösel isegi Helsingi tulede kuma.[1] Kauneimaks paigaks Koitjärve ümbruses on Paukjärv oma kõrge kaldaga, liivase põhja ja selge veega. Selle lähedalt seljandiku tagant algab suur Kolga raba. Paar kilomeetrit Paukjärvest eemal asub Jussi järvede kobar, nende ümber mäeseljandikud ja nõlvakud, millel kasvas põlismets.

Koitjärve talud asusid ridamisi kuue kilomeetri pikkuse ahelikuna Suursoo ja põlismetsa vahelisel seljandikul. Küla loodepoolsest osast voolas läbi Soodla jõgi, külast lõunas laius Suursoo, mis tekkinud kinnikasvavast järvest. Soos oli Kivijärv, millele raske lähedale pääseda, järve keskel asus varemetega saareke.

[1] Vt. A. H. T[ammsaare], Koitjärvelt. «Päevaleht» 31. VII 1915, nr. 172.

Külast põhjas ja kirdes laiusid lõputud metsad. Maastikupilt Koitjärvel oli mitmekesine ja köitev oma karmi iluga. Metsade rahulikku panoraami elustasid kaunid järved, mäed ja orud, Soodla jõe ääres tasandikul olid avarad luhad. Rabade süngus lisas maastikule omapäraseid toone, eriti laukaline Suursoo kinnikasvava järvega. Järved ja jõed olid Esimese maailmasõja ajal veel kalarikkad, metsades elas palju ulukeid.

Koitjärve küla moodustasid 9 metsatalu, mis olid tekkinud kunagise karjamõisa maadele. 1903. aastal siirdus Koitjärvele Jüri Hansen, kes sai seal Tallinna linnale kuuluvais metsades metsavahi töökoha ja asus elama Oru renditallu. See asus küla loodepoolses otsas Soodla jõe ääres. Lähim naabertalu oli Laane, mis paiknes umbes 150 m eemal väikese metsatuka taga. Oru elumaja oli külast läbi viiva tee ääres, maja ümber kasvasid mõned õunapuud ja marjapõõsad. Elumajas oli neli tuba, neist nn. võõrastetuba oli Tammsaare kasutada. Seda lubjatud seintega tuba hoiti piinlikult puhtana. Mööblit oli Oru talu võõrastetoas vähe: ainult lihtne laud ja nöörpõhjaga voodi, ei ühtki pehmet eset või riidetükki, mille külge võis koguneda tolmu. [2] Selles miljöös elas Tammsaare aastate jooksul range enesedistsipliini all. Tervise taastamine nõudis pidevat hoolt, kõigepealt aga viibimist kõrges noores männimetsas, millest ümberringi polnud puudust. Tammsaare kiindus põhjalikult Koitjärve omapärase maastiku võludesse. Ta tundis teerada, mis läbi laukarohke raba viis Kivijärve äärde, kuhu pääseda polnud sugugi ohutu, tundis metsade ja rabade linde nende laulust, tegi pikki jalutuskäike Paukjärve kaunile kaldale ja sealt edasi Jussi järvedele, teadis Soodla ääres paremaid kalakohti. Kütikalduvusi Tammsaarel ei olnud, kuigi Koitjärve oli jahipidamiseks ideaalne paik. Loomulikult oli neil käikudel Koitjärve metsadesse kirjaniku saatjaks ikka mõni raamat.

Neil haigusaastail kujunes Tammsaare oma venna perekonnas oma inimeseks, kelle tervise eest püüti hoolitseda nagu võimalik. Kui tervis lubas, aitas kirjanik

---

[2] Vt. A. Susi käsikirjalised mälestused «Tammsaarega Koitjärvel», lk. 11. Eravalduses.

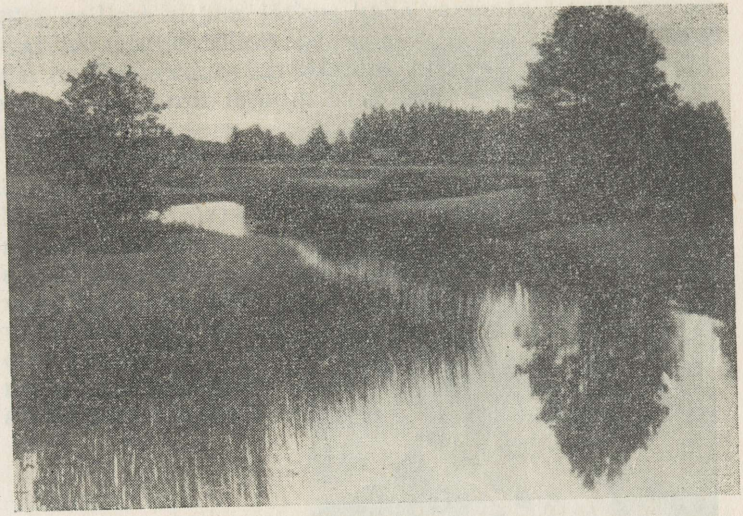

Vaade Koitjärve maastikule

metsavahi perekonda talutöödel, eriti heinaajal. Samuti õpetas ta vennalapsi koolitarkuses.

Koitjärve külas elati tavalist töökat talupojaelu. Polnud tolles tagamaa külas erilist jõukust, aga ka puudust ei tuntud, sest metsatöö andis talude sissetulekule lisa. Eraldatus põhjustas talude vahel vahest suurema üksmeele kui tihedama asustusega aladel. Tammsaare oli tuttav mitme talu pererahvaga, kuid lähemat suhtlemist tal küla elanikkonnaga ei tekkinud. Pidupäevadel oli aga Tammsaaregi koitjärvelaste peoplatsil Pikapõllu mäel ja tantsis külaneiudega, kui tervis lubas.

Suved tõid Koitjärvele elevust, sest peaaegu igasse tallu saabusid linnast suvitajad. Oli loomulik, et Tammsaarel, kes tundis puudust vestluskaaslastest, tekkis usalduslikum vahekord mõnede Koitjärvele saabunud kooliõpetajate ja üliõpilastega. Üldiselt valis Tammsaare piinliku tähelepanuga inimesi, kellega sõlmis lähema usaldusvahekorra.

Talvel oli Koitjärvel kõik teistsugune. Elu külas oli üksluine ja igav, kultuurikeskustest eemalolek rõhus

Jüri Hansen

kirjanikku. Side linnadega ei katkenud Tammsaarel küll kunagi täielikult, ikka külastas ta paari-kolme kuu järel Tallinna või Tartut. Talvel püüdis ta nädalateks linna jääda, et külastada kontserte ja teatrit. Raamatuid laenutas kirjanik ülikooliaegseilt tuttavailt Tallinnas ja Tartus ning lugemismaterjalist ei tundnud ta kunagi puudust. Lugemise amplituud oli ikka lai, nagu see Tammsaare juures pole teisiti mõeldavgi. Koitjärvel on kirjanik tegelnud soome ja rootsi keele õppimisega.

Olude tõttu pikkadeks aastateks Koitjärve maaüksindusse surutud, elas kirjanik tolles omapärases metsakülas sisemiselt ergast vaimset elu. Ta säilitas terava huvi kõige vastu, mis toimus laias maailmas, jälgis pineva huviga sõjateateid, uuris sõjaaegset kirjandust, elas sügavalt kaasa rahva kannatustele. Loominguline tegevus rauges ainult kõige raskematel haiguskuudel. Ahistavate tingimuste kiuste on Oru talu võõrastetoas sündinud Tammsaare kirglikult sõjavastane publitsis-

tika, millest hiljem jätkus kahe raamatu koostamiseks, seal on tehtud tõlketööd ja kirjutatud jutustusi. Isegi siis on Tammsaare kirjutanud, kui haigus ei võimaldanud laua juures istuda: ta töötas seistes erilise kirjutuspuldi taga.

Koitjärve-aastad olid kirjanikule võrdlemisi karmiks katsumuseajaks. Romantika puudub nende aastate põhivärvingus, kirjaniku elu Koitjärve kauni looduse rüpes oli kaugel idüllist. Tema haigus võttis uuesti eluohtliku pöörde ning seejärel oli tervis aastate viisi väga halb. Lõpuks langes neile aastatele sõja sünge vari, mis mõjutas ka Koitjärve-taolise metsaküla eluolu. Tammsaare erk ühiskondlik südametunnistus kannatas sõja viletsuste, laastavate mõjude ja kultuurielu allakäigu tõttu eriti teravalt.

2

Jõudnud Kaukaasiast tagasi Eestisse, alustas A. H. Tammsaare Koitjärvel reipalt tööd, sest kopsuhaiguse ohtlik faas oli seljataga. Tammsaare tõlkis 1913. a. suvel J. Schaffneri «Raudse väärjumala» ja L. Tolstoi jutustuse «Ivan Iljitši surm» ning koostas pikema võrdleva artikli «Keskaeg ja renessanss». Ilmselt oli kirjaniku töövõime taastunud ning ta võis optimistlikumalt tulevikku vaadata.

Ootamatult saabus 1913. a. viimastel päevadel uus kriis, mis seadis kirjaniku elu hädaohtu. Kui Tammsaare 1914. a. jaanuaris Tartu jõudis, selgus, et on vajalik kiire maooperatsioon. Ülikooli haavakliinikus peeti niisugust operatsiooni tollal veel väga ohtlikuks, nii et õnnestumise võimalusi hinnati ainult 2% peale. Seda sünget perspektiivi kirjaniku eest ei varjatud. On mõistetav, kui vapustava elamuse põhjustas kirjanikus arstide avameelsus. Operatsioonile minnes pidi kirjanik riskima kõigega: ta oligi koostanud «testamendi», milles ta tõlgete eest saadava honorari — ainukese «varanduse», mis tal oli käsutada — pärandas oma vennale.[3]

Operatsioon õnnestus siiski hästi. Märtsi keskpaigas

[3] Vt. K. Mihkla käsikirjaline töö «A. H. Tammsaare saatel kirjandusloolist tõde otsimas», lk. 29. Eravalduses.

sõitis kirjanik tagasi Koitjärvele, kuid tema tervislik seisukord jäi raskeks. Tuli rangelt kinni pidada dieedist, süüa võis esialgu ainult biskviite ja nisuleiba, sedagi väikestes ratsioonides. [4] On selge, et niisugune olukord halvas töövõimet. 1914. aasta on loominguvaesemaid kirjaniku tolleaegses biograafias. 1914. a. kevadel on ta siiski töötanud oma kirjutuspuldi taga. Suvel halvenes kirjaniku tervis uuesti, nähtavasti ujumaskäigu tagajärjel. Sama aasta detsembris, millal suvine haigushoog on põetud, iseloomustab Tammsaare ise oma tervist järgmiselt: «Tervisel pole viga midagi, ainult tal on liig palju haigustega tegemist, ei öö ega päeva rahu. Esiteks kopsud, siis kõht ja nüüd kopsud ja kõht korraga. Kõhule on hea, kui võimalikult vähe süüa, kopsudele on hea, kui võimalikult palju süüa. Nõnda seisab (oo! päris kükitab) tervis nagu eesel kahe heinakoorma vahel ja mõtleb ning mõtleb, kumbast ta esimese suutäie peab võtma. Eeslile tõi mõtlemine surma, mis minust saab, seda ei tea ükski arst, ehk ma küll mõnikord sellekohaselt uudishimulik olen.» [5]

Maooperatsioon jättis jälje kogu Tammsaare edasisele elukäigule. Dieedinõudest ei vabanenud kirjanik hiljem kunagi, isegi tee ja kohv mõjusid talle halvasti. Põduraks jäi tema tervis veel mitmeks aastaks. Tuleb imetleda, et kirjanik säilitas niisuguses olukorras töötahte. 1914. a. lõpul töötab ta juba uuesti «Varjundite» loomisel ning koostab miniatuuridekogu «Poiss ja liblik». 1915. aastal on kirjaniku tervis tunduvalt parem ning seetõttu kujunes see aasta viljakaks artiklite kirjutamisel.

Kuid nüüd hakkab Esimene maailmasõda Koitjärve metsakülalegi oma mõju avaldama. Jüri Hansen mobiliseeriti juba 1914. aastal sõjaväkke, tema ülesandeid metsavahina hakkas täitma tema naine. Tammsaaregi pidi käima mitu korda komisjonis, enne kui vabastati lõplikult sõjaväeteenistusest. Esimesel sõja-aastal ei andnud tarbeainete puudus veel Koitjärve metsakülas end tunda, aga olukord muutus kiiresti. Ning koos sel-

[4] Vt. A. Palm, A. H. Tammsaare Koitjärvel. «Keel ja Kirjandus» 1960, nr. 8, lk. 503.

[5] A. Hansen J. Kaelile 8. XII 1914. Ed. Vilde Memoriaalmuuseum.

lega ka inimesed. Viimastel sõja-aastatel hakkasid Koitjärve taludki toiduainetega spekuleerima, nõudes suvitajailt nende eest hingehinda. Tammsaare südametunnistusele on niisugune tegevus olnud vastuvõetamatu. Sõjatalved olid pikad ja tüütavad, mõnikord puudus õli lambi jaoks.

Suved tõid endiselt Koitjärvele linnast suvitajaid, 1915. ja 1918. a. suvel on seal viibinud kooliõpetaja A. Susi oma lastega. 1915. ja 1916. a. suvel viibis Laane talus Leeni Ploompuu, kes õppis Helsingi ülikoolis. Ta on andnud Tammsaarele näpunäiteid rootsi ja soome keele õppimisel, eriti viimase vastu on tundnud Tammsaare suurt huvi. Nagu nähtub kriitilisest artiklist,[6] on ta A. Kalda «Tähdenlento» läbi lugenud soome keeles. Sõbralikumad suhted on Tammsaarel tekkinud kooliõpetaja Susi perekonnaga, kes suvitas Järvepõllu talus. Ta on selle perekonna noortega käinud Koitjärve kauneimaid paiku vaatamas, on Helmi Susile kirjuta-

[6] Vt. A. H. T[ammsaare], Aino Kallas'e «Tähdenlento». «Päevaleht» 22. I 1916, nr. 17.

Vaade Paukjärvele

nud mõned visandidki, et neiu võiks neid kasutada koolis kirjandina. Üks neist visandeist pakub huvi, sest kirjanik on selles loonud oma autoportree: «Tal pole midagi, mis teda laseks iseäranis silma paista. Lüheldane kasv, tumehallid, peaaegu värvita silmad, õre tuhakarva juus, kujutu nina ja kohmakavõitu kõnnak ei ärata kellegi tähelepanekut. Enamasti on ta ikka vaikne, sõnakehv ja kuigi ta räägib, siis ei sütita tema hääl, selle värv ja toon kuulajates tuld. Voolava kõne asemel kipub sagedasti kogelemine ja sõnade otsimine, kõlavast toonist kipub saama kas oimetu häälitsemine või peenike piiksumine.» [7]

Tagasihoidlikkus, eneseiroonia ja küllap lõpuks portree täpsuski nähtub neist ridadest. Tema vestlus- ja jalutuskäikude kaaslased mäletavad teda sellest ajast halli pintsakuga õlgadel, sonimütsiga peas ja vaikne naeratus näol kõndimas Koitjärve radadel, kus talle kõik oli tuttav. Ent kaaslasi võlus kõigepealt Tammsaare temperamentne ja vaimukas vestlus, sest kirjanik süttis kõneldes, tema lausetes ajas üks paradoks taga teist, tema ootamatud mõttekäänud leidsid alati üllatava sõnastuse. Näis nii, et Tammsaare mõtterikkus lausa sundis teda improviseerima teemadel, mis olid talle lähedased, ning siis tõusis sellest sädelev sõnade tulevärk, milles polnud tähtis jõuda mingi lõpptõeni, vaid mis pidi haarama oma vaimukusega. Need suulised improviseeringud on vaimukuselt ületanud kirjaniku ajaleheartiklid, milles paradoksil on suur kaal. [8] Aga niisuguste improviseeringuteni laskus Tammsaare ainult kõige lähemate tuttavate ringkonnas.

1916/17. a. talvel elas kirjanik Tallinnas. Sellel talvel oli ta tervis jälle halb: ta ei saanud sirgelt kõndida, pidi palju lamama ja jättis kurnatud ning põdeva inimese mulje. [9] Sellest hoolimata luges ta filosoofilist kirjandust, eriti I. Kant'i teoseid. 1917. a. varakevadel on ta Koitjärvele tagasi läinud, kus alustas «Juuditi» kirjutamist. Ka Oktoobrirevolutsiooni ajal viibis kir-

[7] A. H. Tammsaare, [Mängisime]. «Tulimuld» 1952, nr. 3, lk. 173.

[8] Vt. A. Susi käsikirjalised mälestused «Tammsaarega Koitjärvel», lk. 8 ja 9. Eravalduses.

[9] Renate Jehelt 1960 saadud andmeil.

A. H. Tammsaare koitjärvelaste hulgas

janik Koitjärvel, jäädes eemale revolutsioonilisest liikumisest.

Veebruaris 1918 langes Eesti territoorium Saksa okupatsiooni alla. Tammsaarele oli selge, et Esimene maailmasõda oli rahvusvahelise imperialismi sünnitus. Erilist vaenu tundis kirjanik Saksa imperialismi vastu. Kui okupatsiooniaastail tehti ettevalmistusi nn. Balti hertsogiriigi loomiseks, siis nägi Tammsaare selles Baltikumi alistamist Saksa imperialismile ja militarismile. Sellest on arusaadav pinev huvi, millega kirjanik ootas Saksamaa kokkuvarisemist 1918. a. suvel, millal Läänerindel käisid veel ägedad lahingud. Ta muretses Tallinnas okupatsioonisõdurite käest ajalehti, mida eraisikuile ei müüdud, ning püüdis uduseist sõjateateist välja lugeda tõde.[10] 1918. a. augustis oli talle selge, et maailmasõda lõpeb peatselt Saksamaa kokkuvarisemisega.

Kirjaniku suhtumist imperialistlikku sõjasse peegeldab kõige ilmekamalt tema sõjaaegne publitsistika.

[10] Vt. A. Susi käsikirjalised mälestused «Tammsaarega Koitjärvel», lk. 29. Eravalduses.

3

Esimese maailmasõja aastad toovad märgatavalt uusi jooni A. H. Tammsaare maailmavaatesse. Sõda ja sellega kaasnevad viletsused masendavad Tammsaaret ja süvendavad tema skepsist ning irooniat, pessimistlikud mõtted tugevnevad tema kirjutistes. Humanistina nägi Tammsaare selgesti sõja mõttetust ja ebainimlikkust, demokraadina ei saanud kirjanik vaikida, vaid tema publitsistlik sõna saavutas sõja-aastail erilise vaheduse. Tammsaarele kui mõtlejale olid aga need aastad kriisiks, sest põhialused, millele tuginesid tema enese veendumused, kõikusid või olid hüljatud sõja metsikustes. Passiivne humanism, kultuuriline enesetäiendamine, kodanliku demokraatia täiuslikkuse taotlemine — kõik need väärtused ei suutnud sõda ära hoida ning olid praktikas kaotanud tähtsuse. Aga neil alustel, kui lisada veel järjekindel töökus, rajaneski Tammsaare arvates moodne tsivilisatsioon ja kultuur.

A. H. Tammsaare sõjaaegses publitsistikas on suure väärtusega need kirjutised, milles kirjanik paljastab imperialistliku sõja metsikust, toorust ja kõigile rahvastele vaenulikku iseloomu. Tammsaare näeb õigesti, et sõdade tekkimise põhjus peitub kapitalistliku ühiskonna põhiolemuses. Samal ajal, kui kroonumeelne ajakirjandus süstis rahvasse šovinismi ja püüdis õhutada võitlusvaimu ning viha teiste rahvaste vastu, esineb A. H. Tammsaare järjekindla humanistina. Seejuures on talle selge, et sõjast saab kasu rahvusvaheline kapitalism. «Kapital on liikuv kui elavhõbe; tema on tõsine kosmopolitiline ollus ja tema mõjul muutub isegi inimene kosmopolidiks. [- - -] Ja protsenti otsides ei löö kapital millegi ees risti ette; ta saab nii sagedaste vennatapjaks, õenaerjaks, isamaa äraandjakski. Ja nõnda liikudes mõistab kapital ka sõjaolusid omakohaselt tarvitada, ta on valmis isegi sõda selleks välja ärritama, et oma protsente tõsta.» [11]

Rahvusvahelise imperialismi maadevallutuspoliitika on see, mis süütas Esimese maailmasõja — selles Tamm-

---

[11] A. H. T[a m m s a a r e], Sõda ja rahu. «Tallinna Kaja» 1915, nr. 33, lk. 514.

saare ei kahtle. Kuidas imperialism oma olemust varjates kogu maailma on oma võrkudesse mässinud, selle paljastamine on 1915. ja 1916. a. Tammsaare publitsistika üks peateemasid. Et kristlus ja kodanlik tsivilisatsioon on toetanud imperialismi, seegi on kirjanikule selge. Sellest tuleb aga paratamatult järeldus: kas pole süüdi ka kaasaegne tsivilisatsioon inimkonna õnnetuses. See on põhilisi küsimusi, mille ümber Tammsaare juurdleb sõja-aastail. Ta ei leiagi sellele õiget lahendust, sest Tammsaare ei mõista kahe kultuuri olemasolu kaasaegses kultuuris. Viimast käsitab ta Esimese maailmasõja ajal veel kui tervikut, aga eemaletõukavad jooned selles süvendavad temas kahtlust ja pessimismi kogu kultuuri suhtes. Selles õieti ongi üks Tammsaare skeptitsismi põhjusi. Omajagu lisandas skepsist pettumine moodsa filosoofia mitmes idealistlikus vaates. Tammsaare luges sellal palju filosoofilist kirjandust, kuid leidis sealt tühjusesse viivaid otsinguid, kahtluse ja meeleheite filosoofiat. Ta iseloomustab neid suundi järgmiselt: «Läinud aastasaja teine pool, iseäranis aga tema lõpp ja käesoleva aastasaja algus kippusid vaimuilmas kalduma mingisugusele jõuetule meeleheitekisale. Ei aita Nietzsche «Rõõmulik teadus» ja mäeltulev Zarathustra, Schopenhauer läheb ikkagi moodi ja Hartmanni pessimismus lööb laineid. Kauged väljavaated kipuvad kaduma, jutlustatakse käesoleva silmapilgu maitsmist. Mõistus taganeb instinkti ees, toonitatakse intuitsioni (H. Bergson, Losski.) Hiljuti lootusrikas loodusteadus tükib kordama kergilt huulilt lendu lastud sõna «Ignorabimus».» [12]

Progressiivse ja reaktsioonilise kultuuri piirjoontest möödavaatamine põhjustab mõnegi skeptilise hinnangu kultuuri aadressil: «Kultuur on ikka tapariistade täiendamist tähendanud ja on ikka laiemad ringkonnad tapma õpetanud, tapmist usu, kõlbluse, õigusega pühendades, ja mida suurem kultuur, seda põhjalikumalt oskab ta tappa, vaadelge seda varemates või praeguses sõjas.» [13]

---

[12] A. H. T[ammsaare], Kannatus. «Päevaleht» 22. XI 1916, nr. 263.

[13] A. H. T[ammsaare], Noor Eesti V. «Vaba Sõna» 1915, nr. 7—8, lk. 228.

Kuid sellest peaks nagu paratamatult tõusma küsimus, kas on siis niisugust kultuuri üldse tarvis. Tundub, nagu ei söandaks A. H. Tammsaare niisugust küsimust tõstatada, sest siis variseks kokku kõik temas eneseski. Ainult mõnikord harva vilksatab mõte, et kogu Euroopa kultuur peaks jõudma kõrgemale arenguetapile, see peaks ümber kujunema, enne kui see hakkab teenima inimsust. «Ka Euroopa kultuur on midagi niisugust, millest üle peab jõudma, kui tahetakse maksmas näha armastuse, õigluse ja inimlikkuse põhjusmõtteid ja ideaale, millest nii odaval keelel räägitakse.» [14] Niisugustel hetkedel süüdistab Tammsaare ennast ja teisi omasuguseid, et on kergemeelselt usutud Euroopa kultuurisse. See on ideaalide purunemise kibedus, mis paneb Tammsaare hüüdma: «Üks kahest: kas on Euroopa kultuur võõriti või on meil temast võõriti arusaamine.» [15]

A. H. Tammsaare mõistab, et moodsate filosoofide pessimism on mõttetu. Et ise mitte sellesse langeda, oli tarvis purunenud ideaalide asemele mingit juhtideed. Pole imestamisväärne, et Tammsaare kiindub loodusesse ja looduselähedasse lihtsasse elulaadi, sest talupoeglik mõtteviis polnud temas tuhmunud, hoolimata kaasaegse Euroopa kultuuri omandamisest. «Euroopa kultuuri faktid viivad mu ainult arvamisele, et kuidas me ka usu, kõlbluse, õiguse ja teaduse ülendavat mõju kiidame, ennast eraldada püüdes tervest loodusest ja vaadeldes isegi loodust ainult oma seisukohast, ometi oleme täiesti looduslapseks jäänud, paendudes üleüldiste seaduste alla.» [16] Kuid seegi mõttekäik võis sõjakaoses ja kannatustes pakkuda ainult vähest lohutust. Ja mõnigikord püüab ta ise oma skeptitsismi leevendada. Näiteks sünge artikli, milles ta maalib pildi tuleviku relvade kohutavast hävitusjõust, lõpetab A. H. Tammsaare sõnadega: «Mina usun ainult, usun kõigega, mis minus on, et jälle ilusaid päivi tuleb, kus niidud värskest loost lõhnavad, lilled õilmitsevad ja männik magusa vaigu templiks saab. [- - -] Ma usun õnnelikka aegu, kus jumalad meie peale kadedaks saavad ja kus inglid taevast

[14] Sealsamas, lk. 229.
[15] Sealsamas, lk. 228.
[16] Sealsamas.

põgenevad, et inimeste seltsis elada. Ma usun, sest ma ihkan!»[17]

Neis sõnades on kahtlemata kirjaniku tuleviku-unistus. Ent vastamata jääb küsimus, kuidas niisugusesse ajastusse jõuda. Märkame kohe, et see kaunis tulevikupilt toetub ainult kirjaniku usule, mitte tugevamale tõestusmaterjalile. Ja loomulikult ei suutnud niisugune tulevikupilt kirjanikku vabastada aja süngetest nähtustest. Tema kodanikujulgust, mis sundis teda oma sisemiselt sütitava ja suure veenmisjõuga sõna rakendama sõja metsikuste ja imperialismi vastu, tuleb aga kõrgelt hinnata. Kui Saksamaal toetasid ja õhutasid šovinismi mitmed kirjanikud, on Tammsaare sellest äärmiselt nördinud:

«Lugesin ka seda lehest, kudas Saksamaa kirjanikud ja teadlased oma sõjaväe «vägitükka» püüavad ilustada ja kaitsta.

Minul, üksiklasel, hakkas õudne. Või siis nii kaugel oleme!

Õige — sõda on ju sõda, ta on kõige suurem hävitustöö, mis inimene inimese vastu ette võtab. Aga kas peab siis seda mõni kunstnik või teadlane hakkama kaitsma, ilustama.» [18]

Kui šovinistlik propaganda peegeldub ka Venemaa ajalehtede lehekülgedelt, kirjutab A. H. Tammsaare: «Üks kõige hirmsamatest jumalatest näime ise olevat. Me kipume uskuma ainult oma keelt, oma rahvast, oma kultuuri, kõik teised rahvused ja kultuurid on rõhumise, hävitamise väärt.» [19]

Kõiki sõjateemalisi artikleid kannab aga üks üldidee — kaastunne kannatava inimese vastu. Nukrust ja muret tunneb kirjanik rahvaste kannatuste pärast, sest sõjas on kõik humanistlikud põhimõtted pööratud pea peale.

«Kõik sünnitavad, imetavad ja kasvatavad poegi ja kõik õpetavad neid tapariistu tarvitama. Häda sulle,

---

[17] A. H. T[a m m s a a r e], Sõjamõtted. «Päevaleht» 18. VII 1915, nr. 161.

[18] A. H. T a m m s a a r e, Ääremärkused. «Sõjamõtted», Tartu 1919, lk. 20.

[19] A. H. T[a m m s a a r e], Sõda ja rahu. «Tallinna Kaja» 1915, nr. 33, lk. 517.

kui sa vähem sünnitad või kui sa halvemine tappa mõistad kui su naaber: sind ennast lüüakse maha ja su pojad saavad orjadeks.» [20]

Sellest mõttetust kaosest ei oska Tammsaare leida väljapääsu. Ta sõnastab veetleva loosungi: «Loogem ilmakord, kus rahu poleks mitte ainult unistus!» [21] Aga ta ei märka jõude, kes suudavad selle teostada. Veelgi enam: kui Oktoobrirevolutsioon oli juba toimunud ja tema suured põhimõtted olid jõudmas rahvaste teadvusesse, sõnastas Tammsaare oma skeptilise hoiaku revolutsiooni suhtes. Nähes ühest küljest teravapilguliselt sõja tekkimise õigeid põhjusi, ei suuda aga Tammsaare mõista rahva jõudu, ei näe revolutsiooni suuri eesmärke, mis võivad lõpu teha ka sõjale. Nii läheb Tammsaare vastu 1917. a. revolutsioonidele hoopis skeptilisemalt kui 1905. a. revolutsioonile. Põhjusi selleks on õige mitu. Kõigepealt tuleb arvestada Tammsaare eraldatust. Töölisliikumist oli ta jälginud omal ajal ainult «Teataja» toimetuses töötades; nii ülikoolis kui ka hiljem Koitjärvel jäi ta sellest eemale. Revolutsiooniliste ringkondadega ei olnud Tammsaarel 1917. a. revolutsioonide eel mingit kontakti, küll aga «Päevalehe» kodanliku toimetusega. Lõpuks tuleb Tammsaare süveneva pessimismi ühe põhjusena mainida ka tema enese haigust, mis ei jätnud mõju avaldamata sõjaaegsetele kirjutistele. Nii võtabki Tammsaare Oktoobrirevolutsiooni vastu inimesena, kes ei usu sellest ühiskonna arengule kasu. Revolutsiooni mittemõistmine aga seletab, miks Tammsaare suhtus lojaalselt tekkinud kodanlikku Eesti riiki. Kahtlemata oli selles lojaalsuses süüdi ajalooseaduste väär mõistmine, töölisklassi võitluseesmärkide mittetundmine, võõrdumine progressiivsest kirjandusest. Ent Tammsaaret ei saa vaadelda ka kui kodanluse tööriista või kodanluse huvide eest võitlejat. Kuigi tema platvorm kujunes naiivseks, lootis Tammsaare, et kodanlikus riigis on võimalik intelligentsi ja kirjaniku vaimne sõltumatus riigivõimust, lootis, et saabub aeg, millal «vaim juhib võimu». Loo-

[20] A. H. T[ammsaare], Kannatus. «Päevaleht» 22. XI 1916, nr. 263.

[21] A. H. T[ammsaare], Sõda ja rahu. «Tallinna Kaja» 1915, nr. 33, lk. 517.

mulikult pidi Tammsaare neis unistusis pettuma, kuid see kõik võttis aega. Tema ausameelsust ja oma põhimõtetele kindlaksjäämist aga näitab seegi, et ta juba kodusõja ajal julges avalikult juhtida tähelepanu kodanliku bürokraatia avaldusvormidele.[22]

Nii oli A. H. Tammsaare poliitilistes põhiküsimustes kaldunud järjest suuremaisse vastuoludesse. Tema sõjavastane humanism jäi passiivseks, kirjanik ei näinud jõude, kes võisid rahvaid välja juhatada kodanliku tsivilisatsiooni ummikuist. Ta isegi eitas väljapääsu, kui viimane oli saanud tegelikkuseks. Nii jääb A. H. Tammsaare revolutsioonilise võitluse päevil kodanliku demokraadi positsioonidele, kes poliitilistes küsimustes osalt küündimatuse, osalt idealistlike vaadete tõttu ei suuda mõista proletaarse revolutsiooni olemust.

4

Koitjärve-perioodil on A. H. Tammsaare viljakas ka kirjanduskriitikuna. Tema kriitilistel artiklitel on tugevalt individuaalne käsitluslaad, sageli üllatav motiveering ja üldkehtiva seaduspärasusena võrdlemisi range nõudlikkusega sõnastatud lõpphinnang. Seejuures kirjutab Tammsaare ise oma kriitikutegevuse kohta: «Aga ma võin tunnistada: kindlaid arvamisi ja põhjusmõtteid pole mul kriitikaid kirjutades juba ammugi enam.»[23] Selles avalduses on omajagu tõtt: kirjanduskriitikuna ei vaatle Tammsaare analüüsitavaid teoseid mingi rangelt väljakujunenud süsteemi järgi. Paljud Tammsaare artiklid pole seotud ainult kritiseeritava teosega, vaid arvustaja mõttemõlgutused võivad kanduda kirjandusest hoopis kaugetele teemadele. Näiteks artiklis «A. Kitzbergi külajuttude lugemisel»[24] on kirjanikust ja tema jutuloomingust peaaegu mööda mindud, küll aga loeme Tammsaare poolt palju korratud süüdistusi eesti

[22] Vt. A. H. T[a m m s a a r e], Ääremärkused sotsialismist, võist ja villast. «Vaba Maa» 4. XI 1919, nr. 241.

[23] A. H. T[a m m s a a r e], Teatris olles. «Päevaleht» 7. X 1915, nr. 230.

[24] Vt. A. H. T[a m m s a a r e], A. Kitzbergi külajuttude lugemisel. «Tallinna Kaja» 1915, nr. 23.

kultuurielu väikluse, väikekodanliku rahulolu ja oludele muganemise kohta. Kui kõrvutada Tammsaare kirjanduskriitilisi artikleid näit. Fr. Tuglase omadega, siis nähtub otsekohe vastandlik lähenemine analüüsitavale teosele. Fr. Tuglas lahutab analüüsiprotsessis teose tavaliselt üksikkomponentideks, vaadeldes eraldi kompositsiooni, stiili, karakterite tõepärasust, psühholoogilist kudet jne. Tuglas suudab üksikkomponentide kohta öelda sageli väga palju tabavat, kuid niisugune käsitluslaad killustab teose terviklikkuse. Tammsaaret huvitavad üksikkomponendid vähem, nende analüüsimises on ta Tuglasest pealiskaudsem, kuid ta pöörab otsekohe pilgu teose tunnetuslikule jõule ja omapärale. Teda nagu ei huvitakski, kuidas see on saavutatud, aga tingimata peab see teosel olema.

Punase lõngana läbib kõiki Tammsaare kirjanduskriitilisi artikleid elulisuse ja tõetruuduse nõue. Kui neid jällegi võrrelda Fr. Tuglase kriitikaga, siis on Tammsaare elu ja kunsti seost tunnetanud vahetumalt kui Tuglas. Nagu Tammsaare ise oma loomingus püüdis inimese põhiolemusele jõuda võimalikult lähedale, nii nõuab ta seda kriitilistes artiklites teisteltki. Ta ei võta kunagi kriitilise artikli aluseks parajasti moes oleva kirjandusliku voolu nõudeid, vaid näeb läbi abstraktsete teooriate nõrkuse. Sellepärast ta deklareerib: «Vaadeldes praeguse inimese tujukat otsimist teaduses ja kunstis, näeme kirevate teooriate ja ismide rägu, mis üksteise võidu püüavad valitseda, kuid püsimatult üksteise järele elu näitelavalt kaovad, maha jättes sagedasti ainult pettumust.»[25] Peamiseks kirjanduslikus teoses jääb temale ikkagi inimene, karakter; ta ei hakkagi teose üksikprobleeme vaatlema enne, kui pole leidnud veenvaid ja tõepäraseid tüüpe. Seda teades on huvitav vaadelda Tammsaare suhtumist Tuglase loomingusse. Fr. Tuglase teoste stiili kohta on A. H. Tammsaare lausunud palju kiitvaid sõnu. Elulise karakteri puudumist heidab Tammsaare ette aga ka Tuglase tugevamaile novellidele. Vaadeldes novelli «Maailma lõpus», kirjutab Tammsaare: «Siin on püütud selle poole, mida nimetatakse igavikuks, jäädavaks, püsivaks. Küsida

[25] A. H. Tammsaare, Sõjamõtted. Tartu 1919, lk. 204.

tuleb aga, kas on õigeid väljendusabinõusid tarvitatud. Püsivana tundub tüüp, mis pole veel kaotanud individuaalseid joona; kuid «Maailma lõpus» tükime seisma mõnesuguste olevuste ees, mis seisaksid nagu sealpool puhast tüüpigi.» [26]

Suuresõnaline pateetika, kõlisevad väljendid, mille taga puudub tõeline tunne või elutõde, on Tammsaare peamised rünnakuobjektid. Nii protestib ta sentimentaalsete toonide vastu J. Mändmetsa «Külas», [27] samuti A. Kalda Koidula-monograafias «Tähelend». [28] Erilise järjekindlusega kritiseeris Tammsaare siurulaste naudinguhimust ja võltspaatosest nakatatud loomingut. Seejuures ei eelista Tammsaare ühte stiililaadi või kirjanduslikku voolu teisele. Tähtis on ainult see, kas suudetakse jõuda psühholoogilise tõeni. «Mind pole kunagi hirmutanud naturalistlikud stiililopsakused, aga maitsta suudan ma neid ainult sääl, kus nad kui hingelise elu vääramata, paratamata tähised ilmuvad, kus nad aimata lasevad peitu, varjuurkasse pugenud inimest.» [29]

Sageli protesteerib Tammsaare kriitilistes artiklites ka õpetliku tendentsi vastu. Ta toob näitena kõige suuremaid maailmakirjanduse klassikuid, kes otsesest õpetavast tendentsist on loobunud, ja kahetseb, et eesti kirjanduses luuakse teoseid üsna praktilistel eesmärkidel. [30]

Üheks väljapaistvamaks kriitika-alaseks teoseks sellest perioodist on A. H. Tammsaare essee «Keelest ja luulest». [31] Essee loomisele on autorit inspireerinud G. Suitsu luuletuskogu «Tuulemaa», mille paremaid värsse peab Tammsaare eesti luule väljapaistvamaiks saavutusteks. Selle kõrval on Tammsaare käsitlenud

---

[26] A. H. T[ammsaare], Kirjandusepõllult. «Uus Päevaleht» 3. I 1918, nr. 2.

[27] Vt. A. H. T[ammsaare], J. Mändmetsa «Küla». «Tallinna Kaja» 1915, nr. 51—52, lk. 819.

[28] Vt. A. H. T[ammsaare], Aino Kallas'e «Tähdenlento». «Päevaleht» 22. I 1916, nr. 17.

[29] A. H. T[ammsaare], Noor-Eesti V. «Vaba Sõna» 1915, nr. 7—8, lk. 224.

[30] Vt. A. Hansen, Keelest ja luulest. «Tallinna Kaja» 1915, nr. 20, lk. 319.

[31] «Tallinna Kaja» 1915, nr. 16—23. Ilmus ka eri raamatuna.

mitmeid kaasaja luule aktuaalseid probleeme, essee näitab luule olemuse sügavat mõistmist. Tuleb märkida, et Tammsaare astub essees ka nende vastu välja, kes impressionistide ja sümbolistide eeskujul otsisid luulest kõigepealt muusikat. Mis keeleuuendusse puutub, siis ei ole Tammsaare selle liikumise vastane, kuigi ta enese keelepruugis ei ole uuenduslaste otsest mõju märgata. Ta möönab, et Ed. Vildel oli küllalt põhjust oma tuntud paroodia kirjutamiseks, kuid lõpuks ei sule Tammsaare silmi ka sellele uuele, mida keeleuuenduses on väärtuslikku. Ta tõdeb, et keeleuuenduse paremate saavutuste tõttu hakkab keel muutuma nõtkemaks. «Endisesse udusse hakkab nõrguma kristallset selgust ja kõlisevate kulinate asemele püütakse paigutada ideede helisev selgus.» [32]

Kõigepealt on aga essee väärtuslik tähelepanekute tõttu G. Suitsu ja V. Ridala luulelaadi kohta. Suitsu luule vooruste mõistmiseks on Tammsaarel eriti terav pilk. G. Suitsu paremate luuletuste väljenduslikku lihtsust, tundeehtsust ja mõttesügavust seab Tammsaare eeskujuks poeetide hulgale, kelle loomingus leidub palju suuresõnalisi, kuid tundetühje värsse.

1915. aasta, millal on kirjutatud «Keelest ja luulest», oli viljakas autori kriitilise tegevuse poolest. Huvitavate artiklitena tuleks mainida veel vaimukalt sõnastatud «Felix Ormussoni» arvustust [33] ja kriitilist sõnavõttu «Noor-Eesti» V albumi ilmumisel. Albumit analüüsivat kirjutist varjutab pettumuse loor, sest Tammsaarele on selge, et «Noor-Eesti» pole taotletud eesmärkideni jõudnud. Ja muidugi ei suuda nõudlikku Tammsaaret albumis rahuldada ei A. Tassa ega K. Rumori novellid, ei ka Fr. Tuglase «Vabadus ja surm», mille viimistletud keelt Tammsaare tunnustab. Aga veel kaugemale läheb A. H. Tammsaare: ta kahtleb mitte üksi «Noor-Eesti» enese saavutustes, vaid ka eeskujudes, kelle poole «Noor-Eesti» pürgis. Tuleb tunnustada Tammsaare kui kriitiku printsipiaalsust, et ta isikuna, kes nooreestlastele kord lähedal seisis, andis liikumise lõpptulemusele võrdlemisi objektiivse hinnangu.

[32] Sealsamas, nr. 21, lk. 331.

[33] Vt. A. H. T[ammsaare], Felix Ormussoni kiri Friedebert Tuglasele. «Vaba Sõna» 1915, nr. 6.

Seoses «Siuru» esiletõusuga aktiviseerub uuesti Tammsaare kriitika-alane tegevus. Siurulaste suuresõnalisus, mis tihti hävitas tundeehtsuse, samuti toonitatult erootiline temaatika põhjustas Tammsaare eitava suhtumise rühmituse loomingu enamikku. Temast kujunes kriitikas üks järjekindlamaid «Siuru» opositsionääre. Tabavalt võrdleb ta «Siuru» uhkeldavat häbitust ja erootiliste teemadega edvistamist vene reaktsiooniaja dekadentliku kirjandusega, kusjuures eeskujudena tuleb arvesse ka M. Artsõbaševi «Sanin».[34] Arvustades «Siuru» I albumit, väidab Tammsaare, et siurulased on väikekodanlikule võltsmoraalile vastandanud niisama odava moraalituse, kuid «vaimust ja hingest tuleb neil sagedasti puudu».[35] Kui valdav osa eesti arvustusest jagas tunnustust 1917. aastal ilmunud siurulaste esikkogudele, siis oli Tammsaare nendegi suhtes skeptilisem. Ta tunnustab H. Visnapuu luuletajaomadusi, ent talle on vastuvõetamatu luuletuskogus «Amores» avalduv jõhkrus, mille taga ta näeb poosi.[36] J. Semperi esikkogu külma vaatlejahoiakut peab Tammsaare kogu suurimaks paheks. «Mis aitab kuni haigluseni reformeritud keel, mis aitab uute, võõraste sõnade kari, kui lugeja jääb enamaste külmaks, sest ta ei seleta neid nägemusi, millest räägivad sõnad, paiguti helisevad sõnad.»[37] Ja kogu selle moodi tõusnud seksuaalsuse, mis tungis kirjandusse koos «Siuruga» ning elas edasi pärast rühmituse lagunemistki, võtab A. H. Tammsaare kokku artiklis «Instinktide pillerkaar».[38] See on Tammsaare vastus neile, kes ajastu moehaigusena sööstsid kujutama inimest kui bioloogiliste instinktide mängukanni.

Loomulikult ei ärata iga väide Tammsaare kriitikas usaldust. Subjektiivne noot on võrdlemisi tugev igas

---

[34] Vt. A. H. T[a m m s a a r e], Kirjandusepõllult. «Uus Päevaleht» 3. I 1918, nr. 2.

[35] Vt. A. H. T[a m m s a a r e], Siuru I. «Uus Postimees» 11. XII 1917, nr. 5.

[36] Vt. A. H. T[a m m s a a r e], Henrik Visnapuu «Amores». «Uus Päevaleht» 18. I 1918, nr. 13.

[37] A. H. T[a m m s a a r e], Johannes Semperi «Pierrot». «Päevaleht» 4. XII 1918, nr. 39.

[38] Vt. A. H. T[a m m s a a r e], Instinktide pillerkaar. «Päevaleht» 26. X 1920, nr. 243.

Tammsaare kriitilises artiklis. Tal on oma kinnismõtted, mis sageli rändavad artiklist artiklisse. Nii on ebaõige hinnang, mille arvustaja andis A. Kitzbergi «Libahundile», mõistmata näidendi olemust.[39] Kuid Tammsaare Koitjärve-perioodi kriitikal on siiski kaalukas osa eesti kirjanduskriitika ajaloos. Eriti sellepärast, et tema kriitika oli vastukaaluks formalistlik-esteeditsevale kriitikale, mis püüdis tõusta «Noor-Eesti» ja «Siuru» päevil ainuvalitsevale positsioonile. Tammsaare elulähedase, tundeehtsuse ja psühholoogilise tõe nõue toetas ajastu realistliku kirjanduse võitlust formalistlike ja esteeditsevate kallakute vastu nende aastate kirjanduselus. Mitmed tema kirjutised, eriti aga essee «Keelest ja luulest», kuuluvad eesti kirjanduskriitika parimate ja omapärasemate näidete hulka.

5

1918. a. detsembris, kui kodusõja rinne lähenes Koitjärvele, asus A. H. Tammsaare Tallinna. Sinna jäi ta kuni 1920. a. kevadeni, millal siirdus tagasi venna juurde, et veeta suvi Koitjärvel. Talv 1919/1920 möödus Tallinnas sõjaaegsetes kitsastes oludes, kirjanik elas seal tagasitõmbununa avalikust tegevusest. Kuigi «Päevalehe» toimetusega olid Tammsaarel lähedased suhted, ei avaldanud ta kodusõja ajal ühiskondlik-poliitilisi artikleid, ajakirjanduses võttis ta sõna ainult kirjanduslike küsimuste kohta. Ta tegeles sel talvel ajalehtedes avaldatud sõjaaegse publitsistika koondamisega omaette raamatuks, mis ilmuski pealkirjaga «Sõjamõtted» 1919. aastal.

1919. aasta oli aga A. H. Tammsaare isiklikus elus tähtis, sest kirjanik abiellus. Käthe Veltmanit oli Tammsaarele tutvustatud sõja-aastail «Päevalehe» toimetuses.[40] Arvatavasti toimus see 1916. aastal, kui Tammsaare Tallinnas viibides käis sageli «Päevalehe»

---

[39] Vt. A. H. T[a m m s a a r e], Väiksed märkused kirjanduse kohta. «Päevaleht» 24. XI 1912, nr. 272.

[40] Andmed A. H. Tammsaare abiellumise kohta on saadud Käthe Hansenilt 1960. aastal.

Lucie Martna

toimetuses, kus K. Veltman töötas korrektorina. Muidugi jäi esmakordne tutvustamine ainult põgusaks seltskondliku kombe täitmiseks. Tammsaare ei ole hiljem K. Veltmanit ära tundnud, nii et selle juhusliku tutvustamise unustas kirjanik otsekohe.

Teistkordselt kohtusid K. Veltman ja Tammsaare Koitjärvel, kui «Päevalehe» toimetus korraldas sinna ekskursiooni 1917. a. suvel. Maaüksinduses omaette elunev kirjanik on sel korral köitnud K. Veltmani tähelepanu. Järgnes veelgi paar juhuslikku kohtumist Tallin-

nas. Usalduslikum vahekord K. Veltmani ja Tammsaare vahel tekkis märtsis 1919 kirjaniku Tallinnas viibimise ajal. 1. märtsil on nad kohtunud «Estonias» kontserdil. Seejärel on Tammsaare sagedasti külastanud K. Veltmanit tema korteris Õuna tänaval.

A. H. Tammsaare oli tollal 41 aastane, haiglane ja kindla sissetulekuta, kirjanikuna ei olnud ta üldtunnustatud nimi nagu mõned aastad hiljem. Perekonna rajamine niisuguses olukorras oli raske. Ülikoolipäevil oli kirjanik üle elanud mõned kiindumushetked, kuid siiski ei tekkinud Tammsaarel ülikooliaastail abiellumise kavatsust. Küll on ta niisuguseid mõtteid heietanud haigusaastail Koitjärve üksinduses. Ta on 1915. a. detsembris ühel Tartu-reisil teinud abiellumise ettepaneku Lucie Martnale. Juba «Teataja»-perioodist alates oli Tammsaare Martnate perekonnas oma inimene, Tartut külastades peatus ta nende juures. Lucie Martnal ei puudunud sümpaatia kirjaniku vastu, aga Tammsaare oli oma ettepanekuga hilinenud, sellepärast sai ta eitava vastuse.[41]

Käthe Veltmanit ei kohutanud kirjaniku vaesus ega haiglane tervis. 1919. a. märtsikuu oli küll võrdlemisi lühike aeg teineteise tundmaõppimiseks, kuid K. Veltmani järgnev tegevus näitab, et kirjaniku viletsale majanduslikule olukorrale vaatamata oli ta valmis jagama temaga eluraskusi. Aprilli alguses läks Tammsaare aga uuesti tagasi Koitjärvele,[42] kuid sõitis sealt siiski neiu Veltmani sünnipäevale. Sel korral on kõne all olnud ka abiellumise võimalus. Tammsaare on lõpliku otsustamise siiski edasi lükanud, kahtluste põhjuseks ikka majanduslik viletsus ja ka enese nõrk tervis. Enne maale tagasisõitmist on Tammsaare kutsunud neiu Veltmanit kevadeks Koitjärvele külla. K. Veltman on kirjanikule teatanud, et tal ei ole võimalik sõita vallalise naisena Koitjärvele, sest see käiks risti vastu seltskondlikule konventsionaalsusele. Seejärel jätnud Tammsaare K. Veltmanile õiguse ajalehte paigutada

---

[41] Vt. L. Nipmani käsikirjalised mälestused A. H. Tammsaarest. Eravalduses.

[42] Vt. A. Palm, A. H. Tammsaare Koitjärvel. «Keel ja Kirjandus» 1960, nr. 9, lk. 559.

kuulutus nende abiellumise kohta, kui neiu soovib sõita Koitjärvele. Maikuul ja juuni algul Tammsaare Tallinnas ei olevat käinud.

7. juunil 1919 ilmus ajalehtedes «Sotsiaaldemokraat» ja «Päevaleht» järgmine kuulutus: [43]

Anton Hansen
Käthe Hansen
(sünd. Veltman)
abielusse astunud 7. juunil 1919.

[43] «Sotsiaaldemokraat» 7. VI 1919, nr. 116.

Käthe Hansen

Samal päeval sõitis Käthe Veltman Aegviitu, kuhu oli kirjaniku endale vastu tellinud. Hämmastus, millega Tammsaare vaatles ajalehes ilmunud kuulutust, reedab, et ta siiski ei «julgenud» oodata kuulutuse avaldamist loetavamate lehtede esiküljel. Kuid K. Veltmanil oli küllalt naiselikku otsustavust, et mitte hoolida Tammsaare haigusest ja vaesusest.

Abikaasad elasid lahus 1919. a. sügiseni, millal Tammsaare kolis lõplikult Koitjärvelt Tallinna, asudes elama Käthe Veltmani korterisse Õuna tänaval. Tal oli kaasa võtta ainult kohver isiklike asjadega, varandust polnud perekonna asutanud kirjanikul mitte mingisugust. Seaduslik vorm anti Veltmani-Hanseni abielule 14. märtsil 1920. Ateistina keeldus Tammsaare kiriklikust laulatusest, kodanlikku registreerimist ei olnud aga tolleaegses Eestis 1919. aastal võimalik korraldada, sest puudus vastav seadus. Veltmani-Hanseni abielu on üks esimesi Eestis, mis registreeriti ilmalikul viisil.

A. H. Tammsaare abielu kohta võib öelda, et abikaasade mentaliteedid olid suuresti erinevad. Käthe Hansen oli äärmiselt impulsiivne, energiline ja enesekindel. Ta tundis end abituna Tammsaare filosoofiliste teadmiste ja suure kirjandusliku eruditsiooni ees. Karakteri põhilaadilt oli ta kirjanikule täielik vastand.

6

Tallinn jäi Tammsaare elukohaks kirjaniku surmani. Harva läks ta siit mõnele lühemale reisile, hilisemad suurromaanid on loodud Tallinnas.

20-ndate aastate alguses oli Tallinn suurte kontrastide linn. Endisest kubermangu- ja tööstuslinnast oli saanud kodanliku väikeriigi pealinn, mis oli kaugel sisemisest stabiilsusest. Linna suurtööstus hakkas lagunema, see tähendas tööpuuduse suurenemist, tööliste olukorra halvenemist ja suurkäitiste tööliskonna aeglast killunemist väike-ettevõtteisse. Tallinna proletariaat oli hästi organiseeritud ning vanade võitluskogemuste ja -traditsioonidega. Linn oli sageli tööliste organiseeritud meeleavalduste tunnistajaks. Klassivastu-

A. H. Tammsaare (1923)

olud, mis lõhestasid noort kodanlikku riiki, avaldusid Tallinnas erilise selgusega.

Sõja ajal oli majanduselus juhtivaid positsioone võitnud uus tõusikkodanlus, kes sageli oli kaugel igasugusest kultuursusest. Koos varem väljakujunenud eesti linnakodanlusega tungis see kodanlik element noore riigi valitsemisaparatuuri, viies sinna kaasa ka spekulatsioonivaimu. Kodanlik riigiaparaat sattus kiiresti bürokratismi ja korruptsiooni kammitsaisse, mis sageli võttis lausa skandaalse iseloomu.

Tallinn kui pealinn hakkas kodanliku Eesti kultuurielus etendama järjest tähtsamat osa. Tallinna teatrid olid kahtlemata parimad Eestis, pealinn oli ka muusikaelu keskus, kuhu aeg-ajalt põikas kontserte andma rahvusvahelisi kuulsusi. Kirjanduselus kujuneb Tallinn ülikoolilinna kõrval teiseks tsentrumiks.

20-ndate aastate alguse intelligentsi ei saa vaadelda kui ühtset tervikut. Osa sellest läks teadlikult või ebateadlikult kaasa kodanliku võimuga ning lülitus riigiaparatuuri. Kodanliku demokraatia kahepalgelisust ei suutnud tolleaegse intelligentsi suur osa veel läbi näha. Kuid säilis ka opositsioonimeelsus, mis tugevnes sedamööda, kuidas selgemaks sai valitsev korruptsioon ja kodanliku ülemkihi omavaheline võitlus võimu pärast.

A. H. Tammsaaregi kuulus intelligentsi sellesse ossa, kes 20-ndate aastate algul arvas, et kodanlik demokraatia võib rahva vastu viia paremale tulevikule. Loomulikult ei jäänud kodanliku riigi algusaastate terav klassivõitlus Tammsaare pilgule märkamatuks, kuid töölisklassi probleemidesse ja olukorrasse kirjanik ei süvenenud. Tammsaarel oli küllalt naiivsust arvata, et kirjanik säilitab kodanliku demokraatia tingimustes loominguvabaduse ega sõltu riigivõimust. Tema kriitiliste artiklite teravik ei ole tollal suunatud kodanliku riigisüsteemi vastu, vaid tõusikkodanluse kultuurituse, rikastumiskire ja kultuurielu väärnähtuste vastu. Neid aga pakkus noore riigi pealinn küllaldaselt teraval pilgul elu jälgivale kirjanikule. Sündisid tema teravad publitsistlikud artiklid «Kool ja usuõpetus», [44] «Teater ja publikum» [45] ning «Vaimline töö hädaohus». [46]

Väljakujunenud tava järgi ei lülitunud kirjanik aktiivselt ei ühiskondlikku tegevusse ega võitlusesse kultuurielu rindel. Järjekindlalt hoidub ta eemale kõigist organisatsioonidest, tema lähem sõprade ring oli väike. Selle moodustasid kõigepealt kirjaniku kaaslased üliõpilasseltsist «Ühendus», kes elasid Tallinnas. Loovaid kirjanikke sesse lähemasse tutvuskonda ei kuulunud. Laiemast seltskonnast hoidus Tammsaare

[44] Vt. «Murrang» 1921, nr. 5—6.
[45] Vt. «Vaba Maa» 13. XI 1920, nr. 260.
[46] Vt. «Vaba Maa» 10. X 1922, nr. 247.

eemale, põhjuseks tagasihoidlik iseloom, aga ka tervis, mis nõudis ranget enesekontrolli ja dieeti. Tammsaare elas neil aastail oma perekonna ringis ja kiindus järjest enam oma kirjanikutöhe. Ta ei võtnud vastu mingit ametit, kuigi kord talle pakuti enam-vähem fiktiivset töökohta, et kergendada kirjaniku majanduslikku olukorda. Sagedane külaline oli Tammsaare Tallinna teatrites, kus ta ei jätnud vaatamata ühtki tõsist etendust. Alatine külastaja oli ta ka Tallinna raamatukogus.

Majanduslik olukord abielu algaastail oli A. H. Tammsaarel raske. Sellest hoolimata järgnes ta äärmise kindlusega oma põhimõtetele ega võtnud vastu esimest valitsuse poolt kirjanikule määratud toetussummat. 1919. aastal oli A. H. Tammsaarele määratud 4000 marka, kuid kirjanik loobus sellest, kuna G. Suits, kelle loomingut Tammsaare kõrgelt hindas, oli toetusesaajate hulgast välja jäetud.[47] Kirjanikul tuli teha tõlketööd, avaldada publitsistlikke artikleid, et perekonna väljaminekuid katta. 1920. a. suvel sõitis kirjanik Saaremaale, eesmärgiks ikka oma kehvavõitu tervise kosutamine. Sellele väikesele reisile järgnesid aga tööaastad, millal Tammsaare pikkade perioodide jooksul Tallinnast ei lahkunud.

A. H. Tammsaare oli kodanliku riigi algusaastateks jõudnud keskikka. Ta tunnetas ise, et oli oma kirjanduslikud võimed suutnud aastaid kestnud tööga välja arendada. Seepärast süvenes ta järjest pingsamalt loomingulisse töösse, pidades kõike muud teisejärguliseks. Ja tulemused ei lasknudki end kaua oodata. «Kõrboja peremees» viis Tammsaare 1922. aastal eesti prosaistide esiritta. Kirjanik oli jõudnud loomingu kõrgperioodi.

---

[47] Vt. Kiri «Vaba Maale», «Vaba Maa» 19. I 1920, nr. 14.

A. H. TAMMSAARE ILUKIRJANDUSLIK LOOMING 1917–1922

„Juudit"

1

Eesti draamakirjanduse jõudmine täisküpsesse ikka on seotud kriitilise realismi tungimisega lavakirjandusse, mis toimus Esimese maailmasõja eelaastatel. Tolleaegne draama tõus toetus aga ainult kahele autorile — Ed. Vildele ja A. Kitzbergile, kes 20-ndate aastate alguseks olid oma parima juba andnud. Vilde «Side» 1917. aastal kujunes pärast kõrgetasemelisi esiknäidendeid isegi pettumuseks. A. Kitzberg lõpetas loomingulise tee 1923. aastal komöödiaga «Neetud talu». Sõja-aastail ei tulnud kirjandusse autoreid, kes oleksid Vilde ja Kitzbergi tööd suutnud edukalt jätkata. Ajastu suured probleemid ja teemad: klassivõitlus, uued ühiskondlikud ideed, sõda kõigi temaga kaasnevate nähtustega jäid kõrvale draamakirjanduse orbiidist.

Pärast sõda võib märgata komöödia elavnemist eesti lavakirjanduses. 1919. aastal oli O. Luts avaldanud rea lühinäidendeid, mis tasemelt ei ulatunud küll klassikalise «Kapsapeani». 1923. aasta andis E. Peterson-Särgava «Uue ministri», M. Metsanurga «Vagade elu» ja A. Kitzbergi «Neetud talu». Uued näitekirjanduse jõud, eelkõige H. Raudsepp ja M. Metsanurk vajasid aega, enne kui suutsid draama nõudlikus vormis pakkuda püsivama väärtusega teoseid. Ajastu põhiprobleemini — klassivõitluse kujutamiseni kodanlikus riigis, jõudis draamakirjanduses esimesena M. Metsanurk näidendiga «Kindrali poeg», kuid see ilmus alles 1925.

Sellelt draamavaese ajastu taustalt paistab A. H. Tammsaare «Juudit» silma ereda tähtteosena. Eesti draama oli enne «Juuditit» jäänud karakteri- ja olustikudraama raamidesse, filosoofiliste probleemide käsitlemiseks oli tema kandejõud nõrk. Tammsaare tõusis esiknäidendiga eesti draamakirjanduse tippsaavutuste hulka; seda oli meie kirjanduses enne teda suutnud ainult Ed. Vilde. «Juuditi» kirjutamine oli suurejooneline ettevõte, sest esmakordselt julges eesti kirjanik tungida maailma draamakirjanduse ühe lemmikteemani.

«Juuditi» loomislugu erineb paljude teiste Tammsaare teoste saamisloost. Kirjanik on selle draama ideid meeles mõlgutanud umbes kümmekond aastat, enne kui leidis võimaluse teose sõnastamiseks. Seejuures on «Juudit» üks neid Tammsaare teoseid, mida autor on enne trükki andmist mitmel korral ümber töötanud, nii et töö näidendi eri variantide loomisel kestis vaheaegadega umbes 3 aastat.[48] See on pikk valmimisperiood, kui arvestada, et «Kõrboja peremees» on kirjutatud kolme nädalaga. Draamavorm, mis Tammsaarelt kui eepilise jutustamisviisiga autorilt nõudis sõnalise materjaliga suuremat kokkuhoidu, sundis autori töötama hoopis aeglasemalt.

Algtõuke piibliainelise draama kirjutamiseks on Tammsaare saanud ülikoolipäevil Fr. Hebbeli «Judithi» lugemisest.[49] Fr. Hebbeli draama, milles püütakse avada piiblilegendist tuntud tegelaste käitumismotiive, ei võinudki rahuldada Tammsaaret, sügavate loodusteaduslike huvidega ratsionalisti. Hebbeli käsitlus tundus talle pingutatuna, võimatuseni ülespuhutuna, nii et karakteritel puudus veenvus.[50] Juuditi-teema köitis Tammsaaret niivõrd, et ta asus suure hoolega lugema

[48] Vt. P. Ambur, A. H. Tammsaare «Juudit» maailmakirjanduse taustal. «Varamu» 1938, nr. 2, lk. 167.

[49] Millal täpselt Fr. Hebbeli «Judith» sattus A. H. Tammsaare kätte, selle kohta on avaldatud erisuguseid andmeid. K. Mihkla väidab, et see toimus 1908. aastal (vt. K. Mihkla, Eessõna. A. H. Tammsaare, Juudit, Tartu 1936, lk. 5). P. Amburi andmeil toimus see alles 1910 või 1911 (vt. P. Ambur, A. H. Tammsaare «Juudit» maailmakirjanduse taustal. «Varamu» 1938, nr. 2, lk. 167.

[50] Vt. P. Ambur, sealsamas.

aja- ning kultuuriloolist kirjandust. Oli tarvis sisse elada kauge ajastu mõttelaadi ja olustikku. Piiblilegendi uus ja omapärane läbimõtestamine, peamistele tegelastele uute tegutsemisajendite leidmine, samuti loogilise ja selge vormi leidmine olid suured ülesanded. Kõik see võttis aega, ning lisaks tulid takistava tegurina vahele haigus ja sõda.

«Juuditi» esimest varianti kirjutas Tammsaare 1917. a. jaanuarist kuni sama aasta novembrini.[51] See on seisnud valmimise järel mõnd aega autori lauasahtlis, siis on kirjanik näidendi läbivaatamiseks andnud K. Menningu kätte. Nähtavasti soovitas K. Menning draamat viimistleda.[52] 1920. aastal on Tammsaare näidendi põhjalikult ümber töötanud. Hoidudes teadlikult lugemast teiste autorite Juuditi-teemalisi teoseid, ei läinud Tammsaare vaatama ka Hebbeli «Judithit», mis lavastus Tallinna Draamateatris samal ajal, kui Tammsaare viimistles oma draamat.

1920. a. sügisel on tööd «Juuditi» viimistlemisel lõpetatud ja Tammsaare andis näidendi «Varraku» kirjastusele. B. Linde soovitas enne teose trükkimist tihendada viimast vaatust, mida Tammsaare on ka teinud.[53] Esitrükina ilmus «Juudit» 1921. aastal; näidend lavastati samal aastal esmakordselt Tallinna Draamateatris.

1936. aastal ilmunud teise trüki jaoks on Tammsaare draama uuesti läbi vaadanud ja lühendanud ebaolulist dialoogi. Parandused on siiski tagasihoidlikud. Nii on esimeses vaatuses muudetud ainult 3—4 lauset. Rohkem korrektiive on tehtud neljandas vaatuses, kus pikad arutlused Juuditi süüdimõistmisel tunduvad venitatuina ja pidurdavad vaatuse niigi nõrka dünaamikat. Ainukese sisulise parandusena tuleb mainida Olovernese monoloogi muutmist kolmandas vaatuses. Nimelt on sealt kõrvaldatud mõned freudistlikud motiivid, mis Olovernese suus kõlavad võõralt ja kohatult.

---

[51] Vt. A. Palm, A. H. Tammsaare Koitjärvel. «Keel ja Kirjandus» 1960, nr. 9, lk. 558.

[52] Vt. B. Linde, Omad ja võõrad, Tallinn 1927, lk. 123—124.

[53] Sealsamas, lk. 124.

2

«Juudit» on nii oma karakterite, ideestiku ja filosoofiliste mõtiskluste poolest eht-tammsaarelik teos. Ometi pole draama genees mõistetav, kui unustame teised Juuditi-ainelised teosed, mis olid Tammsaarele tuttavad. Kõigepealt on muidugi huvitav jälgida «Juuditi» vahekorda piibli «Juuditi raamatu» ja Fr. Hebbeli draamaga.

Kui piibli «Juuditi raamatut» Tammsaare draamaga võrrelda väliselt, pidades silmas ainult sündmustiku üldist arendust ja tegelasi, siis vastab draama piiblis kirjeldatud legendile. Piibel ei tunne ainult Nimetut, teised draama peategelased pärinevad kõik sealt. Piibel esitab Juuditi-loo kroonika, mis kujunes aluseks ka Tammsaare draama sündmustikule.

Piiblis kujutatakse Juuditit tahtejõulise naisena, kes usulistel ja patriootilistel motiividel läheb Olovernese laagrisse, et tappa väejuht. Juudit on olnud lesk 3 aastat ja neli kuud; piibel ei tea midagi Juuditi ja Manasse abielu ebanormaalsusest. Juudit lahkub Petuuliast lootuses, et jumal tema abil päästab kodulinna.

Nii annab piibel Tammsaare draama sündmustikule välise raamistiku. Tammsaare draama sisu, tegelaste areng ja filosoofilised tõed on aga täiesti vastupidised piiblilegendile. On tekkinud kurioosum — piiblist pärinevate tegelaste ja sündmuste abil on loodud antireligioosne teos. Piibel pole Tammsaarele olnud mingiks eeskirjaks, vaid sisulistes küsimustes ja tüübistiku põhistruktuuri määrangus on kirjanik kindlakäeliselt hüljanud kõik selle, mis ei sobinud tema egoistliku ja meelelise Juuditiga. Nii on draamas ja «Juuditi raamatus» faktid ja situatsioonid ühed ning samad, nende sisu aga mitte. Jälgigem mõningaid: ka piiblis imetletakse Olovernese telgis Juuditi ilu ja tarkust, piiblist pärineb ka Olovernese pidu. Erinevus on ainult selles, et piiblis ihaldab Olovernes Juuditit, sest... «väga suur himu tuli tema peale Juditi juures magada; seepärast katsus ta seda aega, millal ta teda pidi petma, sest päevast, kui ta teda sai näinud.» [54]

[54] Piibli raamat. Jurjev-Tartu 1897, lk. 901.

Joobnud Olovernese tapmist kirjeldab piibel järgmiselt:

«Ja kui tema voodi samba juure tuli, mis Olovernese pea kohas oli, võttis tema sealt tema saabli ära, ja astus voodi ligi, hakkas tema juuksist kinni, ja ütles: Israeli Jumal! anna mulle rammu selsinatsel päeval.

Ja tema raius kaks korda tema kaela kõige oma rammuga, ja võttis tema pea otsast ära.» [55]

Piibel ei tea muidugi midagi Juuditi kahetsusest ja meeleheitest pärast Olovernese tapmist, vaid «Juuditi raamat» lõpeb tänulauluga. Muidugi pole piiblis juttu Osia armastusest ja surmast.

Oma ideelis-kunstilisi eesmärke järgides on Tammsaare piibli tekstiga ümber käinud võrdlemisi vabalt, säilitades draamas piibli keele arhailise, jõulise ja äärmiselt konkreetse sõnastuse. Olgu sellest Tammsaare tööprotsessist üks illustreeriv näide. «Juuditi raamatu» 1. peatükk sisaldab Juuditi palve, milles nimikangelanna palub õnnistust oma ettevõttele. Palves on Juuditi isik sootuks kadunud. Ka draamas lõpeb 1. vaatus Juuditi palvega, milleks piibel pakkus eeskuju. Vastavalt kirjaniku ideelis-kunstilistele kavatsustele tõuseb aga draama palvestseenis esikohale palvetaja isik.

Piiblis:	A. H. Tammsaarel:
«... Issand on sinu nimi. Murra sina nende rammu oma väega, katkesta nende vägi omas tulises vihas, sest nemad on nõuu pidanud, sinu pühi paiku ära teutada, sinu auu nime hingamise maja roojaseks teha, ja sinu altari sarve rauaga maha lüüa. Vaata nende kõrkuse peale, läkita oma viha nende peale; anna rammu minu, ühe lese käele, seda teha, mis ma omas meeles olen ette võtnud.» [56]	«Vägede Jehoova, kes sa mind kutsusid, tee ilusaks mu silmade vaade ja hirmuäratavaks mu liikmete nõtkus. Anna mu häälele sulavus ja juhi mu sõrmi kandlekeelil, et mängiksin meeletuks Assuri leeri ja süütaksin armuihke Olovernese silma.» [57]

Olovernese sisemise olemuse jätab piibel avamata ja kirjanikul olid sellepärast vabad käed tema karakteri

[55] Sealsamas.
[56] Sealsamas, lk. 897—898.
[57] A. H. Tammsaare, Juudit. Tallinn 1921, lk. 35.

kujundamiseks. Piibli «Juuditi raamat» on ideeliselt suunitluselt apoteoos jumalakartlikkusele, millest tulenevad kõik teised voorused: otsustusvõime, meelekindlus, aus meel, julgus. Loomulikult ei avaldanud piibel Tammsaare draamale mingisugust ideelist mõju.

Tammsaare draama kordab ka mõningaid motiive, mis esinevad Hebbeli «Judithis». Sealt pärineb Juuditi abielu ebanormaalsus, millel nii Hebbeli kui ka Tammsaare näidendi sündmustikus on tähtis osa, sealt pärineb ka Juuditi unenägu. Need mõned Hebbeli teost kordavad motiivid ei tee aga Hebbeli ja Tammsaare draamasid kaugeltki sarnaseiks: tegelaste karakterid on Tammsaarel otseselt vastandlikud võrreldes Hebbeli näidendiga. Nii on Holofernes Hebbeli draamas geniaalne väejuht, kuid iseloomu põhilaadilt barbar, kes tunneb rõõmu külade ja linnade põletamisest. Ta on halastamatu ja julm türann, kes karistab hoolimatult oma sõjaväelasi, tapab naisi suudluste ja kallistustega, nagu mehi mõõga ning odaga. Tema sisemine konflikt on selles, et ta ei tunne kedagi, kes oleks talle võrdne vastane. Tammsaare filosofeeriv Olovernes on talle täielik antipood. Samuti on Hebbeli draamas Judithi põhiolemus hoopis teine: Holofernese laagris armub ta väepealikusse, teda võlub Holofernese mehelik jõulisus. Ning ainult Holofernese toorus annab vägistatud Judithile jõudu väepealiku tapmiseks.

Mõnevõrra on Tammsaare «Juuditile» mõju avaldanud ka O. Wilde'i näidend «Salome». Ei oleks mingit põhjust Wilde'ist juttu teha, kui «Salome» ja «Juuditi» sarnasus avalduks ainult mõnes üksikdetailis, nagu maharaiutud pea suudlemine mõlemas näidendis ja üksikute kõrvaltegelaste paralleelsus. Kuid Juudit ja Salome on karakteri põhiolemuselt ühtelangevad tüübid, sest mõlemas tõuseb solvatud naiselikkus niisuguse astmeni, et kangelannad taotlevad nende tapmist, kellesse nad on kiindunud. Wilde'i draama on Tammsaare omast küll psühholoogiliselt nõrgem, see on rajatud drastilisele sündmusele, vastandlikele tegelastele, kusjuures Salome psüühika on vähe põhjendatud. Kuid ei ole võimatu, et Juuditi karakteri kujundamiseks sai Tammsaare Wilde'ilt suunavaid mõjutusi.

Nii pärineb «Juuditi» põhisündmustik piiblist ning üksikuid motiive on kirjanik leidnud Fr. Hebbeli ja O. Wilde'i loomingust, kuid näidendi ideestik ja tegelaste käitumisajendid on läbinisti tammsaarelikud. Näeme, et autor on humanist, kes rahva hädasid maalib jõulise sulega. Autor on skeptik, sest tõelist kangelast näidendis ei ole, kuigi kangelasteost on juttu palju. Näeme, kuidas autor inimese otsival vaimul laseb juba nois barbaarseis oludes jõuda jumala eitamiseni. Ainult see kirjanik, kes instinktide osa inimese elus on põhjalikult tunnetanud, võis luua Juuditi karakteri, kelles instinktid ja *ratio* on nii jõuliselt toonitatud. Näeme, et autorile pole võõrad psühhoanalüütilise koolkonna seisukohad, mis varjatud tungidele inimese käitumises annavad ülitähtsa osa. Lõpuks leidub «Juuditis» ka antiikfilosoofia kajastusi. Kõike mujalt omandatut ühtlustab ja ühendab Tammsaare enese mõttemaailma rikkus ja tulemuseks on iseseisev ning omapärane kunstiteos. Kuigi teose sündmustik kordab kauge mineviku legendi, kõlas näidendi ideestik ilmumise ajal vägagi aktuaalselt. Sõjaaegne rahvaste viletsus tegi kogu Euroopa sarnaseks piiratud Petuuliale, sellepärast tõmbasid mitmed interpreteerijad näidendi ilmumise järel otseseid paralleele kaasaegse Euroopa ja Petuulia kannatuste vahele. Kaasaja allegooriaks pole Tammsaare teost siiski kavandanud, tema eesmärgiks oli kõigepealt sisse elada kauge mineviku olukordadesse ning anda Olovernese-Juuditi draamale kirjanikku ennast rahuldav psühholoogiline tõlgendus. Kannatav Petuulia on aga nagu hoiatus, mis määratud kõigile põlvkondadele, keda ähvardab sõda.

3

Näidendi tegelaste hulgas pälvib kõigepealt tähelepanu nimikangelane Juudit — vastuoluline, varjatud tegevus-ajenditega, tugeva tahtejõu ja avara mõistusega, seejuures aga äärmuseni egotsentriline Petuulia ülik. Juuditi isikudraamasse on autor põiminud sügavaid moraalseid probleeme, tema hingelised konfliktid valgustavad inimkarakteri põhiomadusi, mille vastu ei kao huvi aegade muutudes. Rahva saatus ja

üksikisiku õnnetaotlus, kangelastegu ja selle motiivid, armastus ja egoism, rahva viletsused ja jumalaprobleem — kõik need küsimused lõikuvad nii või teisiti Juuditi saatusesse ja hingedraamasse. Juuditi komplitseeritud hingelaad teeb temast ühe huvitavama tegelase kogu eesti draamakirjanduses.

Juudit elab näidendi jooksul läbi sügavaid hingelisi murranguid. Rahvapäästja auväärselt pjedestaalilt viib tema tee hingelise kokkuvarisemiseni, enesesüüdistuseni ja -alanduseni, milles toonane ülik seab end võrdsele astmele koeraga vana Siimeoni onnis. Juuditi karakter avab näidendi põhiidee: kangelastegu, mille ajendid on võltsid ja ebaausad, mis lähtub ainult egoistlikest taotlustest, ei paku rahuldust teo sooritajale, kuigi objektiivselt võib teistele kasu tuua. Juudit on eesti kirjanduses tegelane, kelle tegevus halastamatult paljastab suuresõnalist patriootilist võltssära, rahva petmist kõlavate lubadustega. Kujukalt tõuseb näidendist esile inimese hingeline pankrot, kes kangelase oreooli vajab selleks, et rahuldada oma kirgi.

Inimesena pole Juudit tavaline naine: talle on looduse poolt kõike antud külluses — välist ilu ja sarmikust, mõistust, tahtejõudu, otsustusvõimet, julgust, sõnaosavust ja omajagu ausameelsustki. Ta pole inimene väikesteks tegudeks, kuid tema olemus on läbinisti egoistlik. Ometi pole Juudit võimeline kompromissiks iseendaga, kui talle lõpuks on selgeks saanud tema tegude motiivid.

Näidendi esimesest vaatusest alates rulluvad vaataja ees lahti Juuditi kaks poolust: suurejooneline ja sõnaosav rahvapäästja, kes ei kaota tasakaalukust ja otsustusvõimet rasketel hetkedel, kes käsutab ja teeb tähtsaid otsuseid meeleheitest haaratud linnas. Kõige selle tagant avanevad paljutähendavate vihjetena Juuditi tegelikud käitumisajendid, mis juba esimeses vaatuses reedavad, et kodulinna päästmine pole Juuditi peamine eesmärk. Nii saadavad Juuditi käitumist esimeses vaatuses kahesugused motiivid: ta peab järjekindlalt ettekäändena rõhutama linnapäästmise ideed, sest ainult see avab talle linnavärava teel Olovernese laagrisse. Samal ajal suudab ta hädavaevu varjata oma egoistlikke ja kirglikke unistusi.

«Juudit» «Estonias» 1924.
Juudit — E. Villmer

Patrioodirolli mängib Juudit ümberpiiratud linnas hämmastava järjekindluse ja silmakirjalikkusega, sest just tema süüdistab preestreid: «Kellelegi ei tee Iisrael muret, kõik mõtlevad ainult iseenda peale.» [58]

[58] Sealsamas, lk. 15.

Suuresõnaliselt deklareerib Juudit seejuures: «Tänapäev ei vaja Iisrael inimesi, vaid kangelasi, tänapäev peab mees ja naine kõik võima, kui ei taha, et hukka läheb Iisrael ja tema ühes Iisraeliga.» [59]

Samal ajal kui Petuulia vanemad mõtlevad sellele, mitmendal päeval avada väravad Olovernese vägedele, plaanitseb Juudit hulljulget ettevõtet. Pole oluline, kas otsene ajend — nägemus, millest Juudit jutustab, on unenägu, ärritatud meelte ettekujutus või lihtsalt Juuditi väljamõeldis — tema otsus on kindel ja kõikumatu. Sest: «Iisrael ootab päästmist, sest Iisrael on saanud kui väetiks lapseks, kes nutab pilkases pimeduses ja ükski ei kuule tema häält.» [60] Ainult Osias oma elutarkuses näeb läbi Juuditi kõlavatest sõnadest ja kodulinna päästja poosist.

Sealsamas aga hakkab selguma ka Juuditi tõeline pale: halastamatu, egoistlik ja kirglik-meeleline, mis moodustab masendava kontrasti tema õilsatele ja arukatele sõnadele. Juudit ei anna vett närbuvale lapsele, kuigi tal on seda majas pesemisekski. Ta soovitab meeleheitesse viidud emal avada veresooned lapse jootmiseks. Nagu karjatus lõikub Juuditi suuresõnalisse poosi Osia süüdistus, milles Petuulia peavanem on tabanud tõe: «Sa räägid Petuuliast ja Iisraelist, aga sinu mõtted keerlevad sinu enda ümber, sinu himud piiravad Olovernest.» [61]

Esimese vaatuse finaali moodustab Juuditi palve. Meisterlikult põimib kirjanik selles ühte Juuditi kaks poolust: armastust ihaldava naise, kes ise tunnetab oma mõistuse ja sarmi jõudu, ja kodulinna päästmise motiivi, millelt nüüd, kui Juudit üksinduses pöördub jumala poole, on võetud väärikuse ja suuresõnalisuse kate. Selles palves, milles Juudit on siiras, peitub tema hinge võti.

«Anna mulle tarkust ja kavalust, et mõistaksin õieti su salanõu ning et ma jällegi ei viiks oma neitsilikke kenadusi ilma naeruks. Kuule, Jehoova, oma ümmardaja häält ja ära jäta teda mitte maha, sest tema on

---

[59] Sealsamas, lk. 28.
[60] Sealsamas, lk. 20.
[61] Sealsamas, lk. 29.

«Juudit» Eesti Draamateatris 1921.
Juudit — N. Pinna
Olovernes — A. Liik

kõvasti nõuks võtnud ei midagi peljata, ei millegi ees kohkuda. Iisrael leinab, Iisrael nutab, Iisraelis on vaikinud vile ja pill, [- - -] aga mina, Iisraeli tütar, tahan alla minna kannelt helistama. Tee, Jehoova, et ma oma kandlemängust rõõmu tunneksin, sest minu

rõõm peab olema ka Iisraeli rõõm, minu õnn tema õnn.»[62]

Palve kinnitab Osia ennustust: Juudit ei lahku linnast mitte linna päästmise ajendil, vaid omaenese kire ja auahnuse sunnil. Seejuures ei saa Juuditit sel hetkel vaadelda veel kui reeturit. Tema palves on ääretut eneseusaldust, egoismi, aga ka naiivsust: Olovernese meelte köitmise abil tahab ta päästa kodulinna piira-

[62] Sealsamas, lk. 35—36.

«Juudit» Eesti Draamateatris 1939.
Juudit — Ly Lasner

misrõngast, et tema enese õnn võiks kujuneda ka pääsemiseks Petuuliale.

Juuditi käitumist jälgides tõuseb küsimus, kas puhtisiklike motiividega on küllaldaselt põhjendatud tema lahkumine linnast, sest Olovernese laagrisse minnes riskib ta eluga. Kas kirglik elujanu pidi viima Juuditi Olovernese laagrisse, kui peavanem Osias oli talle kodulinnaski avaldanud armastust? Neile küsimustele vastust otsides ei tule unustada, et Petuulia vastupanu oli raugemas ning Nebukadnetsar oli linna määranud hävitamisele. Kodulinnas ootas Juuditit surm. Juudit on liiga tark selleks, et käituda ebaloogiliselt, liiga elujanuline, et surra koos rahvaga.

Juudit satub Olovernese telki hetkel, millal Nimetu teeb tagajärjetu katse Olovernese surmamiseks. Olovernese julgus, tema suur mäng eluga, käitumise õilsus, mõttesügavus ja väline väärikus pimestavad Juuditi. Seda enam, et Olovernese kuulus nimi oli Juuditit ahvatlenud varemgi. Juudit oli palunud, et ta suudaks süüdata Olovernese silmas armuihke, laagris kujuneb aga olukord vastupidiseks. Hetkel, millal Juudit hakkab Olovernesega kõnelema, on ta täielikult unustanud kodulinna. Reeturina langeb ta Olovernese jalgade ette ja hüüab:

«Sinu käevarrega, Olovernes, murrab jumal oma rahva kangekaelsuse.» [63]

Ja otsekohe põimub tema imetlusse iha emaks saada: «Meeletus hakkab meeltesse, kui mõtlen, et on ehk naisi, kes temalt võivad lapsi saada, et on ehk mõned juba saanud temalt lapsi.» [64]

Juuditi kiindumust Olovernesesse ei saa pidada teeskluseks. Tema tunnetes peegeldub selgesti kogu tema olemus. Midagi varjamata, kogu oma hinge komplitseerituses heidab ta enese Olovernese jalgade ette; ta ei näe väepealikus ainult võimalikku kuningapoegade isa, vaid kiindub temasse ka kui mehesse. Küsimus on ainult selles, et Juuditi iseloomus on võimata eraldada armastust, kirge ja auahnust. Suurim tunne, milleks Petuulia ülik on võimeline, ei õilista teda, vaid sütitab järjest enam hõõgele võimuiha ja auahnuse.

---

[63] Sealsamas, lk. 48.
[64] Sealsamas, lk. 53.

Väljapaistva psühholoogilise meisterlikkusega on Tammsaare kujutanud õhtust stseeni telgis, milles Juudit ja Olovernes lähenevad teineteisele, kuni tekkinud ebakõla tõttu Olovernes hülgab Juuditi. Skeptiline filosoof Olovernes, tüdinenud teda ümbritsevast tühisest hiilgusest ja omaenese nime kuulsusest, lausub siin oma kaunimad tõeterad. Siiras on ka Juudit, kui ta ütleb: «Ma armastan sind rohkem, kui sa mõista tahad, rohkem, kui see sulle meeldib. Ihkan sind ilmavürstina, kuningate kuningana, et seda suuremas alanduses sinu poole üles vaadata, sinu poole palvetada.» [65] On kummaline, et need sõnad, mis täis ennast unustavat armastust, viivad Juuditi taotluste kokkuvarisemiseni. Midagi ürgnaiselikku on Juuditis: armastatud meest ihkab ta näha inimliku suuruse ja kuulsuse tipul. Et ta Petuulia ülikuna ja orjandusliku mentaliteedi lapsena näeb inimlikku täiuslikkust kuningas, selles pole midagi imestamisväärset. Hoolimata väljapaistvast intellektist ei suuda Juudit mõista Olovernese stiihilist protesti olukordade ja tavade vastu, millele allub väepealik. Õhutades Olovernese auahnust, purustab Juudit ise tolle hapra kiindumusevirvenduse, mis oli tekkinud Oloverneses. Ja kuigi Olovernes on kustutanud küünlad ning tema pea on lebanud Juuditi põlvedel, järgneb nüüd Oloverneselt ootamatu löök: «Naise pärast ei unusta Olovernes oma kohuseid. [- - -] Nebukadnetsar on tulekul, tema haaremis leidub veel nii mõnelgi ruumi, kes tahab ilmale kanda kuninga poegi ja tütreid.» [66]

Olovernese ellusuhtumine on Juuditile täiesti käsitamatu, sellepärast näeb ta toimunus ainult solvangut. On huvitav jälgida, kuidas reageerib Juudit. Tema esimene hüüe on:

«Jällegi sai mu neitsilikkus naeruks.» [67]

Ja seejärel solvunud võimu-uhkuse karjatus:

«Kuninga poegi ja tütreid ihkan ilmale kanda, aga Jehoova läkitab mu kuninga sulase juurde.» [68]

Juudit on korraga hingeliselt kaootilises olukorras,

---

[65] Sealsamas, lk. 68.
[66] Sealsamas, lk. 71.
[67] Sealsamas.
[68] Sealsamas.

sest solvang ja taotluste kokkuvarisemine, mille põhjusi ta ei aima, paiskavad temas kõik segamini. Kommenteerides näidendit, väidab Tammsaare, et Juuditi edasist käitumist määrasid instinktid, vaistud ja juhuslikud välismõjud.[69] Tema tugeval intellektil pole kontrolli järgnevate tegude üle. Solvatud instinkt varjutab Juuditis kõik muu ning tema järgnev tegevus on hingeline ettevalmistus Olovernese surmamiseks. Alles nüüd meenub Juuditile uuesti ümberpiiratud kodulinn. «Aga homme, siis läheb ta Iisraeli vastu, läheb võibolla Jerusalemmast saadik, teotab pühakoja, rüvetab tema riistad... Issand, päästa oma rahvas, anna talle abi!»[70] Kogu oma veenmis- ja võlujõu paneb Juudit mängu, et mõjutada Nimetut Olovernest tapma. Kohutav on Juudit oma meeletus solvumises, see muutub alateadlikuks jõuks, varjutab mõneks ajaks mõistuse ja tunded. Missugust solvatud iseteadvust õhkub Juuditi palvest, kui ta enne Olovernese telki minekut pöördub jumala poole: «Kuule mind, Jehoova, ära lase iseenda ja minu nime igavesti naeruväärseks saada; ära jäta mind üksi, kui mu meeled hauduvad kättemaksmist ja kui mul hakkab hirm ainult oma mõtte pärast.»[71]

Magava Olovernese muie saab viimaseks ja otsustavaks ajendiks, sest see meenutab Juuditile üleolekut, millega Olovernes oli kuulanud Juuditi soovi ilmale kanda kuningapoegi. Ja raiunud pea, surub Juudit oma huuled Olovernese suule. Kuigi laenatud motiiv, on see kooskõlas Juuditi psüühika ja meeleoluga, see sobib situatsiooni. Sellega on aga Juudit valmis ka uueks hingeliseks murranguks.

Neljas vaatus toob Petuulia värava juurde uue Juuditi. Veel korraks on Petuuliale vaja tema õhutavat sõna, et saata näljast nõrkenud linlasi Assuri laagrisse toidu järele. Siis aga on otsas kõik Juuditi vaimsed ja moraalsed jõud. Olovernese pea piigi otsas Petuulia müüril on süüdistuseks, millele pole vabandust. Elamused Olovernese laagris — armumine, rahuldamata

[69] Vt. P. Ambur, Mälestuskild A. H. Tammsaarest. «Looming» 1963, nr. 1, lk. 108.
[70] A. H. Tammsaare, Juudit. Tallinn 1921, lk. 73.
[71] Sealsamas, lk. 81.

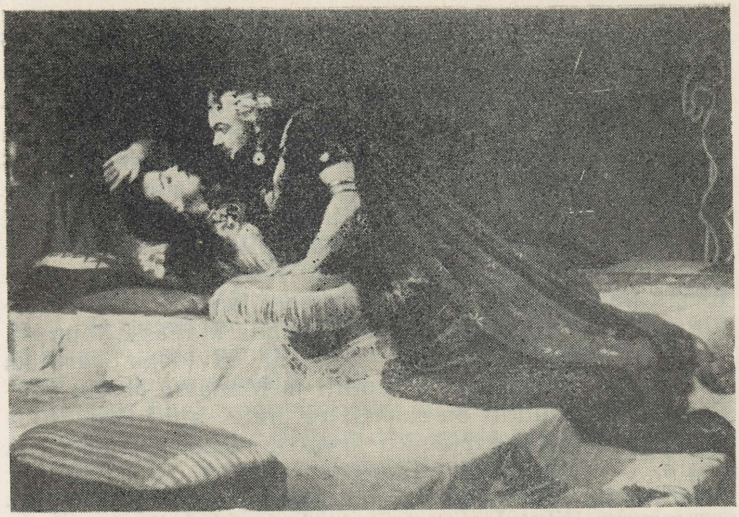

«Juudit» Eesti Draamateatris 1939.
Juudit — Ly Lasner
Olovernes — R. Tarmo

kirg, solvatud uhkus, lõpuks Olovernese tapmine — kõik see masendab Juuditit ning ta hakkab karistusest otsima lunastust. Missugune kontrastide kokkupõrge neljandas vaatuses: päästetud linn hõiskab kiitust Juuditile, aga Juuditi ainukeseks sooviks on surm. «Ometi armastan surnud Olovernest rohkem kui kõiki elavaid mehi...» [72] Sellest Juuditi pihtimusest saab selgeks kõik järgnev. Juudit ise mõistab neid ajendeid, mis esimeses vaatuses viisid ta Olovernese laagrisse. Ja kui rahvas ega Petuulia ülikud ei soovi midagi teada neist motiividest, mille pärast Juudit on tapnud Olovernese (päästetud linnale on see ju tõepoolest ükskõik), siis reedab Juudit rahvale oma ammuse süüteo, Manasse tapmise. Juudit ise pole kellelegi halastanud ning ta ei soovi, et temalegi halastataks.

Seegi kord jõuab Juudit oma eesmärgile lähedale:

[72] Sealsamas, lk. 91. .

vanatestamentlikult karmi mõtteviisiga rahvas on nõus Juuditit kividega surnuks heitma. Ja veel peab keegi hukkuma, et päästa Juudit. Kuigi Osia enesetapp vihjab vananenud ja mõnevõrra ebaveenvale lunastamise motiivile, ei tekita see näidendis protesti. Ainult pimedad seadusekäsu täitjad võisid Juuditi surma mõista; Osias ja Siimeon, kes Juuditit paremini tunnevad, ei tee seda mitte. Esimene andestab talle armastuse, teine inimliku suuremeelsuse pärast. Kirjaniku enese hinnangu näib andvat Siimeon, kes vihjab sellele, et Juudit on püüdnud heategudega hüvitada Manasse tapmist. Rahvale, kes on valmis Juuditit kividega surnuks heitma, on teadmata ka Juuditi ja Manasse abielu ebanormaalsus. Juudit on raskelt eksinud, kuid tema süükoorem ei vääri kirjaniku arvates siiski surma. Seda enam, et Juuditi inimlikud omadused pole lõplikult tuhmunud, vaid need võivad lõpuks veel tema egoismist võitu saada. Vähemalt alged selleks on olemas,

«Juudit» V. Kingissepa nim. Riiklikus Draamateatris 1960.
Juudit — A. Talvi
Olovernes — K. Karm

sest Juudit loobub rahvakangelase mainest ning on ise kõige järjekindlamaks süüdistajaks enese vastu. Siimeoni onnis, kus peale vanamehe elab veel ainult koer, hakkab Juudit otsima eneses inimest.

Juuditi kirglik karakter on erandlik Tammsaare kangelannade hulgas. Leebed ja tunneteavaldustes tagasihoidlikud olid kirjaniku varasemate teoste naistegelased. Juudit on aga naine lõunamaise taeva alt, temas on kõik see tõstetud teise või kolmandasse astmesse, mis mujal esines varjatult, sordiini alla peidetult. Ja siiski on Juudit põhiolemuselt tammsaarelik naiskangelane, samuti nagu karakterist tõusev filosoofiagi on tammsaarelik. Ei tule unustada, et Juuditi käitumise üheks põhiajendiks on mõte lapsest, keda ta igatseb. Juudit on väljapaistva intellektiga naine, kuid seejuures ka tugevate instinktidega. Intellekti ja instinkti konfliktis võidab ajutiselt viimane, kuid tegutsemine instinktide ja kire ajel viib Juuditi suurimasse hingelisse kriisi. Instinkt on pime — see on uus idee, mis Tammsaare loomingus avaldub esmakordselt Juuditi karakteris. Juuditi karakterit kujundades on ratsionalist ja humanist Tammsaares lahutamatult seotud Tammsaarega, kes tähelepanelikult jälgib inimese instinktide-avaldusi. Humanistina juhatab Tammsaare: sügavamate inimväärtusteni võib jõuda ka pärast instinktide-tormi üleelamist, kuigi on purunenud parimad tunded. Tõde ja inimlikkus on aga purunematud väärtused. Need jäävad ka Juuditile ainukesteks tugedeks, sest suuresõnalise teeskluse ja ülikute kahekeelsuse hülgab ta viimases vaatuses.

Läbitunnetatuse sügavuselt ja kirjandusliku kujutamise meisterlikkuselt on Olovernes näidendis Juuditile võrdne partner. Kui aga läheneda näidendile olustikurealismi mõõdupuuga, siis ei vasta Olovernes ajastule ega miljööle, kus ta tegutseb. Olovernes oli türanni sõjasulane, Tammsaare draamas aga astub sõjatelgist lugejale vastu sügavalt mõtisklev suur isiksus, kes oma filosoofiaga ei sobi Nebukadnetsar II vägede juhiks. Hebbeli draama barbar on selles mõttes usutavam. Tammsaare oli ise sellest vastuolust teadlik, kuid ta on Olovernest kujutades püüdnud kõigepealt leida kuulsa väepealiku sõjalise edu massipsühholoo-

gilised ja filosoofilised eeldused, teda huvitas Olovernes kõigepealt inimesena ja mehena, mitte aga väepealikuna.[73] Tammsaare Olovernes võiks oma elukäsituse ja mõttesügavuse poolest pigem viibida antiikfilosoofide hulgas kusagil epikuurlaste või skeptikute seas. Väepealik on absoluutselt vaba võimu-, kuulsuse- ja auihast. Neid Olovernese omadusi pidi Tammsaare tugevasti rõhutama, sest Tammsaare arvates võis Olovernes Juuditi hüljata ainult põhjalikult erineva mentaliteedi pärast.

Tammsaare Olovernese mõtteavaldusi varjutab skeptitsism, hingelaadilt on väepealik pigem lüürik kui sõjamees, seejuures sügava juurdlemisvõimega mõtleja. Ta ulatub mõistma isegi omaenese sulaseposit-siooni naeruväärsust. Tema pilgu ees on tuhmunud elu põhilised väärtused, õieti pole ta neid kunagi tundnudki. Teda jätab külmaks, et ta on paljude kuningate ja rahvaste troonid ümber tõuganud. Ise ta nendele troonidele istuda ei taha, sest: «Troone loorib pettus, nende põhju põimib vaga kelmus ja nende jalad seisavad auravas veres. Olen ma kelm või mõrtsukas, et sinna tahaksin istuda!»[74] Mõistes valitsejate ülekohut ja pettusevõrku, mis loorib troone, ei ole aga Olovernes selga pööranud Nebukadnetsarile ega loobunud sõjakäikudest, mille mõttetus on talle selge. Tema julgeim mõte: «Oleksin mina naine, siis käiks minu auahnus sinnapoole, et kas või orjapoegist kuninglikkude troonide ümbertõukajaid kasvatada»[75] jääb ainult veinikruusi ja ilusa naise juures lausutud nukraks unistuseks.

Olovernese põhimõtteks on: «... inimene peab minema oma usuga ...»,[76] mis tähendab ilmsesti, et igaüks peab elama oma veendumuste kohaselt. Olovernese sisemine konflikt ja traagika ongi selles, et ta ise ei ela oma veendumuste järgi. Ta ei igatse au ega kuulsust, aga ta ei lähe ka koduorgu, kus mäed pilvedeni, vaid põletab linnu ja hävitab rahvaid. Rahulolematus

[73] Vt. P. Ambur, Mälestuskild A. H. Tammsaarest. «Looming» 1963, nr. 1, lk. 107.
[74] A. H. Tammsaare, Juudit. Tallinn 1921, lk. 65.
[75] Sealsamas, lk. 70.
[76] Sealsamas, lk. 39.

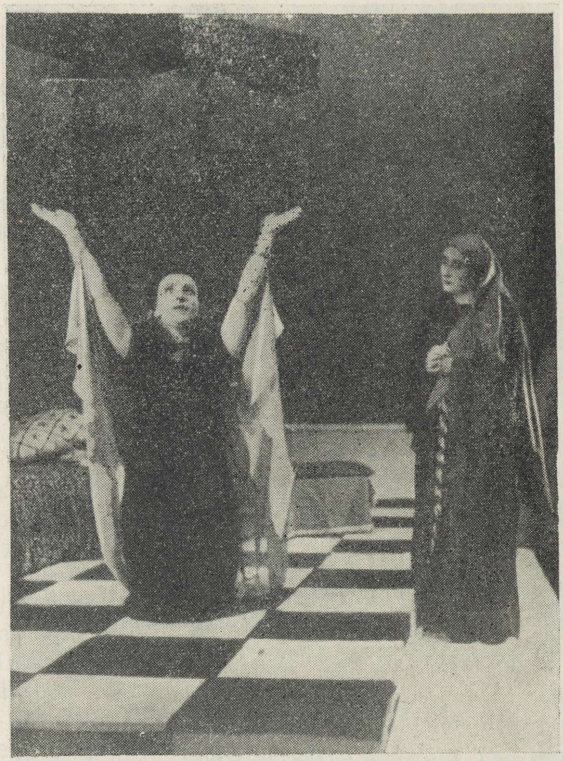

«Juudit» Eesti Draamateatris 1939.
Juudit — Ly Lasner
Susanna — E. Korjus

iseenese ja ümbrusega juhibki Olovernese meeletute tegudeni, mõnikord eluga mängimiseni. Ja kuigi tal on juba tugevasti hõbedat kõrva ääres, võib ta meelduda naisesse, kuid nõuab, et naise kiindumus temasse oleks puhas igast kõrvalvarjundist. Olovernese arvates on naise armastuse võlu ainult jäägituis andumishetkedes. Sellepärast otsib ta naistes «elurõõmu, muretut mängu, uhkavat kirge ja ülevat pidutuju . . .»[77] Tema imestus

[77] Sealsamas, lk. 49.

«Juudit» V. Kingissepa nim. Riiklikus Draamateatris 1960. Osias — O. Eskola

on suur, kui märkab Juuditi tugevat intellekti, otsustusvõimet ja auahnust. Hämmastunult hüüab ta Juuditi arutluste vahele: «Naine räägib õigusest! Kummalisi asju sünnib ilmas. See, kes peab armastama, räägib

õigusest.»[78] Sellest selgub ka Olovernese eemaletõmbumine, kui ta avastab, et Juuditis on armastus lahutamatult seotud auahnusega.

Olovernese karakteris peituvad kõik kangelase omadused: tarkus, julgus, suuremeelsus, inimlikkus, mõttesügavus. Ja ometi pole Olovernes kangelane ega ole tema teod kangelasteod. Oloverneski toonitab näidendi tammsaarelikku juhtmõtet: see pole kangelane, kes ei toimi oma parima äratundmise nimel. Tarkusest ja suuremeelsusest hoolimata muutub Olovernes korraga mannetuks, sest kes tahaks surra afekteeritud naise mõõgahoobist. Olovernese surma dikteeris Tammsaarele muidugi piibel, on ainult üllatav, kui hästi seegi motiiv liitub teose põhiideega.

Olovernese filosoofia koosneb eri aegadest pärit ladestustest. Piibli kujutluse Olovernesest on Tammsaare täielikult kummutanud: piibli metsiku ja halastamatu barbari asemel astub vastu antiikaja paganliku mõttelaadiga humanist. Nähtavasti on antiikajastu meheideaal Tammsaarele pakkunud Olovernese kujutamisel mõningaid pidepunkte. Olovernese kahtlused jumala olemasolu kohta pärinevad aga hilisematest ajastutest. Lõpuks on Olovernes oma skepsisega kõige tammsaarelikum tegelane näidendis, kellele kirjanik on andnud omaenese mõtteid. Kuigi me Olovernese filosoofiat ei saa seostada Nebukadnetsar II ajastuga, on Olovernes kui karakter suurepäraselt välja peetud. Olovernes ja Juudit on esimesed monumentaalsete mõõtmeteni tõusvad tegelased Tammsaare loomingus.

Juudit külvab näidendis surma; ta tapab ise ja tema meelekindlus ning auahnus sunnivad enesetapmisele Osia ja Nimetu. Osias, Petuulia peavanem, on mõneti paralleeltegelane Olovernesele. Ka tema on hulkade juht, auväärne ja võimekas mees. Ent tema tegude ja tõekspidamiste vahel peitub veelgi sügavam kuristik kui Olovernese hinges. Osias on rahva käskija ning teener, kuid oma südame põhjas põlgab ta rahvast. «Rahvas on koer, kes ainult söötja künnisel valvab.»[79] Või: «Keegi pole meeletum kui hulk ja kellegi ees ei

[78] Sealsamas, lk. 66.
[79] Sealsamas, lk. 22.

pea rohkem roomama kui hulga ees, kui sa tema üle tahad käskida.» [80] Osiat vaevab üksindus, seepärast pihibki ta Juuditile: «... sina üksi naiste seas võiksid mõista, kui hirmus kodutu ja võõras võib inimene olla inimeste keskel.» [81] Kuna tema mõtetel puudub olovernеslik sügavus, mis lubaks ülikute võimuihast ja tühisusest üle vaadata kerge muigega, siis tunduvad Osiale tema kohustused raskemad kui Olovernesele Nebukadnetsari teenimine. Osia sisemist pettumust iseloomustab tema ülestunnistus: «Nüüd tean, et käskija voorused on silmakirjalikkus, salalik meel ja kõrk edevus, kuni isegi end selleks hakkad pidama, milleks sind totter hulk tahaks pidada.» [82] Olovernes igatseb tagasi koduorgu, Osia sooviks on samuti põgenemine üksindusse. Oma tuleviku aga seostab ta Juuditiga. Osia suhtumine naisesse on hoopis teistsugune kui Olovernesel; tema kiindumus on tõsisem, ta ei igatse ainult jäägitut andumishetke, vaid hindab Juuditi tugevat isiksust. Sellest ka tema püüd Juuditit päästa, sellepärast on Osias valmis ka eneseohverduseks, kui Juuditit ähvardab oht.

Teistsuguseid teid kaudu jõuab enesetapmiseni Nimetu. Äärmuslikud on need hingelised murrangud, mis tuleb üle elada Nimetul, nii et tema puhul võib tekkida küsimus, kas iga tema samm on küllaldaselt põhjendatud. Nimetu vaenu Olovernese vastu jätab autor lähemalt põhjendamata, kuigi vihjab, et see ei tõuse niivõrd patriootilistest ajenditest kui isiklikest motiividest. Olovernese sõjamehekuulsus varjutab täiesti Nimetu oma ja rahvaste kenamad tütred ehivad end ainult Olovernese pärast, seepärast valmibki Nimetul otsus tappa Olovernes. Et see ebaõnnestub, selles pole süüdi niivõrd Nimetu nõrkus kui Olovernese tugevus. Olovernese hingesuurus, julgus ja mäng eluga on neiks mõjutegureiks, mis takistavad Nimetul kavatsuse teostamist. Olovernese võimetel ei näi olevat piiri: ta mängib ka oma vaenlaste hingega nagu virtuooslik kunstnik.

Nimetu käitumine tõestab, kui väike samm on vihast kiindumiseni, sest Nimetu tunded kujunevad kiiresti

[80] Sealsamas.
[81] Sealsamas, lk. 27.
[82] Sealsamas, lk. 22—23.

«Juudit» V. Kingissepa nim. Riiklikus Draamateatris 1960. Nimetu — J. Orgulas

vastandlikeks. Veelgi sügavam konflikt kujuneb Nimetus hiljem autunde ja armastuse vahel, kui Juudit ahvatleb teda Olovernese tapmisele. Selle hingelise konflikti tagajärg on harukordne, kuid mitte võimatu. «Miks püüad sa tappa, kui sa seda kunsti hästi ei

mõista?» [83] küsib läbinägev Olovernes Nimetult. On muidugi psühholoogiliselt täiesti põhjendatud, et Nimetu ei suutnud Olovernest tappa, kuid kas tema enese vabasurm on küllalt põhjendatud, see on küsitav.

Näidendi idee seisukohalt on tähtsaks tegelaseks veel Siimeon, mõtisklev rauk, kelle arutlustest avaneb hoopis teistsugune mentaliteet kui Olovernese filosoofiast. Rahva masendava olukorra võtab Siimeon kokku ahastavasse lausesse: «Kus on tänapäev see koda, mis võõrast vanakest varjaks ja mis annaks vaeslapsele ulualust? Ennem tuleb jumal jälle maa pääle meie keskele, kui et vaeslast keegi varjaks.» [84] Siimeon ise on vana ja vaene, tema ei suuda midagi ette võtta, kuid ta kehastab näidendis rahva elutarkust. Siimeoni mõtisklused ei ole arendatud nii järjekindlaks süsteemiks nagu Olovernese vaated, kuid nende jõud on humanismis. Tema suuremeelne ja inimest mõista püüdev elukäsitus on teravaks kontrastiks preestrite kalgile meelele. Siimeoni tarkus ja inimlikkus nähtuvad eriti selgesti viimases vaatuses, kus tema vaimujõud on peaaegu üliinimlik.

Näidendi sündmustikus on tähtis osa massistseenidel. Rahva kannatusi ja viletsusi, mille põhjustab Nebukadnetsari võimuahnus, on autor näidanud ilmekates stseenides. Rahvas «Juuditis» on õnnetusest meeleheitesse viidud hulk, kusjuures stiihiliselt lõkkele löövad protestipuhangud. Turul nõutakse viimaste vee- ja leivavarude ühtlast jagamist, inimeste orjastamine vee ja leivaga tundub kõigile ülekohtune. Teisal otsustavad näljast nõrkevad sõjamehed, et rahvas peab hakkama ise oma asju ajama. Kuid need stiihilised protestimeeleolud ei suuda sündmusi määrata.

Rahva olukord on niisugune, et enesesäilitamise instinkt paneb end paratamatult maksma. Kuna rahvas on ilma jäetud õiglusest, kujunes rahva õiglustunnegi barbaarsele ajastule vastavaks: rahvas on valmis Juuditit kividega surnuks viskama, kuigi Juudit päästis linna.

Näidendis puudub tõeline kangelane. Negatiivsele nimikangelannale on vastandatud küll suured inime-

[83] Sealsamas, lk. 41.
[84] Sealsamas, lk. 16.

sed — Olovernes ja Osias, kuid mõlema filosoofia on egoistlik, nad on elust väsinud inimesed. Ei ole kangelaslikke omadusi rahvaski rõhutatud. Siiski ei tule näidendist järeldada, nagu eitaks Tammsaare kangelastegu absoluutselt. Siimeoni kannatlikkus ja eneseületamine räägivad vastupidist. Kuid maailmasõja ajal Tammsaares tekkinud skeptitsism on oma varju heitnud näidendi ideestikule, sellest siis ka kangelase puudumine draamas. Seejuures avaldub piibli kangelanna degradeerimises omalaadne reageerimine kaasaja oludele. Sõdade keerises nõudis vankuva tsaaririigi juhtkond, hiljem eesti kodanlus rahvalt, eriti aga sõdureilt, patriootilisi kangelastegusid. Lahinguväljade kannatustest ja ebainimlikust viletsusest tehti rahva kangelasmeele avaldus, kusjuures kangelase oreool sattus sageli inimestele, kelle isiksus oli tühine. Kui nüüd Tammsaare «Juuditis» ühe iidse kangelanna käitumisajendid olid läbinisti egoistlikud, siis oli näidend mingiks kaugeks paralleeliks neile kangelastele, mida fabritseeris kodanlik ajakirjandus. Kui otsime näidendi ideest neid momente, mida on mõjutanud kaasaja sündmused, siis avalduvad need kõigepealt kangelase eitamises.

Tugevasti on kirjanik rõhutanud näidendis antireligioosseid ideid. Näidendi peamised tegelased ei usu jumala olemasolu, kuigi see on vastuolus kujutatava ajastu üldise mentaliteediga. Olovernesele on ammugi selge, et religioon on kasulik valitsejaile, kes «loodavad jumalate peale ja nendega punuvad nad oma troonipõhju, sest jumal on sitke vits orjade hirmutamiseks.» [85] Tema ise on ammu oma mõtisklustes tõusnud kõrgemale igasugusest religioonist, sellepärast võibki ta konstateerida: «Jumalad on väga tüütumad loomad, kui neid ustakse.» [86]

Juuditi usk on näidendi alguses siiras. Ent kui talle endale selguvad tema teo ebaeetilised ajendid, kui talle selgub, et ükski väline jõud pole takistanud teda Olovernese tapmisel, tuleb Juudit Olovernese laagrist tagasi inimesena, kes ei usu enam jumalasse. Ta tunnis-

[85] Sealsamas, lk. 67.
[86] Sealsamas, lk. 57.

tab ise: «Jehoova teod on inimeste teod. Või pean ma uskuma, et Jehoova on tapjate seltsimees ja et ta ühes minuga hiilis Olovernese telki, kui himustasin puutuda magaja mõõka? Häda siis mulle, mu jumal on saanud araks vaimuks, kes mehele julgeb läheneda ainult naise selja taga...» [87] Muidugi on Juuditi niisugune areng komplitseeritud nähtus: Juudit jõuab jumala eitamiseni selle tõttu, et ta suudab sooritada selle, mida ise soovib.

Siimeoni suhtumises jumalasse võib märgata panteistlikke jooni; ta samastab oma mõtisklustes järjekindlalt jumalat loodusega. Need aga, kes jumala seadusi pühaks peavad ja neid võtavad üldkehtiva elunormina, on näidendis südametud ja piiratud mõistusega inimesed. Preester sõnastab Juuditi surmaotsuse, preestrite ja panteist Siimeoni elukäsituse vahel on aga sügav lõhe.

4

«Juudit» on omapärase, kuigi mitte laitmatu kompositsiooniga draama. Näidendis põimuvad kaks tegevusliini: ühel pool Juuditi ja Olovernese draama, teisel plaanil avaneb Petuulia ning tema elanikkonna saatus. Juuditi ja Olovernese draamale on esimene vaatus sissejuhatuseks. Selles avab autor Juuditi mõned karakteriomadused, Olovernest iseloomustatakse selles ainult kaudselt. Linna üldise olukorra kujutamisel on aga kirjanik leidnud drastilisi stseene: naine janusse sureva lapsega, kes esineb ka draama viimases stseenis, on nagu unustatud ja hädas piinleva rahva võrdkuju. Siimeon lapselapsega, keda on tarvis päästa nälgiva rahvahulga käest, samuti naine, kelle mees tapetud, teevad nälgiva linna meeleheite piinavalt tajutavaks. Tegevust on esimeses vaatuses üldiselt vähe. Juudit valmistub linnast lahkumiseks, tema nõupidamised ülikutega ei tõsta näidendi dramaatilist pinget. Pigem teevad seda linnaelu kirjeldused, kuid needki esitatakse refereerivalt, mitte otseses tegevuses. Vähesest sünd-

[87] Sealsamas, lk. 92.

mustikust hoolimata loob esimene vaatus pineva õhkkonna, sest vaataja tähelepanu kontsentreerub nüüd kahele probleemile: linna traagikale ja Juuditi ettevõttele.

Teises vaatuses koondub tähelepanu Olovernese-Juu-

«Juudit» V. Kingissepa nim. Riiklikus Draamateatris 1960. Susanna — L. Tubin

«Juudit» V. Kingissepa nim. Riiklikus Draamateatris 1960. Akior — K. Toom

diti vahekordadele, mida autor on kujutanud psühholoogilisele draamale omases laadis. Vaatuse algus kulub Olovernese isiku ja maailmavaate tutvustamiseks. Stseenid Akioriga ja Nimetuga avavad Olovernese iseloomu peamised omadused. Ühtlasi toob Nimetu näi-

dendisse tegevust, tema tapmiskatse tõstab pinge elektrilöögina kõrgele.

Psühholoogilise draama parimaid saavutusi eesti kirjanduses pakub näidendi kolmas vaatus. Juuditi-Olovernese lähenemine, Olovernese eemaletõmbumine, Juuditi solvumine, viha ja surmamisiha on kujutatud sügava psühholoogilise sisseelamisega. Repliigid on selles vaatuses lühikesed, kuid täis sisemist pinget. Filosoofilised mõtisklused on surutud lühikestesse lausetesse, alltekst on tugev ja mõistetav. Kui esimeses ja teises vaatuses võis autor mõju saavutada veel väliste efektidega ja erutavate sündmustega, siis kolmandas tõuseb pinge erinevate elukäsituste kokkupõrkest, mis vaatuse lõpul viib draama kulminatsioonipunktini.

Neljas vaatus Petuulia väravate juures on põhiolemuselt kolmandast erinev, sest selles puudub terav dramaatiline pinge. Sündmustikku aitavad huvitavaks teha mõningad välised olustikku iseloomustavad stseenid, masendavad pildid linna nälgimisest ja kannatustest. Selles vaatuses pakuvad massid ja nende liikumine näidendile dekoratiivset lisa.

Viimane vaatus jääb draamatehnilisest küljest näidendis kõige nõrgemaks. Juuditi-Olovernese konflikt on lõppenud kolmandas vaatuses, neljas kujuneb ainult Juuditi teo moraalseks hindamiseks. See on kohtumõistmise vaatus. Ei jätkukski nagu enam endine draama, vaid hakkab kujunema uus — Juuditi enesesüüdistus. Filosoofilised arutlused on pikad, mitmekordsest ümbertegemisest hoolimata jääb vaatus staatiliseks. Ja kuna näidend on võrdlemisi pikk, hajutavad Osia, Siimeoni ja Juuditi pikad väitlused vaatajate tähelepanu. Konflikt valitseb eelkõige Juuditis endas, eri leeride kokkupõrge on lõppenud. Sellepärast ei suuda näidendi efektne ja sümmeetriline lõpp enam hoida ülal seda pinget, mille sütitas kolmas vaatus.

Erilist tähelepanu pälvib aga «Juuditi» sõnastusstiil, mida autor on viimistlenud tähelepandava põhjalikkusega. Kuna sündmustik pärineb piiblist, on kirjanik püüdnud teosele anda piibli stiili parimaid omadusi. Näidendi tegelased räägivad arhailises, karmikoelises ja rütmikas keeles. Üheski Tammsaare varasemas teoses ei ole keele rütm ja muusika nii tugevad kui «Juudi-

tis». Mitte ainult sõnavara valikuga ei saavuta autor stiilis arhailist varjundit, vaid ka lauseehituse piduliku ja aeglase struktuuriga. Seejuures on mõtteväljendus täpne, jõuline ja nüansirikas. Näidendi keeles liituvad õnnestunult piibli stiili elemendid tammsaareliku stiililaadi ja keelepruugiga, nii et neid on sageli võimata eraldada, välja arvatud piibellikud väljendid ja võrdlused. Viimaseid kasutab Tammsaare suure mõõdutundega, nii et näidendi keelt ja stiili ei saa kaugeltki pidada piibli keele ja stiili matkimiseks, vaid piibli stiili mõju avaldub üksikute elementide meisterlikus lülitamises näidendi tegelaste sõnastusse.

Peaaegu kõigi näidendi tegelaste keelt iseloomustab väljenduslaadi piltlikkus, abstraktsete mõtete viimine konkreetsesse väljendusvormi. Nähtavasti on selle taga autori kindel taotlus saavutada elavamat, aga samal ajal ka arhailisemat stiilivarjundit. Võib-olla on piibel juhtinud kirjaniku niisugusele kujutamislaadile, sest piiblis ilmestatakse abstraktne mõte järjekindlalt piltliku ja konkreetse võrdlusega. See võte on toonud näidendisse rohkesti võrdlusi, metonüümiaid, metafoore. Kõigi tegelaste keelest võib tuua näiteid piltlike väljendite kohta.

SIIMEON: «Aga uskuge, käsutäitmine on täna terav astel ja Juuditi soov on kui kuri madu, kes ei salva ainult teda ennast.» [88]

JUUDIT: «Oma elu annaksin, nagu punase lillekese, kui see Olovernese kuningaks teeks.» [89]

SUSANNA: «Ükski ei halasta teise peale, igaüks muretseb ainult iseenda eest — võõra valu on puu küljes.» [90]

OSIAS: «Sinu liha põleb, sinu naiseilu leegitseb Olovernese poole! Pagana mehe, Iisraeli vaenlase järele kõnnivad sinu öisedki jalajäljed!» [91]

Kordus, mis on Tammsaare armastatumaid stiililisi võtteid, pole kadunud ka «Juuditist». Lakoonilisuse nõue ei luba muidugi kordusega liialdada, kuid mõtte ümbersõnastamist uues variandis, uue tooni ja värvingu

[88] Sealsamas, lk. 105.
[89] Sealsamas, lk. 66.
[90] Sealsamas, lk. 9.
[91] Sealsamas, lk. 30.

andmist eelnevas lausepooles öeldule esineb draamas sagedasti. Teisest küljest aga aeglustab tegelaste mõtete kordamine niigi paiguti vähest sündmustikku ja pidurdab näidendi dünaamikat.

OLOVERNES: «Ema, sa oled noor, sa oled ilus, sa räägid nii, et mu süda värisema lööb; sa vist isegi ei tea, kuidas sa räägid, mu noor ema.» [92]

Tammsaareliku stiili ilmekaks näiteks on järgmine katke Juuditi monoloogist. Näeme selles kordust, mis siiski ei kahjusta mõttepinget, allteksti, poeetilist võrdlust.

JUUDIT: «Temal on kõrva ääres juba hõbedat, suur hulk hõbedat on tal juba kõrva ääres, ma nägin seda üsna lähedalt; sellepärast ta magab nüüd. Ma ei taha, et ta magab, kui sina valvad; sest sina oled ainuke, sina oled üksi, keda himustan... Siis tulen, kuhu kutsud, tulen su telki, tulen siravate tähtede alla, tulen, kui paistab täiskuu südaööl ja kui ilm on üle kallatud nagu kitsepiimaga.» [93]

Juuditi repliigid on kirjanik viimistlenud erilise hoolikusega: nende keeleline vorm on vastavuses tegelase meeleoluga ning iseloomustab samuti tema vahekordi teiste tegelastega. Käskivalt, lakooniliselt, üleolevalt vestleb ta vett paluva naisega esimeses vaatuses — iga lause nagu piitsahoop:

JUUDIT: «Pista talle rind suhu.»

. . . . . .

«Siis lüpsa end ja jooda oma last.»

. . . . . .

«Niisuta siis silmaveega ta huuli.» [94]

Sellesama Juuditi lause võib aga teisal olla äärmiselt pildirikas, poeetiline ja mõttetihe. See võib hõõguda kirest, nagu järgnevas näites:

JUUDIT: «Ööpimeduses tahaksin mängida tema lokkidega ja pilkases pimeduses himustaksin tunda tema otsivaid huuli oma ihul; tahaksin häbelikult takistada tema kuumi käsi, mis meeletult eksivad mu värisevail liikmeil...» [95]

---

[92] Sealsamas, lk. 68.
[93] Sealsamas, lk. 75—76.
[94] Sealsamas, lk. 10.
[95] Sealsamas, lk. 77.

Olovernese sõnavara ja kõnestiili iseloomustab täpsus ja asjalikkus; ta väljendab mõtteid tihti tabavates aforismides. Siimeoni ja Susanna keel peegeldab aga rahvaliku väljenduslaadi sõnarikkust ja piltlikkust.

«Juuditi» leksikon on rikkalik, tema sõnastusstiil ilmekas näide sellest, kuidas minevikuainelise teose keeles ühinevad arhailisus, väljenduse täpsus ja poeetilisus. Draama on keeleliselt ning stiililiselt viimistletumaid Tammsaare teoseid.

5

Ilmumisaegne kriitika võttis «Juuditi» vastu üksmeelse tunnustusega. Näidend tõi Tammsaare nime uuesti jooksvasse kirjanduskriitikasse, kuid seekord ei põhjustanud see ägedat poleemikat, nagu tosin aastat varem oli tekkinud üliõpilasnovellide ümber. Kriitikas ja kirjanduslikus maitses olid sõja-aastad ja revolutsioon tekitanud põhjaliku murrangu. On ju «Juudit» oma aine, ideestiku ja käsitluslaadi poolest väikekodanlikku mentaliteeti tunduvalt enam irriteeriv teos kui kunstiliselt keskpärased üliõpilasnovellid. Too väikekodanlik kriitika, mis üliõpilasnovellide ilmumisel heitis autorile ette moraalipuudust, ei pääsenud «Juuditi» kritiseerimisel suunama avalikku arvamust.

Fr. Tuglasele oli selge, et «Juudit» kuulub eesti kirjanduse püsivate ja kandvate teoste hulka, ta tunnustab Tammsaare debüütdraama küpsust.[96] H. Raudsepp rõhutas eriti näidendi ideestiku aktuaalsust sõjajärgses ühiskonnas.[97] Tagasihoidlikum tunnustusega oli A. Kivikas, kuigi ka tema möönis «Juuditi» sisulisi väärtusi.[98] Tooniandev ja kompetentne arvustus saavutas «Juuditi» ilmumisel üksmeele.

Draama antireligioosne tendents põhjustas aga kirikutegelaste rünnaku näidendi vastu. Pastor Th. Tall-

[96] Vt. Fr. Tuglas, Eesti kirjandus 1921. Kriitika IV, Tartu 1935, lk. 208—209.

[97] Vt. H. R[audsepp], Tammsaare «Petuulia» (Juudit) Draamateatris. «Vaba Maa» 6. IX 1921, nr. 235.

[98] Vt. A. Kivikas, A. H. Tammsaare «Juudit». «Tarapita» 1921, nr. 3, lk. 86.

meister süüdistas kirjanikku piiblilegendi võltsimises ja Juuditi kui õilsa naissangari maine määrimises. «Mis on A. H. Tammsaare Juuditist teinud? Ühe naise, kes otse selle vastand on, mida piibel temast jutustab. Kõik, mis ta teeb ja mis ta on, ei ole midagi muud, kui vastikuma sugulise tungi vastupeegeldus, olgu siis, et selle kõrval ka auahnus ja valitsemishimu teatavat osa mängivad.» [99] Sellele lisandus süüdistus, et Olovernesest on Tammsaare käsitluses saanud humanist. Neid süüdistusi ei võetud tõsiselt, kuigi need olid vaimulikkonna esimeseks katseks mõjutada kirjanduslikku arvamust kodanlikus Eestis.

Kodanliku perioodi kirjanduslood pakuvad vähe «Juuditi» interpreteerimisel. Teose sotsiaalne tagapõhi, ideeline rikkus, samuti peategelase karakteri keerukus ei leia tolleaegseis käsitlustes vaatlemist nimetamisväärse põhjalikkusega. Draama puhtpsühholoogiliste motiivide jälgimisele pühendus M. Sillaots. Teravapilgulise analüüsijana otsib ta Juuditi käitumise bioloogilisi ja psühholoogilisi ajendeid, rebides käsitluse lahti sotsiaalsetest suhetest. Sellepärast jääb ka ühekülgseks analüüsija järeldus, et ««Juudit» on ürgnaiseliku sünnitusiha kurbmäng. Mees-element esineb siin täiendava ja selgitava lisaosisena.» [100] «Juuditis» ainult psühholoogilise isikudraama nägemine oli üldine kodanliku perioodi kriitikale.

Ka nõukogulikus kriitikas ja kirjandusteaduses ei suudetud esialgu vältida vulgariseerivaid ja alahindavaid tendentse näidendi analüüsimisel. Meelevaldselt asetas H. Tobias «Juuditi» teoste hulka, milles jälgitakse ainult inimese elu ja tegevuse väliseid fakte ning kujutatakse armastuskires vaevlevat hingeelu. [101] Sotsiaalsetele probleemidele, mis kajastuvad «Juuditis», juhtis nõukogulikus kriitikas esmakordselt tähelepanu O. Utt. [102] Kriitikut huvitasid esmajoones rahva kan-

[99] Th. Tallmeister, A. H. Tammsaare «Juudit». «Elu Vaod» 1921, nr. 1, lk. 11.

[100] M. Sillaots, A. H. Tammsaare looming. Tartu 1927, lk. 62.

[101] Vt. H. Tobias, Anton Hansen-Tammsaare [järelsõna]. A. Tammsaare, Tõde ja õigus I, Tallinn 1952, lk. 500.

[102] Vt. O. Utt, Kahest väärtuslikust näidendist. «Sirp ja Vasar» 3. XII 1954, nr. 49.

natused ja protestivaim, samuti näidendi antireligioosne tendents. Kuigi O. Uti analüüsis on peategelast vaadeldud ühekülgselt, saadi «Juuditi» ideelistest väärtustest seejärel palju selgem pilt. Tunduva sammu edasi astus «Juuditi» interpreteerimisel H. Siimisker,[103] kes oma analüüsis seostas näidendi sotsiaalse põhikoe ja peategelase psühholoogilise vaatluse. H. Siimisker avastas Juuditi psühholoogiliste keerdkäikude jälgimisel uusi motiive, missugustest oli mööda läinud ka varasem psühholoogilisele analüüsile toetuv kriitika.

«Juuditi» mõistmine oleneb sellest, milles nähakse peategelase käitumise ajendeid, missugune hinnang antakse Juuditi tegevusele. Kuna näidendi tekst lubab rõhku asetada kord ühele, kord teisele motiivile, kuna Juuditi karakter on äärmiselt komplitseeritud ja käitumise ajendid varjatud, pole huvituseta heita põgus pilk sellele, milles on eri aegadel nähtud Juuditi käitumise motiive.

Juuditi kangelasteo egoistlikud motiivid on selged juba teose esimestele kriitikutele. Fr. Tuglas väitis, et Juuditi kangelastegu pole niipalju «eneseohverdus suure üldidee heaks kui lihtne erootiline uudishimu ning elamuste janu».[104] Teise äärmusesse laskus A. Kivikas, kes Juuditi tegevuse ajendiks pidas ühekülgselt ainult seksuaalset tungi. «Tiirasus, alasti tiirasus, see on Juudit. Sellena on Tammsaare ta meile esitanud, sellena peame teda ka võtma.»[105] Kuid taandanud niimoodi Juuditi käitumise ainult ühele ajendile, satub A. Kivikas endaga kohe vastuollu, kui ta sealsamas teeb Juuditile etteheiteid: «Kuid mis puudub, mis Juuditi pisut elutumaks jätab, on just kiretus, kire ja tiirasuse puudus. Selle puudusel tundubki karakter just enam mehhaanilisemana, kui psykoloogilisena.»[106] Säärase, ühele motiivile taandatud analüüsikatse äpardumine näitab,

---

[103] Vt. H. Siimisker, A. H. Tammsaare «Juuditist», tema saatusest kriitikas ja laval. «Keel ja Kirjandus» 1959, nr. 7.

[104] Fr. Tuglas, Eesti kirjandus 1921. Kriitika IV, Tartu 1935, lk. 207.

[105] A. Kivikas, A. H. Tammsaare «Juudit». «Tarapita» 1921, nr. 3, lk. 86.

[106] Sealsamas.

kui lootusetu on keeruka hingeelu ühte juhtmotiivi ainuvaldavaks tõsta.

Sügavamalt näeb Juuditi keerukasse hingeellu H. Raudsepp; ta toob esimesena analüüsi Juuditi käitumise vastuoksuslikkuse ja kaheplaanilisuse. Viljakas on H. Raudsepa mõte, et Juudit ajuti ise usub oma teo patriootilisusesse. «Laske teda naiivilt uskuda oma «Jumala sõrmesse» ja isamaalikusse vägiteosse!» [107] H. Raudsepale on selge, et alateadvuses toimib Juudit kogu aeg egoistlikel ajenditel, väärika ülikuna ei unusta aga peaaegu kunagi oma suurejoonelist hoiakut. «Ja ikka see isikuegoismi sidumine Petuuliaga, ikka lööb see naine mitu kärbest korraga. Nagu juba teel Olovernese telki oma emakoja kodused intressid oli osanud siduda isamaa huvidega, nii ei unusta ta ka oma suurusehullustuses kodulinna.» [108] Sõnastatud küll hoolimatult, sisaldab see hinnang siiski väärtuslikku — see viitab Juuditi hingeelu õige mõistmise poole. Juudit võib subjektiivselt uskuda, et ta Petuuliast lahkudes on suuteline päästma kodulinna.

On huvitav märkida, et nimetatud esimesed analüüsijad lähevad mööda Juuditi tugevast intellektist. Alles M. Sillaots toob analüüsi selle teguri. Tema järgi seisabki Juuditi traagika selles, et Juudit pole küllalt naiselik karakter. Meelelisus ja kirg temas ei suuda vaigistada tema uhkust ja tugevat intellekti, mis lõpuks tõrjuvad eemale Olovernese. [109]

Sootuks teisest lähtekohast vaatleb Juuditi käitumist O. Utt. Rakendades üldist teesi rahvavaenulike elementide mandumisest, näeb ta Juuditis nende põlgusväärsete omaduste üldistust, mis on manduvaile klassidele tüüpilised ekspluataatorliku ühiskonna arenemise kõigil etappidel. [110] Analüüsis ei ärata usaldust kriitiku väide, et Juudit ei suuda kunagi olla siiras. O. Utt vaatab mööda ka Juuditi intellektist. Kriitik, nagu kõik tei-

---

[107] H. R[audsepp], Tammsaare «Petuulia» (Juudit) Draamateatris. «Vaba Maa» 6. IX 1921, nr. 235.

[108] Sealsamas.

[109] Vt. M. Sillaots, A. H. Tammsaare looming. Tartu 1927, lk. 59 jj.

[110] Vt. O. Utt, Kahest väärtuslikust näidendist. «Sirp ja Vasar» 3. XII 1954, nr. 49.

sedki eespool mainitud analüüsijad, ei lahenda küsimust, miks Juudit ihkab surra pärast Petuulia päästmist. Lihtne on teha Juuditist pahede üldist kehastust, kuid siis tuleb tahes-tahtmata mööda minna mõnest Juuditi omadusest.

Põhjalikum, mitmekülgsem ja väga paljus Juuditi põhiloomuseni jõudev on H. Siimiskeri analüüs. Nagu H. Raudsepp, nii tunnistab H. Siimiskergi Juuditi käitumismotiivide kaheplaanilisust: ühelt poolt Juuditi subjektiivset usku rahvapäästja rolli, teiselt poolt puhtisiklikke ajendeid, alateadvuse impulsse, Juuditi egoismi ja kuulsuseiha.[111] Seejuures on H. Siimisker esimene, kes vihjab Juuditi positiivsetele omadustele. Juuditi isikliku tragöödia põhjusi näeb Siimisker Juuditi ja Olovernese erisuguses elukäsituses. Temagi kordab aga esialgu varasemas kriitikas juurdunud väidet, nagu poleks Juudit armastanud Olovernest kui inimest, vaid et ta nägi väepealikus ainult funktsionääri auahnete plaanide teostamiseks.[112] Hiljem on H. Siimisker oma arvamust korrigeerinud,[113] sest väide, et Juuditil puudusid Olovernese vastu tõelised tunded, on ilmselt vastuolus näidendi viimase vaatuse ideestiku ja sündmustikuga. Kas tundub loomulikuna, et Juudit ihkab surra, kui päästetud linn rõkkab talle kiitust? Kui Olovernes oleks olnud Juuditile ainult funktsionäär, kelle abil auahne naine oleks võinud tõusta maailma valitseja emanda seisusesse, pole kaugeltki põhjendatud Juuditi hingeline murrang ja süümepiinade tekkimine.

Kuivõrd erinevaid ja vastakaid tõlgendusi on antud kuni viimase ajani Juuditi tegevusajendite kohta, seda näitas poleemika, mis tekkis 1960. aastal «Juuditi» lavastamise järel Tallinna Viktor Kingissepa nimelises Draamateatris. Vaadates mööda näidendi tekstist ja kõigist varasemaist hinnanguist, nägi teatrikriitik S. Levin Juuditi siirdumises Olovernese laagrisse ainuüksi isa-

---

[111] Vt. H. Siimisker, A. H. Tammsaare «Juuditist», tema saatusest kriitikas ja laval. «Keel ja Kirjandus» 1959, nr. 7, lk. 391.

[112] Vt. sealsamas, lk. 392.

[113] Vt. H. Siimisker, A. H. Tammsaare. Tallinn 1962, lk. 134.

maapäästja üllast missiooni.[114] Kriitik toonitas, et Juuditile on ümberpiiratud Petuulias rahva hädad olnud südamelähedased, kuigi näidend tõestab vastupidist. Desorienteeriv kriitika, mis ei arvestanud kirjaniku ideelisi taotlusi, ei jäänud aga kõlama, vaid ajakirjanduses juhiti tähelepanu eksisuundadele S. Levini analüüsis.[115]

Ent mitte ainult kirjanduskriitikas pole eksiradu tallatud «Juuditi» interpreteerimisel, vaid seda on tehtud ka teatrites «Juuditi» lavastamisel.

6

«Juuditi» lavastamine kohe pärast näidendi ilmumist polnud Tallinna Draamateatril kerge ülesanne, sest Fr. Hebbeli «Judith» oli teatri repertuaaris olnud eelneval hooajal. Sama temaatikaga näidendi esitamine, mis kandis isegi sama pealkirja, oli riskantne, sest osa publikust võis kõrvale jääda ainult selle tõttu, et ei teatud eri draamade olemasolu. Kui Tammsaare «Juudit» siiski lavastati, siis sellepärast, et teose kunstiline ja psühholoogiline veenvus oli suurem kui Hebbeli draamal. Näidend nimetati esilavastuses «Petuuliaks» ja selle esietendus toimus 2. IX 1921.

Draama esilavastuse ettevalmistus toimus võrdlemisi pealiskaudselt. Lavastaja P. Pinna ei tunginud draama ideeliste sügavusteni, Juuditi osatäitja N. Pinna ei suutnud leida juhtivaid tegevusajendeid. Nii oli tema Juudit «õige kummaline segu... kõiksugu tahtmistest, tungidest, instinktidest, pool-loomalik ja pool-patoloogiline.»[116] Olovernese osas ei avanud A. Liik väepealiku filosoofilist tarkust ja inimlikku õilsust. Nähtavasti avaldas teatrile veel omajagu mõju Fr. Hebbeli «Judith», milles Olovernes on taltsutamatute ihadega ning ilma igasuguse vaimsuseta. Olovernese rollile sobimatud

---

[114] Vt. S. Levin, Juudit. «Õhtuleht» 22. III 1960, nr. 69.

[115] Vt. H. Siimisker, A. H. Tammsaare «Juuditist» teatrilaval ja kriitikas. «Edasi» 10. IV 1960, nr. 72.

[116] W. M[ettu]s, A. H. Tammsaare «Juudit» (Petuulia). «Päevaleht» 4. IX 1921, nr. 134.

võltspaatoslikud toonid tundusid ülearustena.[117] Masside osatähtsus lavastuses jäi tühiseks, kannatava linna häda ei jõudnud publikuni.[118] Täielikult ebaõnnestus katse «Juuditit» lavastada Viljandi «Ugala» poolt vabaõhuetendusena 10. aug. 1924, sest O. Sander Juuditina ei seisnud ülesande kõrgusel, mass aga oli ilmetu.[119]

Paremini õnnestus «Juuditi» järgmine lavastus «Estonias», mille esietendus toimus 14. IX 1924. Lavastaja A. Lauter ning näitlejad olid seekord pearõhu asetanud tegelaste psüühiliste murrangumomentide avamisele, draama sotsiaalne külg jäi selleski lavastuses veel tagaplaanile.[120] E. Villmeri Juudit kujunes hooaja üheks parimaks osaks ja saavutuseks näitleja loomingulises arengus. Olovernese (keda mängis selles lavastuses A. Lauter) ja Juuditi stseen kolmandas vaatuses teostati kaasakiskuvalt.[121] A. Lauteri Olovernes oli kõigepealt mõtisklev filosoof, arvustus heitis näitlejale ette isegi hamletlikke jooni.[122]

Peaosaliste meisterliku mänguni ei küündinud selles lavastuses aga mitmed kõrvaltegelased.

Pärast 11-aastast vaheaega lavastati «Juudit» Tartu Draamateatri Seltsi näitekunsti stuudios. Lavastus valmistati ette stuudio õppetöö protsessis ja esitati avalikkusele septembris 1935. Lavastajaks oli V. Hion, näitejuhiks-assistendiks K. Ird, peaosades Juuditina E. Paabut ja Olovernesena A. Viir. Kuigi selles lavastuses puudusid vilunud näitlejad, kujunes etendus omalaadseks ja oli sammuks edasi näidendi interpreteerimisel. Lavastuses rõhutati esmakordselt teadlikult sotsiaalseid motiive, iga kõrvaltegelane rakendus keskse mõtte teenistusse, rahvastseenid olid viimse detailini

---

[117] Vt. L. Kalmet, A. H. Tammsaare ja eesti teater. Eesti Nõukogude Teater IV. Tallinn 1959, lk. 49.

[118] Vt. H. R[audsepp], Tammsaare «Petuulia» (Juudit) Draamateatris. «Vaba Maa» 6. IX 1921, nr. 235.

[119] Vt. A. H. Tammsaare «Juudit» Ugala esietendusel. «Sakala» 12. VIII 1924, nr. 92.

[120] Vt. L. Kalmet, A. H. Tammsaare ja eesti teater. Eesti Nõukogude Teater IV. Tallinn 1959, lk. 49.

[121] Vt. B. Linde, A. H. Tammsaare «Juudit» Estoonia laval. «Vaba Maa» 23. IX 1924, nr. 219.

[122] Vt. R. K[angro-] P[ool], A. H. Tammsaare «Juuditi» esietendus. «Päevaleht» 19. IX 1924, nr. 253.

läbi mõeldud.[123] Kõiki tegelasi püüti inimesena teha vaatajale mõistetavaks, paatosest ja tundepaisutusest hoiduti.[124] Kuna mängijaiks olid seekord stuudio õpilased, ei paistnud üldiselt distsiplineeritud lavastusest silma ükski osatäitja erilise kordaminekuga.

1939. a. sügisel (esietendus 16. IX 1939) lavastus «Juudit» uuesti Eesti Draamateatris, lavastajaks oli seekord R. Tarmo, nimiosa mängis L. Lasner, Olovernest kehastas lavastaja. Lavastus taotles suurejoonelisust, sest «Juuditiga» avati hooaeg teatri uues asupaigas. Palju rõhku pandi massistseenidele, lavastus kujunes tegelasterohkeimaks eesti teatri senises ajaloos.[125] Sotsiaalne külg oli tõusnud fookusesse, seega oli etendus vastandlik varasemaile lavastustele Tallinna teatrites. Ning «Juudit» mõjus ajakohasena, sest puhkenud Teine maailmasõda ähvardas rahvahulki nendesamade viletsustega, millest jutustas näidend. Peategelaste mängus polnud aga head kooskõla: R. Tarmo esines Olovernese osas realistlikus laadis, «üsna inimlik-lihtsana, targa vaate ja nukrate alatoonidega»,[126] L. Lasner Juuditina kaldus aga pidulik-pateetilisse mängulaadi. Paljudest veenvatest stseenidest hoolimata ei suutnud L. Lasner anda lõplikult väljapeetud karakterit. Vähe suutis näitlejanna põhjendada Juuditi käitumist Olovernese tapmisel.[127] Mitmed kõrvalisemad osad kujunesid aga väljapaistvaiks.

Kodanliku perioodi lavastused ei suutnud seega ükski täielikult avada «Juuditi» sisulisi rikkusi. Lavastused jõudsid järk-järgult küll lähemale draama olemusele; kui esialgu mängiti «Juuditit» kui isikudraamat, siis hilisemais lavastustes tugevnes ühiskondlik moment. Harmoonilist ja kõikehaaravat lavastust ei suudetud aga anda.

1960. aastal lavastati «Juudit» esmakordselt Nõukogude Eestis Viktor Kingissepa nimelises Draamateatris.

---

[123] Vt. L. Kalmet, A. H. Tammsaare ja eesti teater. Eesti Nõukogude Teater IV. Tallinn 1959, lk. 51.

[124] Vt. R. J., Juudit. «Postimees» 26. IX 1935, nr. 262.

[125] Vt. Ar. A[dson], Juudit. «Rahvaleht» 18. IX 1939, nr. 219.

[126] Sealsamas.

[127] Vt. L. Kalmet, A. H. Tammsaare ja eesti teater. Eesti Nõukogude Teater IV. Tallinn 1959, lk. 50.

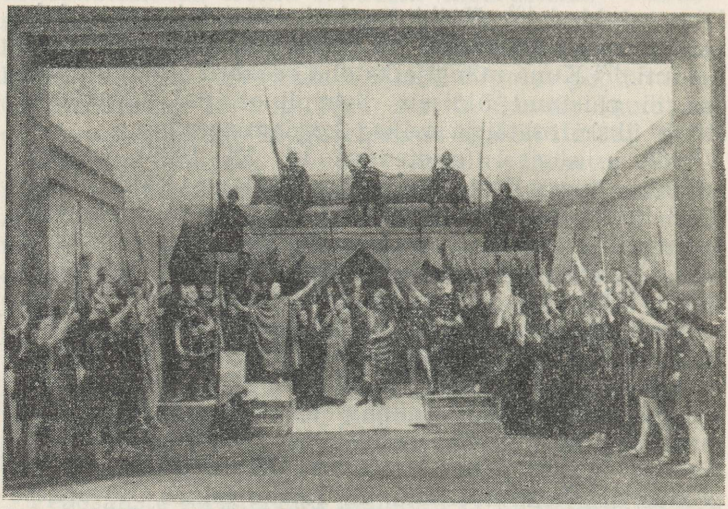

«Juudit» Eesti Draamateatris 1939. Stseen IV vaatusest

Lavastajaks oli seekord I. Tammur, Juuditi osas A. Talvi, Olovernes — K. Karm ja A. Rebane. Kuigi lavastuses oli palju kordaläinut (A. Talvi Juudit ületas sisemiselt veenvuselt ja nüansirikkuselt varem selles osas esinenud näitlejad), ei saa «Juuditi» esitamist nõukogude teatriski lugeda täiesti õnnestunuks. Lavastaja polnud küllaldase selgusega toonitanud näidendi põhiideed.[128] Juuditi käitumismotiivistik ei avanenud täies ulatuses, K. Karmi Oloverneses valitses heeros mõtleja üle, tema arutluste skeptitsism oli nürinenud. Ka massistseenide lahenduses esines juhuslikkust. Õigustatult kirjutas P. Põldroos lavastusele lõpphinnangut andes: «Ikka tekib tunne, et midagi võib teisiti olla ja teisiti teha ning, mis peamine, ka paremini teha.»[129]

Seega tuleb tõdeda, et «Juuditit» pole veel käesoleva

[128] Vt. K. Uibo, Klassiku teos ja kaasaeg. «Rahva Hääl» 25. III 1960, nr. 72.

[129] P. Põldroos, Tammsaare «Juudit» laval. «Sirp ja Vasar» 25. III 1960, nr. 13.

ajani lavastatud nii põhjaliku läbimõtestatusega, et kõik näidendis peituvad ideed ja karakterid saavutaksid täieliku kõlajõu. Põhjus on selles, et «Juudit» on üks raskemini lavastatavaid eesti draamasid. Kõigepealt esitab ta Juuditi osa täitjale komplitseeritud nõudeid, sest Juuditi erakordseid tegevusajendeid ja sügavaid psühhilisi murranguid ei ole kerge usutavalt avada. Pole liialdus nimikangelanna rolli võrrelda kas või Shakespeare'i vastuoluderikka Kleopatraga. Suuri nõudeid esitab draama ka teistele tegelastele (Nimetu, Olovernes, Siimeon). Näidendi ideed, mis on suunatud suuresõnalise teeskluse, väärpatriotismi ja religiooni vastu, on aga aegumatud ning paeluvad tulevikuski teatrit ja publikut. «Juudit» on ületamas eesti keele piiri, kuigi 40 aastat pärast teose ilmumist. Poolakeelne tõlge näidendist on valmimas [130] ja seega draama jõudmine poola lavale reaalne.

„Kõrboja peremees"

1

Kodanliku riigi algusaastail oli eesti proosakirjandus rohkem kui kunagi varem erilaadsete kirjanduslike voolude mõju all. Kirjanduse üldpilt oli ebaühtlane: sõjaaegne mentaliteet oli soodustanud «Siuru» boheemitseva hoiaku võidukäiku, nimetatud rühmituse mõjud ulatusid ka proosakirjandusse. Impressionistlik kujutamislaad, mis hakkas levima enne sõda, ei kao üleöö, vaid kestab järellainetusena mõnede autorite loomingus veel sõjajärgsetel aastatelgi. Sõja lõpupäevil ulatuvad Eestisse ekspressionismi mõjutused. Realistlikku suunda jätkas proosas M. Metsanurk, kuigi romaanis «Ennäe inimest» ei ole kriitiline tendents eriti tugev. Tema jutustus «Epp» paistab ajastule iseloomuliku fantastilise või erootilise motiivistikuga proosaloomingu taustalt eredalt silma. Jutustuses «Jumalata» on M. Metsanurk üks esimesi ekspressioniste eesti proosas. Kahes suunas

[130] Vt. A. Kurtna, Juhan Smuuli «Lea» poola laval. «Keel ja Kirjandus» 1962, nr. 1, lk. 59.

kulgeb neil aastail O. Lutsu looming: ta jätkab oma vestelis-humoristlikus laadis Tootsi-lugude seeriat, aga loob samal ajal ka impressionistlikult nukrad ja meeleolutsevad «Kirjad Maariale».

Külaolustiku kujutajana tõusis sõjajärgsetel aastatel esile A. Kivikas, kes romaaniga «Jüripäev» alustas 1921. aastal taluelu käsitlevat triloogiat. Kivikas näeb romaanis «Jüripäev» kaasaegse küla vastuolusid ja lõhestatust, kuid ta libiseb ajastu suurtest probleemidest üle neisse süvenemata ning esineb triloogia viimases osas klassivastuolude lepitajana. Karakterimaalingus on Kivikas naturalistide mõju all, sõnastusstiilis püüab ta saavutada rahvapärase väljendusviisi lopsakust, aga kuna ainestiku kunstiline läbitöötus jääb madalale tasemele, valitsevad romaanis naturalismile omase jämedakoelise stiili elemendid. Kivikas tõi sõjajärgseil aastail maa-ainestiku romaani lehekülgedele, kuid mitte enam sajandi alguse prosaistide vaimus, vaid külanaturalistide stiilis.

Nii oli kodanliku riigi alguspäevade eesti proosakirjandus moevoolude jälgimisest hoolimata kriisiseisundis. Tema filosoofilised ja eetilised alused olid kõikuma löönud «Siuru» naudingumentaliteedi ees, ta ei suutnud tungida kaasaja põhiliste probleemideni — sõja- ja revolutsioonisündmusteni, ta ei andnud läbitunnetatud karaktereid, nagu pakkus aastakümne eest Vilde realism. Gailiti sulest jõudis tolleaegne proosa elukauge fantastikani, mis meelsasti toitus erootilistest teemadest, Tuglas lõi müstikast varjutatud impressionistlikke novelle, Rumori elupiltidesse valgus jõhkratooniline naturalism. M. Metsanurk ja O. Luts, kelle andelaadile oli omane realistlik jutustamisviis, andsid ajuti järele moevooludele nagu mitmed teisedki kaasaegsed kirjanikud.

Sellelt erisuunaliste otsingute taustalt, milles kunstilisi võite on vähe, paistab 1922. aastal ilmunud «Kõrboja peremees» silma ajastu üldisest tasemest üle ulatuva tähtteosena. Eelnevate aastate proosast erineb ta oma sisemise ühtluse, aine läbitunnetatuse, karakterite elulisuse ja omapärase ning veetleva stiili poolest. Romaani tõeline tähtsus 20-ndate aastate kirjandusele selgus alles perspektiivvaates. Külaelu oli eesti jutus-

tava proosa põline aineala, kuid Tammsaare lähenes tuttavale ainele teisiti, kui oli lähenetud varem. «Kõrboja peremees» on teos, milles eesti taluelu on kujutatud psühholoogilise realisti sulega.

«Kõrboja peremehe» loomislugu on lahutamatult seotud Koitjärve metsakülaga. Kui kirjanik aastal 1911 viibis haigena venna juures, on tal Paukjärve-äärsetes metsades jalutades tekkinud mõte kirjutada romaan, mille koestik ühendaks nii realistlikku asjalikkust kui ka romantilist tundeelevust. Nagu loodus Paukjärve ümbruses jätab ühelt poolt realistliku ja karmi mulje oma rabadega, teisalt aga mõjub romantiliselt põliste metsadega ja kauni järvega, nii on soovinud kirjanikki ühendada vastakaid elemente ühe teose stiilis. Sealsamas Paukjärve kaldal on Tammsaare kujutluses tekkinud ka kavatsetava romaani lõppstseen — tütarlapse jooks soolaukasse end uputama. Selle kujutlusse välgatanud stseeni on kirjanik sealsamas Paukjärve ääres kirjutanud isegi oma taskuraamatusse.[131] Kui Tammsaare 11 aastat hiljem hakkas «Kõrboja peremeest» kirjutama, polnud muidugi tollel taskuraamatusse märgitud stseenil mingit tähtsust; see ei sobinud enam romaani sündmustikku. Ent Paukjärve ääres fikseeritud stseen märgistab mõtiskluste algust, mis lõpptulemusena viisid «Kõrboja peremehe» kirjutamiseni. Tuleb arvata, et romaan oli kirjanikul põhjalikult läbi mõeldud, n. ö. peas «valmis kirjutatud», kui kirjanik asus 1922. a. suvel seda paberile kinnistama, sest muidu pole mõeldav nii vormikindla ja tervikliku kompositsiooniga teose sündimine juba esimeses variandis.

Kuid Koitjärve pole tähtis ainult sellepärast, et seal tekkis romaani kirjutamise algidee, vaid pigem sellepärast, et Koitjärve maastikupilt vastab täielikult pildile, mis on kujutatud romaanis. Nagu Koitjärve metsatalud on eraldatud muust maailmast, nii on kaugele metsade üksindusse peidetud ka «Kõrboja peremehe» sündmustik. Looduslikult kaunis Paukjärv, mida ümbritsesid kõrged metsad, vastab Kõrboja järvele. Avarad

[131] Vt. K. Mihkla, Eessõna. A. H. Tammsaare, Kõrboja peremees, Tartu 1937, lk. 5.

laaned, nõmmed, rabad, kivised seljandikud nende serval, küla ja üksikud metsade rüppe kaduvad talud — kõik see esines Koitjärvel tegelikkuses. Värviküllasena, üksikute detailide haaval on A. H. Tammsaare selle looduspildi fikseerinud ka romaanis. Kunagi on Koitjärve olnud Kolga karjamõisaks.[132] Koitjärve ümbruses on tuntud nn. pähklipüha, millest Tammsaare jutustab romaanis. Kõik need niidid näitavad, kui tihedalt Koitjärve ümbruse loodus, osalt tolle metsaküla kombestikki on põimitud romaani. Ei ole liigne seepärast nimetada «Kõrboja peremeest» Koitjärve-romaaniks.

Romaanis kujutatud taludele ei saa tegelikkusest otsida otseseid vasteid. Võib-olla pakkus Paukjärve kaldal asuv Metstoa suurtalu, mis peremehe poolt lohakale järjele oli jäetud, autorile mõningaid pidepunkte Kõrboja talu kujutamiseks. Mingit paralleeli ei saa aga tõmmata Metstoa ja Kõrboja pererahva vahele. Kõrboja ja Katku probleemid ning inimesed on kirjaniku fantaasia looming, üldistus Koitjärve metsataludest, ainult looduse üldine pilt asetab nad Koitjärve raamistikku.

Romaan on kirjutatud 1922. a. suvel, kui kirjaniku perekond suvitas Kehras Ed. Virgo suvilas Birkenruh's. Kuna päeval puudusid võimalused loomingulisek tööks, kirjutas Tammsaare romaani varahommikuti, töötades selle kallal iga päev kella 3—8-ni. Kolmenädalase töö tulemusena valmiski teos. Olgu seejuures mainitud, et Tammsaare ei kõnelnud kunagi parajasti teoksil olevaist romaanidest. Nii ei teadnud kirjaniku abikaasagi, kes samal ajal viibis samuti Birkenruh's, midagi tööst romaani kallal. Alles siis, kui romaan oli lõpetatud, oli ta käsikirja näidanud abikaasale, lisades rahuloleva naeratusega, et romaan «Kõrboja peremees» on valmis.[133]

Sama aasta sügisel alustas «Kõrboja peremees» oma võidukäiku, kujunedes 1922. a. kirjanduslikuks suursündmuseks.

---

[132] Vt. A. Palm, A. H. Tammsaare Koitjärvel. «Keel ja Kirjandus» 1960, nr. 8, lk. 494.

[133] Käthe Hansenilt 1960 saadud andmeil.

«Kõrboja peremees» tähistab Tammsaare tagasipöördumist maa-ainestiku ja taluelu juurde, millest ta oma loomingus oli eemal olnud 15 aastat. Vahepealsed aastad, kuigi hõredad kunstiliste võitude poolest, on Tammsaare kirjanikupaletile andnud uusi toone ja värve. Ühelt poolt tagasid «Kõrboja peremehe» kunstilise õnnestumise sügavasti läbitunnetatud talupoegade karakterid, teisalt aga näitab romaan täies selguses uusi jooni tammsaarelikus stiilis, mis olid tekkinud psühholoogilise põhikoega jutustusi kirjutades. «Kõrboja peremehe» põhistruktuuris on midagi kardinaalselt erinevat võrreldes «Vanade ja noorte» realismiga.

Romaani analüüsides ei tule unustada sedagi, et kirjanik oli teose kirjutamise ajaks jõudnud keskikka ning et koos sellega oli teravnenud pilk elu vastuoksuste nägemiseks ja oli omandatud küllalt elukogemusi, et mõista keerukaid inimsaatusi. See on küpse mõtte tasakaalukus ja rahu, mis valitseb romaani stiilis nii traagika kui ka lürismi üle. Tammsaare kui kirjanik-psühholoog on selles romaanis jõudnud väljapaistva meisterlikkuseni, sest iga pisisündmuse abil oskab ta lugejat juhatada inimloomuse mõne põhiomaduse poole. Kõige tavalisemat sündmustikku rikastab ta mõtisklustega, kusjuures romaani filosoofiline pagas on läbinisti talupoeglik ega tundu lihtsale talumiljööle juurdemonteeritud tarkusena. See taluinimese elutõde ja -tarkus, mis tiheneb romaanis talupoeglikuks filosoofiaks, mõtestab sündmustikku. Väikseimgi detail romaanis ei jää detailiks omaette, vaid sulab üldmaaliks, on vajalik kas tegelaste sisemaailma, meeleolupiltide või talupoegliku mentaliteedi avamiseks. See psühholoogiline teravdatus ei ole saavutatud varasemale realismile omaste vooruste minetamisega. Ajapikku omandatud kogemuste kõrval on Tammsaare säilitanud ainele lähenemisel rõõmsa värskuse. Romaani peamistes tegelastes tuikab nooruslik tundeintensiivsus, loodusepilt on tabatud peaaegu lapselikult puhtas värskuses.

Romaani kõige silmatorkavamaks eripärasuseks on karmrealistlike stseenide ja lüüriliste meeleolupiltide julge põimimine, mida XIX saj. asjalik ja kainetooni-

line realism endale ei lubanud. Samuti on Tammsaare romaanis ühendanud talupoeglikult täisverelise tüübimaalingu inimpsüühika süvendatud vaatlusega. Romaani peategelased elavad nagu kahel plaanil: nende välist tegevust, mis lahutamatu metsaküla talumiljöös, kirjeldab autor üksikasjalikult. Teine, sisemine ja varjatum plaan avatakse vihjamisi, detailide abil. Kuid too tegelaste sisemaailm on tundeintensiivne, otsustav ja elusaatusi määrav.

«Kõrboja peremehe» inimesekujutuses leidub niisugustki, mis Tammsaarele oli omane juba esimesel looming uperioodil, kuigi see romaanis allub uuele põhitoonile. Juba esimesel looming uperioodil märkas Tammsaare tegelaste sisemaailma vastandlikke omadusi, nüüd peidab ta vastuolud veelgi sügavamale tegelaste hinge, varjutades nende käitumise ajendeid. Esimese looming uperioodi tegelastes ei olnud midagi mõistatuslikku, «Kõrboja peremehes» on olukord teine. Alltekstil, detailil, hingelise olukorra kujutamisel välise tegevuse abil — kõigel sellel on romaanis äärmiselt suur kaal. Oskuse detaili kasutada, oskuse inimese hingelist olukorda kirjeldada mitte otseütlemise abil, vaid kaudseil teil, selle oli Tammsaare omandanud psühholoogilisi novelle kirjutades.

Otsejoones ei ava Tammsaare ka enam ei oma ega tegelase ideid. Nad ei kuuluta põhimõtteid, harva räägivad neist, see aga ei tähenda, nagu poleks neil kindlaid põhimõtteid olemas. Raske on ette kujutada kindlamate põhimõtetega inimest kui Katku Jüri, ent autor näeb kõigepealt vaeva, et teda kui inimest välja maalida. Kõigepealt inimene, kes ideid ja põhimõtteid kannab, siis ideed, sest kunstis muutuvad ideed alles siis veenvaks, kui neid kannavad kunstipärased karakterid. Selles on üks erinevus, mis lahutab «Raha-augu»-aegset Tammsaaret «Kõrboja peremehe» autorist. «Raha-augus» on palju progressiivseid ja häid ideid, kuid inimesekujutus on nõrk. «Kõrboja peremehes» on otsinud ideid ja tegelaste käitumisajendeid terve põlvkond kriitikuid, kuid romaani tõlgenduse süvendamisel on kõigile jätkunud tööd. Seejuures ei orienteeru Tammsaare kaugeltki ainult puhtpsühholoogilise kujutamislaadi poole. Ta ei irruta sotsiaalsest struktuurist väljakasva-

nud tegelaste mentaliteeti üksikkarakteri psüühikast, vaid maalib välja ka sotsiaalse keskkonna. «Raha-auguga» või «Vanade ja noortega» võrreldes on «Kõrboja peremehe» tegelased mitmekülgsemad, nende ümber on rohkem õhku ja avarust. Kuna nendes pole kõik plakatlikult avatud, siis mobiliseerivad nad lugeja mõtlema.

Võrreldes varasemate maa-aineliste jutustustega on mõõtmatult kasvanud tüüpiliste tegelaste üldistusjõud. Nappide vahenditega suudab Tammsaare nüüd tegelastesse koondada palju tüüpilisi omadusi, ta on omandanud oskuse tungida otsekohe tegelase tüüpiliste ja individuaalsete omaduste olemuseni, hüljates kõik ebaolulise. Sellest ka näiteks Katku Jüri monumentaalsus ja psühholoogiline usutavus. Me ei tea Katku Jüri prototüüpi, nagu võime üles otsida enamasti kõik varasemate külajuttude prototüübid, aga kohe on selge, et Katku Jüri prototüüp on terve Eesti keskmik-talupoegkond, kes sooservadel pidas halastamatut võitlust looduse ja tihti ka naabriga. Kirjaniku üldistusvõime on seega tunduvalt suurenenud.

Tunduva arengu on läbi teinud kirjaniku sõnastusstiil. Tammsaare stiili põhilised elemendid — rahulikeepiline jutustamislaad ja meisterlikkus rahva kõnekeele sõnastamisel — olid välja kujunenud juba esimesel loominguperioodil. Kuid psühholoogiliste linnanovellide stiililised otsingud pole jäänud siiski tulemusteta, sest «Kõrboja peremehe» stiilisse tungivad nüüd uued elemendid, mis puuduvad «Vanades ja noortes». Kõigepealt on A. H. Tammsaare saavutanud eesti kirjanduses harva nähtava oskuse lüürilisi meeleolupilte ühendada karmi asjalikkusega nii, et lugejal ei teki mingit protesti realiteeditunde nimel. Seejuures on lürism muutunud oma toonilt tagasihoidlikumaks, kui oli varem. Esimesel loominguperioodil võisime tabada romantilisi meeleolutsemisi, mis mõnikord madaldusid lihtsalt sentimentalismiks, «Kõrboja peremehes» on aga raske leida seda, mis kuuluks romantikasse, aga ometi valitseb teoses lüüriline õhustik. Kirjaniku jutustav põhitoon on muutunud värvirikkamaks, soojemaks, omamoodi artistlikumaks, kui oli «Vanade ja noorte» päevil. Stiliseerimine on Tammsaarele alati võõras olnud; «Kõrboja peremehe» oleks nagu jutustanud keegi

rahvalik sõnameister, kes ei tea midagi belletristika stiilivõtetest, küll aga tunneb vanade rahvajutuvestjate traditsioone ja armastab jutustades rakendada kordust niipalju kui võimalik. See jutustamisviis on ühtaegu lihtne, loomulik, voolav ja isikupärane.

A. H. Tammsaare realismi uued jooned, mis kristalliseerunult avalduvad romaanis «Kõrboja peremees», sunnivad tõmbama laiemaid paralleele. Kodanlik kirjanduskriitika tegeles romaani otseste eeskujude otsimisega ning jõudis Knut Hamsuni loominguni, kuid tõestusmaterjalil puudus veenvus. [134] Otseste kirjanduslike mõjutajate avastamiskatsed tunduvadki mõttetud, sest Tammsaare kirjanikuisiksus on romaani kirjutamise ajaks välja kujunenud ja tema talent loob ise endale tee, kirjanik ei satu enam üksikautorite otsese mõju orbiiti, vaid tema arengu määravad ajastu esteetiline mõte, kirjaniku enese maailmavaade ja tema talendi eripärasused. «Kõrboja peremehe» kunstiliste iseärasusteni — lürismist rikastatud realismini, tegelaste varjatud tundeintensiivsuseni ja kogu esituslaadi varjutanud hingestatuseni juhtis Tammsaaret tema kirjanikunatuuri sisemine areng, mis laiemalt võttes on aga seotud realismi arenguga XX saj. alguse Euroopas. Lääne kirjandustes täienes realism möödunud sajandi lõpust alates uute varjunditega, mis eraldavad seda XIX saj. kolmanda veerandi realismist. Kõigepealt avalduvad uued jooned varasemate aastakümnete asjaliku ja täielikku objektiivsust taotleva stiili muutumises värvikamaks, toonirikkamaks, hingestatumaks, mispärast seda realismi ongi nimetatud mõnikord hingestatud realismiks. Tegelaste sisemaailma ja psüühika avamine oli muutunud veelgi tähtsamaks kui varasemate realistide loomingus. Kui nimetada ainult kõige väljapaistvamaid nimesid, siis on selle realismi arengufaasi eelkäijaks A. France, seda iseloomustavad parimalt R. Rolland, J. Galsworthy ja Th. Mann. Oma loomingu parema osaga kuulub ka Hamsun realismi sellesse piirkonda. Kõige laiemas mõttes öeldes tegi ka A. H. Tammsaare Eesti oludes läbi sellesama arenguprotsessi, mis

[134] Vt. A. Kivikas, A. H. Tammsaare «Kõrboja peremees». «Looming» 1923, nr. 1, lk. 74.

nimetatud autoreid eraldab XIX saj. keskpaiga realistidest. Seejuures ei saa ühtegi neist pidada Tammsaare otseseks mõjutajaks, kuigi Galsworthy ja Tammsaare vahel näib valitsevat teatav elutunnetuse sarnasus. Paralleeli põhjustab aga asjaolu, et Tammsaare esteetika kujunemine allus mõneti neilesamadele mõjufaktoritele, mis kujundasid nimetatud kirjanike eripalgelise realismi. Tammsaare on nimetatutega ühe ajastu inimene, tema kirjanikuisiksus kujunes neissamades kapitalismi kriisiajastu vastuoludes, mis ahistasid kirjanikku. Ka Tammsaare kirjanikutee viis läbi impressionistliku voolu mõjupiirkonna nagu Th. Mannil ja K. Hamsunil, ka Tammsaare oli tajunud naturalismi ühekülgsust ning pürgis sügavama hingestatuse poole nagu R. Rolland või J. Galsworthy. Ka Tammsaare pidi eneses leidma jõudu sajandi lõpu langusmeeleoludest ja maailmasõja-aegsest meeleheite-filosoofiast ülesaamiseks nagu R. Rolland. Ja lõpuks ühendab kõiki nimetatuid huvi inimpsüühika vastu, sest kõige muu kõrval kujunes XX sajandi algus ka psühholoogia võidukäigu ajastuks. Muidugi jääb see paralleel Lääne realistidega kaugeks ja on fikseeritav ainult üldise arengusuunana, sest Tammsaarel on rida erijooni. Kõigepealt kas või see, et rahval, kelle elu ta kujutas, ja keelel, mida ta kasutas, olid seljataga vägagi tagasihoidlikud kultuuritraditsioonid võrreldes Lääne autoritega. Tammsaare loomingu juured jäävad talupoegade keskkonda, Lääne realistid olid ammu kaugenenud talumiljöö kujutamisest. Kuid see muidugi ei takista teatavate esteetika-alaste ühisjoonte tekkimist.

Nii on «Kõrboja peremehe» geneesis tähtis osa mitmesugustel faktoritel. Romaani sündmustikule andis fooni üksildane Põhja-Eesti metsaküla, aga karakterimaalingust nähtub seesama tunde-elevuse ja hingestatuse taotlus, mis oli omane kaasaja realismi ühele suunale Euroopa kirjandustes. Ent kõige tähendusrikkam Tammsaare edasise loomingu jaoks on talupoegade karakterite süvenemine, too tõetruudus, millega on tabatud metsaküla taluinimeste mentaliteet. See tagas, et lürismi ja tunde-erksusega seostus romaanis monumentaalselt jõuline tüübimaaling.

3

«Kõrboja peremehe» peategelaseks on Katku Villu, vastuolulise karakteri, jõulise natuuri ja traagilise saatusega külapoiss. Kui Katku Villu saabub romaani esimeses peatükis vanglast kodutallu, on sellel 29-aastasel maapoisil seljataga karm elukool. Tema minevikust põimib autor romaani sündmustikku üksikuid detaile, mis alles Villu hukkumise eel annavad lugejale võtme noormehe hingeelu mõistmiseks. Villu noorus on olnud tormine, tema teoagarust ei ole juhtinud niivõrd tahe ja mõistus kui pakitsev tegutsemislust ja hetkelised ajendid, mis vahelduvad kiiresti. Villu on lahutamatult kokku kasvanud metsade ja laantega, mille keskel asub tema kodutalu.

Villu tegusid kannab ajuti meeletuse pitser, oma ettevõtlikkusele ja energiale ei leia ta õigeid rakendussuundi. Sellest siis tekivadki Katkule kelder ja värkstuba, mis tavalise talumehe kaine pilguga vaadatuna näivad ebakohastena ja ülearustena. Tema varajased meheaastad langevad Esimese maailmasõja päevadesse ja Villu on muidugi külas esimene, kes hakkab salaviinaga kauplema. Alles vanglas saab temast täiskasvanud inimene, kes avastab töörõõmu. Erakordse energiaga asub Villu Kivimäel põldu rajama. Selles ettevõttes on julgust ja kirge, selle teostamise raskus aga põhjustab Villu isa vastuseisu, kes talupoja arukusega taipab Kivimäe puhastamisega seotud tööde ulatust. Villul puudub talupoisilik kainus, konservatiivne mõttelaad, kuid väliselt käitumiselt on ta ehtne maapoiss, kes külapeol tantsu vihub ja poolpiduse peaga tüli norib.

Katku Villu traagilise finaali põhjusi tuleb otsida kõigepealt Villu karakteri sügavusest. Villu on uhke ja murdumatu iseloomuga noormees, kelles välise kareduse ja hoolimatuse all peituvad sügavad tunded. Ta on metsade ja laante poeg, kelles on kujunenud looduslapse primitiivne, kuid ergas aumõiste, millest Villu peab kinni impulsiivse karakteri visadusega. Villu ei kahetse, et ta on tapnud inimese, ja me ei kahtle, et ta võiks seda veelgi teha, kui korduks sama olukord. Villu vahekord Eeviga on tavaline külapoisi armastuslugu, mis Villu poolt ei ole tugev kiindumus. Asjaolu, et tal

on Eeviga laps, ei valmista Villu aumõiste järgi talle südamepiinu.

Villu ja Anna noorusearmastusel on kogu romaani sündmustikus otsustav osa, kuigi autor napisõnaliselt ja diskreetselt ainult vihjab sellele. Villu ja Anna võibolla polnud ise teadlikudki sellest, kui tugev oli vastastikune kiindumus neil aastail, millal Anna elas linnas. See on taandunud alateadvusesse, kuid ta sööstab mõlemas, eriti Villus otsekohe uuesti esile, kui noormees leiab Anna jäljed järverannalt. Ning see sümpaatia seletab Villu rahutust ja meeletut elulaadi, seda tundmatut jõudu, mis ajab teda jooma ja kaklema, aga samal ajal viib ühe või teise neiu pilgust otsima õndsust ja igavikku.

Villu ja Anna kohtuvad romaani sündmustikus esmakordselt jaaniõhtu-stseenis, kui romaani mahust on kaugelt üle kolmandiku lugejale tuttav. Nende vahel saab uueks ühendavaks lüliks Villu unistus tuleviku Kõrbojast. Villu julged kavatsused, mis loovad pildi lohakile jäänud Kõrboja uuest ülesehitamisest, näitavad Annale noormeest sootuks uues valguses. Ja Villu kõrgelennulised mõtted pole ainult fantaasiapildid, vaid nendes on küllalt kainet arvestust, nii et Annagi taipab nende teostamisvõimalust. Õieti avastab Anna selles paadisõidu-jutuajamises Villus inimese, kes oma sisemise energia, otsustavuse ja teotahte poolest on tugevam kui kõik kaldal seisvad külapoisid. Vastastikune sümpaatia, mis seni on toitunud mälestustest, muutub kiindumuseks, millele kumbki ei suuda vastu seista. Väliselt on Villus ja Annas palju erinevat: üks on impulsiivne külapoiss, teine linliku kombepeenusega neiu, kes erineb tunduvalt tavalisest külatüdrukust. Nende sisemises tundeintensiivsuses, mis Annas on peidetud välise rahulikkuse, Villus aga tormakuse taha, on palju ühist.

Ja siis saabub katastroof: Villuga juhtub õnnetus kivilõhkumisel.

Haiglas määratleb Villu edaspidise käitumise piirjooni, tema mõistus, kaine kaalutlus ja sisemine uhkus on talle nõuandjaiks. Tema otsus on kindel — Kõrboja peremeheks ei kõlba vigane Katku Villu. Ja ometi hakkavad otsekohe kõik Villule mõju avaldama vastupidi-

ses suunas: talle kordavad nii ema, isa, kuid ka Eevi, et temast võiks saada Kõrboja peremees. Sama mõtet sisendab kogu aeg Annagi oma isale. Villu tegutseb esialgu vastupidiselt nii neile nõuannetele kui ka omaenese tunnetele: ta otsustab Eevi tuua Katkule. Mida Villu seejuures ise tunneb, seda kirjanik otseselt ei kujuta, kuid tema arvamus kujuneb kindlaks: «Ühte ütlen sulle, ema: vigaselt ei minda Kõrbojale peremeheks, vähemalt mina ei lähe, kõik muu, seda mitte, rääkigu inimesed mis tahes või mingu kuidas läheb.» [135] Ootamatult saabub uus hingeline murrang: Villu jutustab Annale, kuidas ta on kaotanud silma. Need sisemised niidid, mis ühendavad kaht inimest, muutuvad nüüd veelgi tugevamaks. Ja kuigi Villu väliselt jääb oma mõtetele kindlaks — ta lepitab isagi Kuusiku Eeviga, on ta pärast vestlust Annaga järve ääres uuesti kõhkluste ja hingeliste heitluste võimuses. Ning Tammsaare deklareerib: «Aga nüüd oli tema ilmavaade muutunud, vangimaja ja laatsarett olid nähtavasti ta muutnud, sest muud muutjat ei olnud. Või ehk Kõrboja perenaine, kui ta Villult järve ääres tol korral küsis, kas ta hädine silm seletab veel haaba, mille lehtis juba punast?» [136]

Villu peab kuulma poolpurjus poistejõugu mõnitavaid sõnu, kuid ta valitseb ennast. Esimest korda elus ei õienda Villu rusikatega arveid niisuguse solvamise puhul. Ta on võitnud enese, näib, nagu oleks ta tõesti täiskasvanuks saanud, kui lahkub pähklipühal Annaga tantsuplatsilt.

Villu-Anna vahekorra kulminatsioonipunkt asetub nende vestlusse järve ääres. Anna, kes oma taotlustes ja tunnetes on selgusel, juhib seda vestlust. Ning kogu oma otsekohesusega, samuti armastava naise ennastunustavusega kutsub ta Villut Kõrbojale peremeheks.

Sellesse kahe peategelase viimasesse omavahelisse vestlusse põimib autor Villu ja Anna minevikuprobleeme: alles nüüd selgub Villule, et Annat pole rästik nõelanudki tol korral, kui tütarlaps pidi järve uppuma. Anna armastuses ei olnud Villul enam põhjust kahelda. Õnn, niivõrd kui see on soovide täitumine, on Villul

[135] A. H. Tammsaare, Kõrboja peremees. Tallinn 1922, lk. 113.

[136] Sealsamas, lk. 146.

lausa käegakatsutavas kauguses. Ja ometi ei saa Villu kõike seda vastu võtta. Valitseks tõesti nagu paratamatu traagika kõige üle: Villu arvab isegi, et tema on juba seda tõugu, kelle käes peab kõik viltu minema. Tema sisemine uhkus, seesama kangekaelne trots, mis teda külapoistega nii sageli riidu ajas, ei luba tal vigasena asuda Anna kõrvale. Kui Anna väidab, et soovib Kõrbojale peremeheks ainuüksi Villut, olgugi noormees vigane, leidub Villul jõudu vastamiseks: «Siis ei taha sant mitte.» [137] Sellest nähtub uhkus, tahtejõud, aga ka tunde siirus Anna vastu. Ning sealsamas annavad Villu mõtisklused vastuse ka tema järgnevale meeleheitlikule sammule. Sest korraga tõuseb temas küsimus, kas tõesti maksab pimedana ja vigasena Katkulgi elada, kui nii hirmsasti tahaks kõigest hoolimata minna Kõrbojale. Kirjanik laseb Villul koju minna meeletumana kui kunagi enne. Nii kaob Villu lugeja silmist hingeliselt segipaisatuna, hirmul selle ees, et ta ei suuda vastu seista Kõrboja Anna kutsele.

Katku Villu hukkumine jätab lugejasse traagilise elamuse, nagu ikka kangelase surm, kes mõnede omaduste poolest on seisnud ümbritsevast keskkonnast kõrgemal. Tema tahtejõud, otsustavus, sisemine uhkus ja eneseväärikus mõjuvad niimoodi, et lugeja silmist kaovad Villu negatiivsed omadused. Karakterina on Villu kahtlemata saavutuseks Tammsaare loomingus — eriti sellepärast, et nii omapärast ja meeldesööbivat isiksust ei olnud Tammsaare varem loonud nii väheste ja nappide joontega.

Kõrboja Anna karakterit on peetud mõistatuslikuks, ometi avalduvad tema käitumist juhtivad ajendid täiesti selgesti. Anna on iseloomult võrdlemisi kinnine, enesessesulgunud, kuid elab seejuures intensiivset tundeelu, ta võib olla nii naiselikult tundehell kui ka mehelikult otsusekindel. Otsese Anna karakteristika annab Madli: «Tema ei armasta rääkida, aga meie armastame, tema elab ja vaikib nagu ta õnnis emagi. Keegi ei tea õieti, mis ta mõtleb või mis talle haiget teeb, sureb äragi, ilma et keegi õieti teaks, miks ta sureb.» [138] Sel-

[137] Sealsamas, lk. 155.
[138] Sealsamas, lk. 33.

les on lugejale veel enne Anna sündmuspaigale ilmumist teatavaks tehtud üks iseloomustav joon. Tema tasakaalukus, otse mehelik otsustusvõime nähtub külapidude stseenides, kus Anna suudab parajal hetkel taltsutada nii Villut kui ka joobnud külapoisse. Ja vigastatud Villu juures on Anna see, kes ei kaota pead, vaid käitub rahulikult ja meelekindlalt.

Anna varasemale elusaatusele autor ei vihja. Anna otsus kodutallu tulla ning Kõrboja rangid kaela panna on kindel. Mis selle otsuse sunnib tegema, sedagi autor ei põhjenda täpselt. Kuid osa selles mängib ka Villu, võib-olla isegi otsustavat. Sest Anna mälestused ärkavad jõuliselt, kui ta kevadel Kõrbojal käies kuuleb Villu hõiskamist järvel. Kõik, mis kunagi oli, muutub elavaks ja saavutab jõu Anna üle, ehkki Anna võib meenutada sellest minevikust kõigepealt häbivalu ja kurjust, mis meenub Katku Villule mõeldes. Sündmused jaanitulel mõjuvad temasse aga nii, et edaspidi käitub ta oma ärganud tundeid järgides äärmise järjekindlusega. Juba siis, kui Villu on haiglas, deklareerib Anna isale, et ta lahkub Kõrbojalt, kui isa ei nõustu tema ja Villu abieluga. Ning kui Rein annab tütrele lõpuks täieliku tegutsemisvabaduse, võitleb Annagi oma hinges võitluse lõpuni.

Nii on Annas välise tagasihoidlikkuse ja tasakaaluka käitumise all peidus kirglik karakter. Väliselt käitumiselt on Anna diametraalne vastand «Kärbsest» pärinevale Tiksile, sisemiselt aga ei puudu nende vahel ühendavad niidid. Sest Annagi väidab, et Eevil on kergem pärast Villu surma, kuna tal on laps, aga temal ei ole. Nii on Annagi välja jõudnud põhiprobleemini, millega Tammsaare ikka seostab naise saatuse — lapseni. Kuid selle kõrval on Anna ka tugevasti intellektuaalne ja tahtekindel karakter — mõnevõrra erandlik Tammsaare loomingus. Annat ei saa vaadelda kui talutüdrukut; kirjaniku tähelepanu on koondunud pigem teisale — haritud, kuid siiski eluvõõra naise probleemile, kes tahab oma elu muuta sisukaks. Anna armastus Villu vastu on nii suur, et ta ei näegi Villu puudusi — tormakust, vanglakaristust, tapmist, Villu vahekorda Eeviga — kõigist neist loodab Anna üle saada. Niisugusena on Anna õieti üks sellest kirjanduslike kangelaste

liigist, kes armastuse nimel on valmis kõigeks. Ja kui tema tegevuses pole kõik eetiliselt õige, sest tema vaatepiirilt kustub Eevi ja Eevi laps, on Anna ometi eluline, usutav.

Romaan lõpeb murranguga Anna hinges. Õieti põimib seal autor korraga kaks teose põhilist probleemi: psühholoogilise ja ühiskondliku. Villu poeg, kelle Anna leiab punavate pohlamarjade keskelt, saab mõlemat probleemi ühendavaks lüliks. Anna tunde sügavust peegeldab lapse viimine Kõrbojale, teisalt aga vihjab autor sellele, et tõeline peremees tuleb Kõrbojale veel kasvatada. Nii on ühiskondlikust seisukohast hinnang külale kriitilise varjundiga — peremeeste hulgas pole ideaalset, jääb lootus, et tõeline peremees kasvab Villu ja Eevi lapsest.

Peremeeste galeriist maalib Tammsaare ulatuslikumalt välja kaks vastandkuju — Kõrboja Reinu ja Katku Jüri. Viimases on kirjanik tabanud üht kodanliku Eesti maaühiskonnas võrdlemisi levinud karakterit. Katku Jüri on üldistus ühest eesti talupojatüübist ja niisugusena väärib see tegelane romaanis tõsist tähelepanu.

Katku on keskmiktalu, kus jõutakse raske hinnaga majandusliku iseseisvuseni. Võitluses loodusega on Katku Jüri jõudnud nii kaugele, et ta oma poegadele suudab anda pisut kooliharidust, et talu püsib ja areneb. Kuid see võitlus oma koha eest jõukamate talude ja looduse vastu on oma pitseri jätnud Jürile, sest inimesena on Jüri hingelt karm, peremehena aga egoist. Tema eetika on talumehe tööeetika, kõiki väärtusi hindab ta selle järgi, kui palju on valatud higi nende loomisel. Sellelt pinnalt tõuseb tema vaen inimeste vastu, kes on kerge vaevaga kogunud rikkusi. Sellest ka tema jonn: ta ei taha metsadetagust ja kehvapoolset Katku talu müüa ka siis, kui talle pakutakse talu väärtusest rohkem. Tema suudab hinnata inimesi ainult niivõrd, kuivõrd nende tegevus näib kasulik talule, kusjuures ta lähtub kitsast keskmiktalu praktikast. Sellepärast näivad talle vastuvõetamatud ka Villu teod ja julged unistused. Ent see ränk võitlus, millel rajaneb Katku, on tegelikult ka ahendanud Katku Jüri vaateid ning tema elukäsitus on kitsarinnaline. Olles pere-

mees, on Jüri ühtlasi Katku mentaliteedi ori. Tegelikult takistab Jüri Villu plaane, mis on seotud Katku edasiarendamisega, ta ei suudagi mõista Villu võitlusvaimu, tema julget unistust Kivimäest. Ja sellest ka tema hinnang poja kohta, et see ei osanud elada, kuid suri kui täismees. Isa ja poeg olid kui võõrad elanud teineteise kõrval, olid teeninud mõlemad sama Katkut, kuid kumbki erisugusest vaatenurgast. Villu ei mõelnud Kõrbojast kunagi kui rikastumisvahendist, vaid kui tööpaigast, kus midagi võiks luua. Katku Jüri aga nägi Kõrbojas ainult jõukat talu, ning see, miks tema poeg sinna peremeheks ei läinud, jääb talle täielikuks mõistatuseks.

Raskes eluvõitluses karmistunud, kindlameelne ja talupoeglikult visa, kuid ka talupoeglikult kitsa mõttelaadiga on Jüri. Ta ei ole kaugeltki peremehe ideaal. Tal puudub julgus unistada, tema ei suudaks kunagi Katkut ega ka Kõrboja uueks luua. Nii vihjab Jüri keskmiktalupoja mentaliteedi kitsusele, mida kaasaegne kirjandus kaldus ülistama. Selles ongi romaani ühiskondlik kõlajõud.

Kõrboja Rein iseloomustab teist peremehetüüpi, tõsi küll, meie ühiskonnas harvemini esinevat. Iseenesest ei saa unistavat Kõrboja Reinu pidada tüüpiliseks suurtalu omanikuks — tal puudub sellele ühiskondlikule kihistusele omane mentaliteet. Pigem peegeldab Rein neid rahvusliku liikumise ajale omaseid koolmeistreid, kes kasvasid üles tolleaegse kodumaalüürika vaimus. Ka Kõrboja Rein on unistaja ning luuletaja, Kõrboja nõuab aga teoinimest. Reinu fantaasiapildid Kõrbojast on kaunid, kuid ta ei jõua nende teostamiseni. Ja kuigi Reinus on erandlikke jooni, tabab tedagi üks kodanliku maaühiskonna iseloomulik joon — käest lastud talu, kus kõik läheb allamäge. Rein tunneb ise enda võimetust, ta alistub Kõrbojale, ei suuda astuda võitlusse parema Kõrboja eest.

Niisiis — Kõrbojal ei ole peremeest — see on romaani ühiskondliku teema kokkuvõte. Kõrboja Rein on selleks liiga nõrk, Katku Jüri kitsarinnaline ja egoistliku ellusuhtumisega, Villus hävitab sisemine konflikt eeldused, mida see julge ja loomingujõuline karakter pakkus. Peremees tuleb alles kasvatada — see on

Tammsaare vastus selleaegsele kirjanduslikule päevateemale. Ta ei näe ideaalkuju piiratud keskmikus ega passiivses suurtalunikus — ta nõuab rohkemat. Ent missugust täpselt — sellele romaan vastust ei anna.

4

«Kõrboja peremehe» kompositsioon on kindlapiiriline ja loogiline, romaani sündmustik areneb kiiresti. Selles oma lühemas romaanis arvestab Tammsaare klassikalisi kompositsioonireegleid vähest järjekindlamalt kui teistes, mahult palju ulatuslikumates proosateostes.

Neli esimest peatükki moodustavad romaani ekspositsiooni, valmistavad ette sündmusi, mis romaani keskmises osas on keskendatud kahele suvepäevale — jaanipäevale ja -ööle ning pühklipühapäevale. Esimestes peatükkides esitatakse tegelased, meenutatakse nende minevikust üksikuid episoode, mis on vajalikud edasise sündmustiku mõistmisel. Nii tutvustab esimene peatükk Villu vangisoleku põhjusi; lühidalt, kuid tabavalt iseloomustab kirjanik Katku talus valitsevat olukorda. Teine peatükk juhatab sisse Villu ja Anna motiivi, selgub Kõrboja ja Katku talu vahekord. Kolmas peatükk viib Villu Kivimäele tööle; neljas esitab kokkusurutult olukorra Kõrbojal. Kõik need olukordade ja inimeste tutvustamised on vajalikud intriigi sõlmimiseks.

5. peatükk alustab romaanis ühe kontsentreeritud sündmustiku tsükli, mis lõpeb jaanipööl Villu õnnetusega. Tsükli alguses on meeleolu toonitatult pidulik, kirjeldused muutuvad eredaiks. Elevus kannab juba heinatöö-stseeni, see kulmineerib jaaniõhtu kirjelduses ja Villu ning Anna paadisõidu-stseenis. Tsükkel lõpeb traagilise õnnetusega: pidulik meeleolu ja romantiline elevus murdub Kivimäel toimunud plahvatuse tagajärjel. Toimub järsk murrang üldises kujutamislaadis: lüüriline järve- ja ööpilt vahetub traagilisega. Katku Jüri karm ja hoolimatu käitumine poja suhtes lõikub teravasti esile eelnevate peatükkide lüürilisest taustast. Nii jõuab romaani esimene pool traagilise finaalini, kuigi selles helged värvid on ülekaalus.

19. peatükist algab uus kontsentreeritud osa — pähklipüha ja sellele järgnev öö, millal Villu laseb enese maha. Villu surmast teatab kirjanik kõigepealt kaudselt, siis järgneb detailsem kirjeldus.

«Kõrboja peremehes» on dramaatilise ja psühholoogilise pinge arendamine hästi läbi mõeldud. Ekspositsioonile järgnenud esimene pingetõus lõpeb ootamatu õnnetusega, mis paiskab segamini tegelaste kavatsused. Uus pingetõus lõpeb ühe tegelase katastroofiga; lõpplahenduse pakub autor alles romaani viimastes ridades, kust selgub, et Anna ei lahku Kõrbojalt. Romaani kompositsiooniline sirgjoonelisus ja sündmustiku dramatism võimaldavad «Kõrboja peremeest» hea eduga dramatiseerida. «Kõrboja peremees» ongi laval edukalt võistelnud meie parimate algupäraste draamateostega.

Ka sõnastusstiililiste vahendite poolest on «Kõrboja peremees» rikkam ja mitmekesisem kui varasemad Tammsaare proosateosed. Romaani põhiline osa on esitatud asjalik-tõsises jutustavas laadis, autor keskendub aeg-ajalt mõne stseeni detailsemaks väljajoonistamiseks. Traagilised ja lüürilised motiivid, mis romaani sündmustikku lõikuvad, muudavad vastavates peatükkides ka sõnastusstiili värvingut. Eelkõige pälvib tähelepanu «Kõrboja peremehe» lürism. «Kõrboja peremehele» eelnenud pikem proosateos «Kärbes» lõppes lüürilise peatükiga, romaanis kohtame aga lüürilise sõnastusstiili teistsugust rakendust. «Kärbses» eralduvad jutustuse lüürilised osad, eriti viimane peatükk, teose üldisest laadist. «Kõrboja peremehe» lürism aga sulab terviklikult teose põhikoesse, olles seejuures siiski vastandiks romaani sündmustikule, aga samuti mõne tegelase karmile elukäsitusele. Tammsaarel ei ole üheski varasemas proosateoses õnnestunud lürismi, dramaatilist sündmustikku ja karm-realistlikku asjalikkust nii orgaaniliseks tervikuks sulatada kui selles romaanis.

Juba teose ava-akord on meelestatud lüüriliselt: lindude laul, mida kirjeldatakse esimeses peatükis, vihjab autori loodustunnetuse erilisele intiimsusele. Sealsamas on see linnulaulu kirjeldus üks ulatuslikumaid looduspilte üldse kogu romaanis, sest looduskirjeldusi pakub Tammsaare sulg harva. Lüüriline elevus, mis valitseb jaaniõhtu-stseenis, on saavutatud üksikute meeleolu-

kate detailidega. Seda tugevdavad romantilise varjundiga võrdlused, mida autor põimib sündmustiku kirjeldustesse.

«Järv on kui elus peegel, aga Jaan aerutab mööda järve, paneb vee virvendama, ajab liikumisega tule tuliraual leegitsema, nii et leegid paistavad vee virvenduses kui käharad juuksed, mis laotatud järvepõhja. Jaan ise ei tea seda, kui ta aerutab leegitseva tulega mööda peegelvaikist järvepinda, aga kaldalseisjad näevad, Kõrboja noor perenaine, kes pühitseb täna teiste teadmata oma sünnipäeva, see näeb, et keegi laotab järvepõhjas oma lõõmavaid lokke, kui aerutab Jaan, laulab Leena ja üürgab pill — rõkkab Lõugu Kusti «vasikas».» [139]

Lüürilise alltooniga on teoses antud ka mitme tegelase sisemised monoloogid ja mõtisklused, näit. Anna mõtted Kõrboja aias, kuid ka Villu mõtisklused järve ääres. Üksikud detailid loodusest on valitud väga oskuslikult — ikkagi selle eesmärgiga, et need omapoolselt süvendaksid meeleolu ja oleksid kooskõlas tegelaste hingeseisundiga. Nii on ere värvirikas detail punaseks tõmbuv haab, mida Villu ja Anna vaatlevad, nii ka punavad pohlamarjad, mille keskel istub nuttev naine, samuti pihlakas ja selle all pink Kõrboja aias.

Lüürilise stiililaadi vastandi moodustavad teoses rahvapärased kõnekeele-väljendid. Siin räägib Villu ema hundihaisust, mis tuleb neiule külge, seal lubab Villu sõnniku välja käristada, seal paneb Lõugu Kusti oma «vasika» ammuma, seal võrdleb eestegija Mikk silke rangirinnustega ja seal vannub Villu tulist kurja, kui käsi valutab. Ent need rahvapärased ütlused, mille edasiandmisel Tammsaare on alati tugev olnud, lülituvad asjalikult romaani, nad rõhutavad teose talupoeglikku koloriiti. Kõnekarakterid on hästi valitud: Villu ema talunaiselik kõnekus on usaldusväärne, teisalt aga tarvitab Katku Jüri alati nappi ja karmi lauset, tema sõnapruuk on täielikus vastavuses tema iseloomuga. Asjalik, seejuures jõuline ja täpne on ka Villu enese kõne.

---

[139] Sealsamas, lk. 64.

«Kõrboja peremehes» on Tammsaare lemmikvõtteks kordus; seda ei ole nii ülepakkuvalt üheski teises kirjaniku teoses. Tema lause on sageli pikk, koosnedes keerukatest süsteemidest, kuid lause algosa on seejuures lihtne, tihti otse kõnekeelne. Paiguti meenutab «Kõrboja peremehe» rahulik-asjalikult jutustav lause rahvaliku kõnemehe stiili, milles puudub väline kunstipärasuste ja odavate stiililiste võtete taotlus. Sõnavara valik on rahvakeelne, uued moodsad sõnad puuduvad täiesti. Kordus aga kuulub nende stiililiste vahendite hulka, mida Tammsaare tarvitab lausa lakkamatult. Tavaliselt kordab kirjanik verbi, andes temaga väljendatud tegevusele igal eri korral isesuguse varjundi. Nii ei muutu paljust kordumisest hoolimata stiil ükskuiseks, vaid saavutab rahuliku voolavuse, kusjuures korduv verb jääb intensiivselt kõlama ja igal kordumisel avatakse sündmuse või tegevuse uus aspekt. Nii loob kirjanik verbi kordamisega ilmeka pildi, kuigi niisugune esitusviis pidurdab sündmuste dünaamikat.

«Aga kui Katku Villu rakettidega ja muude tarvilikkude asjadega kolinal lootsikusse läks, kui ta küsis, et kes tahab kaasa sõita ja kui ei olnud kedagi, kes kohe oleks vastanud, nii et Kõrboja perenaine ise ette astus ja ütles, et kui keegi ei lähe, siis ehk Villu teda lubab tulla, ning kui nad nõnda kahekesi kaldast eemale aerutasid, keset järve ujusid, kus nad vaevalt veel teiste silma puutusid, jah, kui see kõik oli sündinud, siis mõistsid kaldalejääjad, et Jaani sõit polnud midagi Katku Villu sõidu vastu, kes sõitis ainuüksi Kõrboja perenaise ja rakettidega. Sõitis vaikselt ja salalikult, sõitis pillita ja lauluta, sõitis nagu istuks ta jaanipäeval kirikus, sõitis nii, et kuuldavasti ainustki sõna ei vahetatud paadisistujate vahel.» [140]

Kordust rakendab kirjanik mõnikord ka tegelaste sisemise kriisi kujutamisel. Ja kuna kirjanik selles romaanis tegelaste sisemaailma avab tihti ainult välistele detailidele ja tegelaste käitumise iseärasustele tähelepanu juhtides, siis teenib mõnes paigas kordus ka tegelase psüühika avamise eesmärki. See kehtib eriti Anna lahkumise puhul Katkult, millal Anna ei tea,

[140] Sealsamas, lk. 69—70.

mida ette võtta. Lõpmatuseni korduv verb sisendaks nagu lugejassegi masendust ja näitaks Anna meeleheidet, kuigi me ei tunne Anna mõtete sisu.

«Aga Kõrboja perenaine ise läks nõnda, nagu poleks ta kellegi meelest ilus ja armas, nagu poleks ta seda kogu eluaeg kunagi olnud ja nagu peaks ta suremagi, ilma et ta oleks kellegi meelest ilus ja armas — nõnda läks Kõrboja perenaine, kui ta läks Katku õuest. Ta läks nõnda, nagu poleks ka tema enda meelest miski enam ilus ja armas ja nagu peaks ta tõepoolest suremagi, ilma et miski oleks veel tema meelest ilus ja armas. Läks Katku õueväravast, läks Katku põldude vahelt, läks põlluväravast metsagi, läks mööda metsa, läks üle Katku, kus kahel pool teed ummistunud kraavid pajupõõsastega kaldal, läks kuni jõudis välja kõrgele nõmme, läks selle teeni, mis viib Mädasoole, Metstoale ja Põrgupõhja, kust pääseb edasi ainult jalgsi, kuni algab uus metsatee, algavad uued põllud, tuleb maantee, läheb üle raudtee ja ikka edasi, kas või ilmaotsa.» [141]

Üldiselt on «Kõrboja peremehe» stiilile omane sisemine rütm, pikkadest lausetest hoolimata sõnastuse lihtsus ja selgus, sageli keele omapärane meloodia, mis on saavutatud kõige tavalisema igapäevakeele vahenditega, kordustega ja ehtrahvaliku jutumehe sõnastusmaneeriga. «Kõrboja peremehes» köidab looduspiltide ja detailide karge värskus, romaani üksikstseenid on värvikad ja meeleolumaaling veenev. Siin on kõikjal tunda meistri kätt, kes valitseb neid kujutamisvahendeid, mis on talle omased.

«Kõrboja peremees» on Tammsaare esikromaan, kuid kuulub siiski eesti proosaklassikasse. Tammsaare süveneb romaanis inimhinge keerukaisse probleemidesse, kusjuures ta ei hinda tegelasi enam positiivse-negatiivse mõõdupuuga, nagu see oli omane realismile varasemas eesti kirjanduses. Nii Villus kui Annas leidub positiivset ja taunitavat, nende veetlus lugeja silmis seisab aga kõigepealt nende elulisuses ja psüühika tõepärases valgustamises. Romaani eriline võlu on aga selles, et armastusteemat ei ole arendatud lahus ajastu

[141] Sealsamas, lk. 170.

mõttelaadist ja talupoeglikust miljööst, see ei ole armastusromaan üldse, vaid on raamistatud omapärase metsakülaga, kus valitseb sellele vastav mentaliteet. Tuleb kõrgelt hinnata, et Tammsaare nappide väljendusvahenditega («Kõrboja peremees» kuulub ju lühiromaanide hulka) on suutnud avada nii veenvalt peategelaste psüühika kui ka kõrvaltegelaste mentaliteedi ja olustiku. Romaan peegeldab Tammsaare dialektilist elutundmist, sest selles on ühendatud range realism õrna ja karge lüürikaga. Kui sündmustiku foonilt tõuseb 20-ndate aastate külaelu pilt asjalikus ja tõepärases valguses (tõsi küll: sotsiaalsetele probleemidele erilist tähelepanu pööramata), siis on romaani tunnetuslik väärtus seda suurem.

«Kõrboja peremees» on eesti kirjanduse menukamaid romaane ka tõlkes. Eriti hea vastuvõtu osaliseks sai romaan soome arvustuses. Enne Teist maailmasõda ilmus «Kõrboja peremees» veel läti-, rootsi- ja ungarikeelses tõlkes, hiljem on romaan tõlgitud vene, saksa ja leedu keelde. Kõik see näitab, et «Kõrboja peremees» omab kunstiteosena aegumatuid väärtusi.

5

«Kõrboja peremees» seadis ilmumisaegse kriitika raskete probleemide ette. Teose kunstiline eredus on ahvatlenud paljusid kriitikuid romaani mõtestamisele, aga nii sisuliste kui kunstiliste väärtuste hindamisel on mõnigikord kaldutud eksiradadele. Üldiselt suudeti nõukogude-eelses kriitikas vähe korda saata romaani kunstiliste väärtuste avamiseks ja tema koha määramiseks eesti kirjanduse ajaloos. Mida kaugemale minevikku on nihkunud romaani ilmumisdaatum, seda selgemini on mõistetud romaani tähtsust ja kohta Tammsaare loomingus.

Romaani omapärased karakterid, stiililine mitmekesisus ja sündmustikku suunavate ajendite teadlik varjutamine autori poolt põhjustas esimeste kriitikute ettevaatlikkuse. Fr. Tuglas, kelle esteetilised ideaalid nõudsid tollal teoselt kõigepealt meetodi- ja stiililaadi ranget ühtsust, pidas romaani tehniliselt konarlikuks,

kusjuures «Vanad ja noored» on sellest stiiliühtlasem, kuid ta eelistas «Kõrboja peremeest» eelmainitule ideeliste väärtuste ja hingeeluliste sügavuste poolest.[142] Uute joonte tekkimisele A. H. Tammsaare kunstilises käekirjas vihjas H. Raudsepp.[143]

Kuivõrd vastandlikke üldhinnanguid anti romaanile tema ilmumisel, seda näitavad M. Sillaotsa ja A. Roose diametraalselt erinevad arvamused. M. Sillaots oli valmis «Kõrboja peremeest» mõõtma maailmakirjanduse mõõdupuudega. Unustades Ed. Vilde loomingu, peab M. Sillaots «Kõrboja peremeest» esimeseks euroopaliku tasemega romaaniks eesti proosakirjanduses, sest «esimest korda käsitleb siin keegi Eesti küla ja selle elanikke tõsise, iseenesest mõistetava asjalikkusega, ilma sentimentaalse ärduseta ja ilma igasuguse õpetava kõrvalmaiguta».[144] Seevastu deklareerib A. Roose: «Näib nii, et Tammsaare katse üle hulga aja jälle psühholoogilise novelli või romaaniga esineda, on äpardunud. Igatahes ei suuda kõnesolev teos nõudlikku lugejat rahuldada. Pahed kaaluvad voorused üles.»[145]

Romaani puuduseks pidas kaasaegne kriitika peamiste karakterite sisemist vastuolulisust ja ähmasust. Katku Villuga jäi kriitika üldiselt rahule, kuigi ühelt poolt ei peeta teda küllalt eestipäraseks,[146] teisalt ei mõisteta tema vastuolulist iseloomu.[147] Kuid Kõrboja Anna varjatud siseelu ja käitumismotiivistiku raskleitavus põhjustavad paljude kriitikute etteheiteid. Kurdetakse, et Anna pole kirjaniku sule all küllaldaselt luud ja liha saanud,[148] väidetakse, et Anna karak-

[142] Vt. Fr. Tuglas, Eesti kirjandus 1922. «Looming» 1923, nr. 2, lk. 141.

[143] Vt. H. R[audsepp], Mis on meil algupärase ilukirjanduse aastatoodangust valida. «Vaba Maa» 23. XII 1922, nr. 300.

[144] M. S[illaots], A. H. Tammsaare «Kõrboja peremees». «Agu» 1923, nr. 8, lk. 251.

[145] A. R[oo]se, A. H. Tammsaare uus romaan «Kõrboja peremees». «Kaja» 15. III 1923, nr. 70.

[146] Vt. A. Kivikas, A. H. Tammsaare «Kõrboja peremees». «Looming» 1923, nr. 1, lk. 72.

[147] Vt. A. R[oo]se, A. H. Tammsaare uus romaan «Kõrboja peremees». «Kaja» 15. III 1923, nr. 70.

[148] Vt. A. Kivikas, A. H. Tammsaare «Kõrboja peremees». «Looming» 1923, nr. 1, lk. 72.

ter on psühholoogiliselt ebaveenev.[149] «Kirg, mis teda Villu külge köidab, peab väga suur olema, kui ta teda isegi pimedast ja sandist peast Kõrboja peremeheks tahab,»[150] arvas õigesti H. Raudsepp, kuid temagi soovib, et autor avaks mõne detailiga selgepiirilisemalt Anna sisemaailma. Lürismi ja romantilist elevust, mis põimub romaani realistlikku põhikoesse, peeti kunstiliseks puudujäägiks. Eriti karmilt mõistab lüürilise tagapõhja hukka A. Kivikas. «See nõrgestab kahtlemata teose väärtust, stiili, ühtlust ja tüsedust. Kuid see on Tammsaare alaline pahe ja õnnetus. Neid kaht elementi, mis nii tihti Tammsaaret lõhki ähvardavad kiskuda, püüab ta aga ikka ja uuesti kokku sulatada.»[151] «Kõrboja peremehe» kunstilise teostuse üks omapärasemaid külgi on niisuguse hinnanguga tembeldatud kirjaniku puuduseks.

30-ndail aastail koostatud kirjanduslugudes ja monograafiates on «Kõrboja peremehe» käsitlus süvenenud, sest ajaline distants võimaldas paremini näha, missugune tähtsus on «Kõrboja peremehel» A. H. Tammsaare loomingu üldpildis. Villut ei vaadelda enam kui kaklevat külapoissi, vaid temas leitakse sügavamaid väärtusi, nähakse, et ta ulatub tunduvalt üle miljööst, kus ta tegutseb. Toonitatakse, et Villu väärtuslikud omadused ei leia õiget rakendust, sest «tema vaimu ürgjõulist aktiivsust ei juhita õigeile tegutsemisaladele».[152] Ja M. Sillaots analüüsib: «Katku Villus on sellast võluvust, muretut elujanu ja elurõõmu, teatavat kunstniku kergejalgsust ja kerget meelt ühes kunstniku loomisjanuga, hõiskava eneseväljendus-tungiga. Villul on eeldusi suureks töö-tegijaks, ent ta tarvitseb tööle ergutavat ajet ja eesmärki, mis kauemaks kütkestaks, kui mõni keldri ehitamine või puskari keetmine.»[153]

---

[149] Vt. A. R[o o]s e, A. H. Tammsaare uus romaan «Kõrboja peremees». «Kaja» 15. III 1923, nr. 70.

[150] H. R[a u d s e p p], Eesti kirjandus 1922. a. «Vaba Maa» 28. III 1923, nr. 71.

[151] A. K i v i k a s, A. H. Tammsaare «Kõrboja peremees». «Looming» 1923, nr. 1, lk. 73.

[152] H. Jänes, A. Meiessaar, O. Parlo, B. Sööt, P. Viires, Eesti kirjanduslugu III. Tartu 1939, lk. 69.

[153] M. S i l l a o t s, A. H. Tammsaare looming. Tartu 1927, lk. 72.

Villu katastroofi peapõhjuseks peetakse tema uhkust. Nii on Villu põhiloomusele jõutud sammu võrra lähemale. Ainult M. Kampmaa toonitab rõhutatult, et Villu hukkumise põhjustajaks on ka kohuse- ja süütunne Eevi vastu,[154] mis aga romaani tekstist ei leia küllalt põhjendust.

Romaani kunstilisi väärtusi hinnatakse 30-ndail aastail aga üldiselt teisiti kui ilmumisajal. Romantilist meeleolu-elevust ei peeta enam puuduseks, vaid tunnistatakse, et erinevad stiilid on kirjanikul sulatatud üheks esteetiliseks tervikuks.[155] Kuid põhjalikuma analüüsi andmist takistas sel perioodil tegelaste käitumise ajendajate kui mingite üleloomulike jõudude otsimine. Esines katseid viia romaani analüüs irratsionaalsele pinnale, eriti tugevasti domineerib see M. Kampmaa käsitluses.[156]

Eksiradadele sattusid ka need, kes «Kõrboja peremehe» tunnistasid hamsunlikuks teoseks. Esimesed ilmumisaegsed kriitikud A. Kivikas[157] ja H. Raudsepp[158] süüdistasid A. H. Tammsaaret K. Hamsuni plagieerimises. A. Kivikas otsis «Paani» ja «Kõrboja peremehe» juhuslikke kokkusattumusi (naisenimede sarnasus, peategelaste küttimislust, õnnetusjuhtumid ühes teoses kalju õhkulaskmisel, teises kivilõhkumisel). Seejuures väidab ta, et ka romaani üldine laad ja jutustamisviis olevat hamsunlikud. «Kogu sündmustik ja juhtumuste rida lastakse meie silma eest mööda käia poolunistavas hämaruses, kus tegelaste kontuurid vaevalt märgatavad, vaevalt aimatavad, kus nad mööda libisevad kui kirjeldava jutustuse pooltuhmil kinolindil.»[159] Toodud hinnangus on tegemist tugeva liialdusega, sest

[154] Vt. M. Kampmaa, Eesti kirjandusloo peajooned IV. Tartu 1936, lk. 138.
[155] Vt. K. Mihkla, A. H. Tammsaare elutee ja looming. Tartu 1938, lk. 95.
[156] Vt. M. Kampmaa, Eesti kirjandusloo peajooned IV. Tartu 1936, lk. 134.
[157] Vt. A. Kivikas, A. H. Tammsaare «Kõrboja peremees». «Looming» 1923, nr. 1, lk. 74.
[158] Vt. H. R[audsepp], Eesti kirjandus 1922. a. «Vaba Maa» 28. III 1923, nr. 71.
[159] Vt. A. Kivikas, A. H. Tammsaare «Kõrboja peremees». «Looming» 1923, nr. 1, lk. 74.

«Paani» ja «Kõrboja peremehe» üldine laad ja jutustamisviis on siiski suuresti erinevad. Otsene mõjutamine polnud juba selle tõttu mõeldav, et Tammsaare luges K. Hamsuni «Paani» läbi alles siis, kui oli tutvunud kõnealuse arvustusega.

A. Annist, kes hiljem omakorda pööras tähelepanu «Kõrboja peremehe» ja «Paani» võrdlemisele, leiab, et välised ühisjooned võrreldavais romaanides pole olulilised, kuid kriitik tuleb siiski järeldusele, A. H. Tammsaare ja K. Hamsun on lähtunud ühest ning samast aspektist inimese vaatlemisel, sest mõlemad käsitlevad inimkirgi kui uimastavaid ja vastutustamatuid tegureid, mis saatusena juhivad hukatusse. [160] Seegi väide vajab korrektiivi, sest siin on Katku Villu sisemine konflikt viidud instinkti ja saatusliku kire pinnale, mis üldiselt oli omane Villu analüüsimisel nõukogude-eelses kriitikas. Kui hamsunlikus käsitluslaadis on midagi ühist Tammsaare kujutamismeetodiga «Kõrboja peremehes», siis peitub see ühine tegelaste käitumismotiivide teadlikus varjutamises. Karakterid on aga A. H. Tammsaarel tunduvalt realistlikumad kui K. Hamsunil. Psühholoogiline usutavus on Tammsaare romaanis saavutatud palju suuremal määral kui «Paanis», mis on armastusromaan romantilisel taustal, ilma kõrvalprobleemideta, ajastuga seostamata ja stiililaadilt järjekindlalt impressionistlik.

Nõukogude kirjandusteaduses takistas pärast-sõja aastail «Kõrboja peremehele» objektiivse hinnangu andmist vulgaarsotsioloogiline lähenemisviis. Nii on Villu hukkumise põhjused H. Tobia käsitluses 1955. aastal veel ebaveenvad ja seletatud ainuüksi «väiketalupoja majapidamise piiratud võimalustega». [161] 1955. aastal lavastas L. Koidula nimeline Pärnu Draamateater romaani dramatiseeringu, kusjuures lavastusele suurema ühiskondliku kandepinna andmiseks püüti ideeline raskuspunkt viia sotsiaalsetele probleemidele. Vulgariseeriv ja romaani põhiolemust trotsiv lavastus juhtis kriitikuid põhjalikumalt romaanisse süvenema.

[160] Vt. A. Annist, Järelsõna. A. H. Tammsaare, Kõrboja peremees, Tallinn 1943, lk. 189.

[161] Vt. H. Tobias, Anton Tammsaare. Eesti kirjanduse ajalugu IV, Tallinn 1953, lk. 42.

R. Alekõrs esines ajakirjanduses esimese ulatuslikuma nõukogude-aegse analüüsiga,[162] mis romaani hindamise viis õigetele alustele. Toetudes R. Alekõrre käsitlusele ja seda edasi arendades andis H. Siimisker romaani ideestiku ja tegelaste analüüsi.[163] Tema käsitluse väärtuslikumaks osaks on eri ajastute interpreteerijate poolt teose analüüsi sissepõimitud väärtõlgenduste kõrvaldamine. Ta jõuab Villu hukkumise põhjustele lähemale kui varasemad analüüsijad. Samuti rikastas H. Siimisker romaani sisulist interpretatsiooni peremeheprobleemi avamisega, millest varasem kriitika oli mööda vaadanud.

---

[162] Vt. R. Alekõrs, «Kõrboja peremehest» ja tema kohast A. H. Tammsaare loomingus. «Sirp ja Vasar» 20. V 1955, nr. 20.

[163] Vt. H. Siimisker, Mõningatest probleemidest ühenduses «Kõrboja peremehega» ja tema kriitikaga. «Keel ja Kirjandus» 1958, nr. 9.

LÕPPJÄRELDUSI

1

A. H. Tammsaare arengutee kirjanduslike võimete kõrgperioodini kestis üle paari aastakümne. Sellel teel oli kõikumisi, otsinguid, tagasilangusi, seda ei märgista mitte alati pidev tõusujoon ja väljapaistvate loominguliste võitude rohkus. Kirjaniku talenti tõestavad veenvalt küll juba esimesed õnnestunud proosajutud, kuid «Mäetaguse vanadest» viis «Juuditi» ja «Kõrboja peremeheni» eneseületamist nõudev loominguline töö, mis toimus raskeis tingimustes. Iseloomustades kaasaegse eesti kirjaniku olukorda ja töötingimusi, kirjutab Tammsaare ise: «Inimesel on kaks vägevat vaenlast — tema omad maised nõrkused ja ümbritsevad olud.» [1] Mis puutub maistesse nõrkustesse, siis oli Tammsaarel jõudu nende ületamiseks rohkem kui mitmel teisel tema kaasaegsel, kuid ümbritsevad olud olid tema kirjanikuteel ahistavamad kui enamikul tema kaasaegsetel.

Väljapaistvate saavutuste eeltingimuseks on autori talent ja töökus. Talent töökuseta on määratud hääbumisele ja töökus talendita ei vii kunstis suurtulemusteni; omapärase kirjanikunatuurini jõutakse ikka ainult talendi ja töökuse õnneliku seose abil. Kahtlemata oli Tammsaare tugev kirjanduslik talent, aga alles töökus vormis tema talendi niisuguseks, et võime Tammsaarest rääkida kui omapärasest ja suurest romaanikirjanikust.

Aga enne, kui Tammsaare võis lõplikult ja järjekindlalt anduda kirjanduslikule tegevusele, pidi ta selgusele

[1] A. H. Tammsaare, Ed. Vilde pidustuste lõpul. «Vaba Maa» 10. III 1925, nr. 57.

jõudma oma kutsumuses. Oma kutsumusest sai Tammsaare teadlikuks võib-olla õige varakult; millal ta aga kogu energiaga pühendus ainult oma kutsumuse järgimisele, seda polegi nii kerge fikseerida. Võib-olla langeb see murrangumoment Tammsaare üliõpilasaastaisse, mis olid kirjanikule maailmavaateliste ja esteetiliste tõdede selgema väljakujunemise perioodiks. Üks on aga kindel — oma kutsumust järgis Tammsaare haruldase visaduse ja kindlusega ning selles on tema edu üks saladusi. Kutsumuse tunnetamine andis kirjanikule jõudu tööks ja takistuste ületamiseks, see on sidunud teda loomingulise tööga ka rasketel haigusperioodidel.

Kutsumuse tunnetamisega võrdselt tähtis oli asjaolu, et Tammsaare mõistis ise õigesti töö osa talendi kujundamisel. Ta mõistis töö ülitähtsat osa mitte ainult üksikisiku saavutuste teel ja pidas tööd igasuguse kultuurilise progressi paratamatuks eeltingimuseks. Otse programmilise järjekindlusega väljendab ta seda ise:

«Aga üks on kindel: kui me oma oludes midagi tõesti omapärast mõtleme luua, mis pole nipenäpe lähemalt või kaugemalt ilmaturult, siis ootab meid raske ja kestev töö, mis nõuab sitket ja püsivat jõudu vaimlisel alal: midagi selletaolist, nagu on olnud nii mõnelgi meie mehel kehaliselt. Ja tõekspidet omas asjas, veendumust, otse pöörast, peaaegu naeruväärist usku vajame kõigele lisaks või alustingimuseks.» [2]

Selle oma kreedo sõnastas Tammsaare nii selgelt küll 1925. aastal, kuid tegelikult oli ta ise seda järginud juba paarkümmend aastat.

Mõjutegurite hulgas, mis määrasid lõpptulemusena kirjaniku maailmavaate ja elukäsituse, on oma osa kirjaniku vanematekodul. Tõsi, Põhja-Tammsaare talu minetas juba kirjaniku kooliajal otsustava tähtsuse Tammsaare elus, sest sinna pöördus ta harva tagasi. Tema teiseks koduks kujunes venna metsavahitalu Koitjärvel. Kuid just sealt Põhja-Tammsaare talust näib pärinevat kirjaniku talupoeglik tasakaalukus, asjalik ja praktiline meel, mis jääb Tammsaarele oma-

[2] A. H. T[a m m s a a r e], Meie kultuurist. «Vaba Sõna» 1925, nr. 2, lk. 43.

seks elunähtuste hindamisel. See asjalik talupojameel varjutab isegi kihelkonnakoolis noore Tammsaare kirjanduslikku maitset. Tammsaare tegi oma esimesi luulekatseid ajal, millal epigoonlik isamaaluule Koidula-Veske matkijate sule all oli lausa üle ujutamas kirjanduslikke väljaandeid. Kuid suuresõnaline isamaapaatos puudub Tammsaare luuletuste vihikus, küll aga leiame sealt algelisele realismile omaseid pilte kodumäest ja jõest selle lähedal. Veel edasi — tema esimeste kirjanduslike mõjutajate hulgas on realistlik-asjalik J. Tamm ja J. Liiv, me ei tea midagi Koidula-vaimustusest ega «Tasuja»-ihalusest, mis nonde aastate kirjanduslikele algajaile oli nii üldomane. Tammsaare realistlik elu- ja kunstitaju märkas võib-olla intuitiivselt lõhet epigoonliku lüürika ilutsemise ja tegeliku elupildi vahel isegi enne, kui kujunesid kirjaniku esteetilised vaated. Kuid tähendusrikkam on, et Koidula tundeehtne isamaalüürika, mis värsistatud sugereeriva jõuga, ei ole leidnud Tammsaares erilist kõlapinda. Kui paatose- ja tundevaene on Koidula värsside kõrval J. Tamme asjalik ja lihtsakoeline luule, millega Tammsaare leidis sisemise kontakti. On midagi Tammsaare elu- ja kunstikäsituses, mis on talle vastuvõetamatuks teinud suuresõnalise ja paatosliku tundeväljenduse juba esimeste kirjanduslike katsetuste ajal.

Oleks aga ühekülgne, kui kodutalu tingimustes kujunenud asjalikku ellusuhtumist peaksime ainukeseks sealt päritud omaduseks. Veelgi tähtsam näib olevat sooäärses talus noormehesse juurdunud talupoeglik tööarmastus, mis kujunes kirjaniku elukäsituse põhialuseks. Kui Tammsaare hiljem mõnelgi korral heitles süveneva skepsisega, näeb ta töös ainukest vahendit, mis võib päästa ummikusse sattunud indiviidi. Loova töö ülistamine kujuneb A. H. Tammsaare loomingu üheks graniitseks nurgakiviks. Tundes seda töödrühkivat ja halastamatult karmi looduse vastu võitlevat isakodu, saab mõistetavaks, miks tammsaarelik elukäsitus peab tegu alati väärtuslikumaks õõnsakõlalisest sõnast. Siit saab mõistetavaks, miks isamaa-armastus tammsaarelikus tähenduses on kõigepealt tegu isamaa heaks — kas või väikegi, siit saab mõistetavaks, miks just tema lõi hiljem Vargamäe Andrese —

selle monumentaalse töömehe. Lugupidamine loova töö vastu on nii põhiline joon A. H. Tammsaare elukäsituses, et seda ei saa pidada hiljem filosoofilisest tarkusest või elukogemustest omandatud juhtmõtteks, vaid see pärineb juba lapsepõlve-aastaist. Seejuures on vist asjatu veel kord rõhutada, kui tähtis oli kodupaik Tammsaarele kui kirjanikule, sest sealt pärinesid tema esimeste teoste karakterid ja ka neid ümbritsev loodus-lik panoraam.

Oluline on seegi, et noor Tammsaare oli kodukoha talupoegliku miljöö ja mõttemaailmaga seotud 20-nda eluaastani, ilma et teiselaadilised kultuurimõjud oleksid temani jõudnud. Kodupaiga talupoeglik mentaliteet ja talupojakultuur olid selleks ajaks noorukisse jätnud jälje, mida hiljem ei suutnud kõrvaldada teised, sügavamad ja võimsamad kultuuriallikad, milleni kirjanik jõudis. Tammsaare võttis vastu mõjutusi rahvusliku liikumise ajal tekkinud talupojakultuurist, ainult rahvuslik iseteadvus ja vaimustus, mis lõid lõkkele lõunapoolsetes maakondades, jäid Järvamaa soode talupoegadele võõraks. Sellest ka Tammsaare hilisem skepsis ideoloogia suhtes, mis eelkõige toonitab rahvustunnet. Sellelt talupoeglikult aluspõhjalt ulatus Tammsaare hiljem mõistma XX saj. alguse vaimseid voole. Selles on tema arenguloo ja ka kirjanikunatuuri omapära.

H. Treffneri gümnaasium on teiseks äärmiselt tähtsaks etapiks Tammsaare arenguteel. Saabunud Tartu ajal, millal Tartu demokraatide grupp, kes koondus «Rahva Lõbu-lehe» ümber, oli oma tegutsemise kõrgperioodil, sattus ka Tammsaare demokraatlike ja ratsionalistlike vaadete orbiiti. Kaasaegse loodusteaduse avastused, mida selles ringkonnas tunti, aga samuti darvinism, põhjustasid murrangu noores kirjanikus, kes vabanes võrdlemisi kiiresti religioossetest tõekspidamistest.

A. H. Tammsaare üldist arengukäiku silmas pidades on Treffneri gümnaasium tähtis eriti kahe momendi tõttu. Tammsaare sattus gümnaasiumis inimeste ringkonda, kes ei jaganud «Postimehe» vaateid. Aegamööda, kuid järjekindlalt kaugeneb Tammsaare trefneristina sellest ideoloogiast, mida levitas «Postimees». «Rahva Lõbu-lehel» on selles oma osa, aga küllap oli

ka Tammsaare ratsionalistlikule mõttelaadile «Postimehe» väikekodanlik vaimulaad vastuvõetamatu.

Tammsaare esteetiliste vaadete arengule avaldasid Treffneri gümnaasiumis mõju darvinism ja moodsad loodusteadused. Tema kirjanikupilk avastas nende tõttu inimeses omadusi, milleni teistel oli raskem jõuda. Võrdlemisi lühiajalise kirjandusliku tegevuse järel mõistab ta, et inimlikku käitumist determineerivad kahesugused mõjufaktorid: bioloogilised, millele allub iga üksikindiviid, ja ühiskondlikud, mis erisuguste ühiskonnakihtide juures on isesugused. Kui arvestada kirjanduse ja esteetilise mõtte arengut üle-euroopalises ulatuses, siis ei ole bioloogiliste mõjufaktorite arvestamine käesoleva sajandi alguses debüteerinud kirjanikul muidugi mingi originaalne avastus. Naturalistid olid mitu aastakümmet varem absolutiseerinud iniminstinktid, nendest lähtus ka psühhoanalüütiline koolkond, mis Tammsaarele ei jäänud tundmatuks. Aga Tammsaare esteetika omapära on selles, et ta ei lähe mööda instinktidest ega ka absolutiseeri neid, nagu tegid naturalistid või freudismi kummardajad. Peamine ongi selles, et Tammsaare oskas instinktide-avastusest teha loominguliseks tegevuseks oskuslikke ja mitte ühekülgseid järeldusi. Tema loomingu paremas osas on kirgedel ja karakteri sügavusse peidetud tungidel loomulik-lihtne väljendusvorm, mis teeb nad mõistetavaiks ja vastuvõetavaiks. Tammsaare naistegelastes on emainstinkt ja ematunded nii järjekindlalt rõhutatud, et see tuleneb ainuüksi loodusseaduse tunnetamisest. Tammsaare varasema loominguperioodi naistegelaste galerii on rikkalik: seal on sõnakad ja agarad külaeided, kes ei anna oma õigust käest, seal on esimestest tundevibreeringutest haaratud tütarlapsed ja tunnetega mängivad linnapreilid, aga seal on ka Tiksi, kes intuitiivselt mõistab oma eesmärki ja jõuab niimoodi õnneni, seal on elujanuline ja kirglik Juudit, kes ihaldab kuningapoegi ilmale kanda. Niisuguseid käitumisajendeid, nagu märkame Tiksis ja Juuditis, ei ole Tammsaare-eelses eesti kirjanduses.

Tammsaare esteetika köitvamaks omaduseks on tasakaal *ratio* ja instinktide vahel, milleni kirjanik on jõudnud elunähtuste tähelepaneliku jälgimise ja dialektilise

analüüsi abil. Kirjandusest võib tuua palju näiteid selle tasakaalu rikutuse kohta. Harva annab instinkti ja *ratio* süntees nii harmoonilise tulemuse kui Tammsaarel «Kärbses» ja «Kõrboja peremehes» ning hiljem suuremates romaanides. Tammsaare on filosoofilise kallakuga kirjanik, kuid mitte külm ja kuiv intellektualist. Olles ise ratsionalistliku maailmavaatega kirjanik, suutis ta avastada ka instinktide-pooluse inimeses — selles on tema elutunnetuse omapära.

Uusi jooni Tammsaare maailmavaatesse tõi 1905. a. revolutsioon. Rahvamasside võimas liikumine, revolutsioonilaine, mis tõusis kogu Venemaal, avaldas mõju noore kirjaniku vaimsetele otsingutele. Lõpuks kees revolutsiooniline tegevus kirjaniku Tallinna-päevil lausa tema ümber: toimusid põrandaalused koosolekud, Tallinna vabrikutes streikisid töölised. See revolutsiooni aktiivne mõju kajastub ka kirjaniku tolleaegses loomingus: A. H. Tammsaare oli üks neid kirjanikke, kelle sulg ulatus revolutsioonisündmusi kujutama juba noil võitluse päevadel.

Ent ikkagi kujunes Tammsaare tutvumine 1905. a. revolutsiooniga teoreetiliseks, mitte praktiliseks võitluskooliks, mille tegid läbi mitmed teised «Teataja» kaastöölised. Töölisklassi võitluse põhiajendeisse ei suutnud Tammsaare sisse elada. Kas ei ole selleski oma osa sel talupoeglikul mentaliteedil, mille kirjanik võttis kaasa Põhja-Tammsaare talust. Ta ei suutnud revolutsiooni mõista nii nagu küla- või linnaproletaarlane, ta laskis end kaasa kanda aja revolutsioonilisest hoovusest, tegutses revolutsiooni huvideski, ei suutnud aga revolutsiooni-ideed enesega kaasa viia reaktsiooniperioodi.

Revolutsiooniteema kajastus Tammsaare loomingus juba revolutsioonisündmuste ajal. Kuid selle teema käsitlusestki nähtub tema elutunnetuse asjalik ja rahulik laad, millele jäi võõraks ajastu võitlusinnu pateetika. G. Suitsu inspireeris revolutsioonieelne ühiskondliku mõtte tõus kirjutama nooruslikke võitluslaule, Fr. Tuglase sulest sündis pateetiline «Meri»; kui asjalik on nende kõrval «Raha-auk», mille ideeline raskuspunkt on karistussalkade tegevuse metsikuse kujutamisel. Tammsaare ja Vilde vahel on ühenduspunkte vähe,

kuid 1905. a. sündmused on juhtinud neid ühistele teemadele. Tammsaare taandus revolutsiooniteema juurest kiiresti ja nagu kauge kajastusena sellest kostab võitlusmotiiv miniatuuris «Kuningas ja ööbik», mis näitab vabaduse ja armastuse ideaalide vastupandamatut jõudu.

Ülikooliaastail tegi Tammsaare kaasa sellesama ideoloogilise taandkäigu revolutsiooniliste ideede juurest üksikisiku moraaliprobleemide juurde, mis iseloomustab üldiselt suurt osa kaasaegsest intelligentsist. See nähtub nii esteetiliste vaadete mõnesugusest revideerimisest kui ka kirjaniku proosaloomingust. Kunsti funktsiooni näeb Tammsaare ülikooliaastail teisiti kui revolutsioonipäevil. Kuid seejuures tuleb otsekohe tõmmata eraldav piir Tammsaare taandumise ja nende vahele, kes revolutsiooni nurjumise järel langesid reaktsiooni sõiduvette. Tammsaare jäi ka ülikoolipäevil demokraadiks, kes toonitas oma hoiakut nii isikliku käitumisega kui ka publitsistikas. Tartu üliõpilaskonna buršikommetega, väikekodanliku meelelaadiga, kodanliku kultuuripoliitikaga, mida Tartus teostasid «Postimehe» ringkonnad — kõige sellega oli Tammsaare opositsioonis. Tema positiivne programm oli sellal muidugi piiratud, kuid siiski järjekindel: demokraatlike ideaalide toonitamine reaktsiooni pealetungi ajastul oli progressiivse väärtusega.

Eraldav piirjoon lahutab Tammsaare revolutsioonijärgset loomingut dekadentismist. Võib küll tõdeda, et tema jutustuste ideestik kitsenes, et karakterimaaling on tunduvalt mannetum, kui oli varasemais külaainelistes jutustustes, kuid neis on selgelt toonitatud eitav suhtumine revolutsioonijärgsesse muganevasse, väikekodanlikult olesklevasse intelligentsi. Kirjanikul lihtsalt ei õnnestunud linnamiljööst luua esialgu täisverelisemaid karaktereid.

Ülikooliaegsel lugemusel on suur mõju Tammsaare arengukäigule. See viis kirjaniku Euroopa moodsate kirjanduste tasapinnani, ta süvenes maailmakirjanduse klassikasse, kuid ka autoreisse, keda iseloomustab «sajandi lõpu» vaim. Algab ühtlasi Tammsaare süvenemine filosoofia eri suundadesse. Tutvumine filosoofilise kirjandusega ei vii Tammsaaret siiski mingi filosoofilise

süsteemi omaksvõtmiseni: ta loeb antiikfilosoofe, Kanti ja ka sajandi lõpu idealiste. Kirjaniku tugeva realiteeditunde tõttu jäi kõigepealt ikkagi tegelikkus peamiseks allikaks, kust kirjanik leidis loominguks suunavaid ideid ja ainet. Tammsaare ei hakanud tegelikkuse fakte hindama filosoofiliste süsteemide järgi, vaid käsitas filosoofiat kui vaimuelu avaldust, mis aitab kaasa tegelikkuse mõistmisele, kuid ei tohi kitsendada ja suruda ühekülgsesse raami elu mitmekülgseid ja vastuolulisi nähtusi. Tammsaare ei ole filosoofiline kirjanik selles mõttes, et kujutaks tegelasi, kelle mõttemaailm järgib mingit filosoofilist süsteemi, ta ei ole filosoofiliste päevatõdede propageerija ei belletristikas ega publitsistikaski. Tema filosoofilisus avaldub kõigepealt elunähtuste mõtestamises, igapäevase elusündmuse või inimliku käitumisnormi juurest mingi üldinimlikuma tõeni juhtimises. Seejuures piisab tal mõnikord pisisündmusest, et selle taga avada sügavam mõte. Tema filosoofilised mõtisklused juhivad inimsuse ja inimlikkuse juurde, on määratud selle avamiseks, mis inimeses on kaunist või ka vastuoksuslikku, õilsat või vanameelset, ta ei juhata inimest mingi kindla filosoofilise tõe või süsteemi juurde. Elunähtuste ja inimsaatuste mõtestamises on Tammsaare aga päris järjekindlalt dialektik: ta suudab mõista vastuolude keerukat kompleksi inimese hinges.

Esimese maailmasõja aastad süvendasid tunduvalt pessimismi Tammsaare elukäsituses. Kirjanik, kes nii järjekindlalt oli maailmakirjanduse ja filosoofia varasalvedest otsinud püsivamaid ideaale, võis haigusaastail jälgida, kuidas Euroopa rahvad mõttetus sõjas hävitasid üksteist. Tsivilisatsioon ja tehnika olid rakendatud inimese hävitamiseks; Lääne-Euroopa kõrge kultuur oli nagu moondunud iseenese vastandiks — mida kõrgema kultuuriga riik, seda võimsamad on vahendid inimese hävitamiseks. Eeskujud, kellesse kirjanik seni oli uskunud, osutusid väärtusetuiks. Ei suutnud kodanlik demokraatia sõda ära hoida. Lääne kultuuri parem osa jäi küll sõjavastasele positsioonile, kuid Tammsaarele ei jäänud märkamatuks ka selle kultuuri šovinistlikud ja antihumanistlikud suunad. Kirjaniku enese haiguski süvendas temas pessimismi. Siiski ei võtnud Tamm-

saare omaks Euroopas levivat meeleheite ja masenduse filosoofiat, mille üheks rajajaks oli O. Spengler. Sajandi lõpu empiirikute ja agnostikute inimmõistuses kahtlemine on Tammsaarele võõras ning ta ironiseerib selle üle. Nii ei suundu Tammsaare skeptitsism meeleheitesse, vaid süütab kirjanikus iroonialätte ja viib kriitiliste mõtteavaldusteni kultuuri ja tsivilisatsiooni aadressil, mis pole võimeline teenima inimkonda. Tammsaare kui kultuurikriitik sündiski Esimese maailmasõja ajal sellest pessimismist, mille temas tekitas kultuurielu mandumine sõjaaegses Euroopas.

Tundes Tammsaare skeptilist hoiakut revolutsiooni suhtes, on mõistetav ka tema lojaalsus kodanliku riigiga. Kuid see ei tähenda, nagu lepiks Tammsaare nende vastuolude ja ühiskondlike pahedega, mida sisaldas endas kodanlik võim Eestis. Tõsi, esialgu võtab nende avastamine veel Tammsaarel aega, kuid demokraadina ei sule ta silmi kodanliku süsteemi pahede ees. Ta ei teinud järeleandmisi kodanlikule kirjanduspoliitikale oma ideeliste ja esteetiliste tõekspidamiste arvel, vaid temast kujunes üks teravasõnalisemaid ühiskonnakriitikuid eesti tolleaegses kirjanduses.

2

Oma andelaadilt oli Tammsaare eepik, kelle peamine tugevus seisis karakterite sügavas läbitunnetamises ja erisuguseisse inimtüüpidesse sisseelamises. Ta tunneb end kõige kodusemalt suurvormides, kus on aega süveneda karaktereisse, arendada sündmustikku, põigata siin-seal arutlustesse, kus võib lugejale pakkuda oma intensiivse mõttetöö vilja — säravaid paradokse. Tema aineesitus on rahulik ja aeglane. Kui ta peatub mõne stseeni juures, siis ikka selleks, et see põhjalikult välja maalida. Sellepärast ongi mõistetav, et žanrid, milles vorminõuded asetavad teatava piduri aine vabale esitamisele, ei ole Tammsaarele eriti meeldinud, sellepärast eelistabki ta jutustust novellile ja tema hilisemais romaanideski ei ole sündmustik eriti tugevasti kontsentreeritud. Ta oli spontaanselt loov kirjanik,

kes kord valmismõeldu ja läbitunnetatu sõnastas kiiresti.

Tammsaare aeglasevõitu jutustamislaad reedab temas rahuliku, otse põhjamaiselt jaheda temperamendiga kirjanikku. Eepilise rahulikkuse ja asjalikkuse säilitab Tammsaare stiil ka sündmuste kulminatsioonipunktides. Tema sõnastusele varasemal loominguperioodil on hallust ja värvivaesust ette heidetud. Mõnevõrra on see õige, eriti kehtib etteheide nende teoste suhtes, milles karakterimaaling on nõrk. Tammsaare on oma loominguprotsessis nii tugevalt seotud kujutatava karakteri tunnetamisega, et kirjaniku stiil muutub siis hallitooniliseks, kui karakteri läbitunnetamine pole küllaldane, kui kirjanik maalib talle vähem tuntud inimeste ringkonda. Nii on see üliõpilasnovellides, kuid ka «Kahes paaris».

Oleks aga ühekülgne iseloomustada Tammsaaret kui asjalikku ja temperamendivaest realisti, kui unustaksime esteetiliste kategooriate mitmekesisuse, mis peitub tammsaarelikus esteetikas. Tammsaare realismi rikastavad kõigepealt huumor ja lürism. Tema omapärases kirjanikunatuuris on koomilise tunnetamisel tähtis koht. Tammsaare huumor on humanisti inimsõbralik naeratus inimese nõrkuste üle, mis üldreeglina on alati sõnastatud suure diskreetsusega. Tema huumoriga seostub varasema perioodi teostes ikka lepitav-mõistev põhihoiak, mis saadab koomilisse valgusesse asetatud tegelasi.[3] Tammsaare huumor lähtub kujutatava tegelase karakterist, otsitud situatsioonikoomikat väldib kirjanik järjekindlalt. Huumori väljendusvahendid on nii tagasihoidlikud, et raske on mõistagi, kuidas kirjanikul õnnestub edasi anda koomilist ainekäsitlust. Tammsaarel ei ole eesmärgiks koomiliste situatsioonideni jõudmine, vaid tema huumori mõistev naeratus tekib inimese põhjalikumast vaatlemisest: Tammsaare on avastanud oma tegelases midagi koomilist ja püüab seda lugejalegi mõistetavaks teha. Sageli lisandub huumorile tragikoomiline varjund, mis saadab näit. Käbe-

[3] Vt. H. Siimisker, Koomilisest A. H. Tammsaare varasemas loomingus. Paar sammukest... II. Tartu 1961, lk. 232.

Kaarli tegevust. Nagu Tammsaare rõõm pole peaaegu kunagi vaba nukruse vaevalt aimatavast kõrvalvarjundist, nii on tema huumorgi ainult harva puhas tragikoomilisest kõrvaltoonist.

Tammsaare kui satiirik sündis tunduvalt hiljem humoristist. Kirjanik pidi nägema paljude tõdede kummulikeeramist ja väär-arengut kodanlikus ühiskonnas, enne kui tema rahulikus talupojameeles tekkis protest, mis süütas satiiritulva. Aga olles kord süttinud, andis see leeke ja sädemeid, millel pole tähtsust ainult Eesti olude kritiseerimisel. 30-ndate aastate satiirilised teosed omavad probleemide kandvuse ja kriitika teravmeelsuse tõttu üle-euroopalist tähtsust. Varasemal perioodil on Tammsaarest kui satiirikust raske rääkida, sest sellel puudub hilisema Tammsaare teravus. See avaldub mõnes paradoksis, tegelase virildunud mõttekäigus või tundeelamuse ebaloomulikkuses. Kuid on märgatav siiski teatav satiiriline virvendus, mis saadab mõne teose sündmustikku, isegi «Varjundite» kõrvaltegelasi.

Lürismil on Tammsaare varasemas loomingus suurem erikaal kui satiiril, hiljem kujunes olukord vastupidiseks. Lüüriline element on eesti proosakirjanduses varemgi tugev olnud, Tammsaare oli selles osas traditsiooni jätkaja. Lürism on Tammsaare kirjanikunatuurile sügavalt omane, see annab värvingu mitmele tema teosele. Seejuures tuleb rõhutada, et Tammsaare debüteeris ajastul, millal lüürilise elemendi osa proosas oli taandunud minimaalseks — kriitiliste realistide esteetikas ja kujutamislaadis ei ole sellel nimetamisväärset kaalu. Sajandi alguse juhtivad prosaistid Ed. Vilde ja E. Peterson-Särgava tõestavad seda eesti kirjanduse baasil. Tammsaare proosas helisevad aga lüürilised toonid esimestest õnnestunud teostest alates. Näib küll nii, et lüürilised meeleolupildid ja mõtisklused on noorel Tammsaarel lahutamatult seotud sünnipaiga loodusega. Loendamatuil kordadel põikab kirjanik ikka jälle kodukoha tuttavaisse paikadesse, et pakkuda neist kirjeldusi, mida loorib lüüriline toon.

Lürism ei tungi noore Tammsaare teostesse aga kaugeltki niisuguse küpsusega kui huumor, vaid on esialgu segatud sentimentaalsusega; see omandab aega-

mööda selle leebe nukruse või kirka õhulisuse, nagu näeme «Kõrboja peremehes».

Tammsaare lürism avaldub kahel viisil: tegelaste lüüriliste hingeseisundite kirjeldamisel või saadab loodusemaalinguid. Seal, kus lüürilised elamused või kirjeldused on tabatud kunstipärase veenvusega, rikastavad nad Tammsaare kujutamislaadi ja annavad sellele tooni, mis on vastandiks tema kainele sündmustikumaalingule ja tihti karmihingelistele tegelastele. Mõnikord kerkivad lüürilised mõtisklused aga nagu ootamatult ja haaravad kaasa kirjanikugi, nagu on juhtunud «Kärbse» viimases peatükis.

Tammsaare on tunnetanud, et igasugune liialdus kunstis, mis hävitab psüühilise usutavuse, hävitab ka kunstiteose. Sellest tuleneb nähtavasti tema eriline tagasihoidlikkus dramaatiliste sündmuste sõnastamisel. Kusagil ei ole Tammsaare nii objektiivne ja napp väljendusvahendite valimisel kui dramaatiliste situatsioonide kirjeldamisel; ta isegi hoidub nendest, nagu «Kõrboja peremehes», ja teatab juhtunust kaudsel teel. Kirjanik on veendunud, et dramaatilise sündmuse usutavus saavutatakse siis, kui sündmusi kannavad läbitunnetatud karakterid, et autoripoolne toonivärving sündmuse kirjeldamisel ei suuda ebadramaatilist teha dramaatiliseks. Ja sellepärast tõmbubki autor diskreetselt tagasi, kui tema tegelased võitlevad raskeid võitlusi iseenese või saatusega. Meenutatagu, kuidas sureb Kaarel «Vanades ja noortes». Ja kui Anna saab teada Villu surmast ega oska oma saatusega midagi peale hakata, kirjeldab Tammsaare Anna sisemiste heitluste asemel ainult tema minekut metsateed mööda. Aga niisugustes stseenides võidutseb tunnete intensiivsus sõnaliste vahendite üle, mis jäävad nagu teisejärguliseks.

Ja lõpuks — Tammsaare realismi oluliseks omaduseks on psühholoogiline teravdatus. Selleni viis kirjaniku tema huvi inimese vastu, kõige vastu, mis peitub inimeses. Inimpsüühikasse süvenemisel käis Tammsaare eesti proosas pioneeriteed ja tulemusteni ei jõudnud autor kiiresti. Tema üliõpilasnovellid on omamoodi psühholoogilised etüüdid, mis on loodud enne suure-

mate kompositsioonide juurde asumist. Kuid tähtis oli see, kuhu Tammsaare jõudis «Juuditit» ja «Kõrboja peremeest» kirjutades. Sealt alates ei kujuta Tammsaare enam inimpsüühikat «üldse», vaid ikkagi eri keskkondadesse ja klassidesse kuuluvate inimeste psüühikat. Tammsaare ei loo tegelasi, kellesse koonduksid ainult klassiomased jooned, vaid tema inimesekujutus algab ikka eredalt individualiseeritud tüübist. Tegelase psüühika keerdkäikude ja varjundite tabamisel oli ta «Kõrboja peremeest» kirjutades tunduvalt kaugemale jõudnud kui kaasaegsed eesti prosaistid. Oli tehtud eeltöö selleks, et võisid õnnestuda suurte romaanide tegelased.

3

A. H. Tammsaare esteetiliste vaadete arengust võib rääkima hakata alates kirjaniku gümnaasiumiõpinguist Treffneri koolis. Tuleb aga mainida, et veel enne, kui Tammsaare omandas mingisuguseid teadmisi realismist või romantismist, oli tal kahtlemata eeldusi kujuneda realistliku elu- ja kunstitunnetusega kirjanikuks. Tema luulekatsetuste ja varasemate jutustuste realismielemendid kinnitavad seda väidet. Kui Tammsaare gümnaasiumis omandab esimesed teoreetilised teadmised esteetika alalt, satub ta nagu soodsa juhuse tõttu mõjutuste alla, mis on kooskõlas tema loomupäraste kirjaniku-eeldustega ja suunavad teda kiiresti arvestatavate tulemusteni. Nagu loodusteaduste ja darvinismi võidukäik kord maailmakirjanduses süvendas realismi ja realistlikku kunsti, nii toimus see ka Tammsaare juures. Loodusteaduslike huvide pinnalt, realistliku lektüüri eeskujudest ja nn. natuurilähedust propageerivast teoreetilisest õpetusest kasvasid välja Tammsaare varasemad esteetilised vaated. Võib aga olla, et vähem neil kui oma loomupärasel realismitundel rajanevad tema esimesed suuremad kirjanduslikud võidud — «Kaks paari ja üksainus» ning «Vanad ja noored». Kui Tammsaare XIX sajandi realistide loomingu kõrval juba H. Treffneri koolis luges naturalistide loomingut, siis ei saa väita, et naturalistliku kunstiteoo-

riaga [4] tutvumine oleks talle kahjuks tulnud. Natuurilähedusel on oma osa selles, et Tammsaare hakkas põhjalikult ja mitmekülgselt väljajoonistatud karakterit pidama kirjanduslikus teoses kõige tähtsamaks. «Vanad ja noored» ning «Mäetaguse vanad» on loodud samal ajal, millal Ed. Vilde ja E. Peterson-Särgava kirjutasid oma teravalt sotsiaalsed teosed, kus karakterikujutuse kõrval on tähtsad ka sotsiaalne probleem ja miljöö kujutamine. Tammsaaregi visandab oma teostes miljöö, kuid ei sellel ega sotsiaalsel probleemil ole teose üldstruktuuris seda kaalu mis E. Peterson-Särgava «Paisetes» või Ed. Vilde romaanis «Külmale maale». See nagu kaoks «Vanades ja noortes» karakterimaalingu taha. Ja kuigi «Kaks paari ja üksainus» oma troostitute piltide fotograafilise täpsusega muutub sotsiaalseks süüdistuseks, ei teravda kirjanik sealgi omalt poolt sotsiaalset probleemi. Peaaegu vastandlikud on selles mõttes Tammsaare «Kaks paari ja üksainus» ning E. Peterson-Särgava «Tulge appi!», kuigi mõlemad kujutavad keskkonda, kuhu tõepoolest oleks abi vaja.

H. Treffneri koolis viibimise ajal kirjutas Tammsaare teoseid, mis rikastavad sajandi alguse eesti realismi üldpilti. Kujutades külamiljööd, mis tuttav J. Liivi ja A. Kitzbergi loomingust, on Tammsaare kunstiline käekiri eredam ja mitmekesisem mainitud eelkäijate omast, eriti kui võrdluseks võtta A. Kitzbergi proosalooming.

Kuivõrd ajastu probleemid ja ideed suutsid mõjutada Tammsaare loomingut, seda näitavad ajakirjanikupäevade teosed. Sotsiaalne tendents on revolutsioonieelse Tallinna olustiku tõttu tunduvalt tugevnenud. Jutustused «Raha-auk» ja «Päästmisel» ei olekski nagu sama autori kirjutatud, kes alles hiljuti oli loonud

[4] Antud kontekstis ei saa väljendit «naturalism» mõista tänapäevases tähenduses. Tänapäeva nõukogulikus kirjandusteaduses tähistab naturalism kord ebatüüpilist üksikfakti, kord võigast stseeni, kord rafineeritult perversset ja isegi obstsöönset kirjandust. Ajalooliselt tähendab nn. Zola-naturalism, millest lähtuvad teised naturalistide koolkonnad saksa kirjanduses ja mujalgi, natuuri- ja loodusläheduse. Saksa naturalistide loomingu ja teoreetiliste teoste abil jõudis A. H. Tammsaaregi nn. natuurilähedusenі.

«Mäetaguse vanad» ning «Käbe-Kaarli ja tema noore naise». Sotsiaalse idee tugevnemine näitab küll kirjaniku reageerimist ajastu põletavaile probleemidele, kuid kirjanik ei ole suutnud varasemast loomingust tuntud sügavusega sisse elada neid probleeme kandvaisse karaktereisse. Probleemiteravuse ja ühiskondliku protesti seisukohalt on «Raha-auk» kahtlemata «Paisete» löögijõuga, kuid tema kunstiline teostus on ebaühtlane. Tuleb mainida, et katsetustest hoolimata ei leidnud Tammsaare ajakirjaniku-aastail veel tema kirjanikunatuurile vastavat sünteesi sotsiaalse probleemi ja karakterikujutuse vahel. On arvatavasti päris õige järeldada, et ta ise seda tunnetas. Mõistes ise nende revolutsiooniaegsete jutustuste karakterikujutuse algelisust, suunas Tammsaare pilgu teisale. Nii sündiski psühholoogilise probleemiga «Uurimisel».

Kõige üllatavamaks murranguks Tammsaare loominguteel tuleb pidada XIX sajandi realistidele omaselt kujutamislaadilt, mis andis ilme tema varasemale loomingule, üleminekut impressionistlikule kujutamismaneerile 1908. aastal. Miks Tammsaare kiindus korraga psühholoogilisse impressionismi, sellel näib olevat mitu põhjust. Kõigepealt tuleb arvestada, et linnamiljöösse ja linnaelaniku karakterisse ei suutnud Tammsaare sisse elada niisuguse kergusega nagu maamiljööst pärinevaisse. Puudus lapsepõlvest talletatud tähelepanekute rikkus, puudus too vahetu kontakt, mis oli saavutatud sooäärsete talunike ja kehvikutega, puudus sellest hoolimata, et Tammsaare oli viimased 10 eluaastat veetnud linnas. Teiseks otsis Tammsaare psühholoogilisele novellile ka erisugust kujutamislaadi ja otsingud viisid parajasti Lääne-Euroopast meile jõudva impressionismini. Muidugi ei ole impressionistlik kujutamislaad üliõpilasnovellides ainuvaldav, näit. seguneb see «Noortes hingedes» tavalise asjaliku realismiga ning jutustuses «Üle piiri» võib märgata ainult üksikuid impressionistlikule kujutamislaadile omaseid jooni. Et aga Tammsaare impressionismi teooriaga on tutvunud, seda tõestab «Varjundid».

Kuigi naturalismi ja impressionismi sugemeid leidub noore Tammsaare mõnes teoses, ei ole nende kirjanduslike voolude teoreetilised põhialused talle tõsiselt

imponeerinud. Ta on neid kirjanikke, kes üheski teoses ei mahu täielikult mingi kirjandusliku voolu raami, sest ta pole kirjanduslike voolude teoreetilisi tõdesid võtnud kunagi puhta kullana. Tammsaare esteetika kujunemises on nende kogumõju väike. Need on jätnud siin-seal jälje Tammsaare kujutamislaadile, mitte tema suhtumisele kujutatavasse; nende mõju ulatub kõigepealt kujutamistehnika piirkonda, mitte ideelis-filosoofiliste probleemide ringi, mida suunasid teised tegurid.

«Juudit» ja «Kõrboja peremees» tähistavad kõrgemale astmele jõudmist Tammsaare loomingus. Vastuoluliste omaduste põiming inimhinges on Tammsaaret varemgi köitnud, kuid nii monumentaalset tulemust ei andnud see varem kui «Juuditis». «Kõrboja peremees» tähistab kirjaniku tagasipöördumist maatemaatika käsitlemisele, millega on seotud tema esimese loominguperioodi paremad saavutused. «Juuditis» näitab Tammsaare end küpse mõtlejana ja jõuliste karakterite loojana, «Kõrboja peremehes» on karakterimaalingu kõrval tähtis osa meeleolupiltidel ja kusagil tegelaste hingesügavusis liikuvail tundevarjundeil. Ühtlaselt on aga välja peetud mõlema stiil. «Juuditile» annavad põhitooni drastilised stseenid, kired, mida erakordseis situatsioonides enam miski tagasi ei hoia, «Kõrboja peremehes» on inimtungide ja -kirgede üle laotunud otsekui meie põhjamaise suveöö hämarus. Ka «Kõrboja peremehes» mõjutavad sisetungid inimsaatusi, kuid neist häbenetakse rääkidagi. Need oma olemuselt erinevad teosed näitavad, et kirjanik suutis sisse elada vastandlikesse miljöödesse.

Väliste ja sisemiste mõjufaktorite kogusumma viis Tammsaare «Kõrboja peremehes» XX sajandi realismi tasapinnale. See realism ei ole parimas osas kriitiliselt hoiakult nõrgem möödunud sajandi realismist, kuid tal on siiski tunduvaid erijooni. XX saj. realismi iseloomustab kõigepealt sügavam huvi inimpsüühika vastu, ta on üldiselt meeleolurikkam, stiilivarjundite poolest mitmekesisem kui asjalik-objektiivne XIX sajandi realistlik romaan. «Kõrboja peremees» kui Tammsaare esikteos selles uues realismifaasis paistab silma meeleolupiltide rohkuse ja tegelaste peidetud käitumisajen-

dite poolest. Ent karakterimaalingus on kirjanik jõudnud kõrguseni, milleni eesti romaan enne teda oli ulatunud harva. Nii on «Kõrboja peremees» teos, millel eesti realistliku proosa arengus on uue etapi poole juhtiv osa.

«Kõrboja peremees» tõendas, et Tammsaare on küps suuremaikski kompositsioonideks ja ühiskondlikult kandvamate probleemide käsitlemiseks. Ning tema edasine areng selles realismi uues faasis näitas, et kirjanik ei sulgunud nende intiimsete probleemide ringi, mis iseloomustavad «Kõrboja peremeest». Ta pürgis uuesti avarama filosoofilise mõtte ja laiema ühiskondliku panoraami poole, tema stiilile jäi aga eepilise avaruse kõrval omaseks «Kõrboja peremehes» saavutatud intiimne soojus. Nii oli «Kõrboja peremees» viimaseks, kuid tähtsaks vahe-etapiks «Tõe ja õiguse» loomise eel.

РАННИЙ ПЕРИОД ЖИЗНИ И ТВОРЧ[illegible] А. Х. ТАММСААРЕ

РЕЗЮМЕ

Антон Хансен-Таммсааре (1878—1940) — классик эстонской литературы. Развив и обогатив традиции критического реализма, возникшего в эстонской литературе в конце XIX века, он внес решающий художественный вклад в эстонскую демократическую культуру. А. Х. Таммсааре достиг вершины своего творчества в годы буржуазной диктатуры. Его произведения отразили общий кризис буржуазного мира после Октябрьской революции. Писатель выступил как острый критик буржуазного общества, его культуры и морали. Его романы, рисующие жизнь крестьянства и интеллигенции, показывают тупик, в который эстонский народ зашел в буржуазном государстве. Его эпопея «Правда и справедливость» по своему эпическому размаху и по запечатленным в ней типам — своеобразное и исключительное явление в эстонской литературе. А. Х. Таммсааре — писатель эпического склада, его книги, полные ярких красок, таят в себе огромную познавательную силу. Иногда их пронизывает лиричность и юмор, иногда острая бичующая сатира. В этом сказывается художественный почерк А. Х. Таммсааре, замечательного, глубокого психолога. Зорким взглядом диалектика он проникает в духовную жизнь своих героев, облекая свои мысли в остроумные и меткие словесные формы. Лучшие романы А. Х. Таммсааре — «Хозяин усадьбы Кырбоя», «Правда и справедливость» и «Новый нечистый из самого пекла» известны в других республиках Советского Союза, а также и за границей.

В буржуазной Эстонии тогдашняя литературная критика посвятила много статей творчеству А. Х. Таммсааре; критические очерки о нем написали Фр. Туглас (1918) и М. Силлаотс (1927). Наиболее обширной работой о писателе явилось научно-популярное исследование К. Михкла «Жизненный путь и творчество А. Х. Таммсааре» (1938), содержащее много биографических данных. Буржуазное литературоведение, отличающееся формализмом и отдавшее дань фрейдизму, не смогло раскрыть идейно-художественные богатства творчества А. Х. Таммсааре. К обстоятельному научному исследованию творчества А. Х. Таммсааре в буржуазной Эстонии никто не приступал, а критика нередко оказывалась беспомощной в деле интерпретации произведений писателя, насыщенных мыслью и содержащих острую критику современного ему общества. Литературоведение Советской Эстонии, опирающееся на марксистскую методологию, достигло в раскрытии творчества А. Х. Таммсааре определенных успехов. Правда, первым исследованиям после Отечественной войны был свойствен односторонний социально-исторический подход, сужавший понимание всех ценностей творчества писателя. Изучение творчества А. Х. Таммсааре в Советской Эстонии начал Х. Тобиас, стремившийся раскрыть, прежде всего, идейное содержание больших романов А. Х. Таммсааре. Разносторонним и содержательным исследованием является небольшая монография Х. Сиймискер «А. Х. Таммсааре» (1962), в которой основное место все же отведено творческой биографии писателя.

А. Х. Таммсааре родился 30 I 1878 г. в Альбуской волости Ярвамааского уезда, в лесной деревне, затерявшейся островком среди болот, в крестьянской семье. Дома царила бедность, так как семья Хансен выплачивала помещику долг за хутор, а в семье было десятеро детей. Домашний уклад был насыщен духом глубокого уважения к труду и религиозной патриархальности. Отец враждовал с владельцем соседнего хутора, споры и судебные процессы длились десятки лет, отравляя еще более и без того горькую жизнь бедных людей. Уклад и обычаи родительского

дома, своеобразная угрюмая природа вокруг родной деревни оставили глубокий след в мироощущении писателя. Еще долго после того, как А. Х. Таммсааре оставил отчий кров, он многие явления жизни оценивал с крестьянской точки зрения. Творчество его раннего периода опирается на типы, которые встречались в родных местах, их ближайших окрестностях. Впоследствии писатель изобразил жизнь и быт этих родных мест в первом томе романа «Правда и справедливость».

Важными вехами в развитии молодого А. Х. Таммсааре являются годы его учебы в Вяйке-Маарьяском приходском училище и в частной гимназии Хуго Трефнера в Тарту. Обучаясь в Вяйке-Маарья (1892—1897), А. Х. Таммсааре попал в своеобразный центр культурной жизни крестьянства, так как в небольшом местечке занималось литературным трудом несколько поэтов (Я. Тамм, Я. Лийв, П. Якобсон), сыгравших немалую роль в эстонской литературе того времени. Заведующий приходской школой Якоб Тамм — один из зачинателей реалистической поэзии в эстонской литературе. В Вяйке-Маарья, находясь под влиянием Я. Тамма, А. Х. Таммсааре впервые пробует свои силы в литературе.

В гимназии Хуго Трефнера в городе Тарту А. Х. Таммсааре учился в 1898—1903 гг. Это были переломные годы в истории эстонской общественной мысли. В Тарту происходили частые волнения студентов, развернула свою деятельность группа демократической интеллигенции, ратовавшая в журнале «Рахва Лыбу-лехт» за дарвинизм и новые принципы экономики. Некоторые члены этой группы (И. Л. Юргенс, И. В. Вески, О. Мюнтер), а также преподаватели Тартуского университета (К. Покровский, М. Волокобинский) преподавали в гимназии Х. Трефнера. Мировоззрение А. Х. Таммсааре складывалось в это время под воздействием этих преподавателей, а также под влиянием дарвинизма и естественных наук. Освободившись от религиозности, Таммсааре стал материалистом, глубоко интересовавшимся природой и естественными науками. Эстетические воззрения Таммсааре формировались под влиянием пи-

сателей-реалистов (Н. Гоголя, А. Чехова, Ф. Достоевского, Г. Гауптмана, Х. Зудермана). На представления Таммсааре о литературе воздействовали в свою очередь и теоретические установки немецкого литературного критика Л. Берга. Расширению литературного кругозора и развитию эстетических взглядов А. Х. Таммсааре способствовал также А. Павлов, преподаватель русского языка и литературы в гимназии Х. Трефнера.

В гимназии Трефнера для А. Х. Таммсааре сложились тяжелые условия жизни. Чтобы расплатиться за обучение, он должен был работать в школе. Несмотря на это, у него находилось время и для творчества. Так из гимназиста он постепенно становился писателем-реалистом.

Дебют А. Х. Таммсааре относился к периоду, когда критический реализм в эстонской литературе занял доминирующее положение. То было время, когда Эд. Вильде достиг своего творческого апогея. Мощное течение критического реализма стимулировало литературное развитие, и в первые годы текущего столетия появились новые авторы. А. Х. Таммсааре, Фр. Туглас и М. Метсанурк позднее стали ведущими писателями-прозаиками своей страны, причем А. Х. Таммсааре, первые произведения которого появились в печати в 1900 году, уже в то время отличался наиболее самобытным художественным почерком.

Первые прозаические произведения А. Х. Таммсааре — дидактического характера рассказы о сельской жизни. Но вскоре молодой писатель обратился к близкой ему, более жизненной тематике и к соответствующим ей изобразительным средствам. Он начинает показывать жизнь крестьян северной Эстонии на фоне суровой, но своеобразной природы. Рассказы А. Х. Таммсааре становятся теперь более эмоциональными, задушевными, покоряя непосредственностью и свежестью художественных картин. В манере изображения юмор и лиричность сочетаются с обстоятельностью описаний: так, например, в рассказах «Старики из Мяэтагузе», «Шустрый Каарел и его молодая жена».

Ранние рассказы А. Х. Таммсааре, повествующие о житье эстонских крестьян и бобылей, дополняют общую картину современной ему эстонской реалистической литературы, хотя они еще не достигают уровня лучших произведений ведущих критических реалистов того времени — Эд. Вильде и Э. Петерсона-Сяргава, авторов произведений, содержащих острую социальную критику полуфеодальных порядков и сельской буржуазии Эстонии. А. Х. Таммсааре подходит к жизни с иной точки зрения: его интересует, прежде всего, душевная жизнь человека, сам мир чувств и мыслей, порожденный социальными условиями эпохи. Молодой Таммсааре не ставит социальные проблемы с такой остротой, как Эд. Вильде.

Центральное место в творчестве писателя того времени занимают рассказы «Две четы и одинокий» и «Старики и молодые». Рассказ «Две четы и одинокий» (1902) написан по впечатлениям, полученным в имении Пийрсалу в западной Эстонии. В нем Таммсааре подробно описывает семейную жизнь двух помещичьих батраков, сливая эпизоды их безысходного существования в композиционно целостную картину. Персонаж рассказа Тайди-Лайди, бывший крепостной крестьянин, ставший к старости нетрудоспособным, явно создан по типу босяков М. Горького.

Буржуазное литературоведение, исходя из чисто внешних стилистических признаков, считало рассказ «Две четы и одинокий» ярким примером натурализма в эстонской литературе. В рассказе действительно можно обнаружить стилистические признаки натурализма, так как, прежде чем написать этот рассказ, писатель ознакомился с работой немецкого литературного критика Л. Берга «Натурализм» и произведениями некоторых немецких писателей-натуралистов. Однако А. Х. Таммсааре не принял самой концепции натуралистической эстетики, чуждой его писательскому складу. Он стремился к философскому обобщению, и копирование отдельных неприглядных сторон жизни было для него явно неприемлемо. В своей сущности натурализм для А. Х. Таммсааре всегда оставался далеким. Вот по-

чему и в этом рассказе писатель не дает мелких, механических копий, а создает правдивую, жизненную картину нищеты мызных батраков.

Замечательным произведением раннего творческого периода А. Х. Таммсааре является рассказ «Старики и молодые» (1903). В нем изображена жизнь крестьянской семьи, не освободившейся еще из-под помещичьей кабалы, но уже расколотой на почве собственности. Конфликт между двумя поколениями кончается трагически — смертью молодого и энергичного хозяина. Этот рассказ — типичное произведение критического реализма, свидетельствующее, что А. Х. Таммсааре уже преодолел стилистические приемы натурализма. В изображении характеров уже проявляется диалектика: А. Х. Таммсааре показывает противоречивость человеческой души. В рассказе ощущаются в зародыше те элементы, которые автор впоследствии развил в первой книге своего большого романа «Правда и справедливость». Так А. Х. Таммсааре, будучи еще гимназистом, пополнил эстонский критический реализм несколькими оригинальными произведениями.

После сдачи экзаменов на аттестат зрелости писатель осенью 1903 г. поступил на работу в редакцию газеты «Театая» в Таллине. Газета «Театая» накануне революции 1905 года играла важную роль в развитии эстонской общественной мысли и культурной жизни. В редакции работали писатели Эд. Вильде и О. Мюнтер, а также революционер-большевик Х. Пёгельман. Имеются сведения, согласно которым на некоторых собраниях, организованных в редакции «Театая», присутствовал и М. И. Калинин во время своего пребывания в Таллине.

Обязанностью А. Х. Таммсааре было освещение местных событий на страницах «Театая», что позволило ему установить тесный контакт с культурной жизнью Таллина. Важнейшим событием в эстонской культурной жизни в начале текущего столетия явилось быстрое развитие театрального искусства. Впервые на эстонской сцене были поставлены такие шедевры мировой литературы, как драмы М. Горького, Г. Ибсена, Г. Гауптмана, А. Чехова и других.

А. Х. Таммсааре быстро разобрался в театральных проблемах, и из него получился требовательный театральный критик.

После отмены цензуры на страницах «Театая» под влиянием Таллинской организации РСДРП стали появляться материалы революционно-демократического направления. Не удивительно, что при установлении военного положения в декабре 1905 года газета была закрыта. Сам Таммсааре дважды спас революционера Х. Пёгельмана от ареста. Однажды с согласия писателя революционные матросы крейсера «Память Азова» провели собрание в помещении редакции. Таммсааре глубоко сочувствовал народу в его борьбе, хотя сам он активным революционером не был. После закрытия газеты «Театая» в декабре 1905 г. А. Х. Таммсааре в 1906—1907 гг. работал в редакциях газет «Ваатлея» (Наблюдатель) и «Сынумед» (Известия).

Революция вызвала перелом в творчестве Таммсааре. Он стремится откликнуться на революционные события. Он пытается воссоздать образы людей, захваченных революцией. Короткий рассказ «Спасение», толчок к написанию которого дала стрельба по рабочим у химической фабрики Майера в Таллине 15 января 1905 г., является первым произведением эстонской художественной литературы, отображающим события 1905 года. Однако в изображении революционных событий Таммсааре не достиг художественного уровня, характеризующего его произведения о деревенской жизни. Крестьянский склад его души и мышления не позволил ему понять духовную сущность революционера с такой ясностью, с какой он постигал крестьянские типы. Это видно по более развернутому рассказу «Клад» (1907). В рассказе главной темой является изображение жестокого подавления революции. Здесь Таммсааре, создатель реалистических сцен сельской жизни, сочетается с активным гуманистом, осуждающим контрреволюционный террор. Стиль произведения носит отпечаток беспокойной эпохи, отдельные же сюжетные линии не сливаются в единое целое.

Жестокость контрреволюции пробудила в Тамм-

сааре политического сатирика. Вместе с другими демократическими писателями Таммсааре сотрудничал в революционных альбомах рабочих, разоблачал варварские зверства царизма и помещичьей реакции.

О новых тенденциях в развитии писателя свидетельствует рассказ «На следствии» (1907), по сюжетным признакам — детективный рассказ, сотканный из тонкой философской ткани. В нем ощущается стремление Таммсааре изобразить психику человека глубже, чем в предыдущих произведениях. Однако в этом рассказе концентрация внимания на психологических и морально-философских коллизиях привела к тому, что характеры действующих лиц нарисованы невыразительно и нечетко. При всей материалистичности подхода, писателю в новом стиле утонченной психологической наблюдательности не удалось создать полноценные характеры, а поэтому Таммсааре в рассказе «На следствии» не достиг уровня своего раннего «деревенского» реализма. Но в то же время это произведение стало промежуточным звеном при переходе автора от деревенского реализма к психологической новелле на темы городской жизни.

Осенью 1907 года А. Х. Таммсааре поступил на юридический факультет Тартуского университета, где учился до 1911 года. Это были годы реакции, последовавшей за подавлением революции. Политическая и духовная реакция наложила свою печать на современную литературу, определила культурную жизнь страны. В Тарту продолжались аресты студентов, и общественные идеи в сознании студентов постепенно отодвигались на задний план.

Для А. Х. Таммсааре эти годы стали годами серьезного труда. Он изучал не только юридические дисциплины. Среди изучаемых им предметов важное место занимали иностранные языки, литература, история, философия и т. д. А. Х. Таммсааре, живя в Тарту в отрыве от общественной жизни, поддерживал связь только с членами радикального студенческого общества «Юхендус» (Единение). В то время в Тарту существовала писательская группа «Ноор-Ээсти» (Молодая Эстония). Противоречивая по своим

устремлениям, деятельность ее живо заинтересовала А. Х. Таммсааре. В годы революции группа «Ноор-Ээсти» примкнула к революционному движению, но после подавления революции она отошла от политической борьбы, отреклась от передовых гражданских идеалов. А. Х. Таммсааре ценил лучшие стремления этой группы, особенно ее стремление к высокому художественному мастерству и психологической углубленности литературы, но эстетская направленность группировки «Ноор-Ээсти» оставалась для него чуждой. Позднее А. Х. Таммсааре резко критиковал эту группу за ее оторванность от действительности.

Напряженная работа сломила здоровье Таммсааре. В 1911 году, во время государственных экзаменов, писатель заболел туберкулезом. Пришлось уйти из университета, а курс оставить незаконченным. В 1912 году Таммсааре поехал на Кавказ, чтобы подлечиться. Более года он пробыл в эстонской деревне Красная поляна и в Сухуми. Эта поездка оказалась единственным путешествием А. Х. Таммсааре за пределы Эстонии.

Несмотря на развитие модернистских явлений в эстонской литературе в годы реакции, критический реализм оставался основным литературным направлением, создавшим наиболее выдающиеся произведения. Зарождающаяся пролетарская литература не могла еще, особенно в прозе, подняться до уровня художественной зрелости. В то же самое время на часть эстонских писателей, особенно на писателей группы «Ноор-Ээсти», оказывают все большее влияние импрессионизм и символизм, возникшие в Западной Европе.

Чтобы понять последующее творчество А. Х. Таммсааре, важно знать ход развития эстетических взглядов писателя в студенческие годы. Эстетика А. Х. Таммсааре также испытала воздействие общественно-идеологического спада периода реакции, хотя писатель и остался верен своим демократическим взглядам. Таммсааре не ощущает общественной функции литературы и искусства с прежней ясностью, его интересы с общественных проблем пере-

ключаются на узко психологическую сферу. В студенческие годы он читает классиков мировой литературы (И. В. Гёте, Фр. Шиллер, В. Шекспир, Г. Мопассан), а также представителей современных литературных течений Запада (О. Уайльд, М. Метерлинк, П. Бурже, К. Гамсун и др.). В результате всего этого произошли существенные изменения и в творчестве самого А. Х. Таммсааре.

Рассказ «Длинные шаги» (1908) открывает второй период творчества А. Х. Таммсааре. В течение десяти лет А. Х. Таммсааре рисует жизнь студентов и вообще молодой, необеспеченной интеллигенции. В центре его внимания остались узкие психологические проблемы, писателя интересует описание мира чувств и переживаний. Но в изображении характеров отсутствуют яркость и жизненность, свойственные героям его деревенских рассказов.

Стремление А. Х. Таммсааре к возможно более точному и глубокому изображению психики человека пробудило в нем преходящий интерес к психологическому импрессионизму. Однако следует подчеркнуть, что сущность импрессионизма творческой природе Таммсааре была чужда. Его творчеству свойственна философская глубина мысли, изумительное обилие идей. Таммсааре, рационалист и мыслитель, не мог принять эстетику импрессионизма, открывающую путь к субъективным настроениям и уничтожающую силу обобщения в литературном произведении. Мироощущение писателя оставалось реалистическим, и он никогда не менял свое трезвое, рациональное понимание мира на описание чувственных восприятий, присущее импрессионизму. Но у импрессионистов он позаимствовал кое-что из приемов изображения и стиля.

Углублением в настроения и переживания характеризуются рассказы «Длинные шаги» (1908) и «Юные души» (1909), в которых, однако, отсутствуют ярко нарисованные характеры. Внимание автора привлекает описание изменчивости чувств. В рассказе «За пределы» (1910) элементы критического реализма представлены более выпукло, и это говорит о критическом отношении к городским обыва-

телям и мещанству. Наиболее сильно влияние импрессионизма сказывается в стиле рассказа «Оттенки» (1917), имеющего трагический фон и написанного под впечатлением путешествия на Кавказ. Описывая историю любви туберкулезной девушки, писатель раскрыл оттенки переживаний больного человека и скрытые полюсы его душевной жизни.

Самым удачным из рассказов Таммсааре, посвященных темам городской жизни, является «Муха» (1917). В этом произведении автор, описывая городскую среду, создает особенно жизненные и самобытные характеры: писатель Мерихейн, молодая девушка Тикси и несколько студентов. «Муха» — своего рода итог второго периода творчества писателя, поскольку в нем повторяются идеи и типы, изображенные автором уже в студенческие годы. Но в этом произведении они запечатлены со значительно более высокой художественностью. Рассказ показывает разносторонность писательского дарования Таммсааре, многогранность его творческой натуры. В «Мухе» обнаруживаются и лиричность, и ирония, и юмор, и игра парадоксов. Но, прежде всего, произведение характеризует критическое отношение к богемной студенческой молодежи, к студентам, погрязшим в мелкобуржуазном мироощущении.

С точки зрения художественного мастерства упомянутые пять рассказов не являются выдающимися произведениями, но для писателя они были подготовкой к работе над произведениями крупной формы. В этих рассказах усугубилась психологическая наблюдательность писателя, в его стиле появился оттенок иронии, выражения стали более гибкими и остроумными. Все это вместе взятое и привело к выдающимся результатам в последующий период творчества.

Оригинальны, написаны на высоком художественном уровне миниатюры и художественные сказки А. Х. Таммсааре, появившиеся в печати отдельной книгой-сборником «Мальчик и бабочка» (1915). Это захватывающие, небольшие, но весьма поэтичные произведения, в которых воспевается свобода, любовь и другие вечные ценности жизни. А. Х. Тамм-

сааре показывает неотразимое воздействие искусства на душу человека. Читателя поражает богатство мыслей, скрытых в этих миниатюрах, ориентация на широкие философские мысли, таящиеся за повседневными событиями в жизни, одним словом — то, что так характерно для творчества А. Х. Таммсааре. Язык миниатюр поэтичен, архаичен, пронизан лиричностью, но в то же время отличается народной простотой. Художественные сказки А. Х. Таммсааре «Король и соловей», «Гусляр» и «Певец» принадлежат к лучшим достижениям эстонской литературы в этом жанре.

Годы первой мировой войны А. Х. Таммсааре провел в северной Эстонии, в лесной деревушке Койтъярве. Это были трудные годы в жизни писателя: в начале 1914 года ему пришлось перенести опасную для жизни операцию желудка и в течение многих лет его здоровье оставалось плохим. В 1919 году писатель женился и переехал в Таллин.

Бессмысленность первой мировой войны и страдания народа приводили А. Х. Таммсааре в отчаяние. Идеалы буржуазного демократизма и общечеловеческого гуманизма оказались ниспровергнутыми на полях сражений. Это углубило в А. Х. Таммсааре его скептическое отношение к буржуазной культуре.

Хотя по своим политическим взглядам А. Х. Таммсааре оставался в пределах буржуазного демократизма, он понял, что пламя первой мировой войны зажег международный капитализм. В публицистических статьях писатель разоблачал бессмысленность и бесчеловечность войны, шовинизм, разжигаемый правительствами среди народов. Пагубное влияние капитализма, милитаризованной буржуазной цивилизации для писателя стало очевиднее и яснее, чем когда-либо раньше. В то же самое время А. Х. Таммсааре видел, что религия и церковь оправдывают насилие. Поэтому резкая критика капитализма и религии пронизывает статьи писателя. Антивоенные статьи А. Х. Таммсааре являются замечательным достижением эстонской демократической публицистики в годы первой мировой войны.

А. Х. Таммсааре не понял сущности и задач Ок-

тябрьской революции. Выходец из крестьянской среды и связанный с крестьянством интеллигент, А. Х. Таммсааре не понимал, что пролетарская революция как раз и дает выход из тупика, к которому пришло буржуазное общество. А. Х. Таммсааре стоял в стороне от борьбы рабочего класса, и это, вместе с некоторым влиянием идеалистической философии, обусловило его недоверчивое отношение к Октябрьской революции. К Эстонской буржуазной республике А. Х. Таммсааре вначале относился лойяльно: он наивно верил, что независимость и республика обеспечат народу лучшую жизнь, а художникам свободу творчества. Однако вскоре ему пришлось в этом разочароваться, и он превратился в острого критика морали и культуры буржуазного общества.

В истории эстонской демократической культуры литературно-критические статьи, написанные А. Х. Таммсааре в годы первой мировой войны, занимают важное место. От литературы он требует правдивого, неискаженного изображения человека, верного освещения его душевной жизни; он против патетических жестов, высокопарных слов, за которыми нет искреннего чувства. Эссе А. Х. Таммсааре «О языке и поэзии» (1915) — образец мастерского анализа современной ему эстонской поэзии. Когда в 1917 году возникла литературная группа «Сиуру», Таммсааре разоблачил декадентские склонности, эпикурейство и культ инстинкта в поэзии «сиуруанцев». Критика Таммсааре сыграла важную роль в тогдашней литературной борьбе.

В годы первой мировой войны в литературной жизни Эстонии наступило затишье. Проза и драматургия того времени оказались не в состоянии отразить животрепещущие проблемы эпохи. Литературная группа «Сиуру», возникшая после февральской революции, объединяла ряд талантливых писателей и поэтов, в творчестве которых, однако, преобладала асоциальная лирика. Новый подъем эстонской литературной прозы и драматургии в послевоенные годы неразрывно связан с именем А. Х. Таммсааре.

В 1917—1921 гг. А. Х. Таммсааре работал над созданием своей первой драмы «Юдифь». Это первая

драма в эстонской литературе, построенная на философской канве. Сюжет драмы заимствован из библейской книги Юдифи, которую уже до Таммсааре драматурги использовали в качестве исходного материала для создания драматического произведения. А. Х. Таммсааре дал библейской легенде новое, психологически обоснованное толкование. В своей драме он повторяет некоторые мотивы, встречающиеся в драме немецкого писателя Фр. Геббеля «Юдифь» и в пьесе О. Уайльда «Саломея», но, по существу, «Юдифь» Таммсааре — произведение, полностью насыщенное философией самого автора, его индивидуальным духом. Хотя «Юдифь» — драма на библейские мотивы, она имеет остро выраженную антирелигиозную тенденцию, идея пьесы направлена против лжепатриотизма, лицемерия и религиозного отношения к жизни.

Юдифь и Олоферн, два контрастных действующих лица драмы, первые литературные герои, получившие в творчестве А. Х. Таммсааре монументальные масштабы. Из благочестивой и богобоязненной библейской Юдифи в драме А. Х. Таммсааре Юдифь превратилась в мудрую, властолюбивую и страстную женщину, которая из эгоистических побуждений покидает осажденный врагами родной город. Она жаждет возбудить любовь гениального полководца Олоферна и вдохновить его на завоевание всего мира. Но честолюбие Юдифи неприемлемо для Олоферна, и он отвергает ее. Оскорбленная Юдифь в отместку убивает Олоферна, но, разбитая душевно, гибнет сама под тяжестью своих преступлений. Олоферн в драме А. Х. Таммсааре — глубокий мыслитель, скептик, олицетворение античного идеала мужественности. Таким образом, в драме А. Х. Таммсааре импульсы, обусловливающие действия героев, совершенно не те, что в библии или в других драмах на эту же тему. С большой художественной силой и яркостью в драме А. Х. Таммсааре даны картины страданий жителей осажденного города.

В романе «Хозяин усадьбы Кырбоя» А. Х. Таммсааре возвращается к изображению деревенской жизни, но теперь писатель делает это на значительно

более высоком художественном уровне, чем в первый период творчества. Реализм А. Х. Таммсааре психологически глубже, народные типы ранних деревенских рассказов сменились характерами со сложной душевной жизнью. В романе реализм сочетается с богатством романтических настроений и живостью чувства, выросла сила обобщения характеров, стиль стал более художественным, чем в первый период творчества. В романе наряду с изображением внутренней, душевной жизни действующих лиц, автор рисует повседневную жизнь и труд крестьян северной Эстонии. Выход в свет романа «Хозяин усадьбы Кырбоя» был крупным событием в эстонской литературе 20-х годов.

«Хозяин усадьбы Кырбоя» — роман из жизни крестьян отдаленной лесной деревушки. Центральная сюжетная линия романа повествует об истории любви юноши и девушки — двух сильных натур; история кончается трагически вследствие гордого и бурного характера Катку Виллу — главного героя романа. Развертывая сюжет, автор раскрывает характеры нескольких типичных для эстонского деревенского общества крестьян. Общественное звучание романа заключается в том, что писатель не видит в крестьянине-середняке подлинно типичного крестьянина. В стиле романа лиризм сочетается с реалистической обстоятельностью, живописные картины природы дышат интимностью, слог романа красочен, богат народными выражениями.

Реализму А. Х. Таммсааре помогли сформироваться как внешние условия развития, так и внутренние, т. е. особенности таланта писателя.

Революция 1905 года с ее идеями была решающим импульсом, оказавшим влияние на мировоззрение и эстетику писателя. Он становится гуманистом, остро разоблачающим жестокость контрреволюции.

Из общественных и научных учений, оказавших влияние на эстетику Таммсааре, в первую очередь следует упомянуть дарвинизм, слившийся с его по-крестьянски реалистическим мироощущением. Писатель сохраняет равновесие между инстинктом и разумом, что отражается в ярких, одухотворенных

женских образах, живущих богатой эмоциональной жизнью.

Мировая война и обусловленный ею социальный пессимизм порождают в А. Х. Таммсааре скептическое отношение к буржуазной культуре и цивилизации. При этом сам Таммсааре не становится пессимистом, он все больше и последовательнее отдается восхвалению творческого труда, облагораживающего человека.

Реализм А. Х. Таммсааре характеризуется психологической заостренностью. В раскрытии внутреннего мира своих героев он опирался на пример великих реалистов русской, а также западноевропейской литературы (Н. В. Гоголь, особенно Ф. М. Достоевский и Д. Голсуорси). Значительное воздействие на писателя оказал и Б. Шоу. В рассказах, посвященных изображению жизни интеллигенции, писатель впервые углубляется в наблюдение духовной жизни эстонского человека. Сперва это не приносит ему выдающихся художественных побед, но в начале двадцатых годов А. Х. Таммсааре приходит к социально-психологической трактовке тем. Глубинные черты характера героя помогают ему охарактеризовать социальную среду, к которой принадлежит герой. Стилю писателя свойственна сатирическая острота, отточенность мысли, афористичность. Рисуя людей, раздираемых противоречиями буржуазного общества, автор, как диалектик, в душевную жизнь своих действующих лиц вплетает антагонистические качества.

Реализм А. Х. Таммсааре испытал воздействие ряда примерно таких же факторов, под влиянием которых развивался западно-европейский реализм на рубеже девятнадцатого и двадцатого столетий. И на него оказали влияние естественные науки, и он изучал состояние психики, не теряя при этом критической остроты в оценке общественных явлений. Изображая жизнь эстонского общества, идя своим путем, но подчиняясь тем же факторам воздействия, А. Х. Таммсааре пришел к реализму, самым ярким подтверждением чего служит роман «Хозяин усадьбы Кырбоя».

А. Х. Таммсааре — эпический талант; он спокойный, объективный рассказчик с северным темпераментом, которому больше всего подходят широкие формы прозы — повести и романы. Лиричность и юмор вносят разнообразие в его эпическое спокойствие. Лиричность Таммсааре многим напоминает лирическое мироощущение старинных эстонских народных песенников. Вначале она несколько смешана с сентиментальностью, но позже достигает предельной ясности и яркости. Позднее, когда Таммсааре окреп как критик, лирические нотки в творчестве писателя приглушаются и их место занимает сатира. Юмор у А. Х. Таммсааре теплый и тактичный, что обусловлено его гуманным, товарищеским отношением к человеку.

Таммсааре — писатель философского направления, который, художественно интерпретируя повседневные события жизни, стремится приобщить читателя к глубочайшей истине.

Роман «Хозяин усадьбы Кырбоя» открывает период полного расцвета и в творчестве А. Х. Таммсааре, он свидетельствует о том, что эстетические взгляды автора уже сложились и художественное его мастерство достигло зрелости. Пришло время приступить к созданию большого романа-эпопеи «Правда и справедливость».

KASUTATUD KIRJANDUS JA KÄSIKIRJALISED ALLIKAD

I

TRÜKITUD MATERJALID

1

a) **A. H. Tammsaare ilukirjanduslikud teosed:**

Petetud. «Rahva Lõbu-leht» 1900, nr. 8.
Kilgivere Kustas. «Postimees» 1900, nr. 196—201.
Ärakadunud poeg. «Postimees» 1900, nr. 226—244.
Kuresaare vanad. Kiired I. Jurjev 1901. 3. trükk: Mäetaguse vanad. Poiss ja liblik, Tallinn 1923.
Kes oli koolmeister? Kiired II. Jurjev-Tartu 1901.
Kaks paari ja üksainus. Kiired III. Jurjev-Tartu 1902.
Vastukaja. «Teataja» 1902, nr. 29.
Kooli Alma. «Postimees» 1902, nr. 91—92.
Võsaküla uus koolmeister. «Postimees» 1902, nr. 157—161.
Sõprus. «Teataja» 1902, nr. 233—235.
Käbe Kaarli noor naine. «Postimees» 1902, nr. 234—236.
Vanad ja noored. «Postimees» 1903, nr. 26—47.
Kahenädalane. «Teataja» 1903, nr. 82.
Tähtjas päev. «Teataja» 1903, nr. 165—166.
Tõsi jah! Teataja Kalender 1904.
Ajalehekandja nr. 7. «Teataja» lisaleht «Kirjandus ja Teadus» 1904, nr. 80.
Peastmisel. «Teataja» 1905, nr. 244—247.
Kõlbluse-õpetus õunaturul. «Sõnumed» 1906, nr. 43.
Hiire pärast. «Sõnumed» 1906, nr. 110.
Looja. «Tapper» 1906, nr. 5.
Pärast võitlust. «Tiiu Tasane» 1906, nr. 1.
Uurimisel. «Sõnumed» 1907, nr. 49—63.
Raha-auk. «Sõnumed» 1907, nr. 68—86.
Hea valitseja. «Tagasi», Lendleht 1907, nr. 16.
Pikad sammud. Tartu 1908. 2. trükk: Tartu 1921.
Noored hinged. Tartu 1909. 2. trükk: Tartu 1923.
Üle piiri. Tartu 1910. 2. trükk: Tallinn 1923.
Vanad ja noored. Tartu 1913. 2. trükk: Tallinn 1924.
Poiss ja liblik. Tartu 1915. 2. trükk: Tartu 1922.
Kärbes. Tallinn 1917.
Varjundid. Tartu 1917.
Juudit. Tallinn 1921. 2. trükk: Tartu 1936.
Kõrboja peremees. Tallinn 1922.
Sügisel. «Päevaleht» 1928, nr. 25.
[Mängisime]. «Tulimuld» 1952, nr. 3.

b) **A. H. Tammsaare artiklid:**

Lugejale ümberpanijalt. «Teataja» 1905, nr. 246.
Meie «noortest» kirjanduses. «Kirjandus». «Sõnumete» ja «Maa» hinnata kaasanne 1907, nr. 6.
Kõlblusest. «Kolgata», Lendleht 1907, nr. 12.
Friedrich Nietzsche. «Eesti Kodu» 1909, nr. 16.
Oscar Wilde. «Eesti Kodu» 1909, nr. 17.
Reviderimine, diplom, intelligents, üliõpilased. «Päevaleht» 1910, nr. 15.
Maurice Maeterlinck. «Päevaleht» 1910, nr. 183.
Tööst, andest, keelest ja stiilist. «Päevaleht» 1911, nr. 11.
Kunstist ja klassist, kodanlusest ja proletarlusest. «Päevaleht» 1911, nr. 192.
Punase Lageda Eesti asundus. «Päevaleht» 1912, nr. 244—246.
Musta mere rannalt. «Päevaleht» 1912, nr. 259.
Väiksed märkused kirjanduse kohta. «Päevaleht» 1912, nr. 272.
«Estonia» ja «Vanemuine». B. Linde, G. Suits: Teatri-raamat, Tartu 1913.
Sõjamõtted. «Päevaleht» 1915, nr. 161.
Koitjärvelt. «Päevaleht» 1915, nr. 172.
Teatris olles. «Päevaleht» 1915, nr. 230.
Keelest ja luulest. «Tallinna Kaja» 1915, nr. 16—23.
A. Kitzbergi külajuttude lugemisel. «Tallinna Kaja» 1915, nr. 23.
Sõda ja rahu. «Tallinna Kaja» 1915, nr. 33.
J. Mändmetsa «Küla». «Tallinna Kaja» 1915, nr. 51—52.
Felix Ormussoni kiri Friedebert Tuglasele. «Vaba Sõna» 1915, nr. 6.
Noor-Eesti V. «Vaba Sõna» 1915, nr. 7—8.
Aino Kallas'e «Tähdenlento». «Päevaleht» 1916, nr. 17.
Kannatus. «Päevaleht» 1916, nr. 263.
Siuru I. «Uus Postimees» 1917, nr. 5.
Kirjandusepõllult. «Uus Päevaleht» 1918, nr. 2.
Henrik Visnapuu «Amores». «Uus Päevaleht» 1918, nr. 13.
Johannes Semperi «Pierrot». «Päevaleht» 1918, nr. 39.
Ääremärkused sotsialismist, võist ja villast. «Vaba Maa» 1919, nr. 241.
Sõjamõtted. Tartu 1919.
Kiri Vaba Maale. «Vaba Maa» 1920, nr. 14.
Instinktide pillerkaar. «Päevaleht» 1920, nr. 243.
Teater ja publikum. «Vaba Maa» 1920, nr. 260.
Kool ja usuõpetus. «Murrang» 1921, nr. 5—6.
Vaimline töö hädaohus. «Vaba Maa» 1922, nr. 247.
Meie kultuurist. «Vaba Sõna» 1925, nr. 2.
Ed. Vilde pidustuste lõpul. «Vaba Maa» 1925, nr. 57.
Mälestusi «Noor-Eestist». «Vaba Maa» 1930, nr. 293.

c) **Signeerimata teatriretsensioonid, mis tõenäoliselt kuuluvad A. H. Tammsaarele:**

Seltskonna toed. «Teataja» 1905, nr. 217.
Näitemängu-õhtute avamine «Estonias». «Sõnumed» 1906, nr. 54.
«Elga» Eesti teatris. «Sõnumed» 1906, nr. 69.
Rosmersholm «Estonia» näitelaval. «Sõnumed» 1906, nr. 81.

G. Hauptmanni «Kobranahkne kasukas». «Sõnumed» 1907, nr. 21.
Brieux'i «Punane mantel». «Sõnumed» 1907, nr. 23.

2

Aavik, J., A. H. Tammsaare «Noored hinged». «Eesti Kirjandus» 1908, nr. 8.
A. Bur-mort, A. H. Tammsaare «Pikad sammud». «Meie Elu» 1908, nr. 58.
A[dson], Ar., «Juudit». «Päevaleht» 1939, nr. 219.
Alekõrs, R., «Kõrboja peremehest» ja tema kohast A. H. Tammsaare loomingus. «Sirp ja Vasar» 1955, nr. 20.
Alekõrs, R., Jakob Tamm. Lühimonograafia. Tallinn 1961.
Ambur, P., A. H. Tammsaare «Juudit» maailmakirjanduse taustal. «Varamu» 1938, nr. 2.
Ambur, P., Mälestuskild A. H. Tammsaarest. «Looming» 1963, nr. 1.
Annist, A., A. H. Tammsaare kui kultuurikriitik ja intellektualismi agoonia. «Akadeemia» 1938, nr. 1.
Annist, A., Järelsõna. A. H. Tammsaare, Kõrboja peremees, Tallinn 1943.
Berg, L., Der Naturalismus. München 1892.
Eesti kirjanduse ajalugu IV. Toim. E. Sõgel. Tallinn 1953.
Eesti kirjanduse ajalugu II. Toim. E. Sõgel. Tallinn 1956.
Eesti Kirjanduse Seltsi kirjanduseline koosolek Viljandis, 11. juunil 1911. Eesti Kirjanduse Seltsi protokollid 1911.
Eesti NSV ajalugu. II köide. XIX sajandi 50-ndaist aastaist kuni 1917. aasta märtsini. Tallinn 1963.
[Elken, J.], Väike-Maarja kihelkonnakool, praegune algkool. Rakvere 1923.
Эрингсон, Л., Тартуский университет в 1905 году. — Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 1957, nr. 57.
E. S., «Kiired» I. «Postimees» 1901, nr. 80.
Грабар, В., Четверть века в тартуском (дерптском-юрьевском) университете. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 1954, nr. 35.
Gross, A., M. Metsanurga loomingulise tee algus. «Keel ja Kirjandus» 1959, nr. 11,
Hamann, R., Hermand, J., Naturalismus. Berlin 1959.
Hanko, A., Oli kord... II. Tartu 1941.
H-h, A. H. Tammsaare ajakirjanikuna. Õitsituled VII, Tallinn 1927.
Hindrey, K. A., Uued raamatud. «Päevaleht» 1910, nr. 287.
Jans, J., 25 aastat. Eesti üliõpilaste selts Ühendus, Tartu 1931.
Янсен, Э., О революционном движении среди тартуских студентов в конце XIX и начале XX веков. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 1954, nr. 35.
Jänes, H., Meiessaar, A., Parlo, O., jt., Eesti kirjanduslugu III. Tartu 1939.

Jürgens, J. L., Meie lugejatele. «Rahva Lõbu-leht» 1900, nr. 10.
Jürgenstein, A., Jakob Tamm ja tema luuletused. «Eesti Kirjandus» 1908, nr. 5.
Jürgenstein, A., A. H. Tammsaare «Pikad sammud». «Eesti Kirjandus» 1909, nr. 2.
Jürgenstein, A., A. H. Tammsaare «Üle piiri». «Eesti Kirjandus» 1910, nr. 12.
Jürisson, M. [M. Martna], Punased aastad Eestis. Peterburi 1907.
-K-, A. H. Tammsaare Prümli külakoolis. «Vaba Maa» 1936, nr. 9.
Kallas, A., A. H. Tammsaare «Pikad sammud». «Postimees» 1908, nr. 22.
Kallas, A., A. H. Tammsaare «Noored hinged». «Postimees» 1909, nr. 143.
Kallas, A., A. H. Tammsaare «Üle piiri». «Postimees» 1910, nr. 293.
Kallas, A., «Noor-Eesti». Tartu 1921.
Kalmet, L., A. H. Tammsaare ja eesti teater. Eesti Nõukogude Teater IV, Tallinn 1959.
Kampmaa, M., Eesti kirjandusloo peajooned IV. Tartu 1936.
K[angro]-P[ool], R., A. H. Tammsaare «Juuditi» esietendus. «Päevaleht» 1924, nr. 253.
K[angro]-P[ool], R., Mineviku vangistuses. «Vaba Maa» 1928, nr. 34.
Kivikas, A., A. H. Tammsaare «Juudit». «Tarapita» 1921, nr. 3.
Kivikas, A., A. H. Tammsaare «Kõrboja peremees». «Looming» 1923, nr. 1.
Kressa, P., Vargamäe maile. «Tuleviku Rajad» 1938, nr. 24.
Kurtna, A., Juhan Smuuli «Lea» poola laval. «Keel ja Kirjandus» 1962, nr. 1.
Kurtšavov, I., M. I. Kalinin Tallinnas. Tallinn 1957.
Lepp, M., 1905. aasta järellained. Tallinn 1923.
Levin, S., «Juudit». «Õhtuleht» 1960, nr. 69.
Linde, B., A. H. Tammsaare «Juudit» Estoonia laval. «Vaba Maa» 1924, nr. 219.
Linde, B., Omad ja võõrad. Tallinn 1927.
Linde, B., A. H. Tammsaare inimesena. «Varamu» 1938, nr. 3.
Lombak, A., Leekides. Tallinn 1958.
Looring, A., A. H. Tammsaare üliõpilasaastad. «Looming» 1938, nr. 1.
Luiga, J., A. H. Tammsaare «Noored hinged». «Päevaleht» 1909, nr. 106.
M[ettus], W., A. H. Tammsaare «Juudit» (Petuulia). «Päevaleht» 1921, nr. 134.
Mihkla, K., Eessõna. A. H. Tammsaare, Kõrboja peremees, Tartu 1937.
Mihkla, K., A. H. Tammsaare elutee ja looming. Tartu 1938.
Millist mõju avaldas mu loomingule ema. «Tempo» 1931, nr. 11.

Murumets, J., Mälestusi A. H. Tammsaarest. «Noorte Hääl» 1945, nr. 26.
Palm, A., A. H. Tammsaare Koitjärvel. «Keel ja Kirjandus» 1960, nr. 8—9.
Palvadre, A., Mälestusi E. Ü. S. «Ühenduse» algaastaist. «Üliõpilasleht» 1926, nr. 11.
Palvadre, A., «Ühenduse» asutaja ääremärkmeid. Eesti üliõpilaste selts Ühendus, Tartu 1931.
Piibli raamat. Tartu 1897.
Pill, A., Mälestuskilde A. H. Tammsaarest. «Keel ja Kirjandus» 1960, nr. 10.
Põldroos, P., Tähtsamaid etappe eesti teatri arenguloos. Eesti Nõukogude Teater II, Tallinn 1956.
Põldroos, P., Maksim Gorki «Põhjas» esimesi lavastusi Eestis. Eesti Nõukogude Teater III, Tallinn 1957.
Põldroos, P., Tammsaare «Juudit» laval. «Sirp ja Vasar» 1960, nr. 13.
Pöögelmann, H., Enamlus ja vähemlus Eestis 1905. a. Leningrad 1933.
Raudsepp, H., Eesti noorsugu A. H. Tammsaare novellide valgustusel. «Eesti Kirjandus» 1911, nr. 7.
R[audsepp], H., Anton Hansen «Vanad ja noored». «Päevaleht» 1913, nr. 144.
R[audsepp], H., «Varjundid». «Tallinna Teataja» 1918, nr. 8.
R[audsepp], H., Tammsaare «Petuulia» (Juudit) Draamateatris. «Vaba Maa» 1921, nr. 235.
Raudsepp, H., Mis on meil algupärase ilukirjanduse aastatoodangust valida. «Vaba Maa» 1922, nr. 300.
R[audsepp], H., Eesti kirjandus 1922. a. «Vaba Maa» 1923, nr. 71.
Reeben, A., «Ühendus» ja «raison d'être». Eesti üliõpilaste selts Ühendus, Tartu 1931.
Remmelgas, L., Eesti kirjanduskriitika olukorrast ja ülesannetest. Kirjanduse radadelt, Tallinn 1960.
R. J., «Juudit». «Postimees» 1935, nr. 262.
R[oo]se, A., A. H. Tammsaare uus romaan «Kõrboja peremees». «Kaja» 1923, nr. 70.
Rootsman, D., [pealkirjata kirjutis]. Hugo Treffneri gümnaasiumi 50 aasta juubelialbum, Tartu 1933.
Saat, J., VSDTP organisatsioonide loomine Eestis. Tallinn 1957.
Salu, H., A. H. Tammsaare jutustused. Eessõna. A. H. Tammsaare, Jutustused I, Huddinge 1957.
Salu, H., A. H. Tammsaare, Oscar Wilde und Eino Leino. Commentationes Balticae VI—VII. Bonn 1959.
Sarv, J., Mälestusi õpetajaist ja õpilasist. Hugo Treffneri gümnaasiumi 50 aasta juubelialbum, Tartu 1933.
Siimisker, H., Mõningatest probleemidest ühenduses «Kõrboja peremehega» ja tema kriitikaga. «Keel ja Kirjandus» 1958, nr. 9.
Siimisker, H., A. H. Tammsaare viimased loominguaastad. «Looming» 1958, nr. 11—12.

Siimisker, H., A. H. Tammsaare «Juuditist», tema saatusest kriitikas ja laval. «Keel ja Kirjandus» 1959, nr. 7.
Siimisker, H., A. H. Tammsaare «Juuditist» teatrilaval ja kriitikas. «Edasi» 1960, nr. 72.
Siimisker, H., Koomilisest A. H. Tammsaare varasemas loomingus. Paar sammukest... II, Tartu 1961.
Siimisker, H., A. H. Tammsaare. Tallinn 1962.
Sillaots, M., A. H. Tammsaare «Kõrboja peremees». «Agu» 1923, nr. 8.
Sillaots, M., A. H. Tammsaare looming. Tartu 1927.
Sss., Mõtted kirjanduse ja kunsti üle. «Töö» 1909, nr. 8.
Suits, G., A. H. Tammsaare tee ja töö. «Looming» 1928, nr. 1 ja 3.
Suits, G., Noor-Eesti nõlvakult. Tartu 1931.
Sõgel, E., Suurest inimlikust sõprusest. «Rahva Hääl» 1958, nr. 25.
Sööt, B., Naturalismi vastu kirjanduses. «Looming» 1954, nr. 12.
Tallinna streigipäevad. «Teataja» 1905, nr. 11.
Tallinna sündmused. «Teataja» 1905, nr. 227.
Tallmeister, Th., A. H. Tammsaare «Juudit». «Elu Vaod» 1921, nr. 1.
[Tammer, H.], A. H. Tammsaare elust ja hinnangust. «Päevaleht» 1928, nr. 25.
A. H. Tammsaare «Juudit» «Ugala» esietendusel. «Sakala» 1924, nr. 92.
A. H. Tammsaare nooruspäevilt. «Postimees» 1928, nr. 28.
Teder, E., A. H. Tammsaare jalajälgi otsimas. «Keel ja Kirjandus» 1960, nr. 3.
Tobias, H., Anton Hansen-Tammsaare. Järelsõna. A. Tammsaare, Tõde ja õigus I, Tallinn 1952.
Tuglas, Fr., 1909. a. ilmunud ilukirjanduslise proosa ülevaade. «Noor-Eesti» 1910, nr. 2.
Tuglas, Fr., Eessõna. Liivakell, Tartu 1913.
Tuglas, Fr., A. H. Tammsaare. Tartu 1918.
Tuglas, Fr., Eesti kirjandus 1922. «Looming» 1923, nr. 2.
Tuglas, Fr., [pealkirjata kirjutis]. Hugo Treffneri gümnaasiumi 50 aasta juubelialbum, Tartu 1933.
Tuglas, Fr., Eesti kirjandus 1921. Kriitika IV, Tartu 1935.
Tuglas, Fr., Noorusmälestused. Tartu 1940.
Tuglas, Fr., Juhan Liiv. Tallinn 1958.
Tuglas, Fr., Valik kriitilisi töid. Tallinn 1958.
Tuglas, Fr., Mälestused. Tallinn 1960.
Uibo, K., Klassiku teos ja kaasaeg. «Rahva Hääl» 1960, nr. 72.
Utt, O., Kahest väärtuslikust näidendist. «Sirp ja Vasar» 1954, nr. 49.
Veski, J. V., Mälestusi A. H. Tammsaarest. «Edasi» 1955, nr. 42.
Veski, J. V., Mälestusi eesti kultuurielust. «Keel ja Kirjandus» 1961, nr. 6.
Vuolijoki, H., Koulutyttönä Tartossa. Helsinki 1945.

II

KÄSIKIRJALISED MATERJALID

1

Dokumendid, käsikirjalised uurimused ja mälestused

Dabkowska, Fr., Käsikirjalised mälestused A. H. Tammsaarest. Eravalduses.

A. Hanseni kihelkonnakooli-tunnistuste ärakirjad. RAKA, fond 4633.

A. Hanseni gümnaasiumitunnistused. RAKA, fond 2022, nim. 2.

Hansen, A., Luuletuste vihik. Eravalduses.

Hansen, A., Märkmed K. Mihkla raamatu «A. H. Tammsaare elutee ja looming» poognatele. Eravalduses.

A. Hanseni ülikoolitoimik. RAKA, fond 402, s.-ü. 5793—5794.

Hansen, P., Lilienfeld, A., Ostumüügi leping. Eravalduses.

Linde, B., A. H. Tammsaare oma elu tões ja õiguses. KM KO F 209.

Looring, A., Märkmed vestlusest S. Raudsepaga 12. III 1938. a. KM KO.

Mihkla, K., A. H. Tammsaare saatel kirjandusloolist tõde otsimas. Eravalduses.

Nipman, L., Mälestused A. H. Tammsaarest. Eravalduses.

Salu, H., Folkloor A. H. Tammsaare loomingus. Diss. Tartu 1943. TRÜ Teaduslik Raamatukogu.

Susi, A., Tammsaarega Koitjärvel. Eravalduses.

Tomson, V., Mida mäletan A. H. Tammsaarest. Eravalduses.

2

Kirjavahetused

M. Grossthal M. Kampmannile	— KM KO, F 36, M 7-b.
A. Hansen M. Hansenile	— KM KO, F 36, M 2 : 13.
A. Hansen J. Jansile	— Eravalduses.
A. Hansen J. Kaelile	— Ed. Vilde Memoriaalmuuseum.
A. Hansen L. Martnale	— KM KO, F 190, M 4 : 1.
A. Hansen A. Saarestele	— KM KO, reg. 1944/5.
A. Hansen J. Tammele	— KM KO, F 36, M 2 : 14.
A. Hansen Ed. Virgole	— KM KO, reg. 1960/43.
J. Heinpalu H. Puhvlile	— Eravalduses.
O. Münther H. Õiglasele	— KM KO, F 189, M 1:3.

Suulisi andmeid on andnud järgnevad isikud: Jaan Allast, Alma Benno, Käthe Hansen, Renate Jehe, Rasmus Kangro-Pool, Gustav Matto, Eduard Nipman, Lucie Nipman, Johanna Pinkovski, Leena Pärna, Liide Reise, Voldemar Tomson, Alma Vaarmann, Vilma Vahtrik, Johannes Voldemar Veski.

ISIKUNIMEDE REGISTER

Aavakivi, R. 48
Aavik, J. 211, 240
Abramovitš, G. 104
Adler, N. 144
Aho, J. 48
Alekõrs, R. 359
Altenberg, P. 244
Altermann, T. 143—144
Alttoa, V. 6
Andrejev, L. 200—201
Annist, A. 12, 358
Ansomardi 82
Arras, A. 191, 196
Artsõbašev, M. 184, 200, 283

Backhoff, H. 20
Backhoff, J. 20
Bauer, H. 60
Beljavski, N. 187
Berg, L. 76—77, 108—110, 380—381
Bergmann, J. 188
Bergson, H. 275
Bernard, Cl. 104
Bilov, A. 61
Blockmann, M. 27
Bourget, P. 198, 204, 386
Brandes, G. 48, 142
Brieux, E. 145
Burckhart, J. 200
Bur-mort, A. 239

Comte, A. 104
Czirvinski, V. 64, 66

Dabkowska, Fr. 6
Darwin, Ch. 47—48
Dodel, A. 200
Dostojevski, F. 75—76, 172, 200, 204, 380, 392

Ehrenberg, J. 100
Eliaser, R. 196
Enno, E. 71
Eskola, O. 312

Faehlmann, Fr. R. 246
France, A. 198, 201, 204, 340
Felsberg, E. 187, 197

Gailit, A. 334
Galsworthy, J. 340—341, 392
Gnadeberg, G. M. 22
Goethe, J. W. 66, 76, 197—198, 201, 204, 386
Gogol, N. 39, 60, 75, 94, 380, 392
Gorki, M. 47—48, 76, 112, 117, 138, 143—144, 146, 184, 381—382
Grabar, V. 187
Grieg, E. 196
Grossthal, H. 30—31
Grünberg, J. 143
Gussev-Orenburgski 150

Haava, A. 71
Hamsun, K. 142, 200, 340—341, 357—358, 386
Hanko, A. 152, 216
Hansen, Ann (kirjaniku ema) 19—20, 23, 77
Hansen, August (kirjaniku vend) 25
Hansen, Jaan (kirjaniku vend) 25
Hansen, Jaan (kooliõpetaja) 35
Hansen, Jüri (kirjaniku vend) 25, 217, 265—266, 270
Hansen, Käthe (Veltmann, kirjaniku abikaasa) 6, 284—288
Hansen, Maria (kirjaniku õde) 25
Hansen, Peeter (kirjaniku isa) 19—21, 23—27, 29—31, 42
Hauptmann, G. 144—146, 380, 382
Hebbel, Fr. 293—295, 297—298, 309, 329, 390
Hermann, K. A. 49
Hindrey, K. A. 243
Hion, V. 330
Härma, M. 218

Ibsen, H. 48, 142, 144—146, 382
Ilves, J. 152
Ird, K. 330

Jaakson, A. 71
Jakobson, C. R. 31, 33, 53, 55, 74, 85, 88
Jakobson, P. 34, 36—37, 379
Jaštšenko, A. 187
Jehe, R. 254

Jürgens, J. L. 49, 64, 73, 137, 379
Jürgenstein, A. 207, 210, 240—243

Kaeli, J. 30—31, 42, 45, 86, 95
Kalinin, M. 136—138, 382
Kallas, A. 9—10, 240, 242—243, 271, 281
Kampmaa, M. 12—13, 117, 243, 357
Kant, I. 272
Kapp, J. 19—20
Karafin, J. R. 35
Karm, K. 308, 332
Kask, Johannes 71
Kask, Jüri 120
Kask, L. 120
Kayserling, E. 200
Kesküla, A. 149, 154
Kirkmann, J. 217—218
Kitzberg, A. 71, 96, 126, 279, 284, 292, 373
Kivikas, A. 324, 326, 334, 356—357
Koidula, L. 85, 218, 362
Korjus, E. 311
Korneljuk, M. 57
Koško (arst) 219—220
Krasnožen, M. 187
Kreutzwald, Fr. R. 30
Krimm, K. 34
Krivtsov, A. 187
Krõlov, I. 39

Lagerlöf, S. 142
Laikmaa, A. 142, 191
Lasner, L. 303, 307, 311, 331
Lauter, A. 330
Leino, E. 244, 248
Leetberg, K. 218
Lemonius, M. 60, 66
Lermontov, M. 39
Lessing, G. E. 198
Levin, S. 328—329
Liblik, A. 36
Liik, A. 302, 329
Liiv, Jakob 34, 36—37, 379
Liiv, Juhan 37, 93, 96, 112, 362, 373
Liiv, K. 120—121
Lilienbach, J. 142, 154, 161—162
Lilienfeld, A. 19, 21
Linde, B. 11, 196, 208, 210, 218, 225, 249, 294
Lindemann, G. 216
Lintrop, J. 82—83, 107, 223
Looring, A. 11, 13
Luiga, J. 242
Lurich, G. 65, 68

Luts, O. 292, 334
Lõhmus, H. 213

Maeterlinck, M. 199, 201, 386
Mann, Th. 340—341
Martna, Fr. 141, 154
Martna, H. 141, 212
Martna, L. 141, 151, 212, 286
Martna, M. 137—138, 140—142, 149, 152, 191, 212
Martna, V. 212
Marx, K. 48, 61—62
Maupassant, G. 198, 386
Mauthner, F. 200
Mayer, R. 147, 158, 383
Menning, K. 188, 294
Merežkovski, D. 218
Metsanurk, M. 82—83, 107, 145, 223, 292, 333—334, 380
Michelson, K. 210
Mihkla, K. 11, 24, 87, 118, 243, 378
Mikkelsaar, A. 213, 220, 249
Miklaševski, A. 187
Murrik, H. 71
Murrik, S. 71
Mändmets, J. 82—83, 223, 281
Mõtslane, M. 82—83
Münther, O. 34—35, 37, 82, 137—138, 154, 379, 382

Nesterov, E. 65—66
Nietzsche, Fr. 48—49, 199, 201, 275
Nikolski, J. 59—60
Nipman, L. 6

Ohmann, V. 64
Oks, J. 107, 208
Orgulas, J. 315
Ostrogradski, O. 187

Paabut, E. 330
Paisu Kustas 164
Palm, A. 14
Passek, J. 181—182, 186—187
Pavlov, A. 57, 59—60, 75, 380
Pehap, J. 152, 188, 217
Pemberton, M. 216
Pert, A. 137
Peterson, O. 210
Peterson-Särgava, E. 81, 110, 112, 222, 225, 292, 370, 373, 381
Pill, A. 14
Pinna, N. 302, 329
Pinna, P. 143—144, 329

Pint, V. 65
Ploompuu, L. 271
Pokrovski, K. 57, 61, 63, 73, 379
Puks (rätsep) 23, 28
Pung, M. 137
Pustoroslev, P. 187
Puškin, A. 39, 59
Pärn, J. 88, 96
Päts, K. 138, 149
Põldroos, P. 332
Pöögelmann, H. 138—140, 149—153, 382—383

Randvere, J. 208
Raudsepp, H. 128, 242, 292, 324, 327—328, 355—357
Raudsepp, S. 196
Rebane, A. 332
Rehbinder, M. 57, 62
Reiman, V. 242
Reise, L. 40
Remmelgas, L. 105
Repin, I. 62
Ridala, V. 282
Rolland, R. 340—341
Roose, A. 355
Rumor, K. 107, 334

Salu, H. 118
Sander, O. 330
Schaffner, J. 269
Scheer, J. 200
Schiffer, M. 152
Schiller, Fr. 66, 76, 197—198, 386
Schnitzler, A. 146, 204
Schopenhauer, A. 275
Schulz (arst) 218, 220
Shakespeare, W. 198, 201, 333, 386
Shaw, B. 198, 201, 204, 392
Semper, J. 283
Siimisker, H. 14, 244, 326, 328, 359, 378
Sikenberg, J. 22—24, 28
Sikenberg, L. 91
Sikenberg, M. 28, 91
Sillaots, M. 10, 117, 325, 327, 355—356, 378
Soll, R. 152
Sologub, F. 200—201
Soop, J. 36, 95
Speek, P. 191
Spengler, O. 368
Stein, A. 70—71
Strindberg, A. 142
Sudermann, H. 76, 144, 146, 380
Suits, G. 11, 47—48, 67, 70, 118, 208, 222—223, 225, 281—282, 365

Susi, A. 271
Susi, H. 271
Sööt, B. 105

Znamenski, N. 59, 66
Znamenski, V. 59, 66
Zola, É. 76, 104—109, 198, 201

Taine, H. 104, 200
Tallmeister, Th. 325
Talvi, A. 308, 332
Tamm, J. 34—41, 44, 60, 84, 95, 363, 379
Tamm, M. 39—40, 70, 95
Tammur, I. 332
Taranovski, F. 187
Tarmo, R. 307, 331
Tassa, A. 282
Taubel, F. 65
Teder, E. 14
Thal, V. 137
Tiss, H. 29—30
Tobias, H. 13, 325, 358, 378
Tolstoi, L. 48, 75, 195, 269
Toom, K. 320
Treffner, C. 55, 64
Treffner, H. 42, 51—57, 62, 64, 66, 68, 77
Treffner, R. 77
Trilljärv, A. 143
Tšehhov, A. 75, 83, 138, 146, 244, 380, 382
Tšiž, N. 57
Tubin, L. 319
Tuglas, Fr. 9—10, 54, 82—83, 94, 107, 117, 127, 184, 208, 210, 222—225, 231, 241, 243, 245, 247, 252, 280, 282, 324, 326, 334, 354, 365, 378, 380
Tõnisson, J. 50, 89—90, 191—192, 202, 207, 213, 240

Utt, O. 325—327

Vaarmann, A. 218
Veske, M. 362
Veski, J. V. 64, 76, 85, 137, 152, 164, 216, 379
Viir, A. 330
Vilde, Ed. 7, 81—83, 96, 137—138, 140, 162, 166, 191, 207—208, 222, 225, 234, 282, 292—293, 334—335, 365, 370, 373, 380—382
Wilde, O. 199, 201, 244, 247—248, 297—298, 386, 390
Ville, J. 36
Villmer, E. 300, 330
Vilmansen, E. 36
Virgo, Ed. 152, 216, 336
Visnapuu, H. 283
Volokobinski, M. 57, 61—62, 66, 73, 379
Vuolijoki, H. 54

SISUKORD

Saateks 5
Sissejuhatus 7

I peatükk

ANTON HANSENI ELUKÄIK AASTAIL 1878—1903

A. Hanseni vanematekodu ja lapsepõlveaastad 19
A. Hansen Väike-Maarja kihelkonnakoolis 33
A. Hansen Hugo Treffneri gümnaasiumis 44

II peatükk

A. H. TAMMSAARE LOOMING ESIMESTEST KIRJANDUSLIKEST KATSETUSTEST KUNI 1904

A. H. Tammsaare esimesed kirjanduslikud katsetused 81
Küla-ainelised lühijutud 91
«Kaks paari ja üksainus» 103
«Vanad ja noored» 120

III peatükk

A. H. TAMMSAARE ELU JA LOOMING AASTAIL 1903—1907

A. H. Tammsaare ajakirjanikuna Tallinnas 1903—1907 135
A. H. Tammsaare ilukirjanduslik looming Tallinnas 1903—1907. Lühijutud ja poliitiline satiir 155
«Raha-auk» 163
«Uurimisel» 168

IV peatükk

A. H. TAMMSAARE ELU JA LOOMING AASTAIL 1907—1914

Üliõpilasaastad ja Kaukaasia-reis 181
A. H. Tammsaare looming ülikooliaastail 222
«Pikad sammud», «Noored hinged» ja «Üle piiri» 222
Miniatuurid ja kunstmuinasjutud 244
«Varjundid» ja «Kärbes» 248

V peatükk

A. H. TAMMSAARE ELU JA LOOMING AASTAIL 1914—1922

A. H. Tammsaare Koitjärvel ja Tallinnas 1914—1922 265
A. H. Tammsaare ilukirjanduslik looming 1917—1922 292
«Juudit» 292
«Kõrboja peremees» 333
Lõppjäreldusi 360
Резюме 377
Kasutatud kirjandus ja käsikirjalised allikad 394
Isikunimede register 401

Пухвель Хейно Хансович

РАННИЙ ПЕРИОД ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА А. Х. ТАММСААРЕ

Монография

На эстонском языке

Художественное оформление Р. Пангсеппа

Издательство «Ээсти Раамат»
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja E. Elisto

Kunstiline toimetaja A. Raja

Tehniline toimetaja H. Tüksammel

Korrektorid M. Amon ja S. Aron

Ladumisele antud 11. VII 1966. Trükkimisele antud 16. XI 1966. Paber 54×84, 1/16. Trükipoognaid 25,5 + 1 kleebis. Tingtrükipoognaid 21,5. Arvestuspoognaid 21,82. Trükiarv 8000. MB-10910. Tellimise nr. 2073.

Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk t. 40/42.

Trükipaber nr. 1 — Staicele Paberivabrik, Läti NSV

Hind rbl. 1.12

7—2—2

A
28255
215431

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00411273 8

A
28255
215431

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00411273 8

H. Puhrel & A.H. Tammsaare elu ja looming

Heino Puhrel

A.H. Tammsaare elu ja looming

aastail

1878–1922